

HISTORISKA *och*
LITTERATURHISTORISKA
STUDIER 95

Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland
nr 846

HISTORISKA *och*
LITTERATURHISTORISKA
STUDIER 95

*Redigerade av
Anna Biström och Maren Jonasson*

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND
Helsingfors 2020

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

*Johanna Wassholm s. 17 Ylva Perera s. 43
Hilda Forss s. 69 Anna Sundelin & Mats Wickst
Matias Kaihoviirta s. 121 Pia Vuorio s. 145
Hanna Lahdenperä s. 169 Hanna Lindberg s. 19
Maria Renman s. 219 Kirsi Kanerva s. 245*

Detta verk är licensierat under Creative Commons
Erkännande-Ickekommersiell-IngåBearbetningar 4.0
Internationell (CC BY-NC-ND 4.0).

Omslag, grafisk form: Antti Pokela

Ombrytning: Margita Lindgren, Ekenäs TypoGraf

Omslagsillustration av Lena Frölander-Ulf (2020).
I bakgrunden av illustrationen en passagerarlista
från FÅA:s arkiv, Arkivsamlingarna vid Åbo
Akademis bibliotek.

Typsnitt: Adobe Caslon och Exemplar

ISBN 978-951-583-509-3 (tryckt utgåva)

ISBN 978-951-583-515-4 (pdf)

<http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-978-951-583-515-4>

Historiska och litteraturhistoriska studier

ISSN 0073-2702 (tryckt)

ISSN 2489-5512 (digital)

Skrifter utgivna av Svenska litteratur-
sällskapet i Finland

ISSN 0039-6842 (tryckt)

ISSN 2490-1547 (digital)

UDK 009

CLAES AHLUND

*Finland – det drömda landet. Föredrag vid Svenska litteratursällskapet i
Finlands årshögtid den 5 februari 2020*

7

* * *

ARTIKLAR

JOHANNA WASSHOLM

*Det passiva motståndets praktiker. Brutus Lagercrantz (1857–1929) och
konflikten kring likställighetslagen 1912*

17

YLVA PERERA

*”Från djurets synvinkel är människan nazisten”. Djurskrivandets
antifascistiska potential i Mirjam Tuominens prosa*

43

HILDA FORSS

*Mellan digitalt och analogt. Medium och materialitet i Cia Rinnes
zaroum och archives zaroum*

69

ANNA SUNDELIN & MATS WICKSTRÖM

*Kärlek och klasskamp över Atlanten. Aili och Runar Nordgrens
revolutionära livsresa*

95

MATIAS KAIHOVIRTA

*Den svenske partisekreteraren och den mångnationella staten. Socialdemo-
krati och nation i Karl H. Wiiks politiska agerande under 1920-talet*

121

PIA VUORIO

*Kropp, röst och beröring. Pojkens blick på moderns kropp i Kerstin
Thorwalls och Bo Carpelans ungdomsromaner*

145

HANNA LAHDENPERÄ

*”Det enda som hjälper mot tankar är hud”. Språk och kropp i Monika
Fagerholms Diva (1998)*

169

HANNA LINDBERG

Att värna om en minoritet inom en minoritet. Finlandssvenska dövas gränsposition och arbete för rättigheter i 1980-talets Finland 191

MARIA RENMAN

"Högsvenska och dialekt måtte gärna blandas samman". Språkliga möten och mönster i Joel Petterssons prosa 219

KIRSI KANERVA

Mellan två språk. Språkförhållanden i 1800-talets Östermark: fallet Wilhelm Forsman (1781–1865) 245

* * *

ESSÄER

JANNE VÄISTÖ

Finland, Sverige och "tvångssvenskan". I språkfrågans gråzon 271

ELISABETH STUBB

Norden, Orienten och Kontinenten i Elsa Lindberg-Dovlettes författarskap 297

MINNESRUNOR

Erik Allardt. Av Lauri Karvonen & Susan Sundback 323

Max Engman. Av Håkan Andersson 327

Bengt Nordberg. Av Marika Tandefelt med Ann-Marie Ivars, Pirkko Nuolijärvi, Heikki Paunonen och Leif Höckerstedt 331

Vigdis Ystad. Av Pia Forssell 333

* * *

Medverkande 335

Om Svenska litteratursällskapet i Finland 338

Om *Historiska och litteraturhistoriska studier* 340

Finland – det drömda landet

*Föredrag vid Svenska litteratursällskapet i Finlands årshögtid
den 5 februari 2020*

HUR HAR MAN I SVERIGE SETT PÅ FINLAND EFTER 1809? Går det att urskilja några huvudlinjer? Statsvetaren Olof Ruin har gjort ett försök att sammanfatta de successiva svenska bilderna av Finland efter självständigheten. Först Finland som *det osäkra landet* – det framstod som osäkert i vilken riktning den unga nationen utvecklades, och dess överlevnad sattes till och med i fråga. Efter krigsslutet 1945 med de hårda fredsvillkoren dominerade i stället bilden av Finland som *det olyckliga landet*. Under 1970- och 1980-talen blev Finland i stället *det framgångsrika landet* – allt detta alltså enligt Olof Ruin.¹ Frågan om hur den svenska Finlandsbilden har utvecklats under de senaste decennierna lämnar jag tills vidare obesvarad. Jag rör mig i stället i motsatt riktning och går till den ryska tiden, närmare bestämt till 1840-talet.

Den bild av Finland som framträder i svensk litteratur och press under den här perioden skulle kunna sammanfattas som *det drömda landet*. Föreställningarna om Finland har nämligen ofta inte så mycket att göra med den faktiska situationen i storfurstendömet, vare sig med samhällsutveckling eller med opinioner. Orsaken är ibland ren okunskap, men ofta handlar det nog snarare om en ovilja att se. Innan jag går till det drömda landet vill jag för att ge en bakgrund stanna ett ögonblick vid en text som ger en intressant bild av den osäkerhet om identiteter och tillhörigheter som var rätt utbredd under den första tiden efter 1809. Den är skriven av Gustaf Unonius, en av ett flertal

---

1. Olof Ruin, "Finlandsbilden i Sverige", Tapani Suominen & Anders Björnsson (red.), *Det hotade landet och det skyddade. Sverige och Finland från 1500-talet till våra dagar. Historiska och säkerhetspolitiska betraktelser*, Stockholm: Atlantis 1999, s. 194–195.

svenskspråkiga författare som under 1800-talets första decennier som barn eller vuxna flyttat från Finland till en exil i Sverige.

Gustaf Unonius var född 1810 i Helsingfors, och skulle under 1840- och 1850-talen komma att bli en förgrundsgestalt inom den protestantiska episkopalkyrkan i Wisconsin. Dessförinnan hade han i späd ålder flyttat till Sverige, där han redan som trettonåring började som kadett på krigsakademien Karlberg. Den militära banan övergav han dock snart efter att han 1829 som nittonåring debuterat som författare med blankversberättelsen *Gustaf eller den finska flyktingen*. I Unonius versberättelse finns en scen där relationen mellan svenskar och finländare ställs på sin spets. Huvudpersonen Gustaf betraktar sig som svensk, men kommer alltså från Finland, där han deltagit i försvaret mot de invaderande ryssarna. Ett par år efter fredsslutet 1809, som han inte vill acceptera, flyr han till Sverige. Där möter han i skogen oväntat en ung kvinna.

Mathilda, så heter hon, hör på avstånd Gustaf sjunga att han är en flykting, som på den svenska jorden söker ”Trefnad, lugn och fosterländska dygder” – inget av dessa räknar han tydligen längre med att finna i Finland. Trots att han använder svenska språket är det något med hans sätt att tala som gör henne orolig: ”Ert uttal är mig fyllest ej bekant”, säger hon, och vill försäkra sig om att han inte är ”någon utaf dem, / Min far plär kalla fiender, och som / För några år se’n redo hit på isen”.² Hon syftar här uppenbarligen på händelserna i mars 1809, då en större rysk styrka gick över Kvarken och bland annat intog Umeå, men en mindre enhet också gick över isen från Åland till Grisslehamn. Mathilda tycker sig höra en brytning, ett främmande uttal av svenskan, men hennes slutsats är inte att det handlar om en östlig varietet av svenskan eller om en brytning på finska. Hon fruktar i stället att det främmande uttalet skvallrar om en fientlig ryss.

I Unonius versberättelse om ”den finska flyktingen” framträder med andra ord, i en handling förlagd till tiden strax efter riksdeleningen, en svensk misstro, om man så vill en tröskel för den svensktalande finländare som kommer till Sverige. Man skulle förstås kunna påminna om vilken betydande omfattning det finska folkelementet historiskt

---

2. G[ustaf] U[nonius], *Gustaf eller den finska flyktingen*, Stockholm: P.A. Norstedt & Söner 1829, s. 8, 11.

hade haft på den västra sidan av Östersjön, och hävda att Gustafs uttal därför inte borde ha väckt särskilt stor uppmärksamhet. Men den här berättelsen syftar knappast till att återge en social verklighet. Det handlar snarare om en symbolisk framställning av osäkra identiteter.

Gustaf uppfattar sig själv som svensk, men det är samtidigt tydligt att denna ”svensk” inte mottas med reservationslös entusiasm i Sverige. Han lider i själva verket av en dubbel hemlöshet: han känner sig främmande både för dem i Finland som snabbt svurit tsaren lydnad och för det Sverige som inte förmått försvara den östra riksdelen – och där han på grund av sitt uttal och svenskt oförstånd löper risken att uppfattas som ryss. Jag ska återkomma till Gustaf och Mathilda. Men först ska jag göra ett par nedslag i den svenska litteraturen under 1840-talet för att se hur man under denna period uppfattade Finland. Det bör betonas att källorna på denna punkt inte är entydiga. Den linje jag har valt att följa är ändå väl förankrad i litteraturhistorien.

Karl XIV Johans framgångsrika plan att kompensera förlusten av Finland genom införlivandet av Norge fick snabbt konsekvenser för hur man i Sverige såg på Finland. I den svenska pressen skrivs det under de närmaste decennierna allt mindre om Finland och finländarna. Och när ämnet ändå uppmärksammas blir det allt vanligare att skillnaden mellan ”svenskar” och ”finnar” markeras, medan man omvänt gärna betonar samhörigheten mellan svenskar och norrmän. I en konservativ tidning hävdades 1826 att man svårligen kunde finna två angränsande folkslag som var mer olika varandra än svenskar och finnar. Resonemanget kan ses som en rationalisering av förlusten av Finland; nationaliteterna hade i själva verket varit så olika att nationen i längden inte skulle ha kunnat hålla samman.³ Med sådana idéer i omlopp framstår den finska flyktingen Gustafs försök att bli upptagen i en svensk gemenskap som ett vanskligt projekt, även om berättelsen faktiskt får ett lyckligt slut.

Under 1830-talet framförde den snabbt växande liberala oppositionen i Sverige en allt skarpare kritik av Karl Johans politik och tog allt starkare avstånd från ett Ryssland som uppfattades som en

---

3. Se Henrik Edgren, ”Nationell katastrof, glömska eller ointresse? Finland i Sverige efter riksprängningen”, Ingvar von Malmberg (red.), *Stormvindar – en bok om ödesåret 1809*, Stockholm: Riksarkivet 2009, s. 313–314.

sinnebild för ofrihet. Grundinställningen till finländarna är i svensk litteratur positiv – i rollen som offer för rysk despotism förtjänar de förvisso medlidande. Men skillnaden mellan svenskt och finskt framhävs fortfarande. Trots att handelsförbindelserna är livliga och resandeströmmarna långt ifrån obetydliga har många svenska författare också högst begränsade kunskaper om Finland. Vid sitt besök i Sverige 1840 konstaterar Johan Vilhelm Snellman att svenskarnas kunskaper om hans hemland är mycket små: ”Om tänkesättet i allmänhet, styrelsen o.s.v. vet man ingenting.”⁴

När det gamla svenska rysshatet vaknar till liv i ett oppositionellt liberalt klimat kombineras det i stället med ett kompensatoriskt önsketänkande: finländarna lider svårt under ett tyranniskt ryskt styre och drömmer därför om en återförening med Sverige. Finland genomgår samtidigt en exotisering, och kommer därigenom att anta en paradoxal gestalt: Det är för den svenska betraktaren på en och samma gång något eget och något främmande.

1840-talet var romanens genombrottstid i Sverige. Många romanförfattare kombinerade åtminstone delvis radikala tankegångar med rafflande och sensationella inslag; romanen hade nära förbindelser med pressen och en dubbel roll av underhållare och opinionsbildare. Ur romanfloden lyfter jag först fram Gustaf Henrik Mellins *Sveriges sista strid* (1840). Mellin var född i Siikajoki i Österbotten 1803, men familjen hade tvingats fly till Sverige efter striderna i Revolax 1808, då deras hem ödelades och fadern, pastor Abraham Mellin, dessutom fruktade ryska repressalier för vad han själv kallade sitt ”patriotiska förhållande före och under slaget”.⁵ Gossen Mellin ska enligt traditionen under striderna ha legat gömd i prästgårdens bakugn. Den i dag rätt bortglömde Mellin hade 1838 utgivit novellen *Pavo Nissinen. Scener ur sista finska kriget* – som kan ha spelat en roll för tillkomsten av Runebergs *Fänrik Ståls sägner*.

Framtidsskildringen *Sveriges sista strid* handlar om en rysk invasion av Sverige. Den är därmed ett tidigt exempel på en genre som

---

4. Citat efter Ernst Brydolf, *Sverige och Runeberg 1830–1848*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 292, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1943, s. 36.

5. Ingemar Oscarsson, ”Gustaf Henrik Mellin”, *Svenskt biografiskt lexikon*, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/9291> (hämtad 20/1 2020).

först i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet när sin yppigaste blomstring: invasionsromanen. På ett annat plan var skildringen av den ryska invasionens hot mot den svenska friheten en kritik av Karl XIV Johans inrikespolitik. Det var vid denna tid i Sverige vanligt att tala om ett "inre Ryssland" vid sidan av det "yttre". Det ryska tyranniet hade nämligen enligt den liberala oppositionen sin motsvarighet i ett Sverige som styrdes av en konservativ despot som motsatte sig alla representationsreformer och inte tolererade någon kritik av den förda politiken. Allra minst av de nära relationerna till Ryssland. På ett tredje plan handlar Mellins roman samtidigt om förhållandena i Finland; den ofrihet som hotar Sverige genom en eventuell rysk invasion och som delvis redan realiserats genom Karl Johans politik är ju sedan tre decennier ett faktum i det av Ryssland erövrade Finland. Romanen slutar med att svenskarna reser sig och lyckas fördriva den ryska invasionsmakten. Detta är alltså inte bara en optimistisk framtidsvision av hur svenskarna skulle komma att hantera ett ryskt angrepp, och av hur liberala reformer ska komma att vitalisera Sverige. Det är också en vision av hur finländarna kastar av sig det ryska oket.

Sveriges sista strid innehåller inga konkreta bilder av Finland, det är tvärtom karakteristiskt att huvudpersonen, när han berättar om Sveriges historia fram till den ryska ockupationen, sammanfattar riksdeleningen 1809 med den lakoniska formuleringen att den ryske tsaren vid detta tillfälle tog "ett stort stycke af Sveriges område".⁶ Mellins roman delar ändå den grundläggande uppfattningen om Finland i åtskilliga litterära skildringar från den här tiden: den mera komplicerade verkligheten är helt och hållet underordnad föreställningen om ett Finland som försmäktar under det ryska tyranniet och om finländarnas heta längtan efter att åter bli en del av Sverige.

* * *

När C.V.A. Strandberg deklamerade sin dikt "Vaticinium" vid en skandinavisk studentfest i Lund 1845 blev det höjdpunkten på en storslagen middag med många drycker. Succén var så överväldigande att författaren avkrävdes ett dacapo på hela dikten. Det sägs att detta är orsaken till att vi numera för det mesta dricker punschen kall –

---

6. G.H. Mellin, *Sveriges sista strid. Fantastiskt Nattstycke*, Stockholm: u.f. 1840, s. 12.

Strandbergs deklamation och hänförelsen efteråt drog ut så mycket på tiden att den dryck som dittills alltid druckits varm hade hunnit kallna. Och man konstaterade att det gick precis lika bra.

Men vad var då orsaken till det stora jublet? Latinets "vaticinium" kan översättas med profetia. Och det som Strandberg profeterar om är inget annat än en återställelse av den gamla ordningen – den som rått fram till 1809. Dikten inleds med de högstämda orden "Finland! Så ville jag ropa" och i de följande stroferna fick åhörarna i Lund höra om hur Finland befrias: "Blott ett handslag vi begära – / Och från bröderna, de kära, / Med ett dråpligt hugg vi skära / Alla deras remmar av." För ryssarna går det sämre: "Förr än sol går ned, kossacken / Tumlar blödande i backen." En avgörande förutsättning för den osannolikt smärtfria kampanjen berörs i diktens andra strof. "Vår är än den finska släkten", heter det bland annat, och: "Fast vår broder nacken böjer / Tungomålet honom röjer."⁷ Detta var att läsa Finland baklänges, att förutsätta att den historiska samhörigheten var obruten under det förmodade ryska förtryckets yta. Det var naturligtvis också ett utslag av förnekelse. Som flera undersökningar har visat är allmänbildningen i dagens Sverige så dålig att en rätt stor del av landets invånare inte känner till att svenskan är ett av Finlands nationalspråk. År 1845 var den andra ytterligheten betydligt vanligare: att fullständigt bortse från det faktum att den stora majoriteten i Finland talade ett annat språk än svenska.

Jag går över till en roman från 1846: J.A. Kiellman-Göransons *Kärlekens seger. Skandinavisk berättelse*.⁸ Jublet vid Strandbergs deklamation av "Vaticinium" hade inte bara berott på drömmen om en befrielse av Finland, utan också på förhoppningen om en kommande skandinavisk förening. I Kiellman-Göransons roman förenas den skandinavistiska drömmen med ett liberalt reformprogram. De sex unga huvudpersonerna i *Kärlekens seger* ingår i slutet av romanen äktenskap över nationsgränserna i en allegorisk framställning av den skandinaviska samhörigheten. Svenskar, danskar och norrmän förenas i kärlek och

7. C.V.A. Strandberg, *Dikter. Förra delen, 1835–1845*, Stockholm: Fritzes 1917, s. 223–224.

8. Diskussionen av Kiellman-Göransons roman bygger på Claes Ahlund, "Finland, den heliga tystnadens land. Om en frusen svensk gemenskap och en drömd skandinavisk union", *Avain. Kirjallisuudentutkimuksen Aikakauslehti* 2018:3, s. 10–25, <https://doi.org/10.30665/av.75226>.

samförstånd, men inte nog med det. Den unga finländskan Hulda Drakes giftermål med en norrman signalerar att också Finland har sin plats i den kommande unionen. Finland intar förstås på grund av den ryska överhögheten en mer problematisk position än de övriga tre länderna.

Hulda Drake är liksom sin far politisk flykting i Stockholm undan det ryska förtrycket i Finland. Kiellman-Göranson var dock till skillnad från Unonius och Mellin en svensk helt utan finska rötter. Och det får vissa konsekvenser. I *Kärlekens seger* framträder Finland i en egenartad dubbelexponering, där saknaden efter den förlorade riksdelen blandas med exotism och fria fantasier som ersättning för bristande lokalkännedom.

Finland sägs i romanen ha en underskön natur, men skildringen av landet präglas likafullt av en egendomlig vaghet. Det har gått närmare fyrtio år sedan riksdelningen, och Finland har för den svenska betraktaren börjat förlora sina konturer. Finland framstår i *Kärlekens seger* som ett ociviliserat land med starka drag av mystik, äkthet och andlighet. Det är samtidigt ett ödsligt land som rymmer ett dystert folk. Huldans leende liknar inte ”en fri glädjes sol”, heter det, utan ett ”dystert norrsken”.⁹ Detta är inte bara en exotisering, utan också en materialisering av ett förmodat nationellt lidande.

Den emotionella laddningen blir ännu starkare hos exilförfattarna. Fredrika Bremer var född i Åbo men avflyttade liksom Gustaf Unonius och Gustaf Henrik Mellin i späda ålder till Sverige. I romanen *Midsommar-resan* (1848), som handlar om en resa till Norrland, skriver hon att Sveriges östra kust ”böjer sig mot Finland, liksom en moder böjer sig efter sitt frånskiljda barn”.¹⁰ Till skillnad från Norrland befinner sig Finland, det från modern skilda barnet, på andra sidan av den nya gräns som dragits 1809. Medan Norrland är en provins som ännu ligger öppen för ideologisk såväl som materiell exploatering är Finland det inte. Det är numera, betraktat ur denna speciella svenska synvinkel, snarast ett avskilt tempel för nationella minnen.

9. [J.A.] Kiellman-Göranson, *Kärlekens seger. Skandinavisk berättelse*, Stockholm: Lundberg & Comp. 1846, s. 52.

10. Fredrika Bremer, *Midsommar-resan. En vall-fart*, Stockholm: C.A. Bagges förlag 1848, s. 40. Jfr Anna Bohlin, ”Den svenska 1840-talsromanen som nationell kartografi”, *Samlaren* 2016, s. 67.

Kärlekens seger är en av de texter där detta blir allra tydligast. Det sägs här, att få länder i världen "äro så romantiskt sköna". Men det förefaller samtidigt att vara ett så gott som folktomt land:

Menniskoboningar, som oftast störa naturens skönhet äro sällsporda;
det råder öfverallt en helig tystnad.

Men ack! Hvilken Svensk vill, utan nödtvång, resa till detta land?
Sannerligen det är någon förlustelse att fara dit. Men vill du gjuta
tårar, res då dit, och gråt på grafvarna efter de hjeltar, som fallit offer
för en besviken vänskap.¹¹

Den "heliga tystnaden" och avsaknaden av människor i kombination med hjältegravar för snarast tankarna till en kyrkogård. Samma grundföreställning återfinns redan i Tegnér's *Svea*, i den ocensurerade versionen från 1811, där "Aura", det vill säga Finland, apostroferas som "dödens bygd".¹² Här pekade bilden på en specifik historisk händelse, Finska kriget, men under de kommande decennierna blir "dödens bygd" helt enkelt ett annat namn för Finland. I en dikt om bygget av Göta kanal från 1829 beskrivs exempelvis Finlands klippor som "Minnesstoder" – underförstått över det forna svenska rikets östra del.¹³ Det symboliska registret ställer sig här, och i många andra dikter och romaner från perioden, i vägen för en mera realistisk framställning. Finland har i stället fått en helt annan funktion: att tjäna som meditationsobjekt för nostalgisk revanschism. Samhällets pågående modernisering, lojalism, snabbt framväxande fennomani – inget av detta blir synligt för den svenska betraktaren. Kombinationen av förträngning och sakralisering kan framstå som besynnerlig, men den är typisk för perioden.

"Det drömda landet Finland" blev dock bara en historisk parentes. Finlandsbilden i Sverige var redan på väg att förändras. Revanschismen ebbade snabbt ut efter Krimkriget och dog definitivt ut efter det dansk-tyska kriget 1864, som också blev slutet på skandinavismen som politisk idé. Också i Finland skedde under tiden ett och annat

11. Kiellman-Göranson, *Kärlekens seger*, s. 52.

12. Esaias Tegnér, *Samlade dikter*, II, 1809–1816, Lund: Tegnér'samfundet 1968, s. 54.

13. "Ode till Swenska Folket", *Aftonbladet* 21/5 1829.

som fick konsekvenser för den svenska Finlandsbilden. Fennomanerna började väcka uppmärksamhet – i Sverige i början ibland förnärligt negativ sådan. Men med tiden möttes de av allt större förståelse. Första samlingen av Runebergs *Fänrik Ståls sägner* utgavs 1848 och blev en kolossal succé i Sverige. Sägnerna kom visserligen där också att förstärka den historiska nostalgin. Men tillsammans med bland annat Lönnrots *Kalevala* och Topelius sagor och historiska berättelser bidrog de starkt till att den svenska Finlandsbilden fick ett konkretare innehåll.¹⁴

År 1851 kunde man i stockholmstidningen *Morgonbladet* läsa: ”Finland är för oss svenskar icke blott ett saknadens land utan ett land, för hvilket vi hysa en med beundran blandad kärlek.”¹⁵ Här framträder inte bara saknaden efter det som en gång varit, utan också ett på sympati grundat intresse för det som är. Finland börjar nu också i Sverige framträda som ett verkligt land – visserligen ännu ofritt – med en egen och rik kultur. Saknaden skulle snart tona bort helt och hållet, men den med beundran blandade kärleken skulle leva kvar som en underström i svenskarnas kollektiva omedvetna. Sitt starkaste uttryck skulle den komma att få långt senare – under vinterkriget.

”Det drömda landet” Finland under 1840-talet kan förstås som en säregen variant av Benedict Andersons ”föreställda gemenskap” – den masspsykologiskt grundade föreställningen om att tillhöra en nation.¹⁶ Processen krävde både medietekniska och ideologiska hjälpmedel. I den svenska variant av ”föreställd gemenskap” som kommer till uttryck bland annat i Strandbergs dikt ”Vaticinium” och Kiellman-Göransons roman *Kärlekens seger* är litteraturen det didaktiska instrumentet och rysshätet det sammanhållande kittet. Vid en internationell jämförelse är det inget konstigt med det. Den yttre fienden är vanligtvis ett viktigt element i byggandet av nationella identiteter. Mindre vanlig är den kombination av förträngning och sakralisering i bilden av Finland, som jag här har kommenterat. Med tiden skulle de nationalistiska

14. Se Brydolf, *Sverige och Runeberg 1830–1848* och Ernst Brydolf, *Sverige och Runeberg 1849–1863*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 415, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1966.

15. Citat efter Brydolf, *Sverige och Runeberg 1849–1863*, s. 119.

16. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso 1983.

rörelserna i allt högre grad komma att präglas av en ovilja att ”släppa in” dem som befinner sig ”utanför” den föreställda nationella gemenskapen. Förutsättningen för det drömda landet Finland var intressant nog raka motsatsen – en vägran att acceptera 1809 års gränser och att ”släppa ut” dem som en gång befunnit sig ”innanför”.

Till sist återvänder jag till Unonius berättelse om ”den finska flyktingen” Gustaf. Den ömsesidiga osäkerheten och de missförstånd som uppstår i mötet mellan Gustaf och Mathilda kan ses som en urscen för relationen mellan svenskar och finländare efter 1809, inte minst för förhållandet mellan rikssvenskar och svensktalande i Finland. Finlandssvenskar upplever som bekant ännu i dag – liksom Gustaf mer än tvåhundra år tidigare – ofta att deras uttal av okunniga sverigesvenskar uppfattas som en finsk brytning och inte som en variant av svenska. Med lite god vilja kan vi också dra en linje från Gustafs beslut att lämna Finland i förhoppningen att bli inlemmad i en större svensk gemenskap ända fram till i dag – till den jämförelsevis stora andelen svensktalande finländare som utvandrat och ännu utvandrar till Sverige. Vissa komplikationer i de svensk-finska relationerna kvarstår förvisso, men mycket har också förändrats. Den mycket stora och för varje generation allt större andel svenskar som har rötter i Finland är en bidragande orsak till detta.

Sverige-finländarna utgör numera inte bara ett stort och självklart inslag i den svenska befolkningen. De hundratusentals band som knutits över Östersjön har bidragit till att knyta länderna ännu närmare till varandra. Vissa intressanta effekter av detta som faktiskt kan föra tankarna till 1840-talets ”drömda” Finland kan också urskiljas – de framträder till exempel tydligt i färjebolagens marknadsföring i Sverige. För svenskarna är Finland numera nämligen ett land vars flora, fauna och samhällsstruktur påminner mycket om det egna landet, men som ändå har en viss exotisk särprägel. På sätt och vis är Finland också i dag för svensken samtidigt något eget och något främmande. Och Kiellman-Göranson skulle, om han fått uppleva det, kanske inte ha varit alldeles missnöjd med hur nära de nordiska nationerna i dag står varandra.

Det passiva motståndets praktiker

*Brutus Lagercrantz (1857–1929) och konflikten kring
likställighetslagen 1912*

I OKTOBER 1912 RAPPORTERADE finländsk press att distriktsdomstolen i S:t Petersburg hade dömt tre ledamöter av Viborgs magistrat till "fängelse för laglydnad".¹ Den paradoxala rubriken – i en rättsstat döms man inte till fängelse för att man följer lagen, utan för att man bryter mot den – bör förstås i ljuset av den finsk-ryska rättskamp som präglade de sista årtiondena av storfurstendömet. I detta fall hade kampen resulterat i att tre finländska tjänstemän hade ställts inför ett dilemma som tvingade dem att fatta ett beslut som de visste kunde resultera i fängelsestraff. I domslutet konstaterades att de åtalade, borgmästaren Werner Fagerström, rådmannen Georg Palmroth och t.f. rådmannen Brutus Lagercrantz, hade gjort sig skyldiga till att "uppenbarligen och avsiktligen ha hindrat tillämpningen av likställighetslagen".²

De tre ledamöterna av Viborgs magistrat var de första finländare som åtalades i rysk domstol för brott mot den likställighetslag som hade stiftats av ryska ministerrådet och duman 1911, stadfäst av Rysslands kejsare Nikolaj II i maj 1912 och trätt i kraft i maj samma år. Lagen gav samtliga ryska undersåtar samma rättigheter i storfurstendömet Finland som personer med finsk medborgarrätt, och var stiftad i enlighet med 1910 års förordning om rikslagstiftning. Den stod i strid med finländsk rättsuppfattning och väckte protester redan när den förbereddes.

1. "Rättegången mot medlemmarna av Viborgs magistrat", *Borgåbladet* 26/10 1912, s. 2.
2. Domslut (avskrift), Rättegången mot tjänstemännen i Viborgs magistrat (1912–1913), 8, Leo Mechelins arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

I den här artikeln studerar jag Brutus Lagercrantz som passiv motståndsmän i konflikten kring likställighetslagen 1912. När Lagercrantz i oktober det året blev dömd för brott mot lagen hade han i 34 år innehaft olika tjänster inom landsstaten i Viborgs län. Född 1857 hade han 21 år gammal inlett sin karriär som landskontorist vid länsstyrelsen 1878, åren 1882–1892 var han länsman i Taipalsaari och Sakkola och därefter fram till 1906 lantränkmästare vid länsstyrelsen. Från 1906 var Lagercrantz kronofogde i Stranda härad, som bland annat omfattade Viborgs landskommun, men från denna tjänst avskedades han i början av 1912 efter en konflikt med guvernören i Viborgs län Frans von Pfaler. Efter avskedandet grundade Lagercrantz en privat advokatbyrå och verkade samtidigt som t.f. rådman i Viborgs magistrat. Det var i denna position som han hamnade i skottlinjen när likställighetslagen för första gången prövades sommaren 1912.

I artikeln redogör jag inledningsvis för den politiska konflikten kring likställighetslagen och för bakgrunden till att de tre ledamöterna av Viborgs magistrat åtalades för brott mot den. I de följande avsnitten analyserar jag hur det passiva motståndet framträdde under rättskampen. Jag studerar hur Lagercrantz i praktiken tillämpade passivt motstånd, hur motståndet mot de ryska övergreppen tog sig uttryck i det omgivande samhället och hur pressen skildrade händelseförloppet. Jag intresserar mig därtill för hur eftervärlden framställde Lagercrantz och hans roll i konflikten. Källorna består i huvudsak av pressmaterial i Finlands nationalbiblioteks digitala tidningsarkiv. Särskilt den konstitutionellt sinnade pressen är relevant i sammanhanget eftersom den inte enbart skildrade konflikten utan även i sig var ett viktigt verktyg för det finländska passiva motståndet. Som komplement till tidningarna använder jag dokument som berör händelserna i Viborg 1912 i Leo Mechelins arkiv och generalguvernörskansliets arkiv på Riksarkivet i Helsingfors.

Likställighetslagen väckte livlig debatt i samtiden, men har inte rönt särskilt stor uppmärksamhet i tidigare historieforskning. Matti Klinge förklarar det bristande intresset med att lagens betydelse var principiell snarare än praktisk. På grund av första världskrigets utbrott, som ledde till revolution i Ryssland och till att Finland blev självständigt 1917, hann lagen få praktisk betydelse endast i Viborgs

län som geografiskt låg närmast Ryssland.³ En studie av konflikten bidrar ändå med kunskap om hur en enskild tjänsteman tillämpade det passiva motståndets principer. Därtill belyser den de sätt på vilka det omgivande samhället kunde uttrycka sitt stöd för Lagercrantz, pressens centrala betydelse som ett verktyg i det passiva motståndet och hur minnet av konflikten efter 1917 anpassades till Finlands förändrade geopolitiska situation.

Konflikten i Viborg 1912–1913 har mest detaljerat skildrats på finska i Kaarlo Nuorvalas populärhistoriska verk *Krestyn miehet* från 1939. Den refereras även i början av Edvin Wiréns bok *Från S:t Petersburgs fångelser* från 1917, som dock i huvudsak behandlar fängelseförhållandena för de finländska tjänstemän som åren 1912–1917 satt fängslade i den ryska huvudstaden.⁴ Därtill har fallet väckt intresse bland rättshistoriker, då särskilt på grund av den roll Viborgs hovrätt spelade i konflikten.⁵ Händelserna har även behandlats ur pressens perspektiv i Erkki Paavolainens historik över tidningen *Karjala*, som var ett språkrör för det passiva motståndet.⁶ Anu Koskivirta placerar in konflikten i ett bredare politiskt sammanhang i artikeln ”Venäläistäminen, viranomaisiin kohdistuneet puhdistukset ja vastarinta Viipurissa toisen sortokauden alkuvaiheessa n. 1908–1913”. Hon behandlar åtalet mot Viborgs magistrat och Lagercrantz som ett av flera inslag i den rysk-finska kampen om Viborg i slutet av storfurstendömet. I samma antologi har jag själv skrivit en faktaruta om Lagercrantz i det historiska minnet.⁷

3. Matti Klinge, *Kejsartiden. Finlands historia 3*, Helsingfors: Schildts 2004, s. 464.
4. Kalervo Nuorvala, *Krestyn miehet. Kuvaus yhdenvertaisuuslain aiheuttamasta oikeus-taistelusta*, Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Sanatar 1939, s. 121–192; Edvin Wirén, *Från S:t Petersburgs fångelser*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1917, s. 15–23.
5. Jukka Kekkonen, *Viipurin Itä-Suomen hovioikeus 1839–1989*, [Kuopio]: Kustannus-kiila 1992; Wäinö Kannel (toim.), *Viipurin hovioikeus 1839–1939: tietoja hovioikeuden historiasta, toiminnasta ja virkakunnasta*, Viipuri: Viipurin hovioikeus 1939, s. 71–87.
6. Erkki Paavolainen, *Sanomalehti Karjalan kohtaloita 1904–1954*, Lahti: Karjalan Kirjapaino 1954, s. 175–182 (magistraten), 183–187 (hovrätten).
7. Anu Koskivirta, ”Venäläistäminen, viranomaisiin kohdistuneet puhdistukset ja vastarinta Viipurissa toisen sortokauden alkuvaiheessa n. 1908–1913”, Anu Koskivirta & Aleks Mainio (toim.), *Politiikan ja jännitteiden Viipuri 1880–1939*, VSKS:n Toimitteita 21, Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura 2019, s. 142–203; Johanna Wassholm, ”Brutus Lagercrantz (1857–1929) – sankariksi kohotettu virkamies”, Anu Koskivirta & Aleks Mainio (toim.), *Politiikan ja jännitteiden Viipuri 1880–1939*, VSKS:n Toimitteita 21, Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura 2019, s. 204–205.

MELLAN TVÅ RÄTTSUPPFATTNINGAR

Det dilemma som Brutus Lagercrantz och de två andra ledamöterna av Viborgs magistrat ställdes inför sommaren 1912 hade sin bakgrund i den likriktningsspolitik som den ryska centralmakten sedan sent 1800-tal hade tillämpat med syfte att försvaga eller helt eliminera Finlands autonomi. Den första aktiva fasen i denna politik inföll under Nikolaj Bobrikovs tid som generalguvernör 1899–1905, en tid som ur finländskt perspektiv har kallats ”ofärdsåren” eller ”första förryskningsperioden”. Efter det rysk-japanska kriget och 1905 års revolution lättade det ryska greppet om Finland för några år, för att åter stramas åt från 1909 då Frans Albert Seyn (1862–1918) utnämndes till Finlands generalguvernör. Seyn hade varit chef för generalguvernörskansliet under Bobrikovs tid och återupptog det konsekventa förryskningprogram som då inletts. Åtgärderna ledde till att Edvard Hjelts parlamentariskt valda senat avgick och ersattes av en tjänstemannasenat. Den nya senatens medlemmar var i huvudsak finländska officerare som hade tjänstgjort i Ryssland eller ryssar med medborgarrätt i Finland, och senaten kallades därför i folkmun för ”amiralssenaten” eller ”sabelsenaten”. Senatorerna hade svaga personliga kontakter till Finland och var beredda att stödja förryskningsprogrammet.⁸

I juni 1910 återinfördes den så kallade rikslagstiftningen, som varit i kraft 1899–1905 och som innebar att lagar som hade rikspolitisk betydelse skulle stiftas av ryska duman. Finlands lantdag ombads ge ett utlåtande i frågan, men vägrade med hänvisning till att lagen skulle tillkomma på icke-konstitutionell väg. Med samma motivering vägrade lantdagen att utse de två ryskkunniga finländska ledamöter som enligt den nya lagstiftningsordningen skulle ingå i riksduman, likaså de två ledamöter som skulle ingå i rikskonsejen. På grund av andra konflikter upplöstes lantdagen, och då senaten redan var i de rysksinnades händer var storfurstendömet politiska system på central nivå i praktiken satt ur spel.⁹

---

8. Klinge, *Kejsartiden*, s. 456–457.

9. Uuno Tuominen, ”Rikslagstiftningen”, Päiviö Tommila (red.), *Finlands ofärdsår 1899–1917*, Stockholm: Wahlström & Widstrand 1963, s. 170–172. Gällande t.ex. armén, mynt, utrikeshandel och post- och tullväsende var lagstiftningen redan gemensam.

Lagen om rikslagstiftningen stadgade att ryska riksduman skulle stifta lagar som berörde Finlands andel i rikets utgifter, värnplikten, ryska språkets ställning, tryckfrihetsfrågor, tull-, post- och järnvägsfrågor, myntsyttemet, handels- och industrifrågor samt i Finland bosatta ryska undersåtars rättigheter.¹⁰ Likställighetslagen (fi. *yhdentertaisuuslaki*; ry. *zakon o ravnopravii*) knöt an till den sistnämnda frågan, som bottnade i en gammal konflikt. I början av 1900-talet hade man från rysk sida anklagat finländarna för att med bedrägliga medel ha tillskansat sig privilegier som gav dem själva samma rättigheter som infödda ryssar i hela ryska riket – bland annat rätten till fri näringsutövning och inskrivning i lokala samfund – samtidigt som de förvägrade i storfurstendömet bosatta ryssar motsvarande rättigheter. Där finländarna samtidigt var både finska medborgare och ryska undersåtar, behandlades ryska undersåtar i Finland i många avseenden som utlänningar.¹¹

Likställighetslagen utplånade i stort sett den juridiska skillnaden mellan finska medborgare och ryska undersåtar i storfurstendömet; endast de politiska rättigheterna, det vill säga rätten att delta i lantdags- och kommunalval, förbehölls fortsatt finska medborgare.¹² De mest betydande följderna av lagen var att personer utan finsk medborgarrätt kunde inneha offentlig tjänst i Finland, och att samtliga ryska undersåtar hade rätt att idka näring på samma villkor som finska medborgare.¹³ Lagen handlade ur rysk synvinkel om jämlikhet mellan samtliga ryska undersåtar, medan den ur finsk synvinkel sågs som ett allvarligt hot mot storfurstendömet's autonomi, rentav en rysk "maktusurpation".¹⁴

Särskilt starkt i strid med finsk rättsuppfattning stod den paragraf i lagen som stadgade att finländska tjänstemän som bröt mot den skulle

10. Klinge, *Kejsartiden*, s. 456–457.

11. Max Engman, "Borgare och skenborgare i Finland och Ryssland under första hälften av 1800-talet", *Historisk Tidskrift för Finland* 63, 1978:2, s. 189. Finländarna behandlades i Ryssland som ett "stånd", en kategori av ryska undersåtar med en särskild juridisk status, och hade i praktiken i vissa avseenden bättre villkor än ryssar.

12. Engman, "Borgare och skenborgare", s. 189.

13. Koskivirta, "Venäläistäminen", s. 169. Frågan om ryska undersåtars näringsrätt i Finland hade varit ett tvistefrå redan 1899–1905.

14. "Viborgs magistrat och likställighetslagen", *Wiborgs Nyheter* 2/8 1912, s. 2.

åtalas i rysk domstol. Detta var ett försök från rysk sida att förhindra att finländska tjänstemän gjorde passivt motstånd för att motarbeta lagens tillämpning, så som en del gjort 1899–1905. Den ryska regimen vidtog också andra åtgärder för att försvåra framtida motstånd. Redan innan lagen trädde i kraft hade många centrala administrativa poster på regional nivå besatts med personer som stödde likriktningspolitiken. I Viborgs län hade guvernör Birger von Troil 1911 ersatts av Frans von Pfaler, som tidigare hade gjort karriär i Ryssland, senast i Turkmenistan i Centralasien. Därtill hade Viborgs polismästare Alfred Lucander avskedats och ersatts av Vilho Pekonen. Den ökände Pekonen hade varit kommissarie i Helsingfors i början av 1900-talet, och 1905 dömts till fängelsestraff bland annat för förfalskning av räkningar, förskingring av offentliga medel och olaga arrestering. Därefter hade han för att undkomma fängelse flytt till S:t Petersburg. Bestörtningen var stor i Finland när den ryska regimen senare friade den impopulära Pekonen och i februari 1911 utnämnde honom till polismästare i Viborg.¹⁵

När likställighetslagen trädde i kraft i maj 1912 var man i Finland väl medveten om att det var en tidsfråga innan den skulle prövas, och även om att de tjänstemän som då råkade befinna sig i skottlinjen skulle hamna i en besvärlig position. Den 1 juli 1912 anmälde en rysk undersåte från guvernementet Jaroslavl, Ivan Michailovitj Sopotov, skriftligt till magistraten i Viborg att han ämnade idka handel med kött och vilt i staden. Magistratens ledamöter stod nu inför ett dilemma; om de beviljade Sopotov näringstillstånd bröt de mot den finska lag som de i sin tjänsteed hade svurit att följa. Om de däremot vägrade ta emot anmälan, bröt de mot den ryska likställighetslagen och riskerade att bli åtalade för tjänstebrott i rysk domstol. Väl medveten om de potentiella följderna beslöt magistraten på sitt sammanträde den 3 juli att inte bevilja Sopotov näringstillstånd.¹⁶

15. Koskivirta, "Venäläistäminen", s. 149–161. Polisstyrkan i Viborg hade också utökats kraftigt.

16. Pressen rapporterade första gången om fallet i början av augusti. Se t.ex. "Den ryska likställighetslagen tillämpas", *Nya Pressen* 1/8 1912, s. 1; "Likställighetslagens tillämpning", *Viborgs Nyheter* 1/8 1912, s. 2; "Yhdenvertaisuuslain' sowelluttaminen", *Helsingin Sanomat* 2/8 1912, s. 2–3. Sopotovs namn förekommer i källorna med varierande stavning, t.ex. Sobedoff, Sopotoff, Sapetoff och Sobotow.

Sopetov överklagade magistratens beslut hos guvernör von Pfaler, som i en skrivelse den 20 juli påminde magistraten om att likställighetslagen förpliktade den att ta emot ryska undersåtars näringsanmälan. Han krävde att magistraten inom tio dagar skulle lämna in en redogörelse över sitt förfarande, inklusive namnen på de ledamöter som hade tagit del i ärendets behandling. I sitt svar motiverade magistraten sitt nekande beslut med att Sopetov saknade medborgarrätt i storfurstendömet Finland, och att han därför i enlighet med paragraf 12 i 1879 års finska näringsförordning borde anhålla om näringstillstånd hos länets guvernör. Av svaret framgick också att borgmästare Werner Fagerström varit ordförande för sammanträdet, medan Georg Palmroth och ”adjungerade förre kronofogden i Stranda härad” Brutus Lagercrantz deltagit som ledamöter.¹⁷

Magistratens svar tillfredsställde inte von Pfaler, som anklagade ledamöterna för brott mot likställighetslagen. Efter en livlig skriftväxling mellan magistraten, von Pfaler och generalguvernör Seyn, anmälde den sistnämnda fallet till prokuratorn vid appellationsdomstolen i S:t Petersburg.¹⁸ I den finländska pressen inleddes så snart fallet blivit känt spekulationerna om vad som skulle hända härnäst. Man påminde om att avsiktligt motarbetande av likställighetslagens tillämpning skulle leda till åtal i rysk domstol och kunde bestraffas med böter eller fängelse upp till 1 år och 4 månader. Den åtalade kunde även suspenderas från sin tjänst eller dömas till förlust av medborgerliga rättigheter för upp till 10 år.¹⁹ En insändarskribent i *Dagens Tidning* konstaterade att varje fosterlandsvän nu med ”blödande hjärta” tvingades bevittna hur en växande lavin sattes i rullning. Lavininen skulle sannolikt leda till att ”[m]ånga behjärtade män skola kastas kull och ryckas bort”.²⁰

17. ”Den ryska likställighetslagen tillämpas”, *Nya Pressen* 1/8 1912, s. 1. ”Hans Kejserliga Majestäts Nådiga Förordning om näringarne”, paragraf 12, Finlands Författningssamling 12:1879.

18. Pirkko Leino-Kaukiainen & Jukka Partanen, ”Tiellä venäläiseen Suomeen”, Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen (toim.), *Autonomisen Suomen rajamaa. Viipurin läänin historia V*, Joensuu: [Karjalan kirjapaino] 2014, s. 504.

19. ”Likställighetslagens tillämpning”, *Hufvudstadsbladet* 20/8 1912, s. 4.

20. ”Tillämpad olag”, *Dagens Tidning* 2/8 1912, s. 3.

I mitten av augusti återgav finländsk press notiser i ryska tidningar som hävdade att Viborgs magistrat skulle åtalas i Ryssland.²¹ Appellationsdomstolen hade överlämnat fallet till distriktsdomstolen i S:t Petersburg och den 22 augusti anlände två ryska domare – rannsaktionsdomaren V.N. Sereda och prokuratorsadjointen V. Popov – till Viborg för att göra en förundersökning. De fick ett arbetsrum i länsstyrelsens hus där förundersökningens viktigaste del, förhör med Lagercrantz, Palmroth och Fagerström, skulle äga rum.²²

DET PASSIVA MOTSTÅNDETS PRAKTIKER

Magistratens vägran att ta emot Sopotovs näringsanmälan är ett typiskt exempel på hur finländska tjänstemän i praktiken tillämpade passivt motstånd. Det var denna konkreta handling som igångsatte processen, men också i fallets fortsatta behandling agerade Lagercrantz och de andra magistratsledamöterna i enlighet med det passiva motståndets principer. Metoden hade sedan revolutionsåret 1848 använts på flera håll i Europa och var i Finland bekant från det konstitutionella blockets kamp mot förryskningen 1899–1905. Som idé utgick den från att tjänstemän skulle vägra lyda ryska lagar och påbud som var oförenliga med finsk grundlag, att de med alla till buds stående lagliga medel skulle motarbeta sådana lagars tillämpande, och slutligen, att de konsekvent skulle artikulera när och hur brott mot finsk lag begicks.²³ Alla finländska tjänstemän slöt ingalunda upp bakom metoden. Huvudalternativet, den av gammalfinska partiet företrädde undfallenhetspolitiken, utgick från att det mest ändamålsenliga var att till varje pris behålla tjänsterna i finländska händer. Detta kunde förvisso

---

21. Se t.ex. "Wiipurin maistraatin jäsenille kostetaan", *Keski-Suomi* 17/8 1912, s. 2; "Yhdenvertaisuus'-laki käytännössä", *Työ* 17/8 1912, s. 2. Tidningarna hänvisar till uppgifter i rysk press.

22. "Likställighetslagens tillämpning", *Dagens Tidning* 23/8 1912, s. 1; "Åtgärderna mot magistratsledamöterna i Viborg", *Dagens Tidning* 24/8 1912, s. 1.

23. Steven Duncan Huxley, *Constitutionalist Insurgency in Finland: Finnish "Passive Resistance" against Russification as a Case of Nonmilitary Struggle in the European Resistance Tradition*, *Studia historica* 38, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1990, s. 1–3, 166–168. Undfallenhetslinjen försvagades kring 1912, till stor del på grund av konflikten kring likställighetslagen. Det tredje alternativet, det aktiva motståndet, var inte aktuellt 1912.

förutsätta en del eftergifter till den ryska regimen, men hindrade att tjänsterna hamnade i händerna på ryska tjänstemän som saknade kunskap om och förståelse för Finlands juridiska särställning.²⁴

När Sereda och Popov den 22 augusti anlände till Viborg för att förhöra Lagercrantz, Palmroth och Fagerström befann sig ingen av de tre i staden, varför detektiver sändes ut till landsorten för att överlämna stämningsakten och kallelse till förhör. Fagerström och Palmroth anträffades de följande dagarna, men vägrade att infinna sig på den utsatta tiden.²⁵ Palmroth fördes slutligen till förhör den 24 augusti, medan Fagerström med våld avhämtades mitt i magistratens sammanträde den 26 augusti. Båda vägrade att svara på frågor och framhöll att de som finländska tjänstemän endast accepterade att ställas till svaromål inför Viborgs hovrätt. Båda blev också häktade, men ställdes på fri fot efter att ha betalat en borgen på 500 rubel.²⁶ Flera poliser sändes också ut för att hitta Lagercrantz, som anträffades i tjänstegöromål på eftermiddagen den 24 augusti nära Oravankylä gästgiveri i S:t Andrea, 50 kilometer från Viborg. Inte heller han beaktade förhörskallelsen, och innan han anlände till Viborg hade Sereda och Popov hunnit återvända till S:t Petersburg.²⁷

I Viborg började man nu spekulera huruvida Lagercrantz med våld skulle föras till S:t Petersburg för förhör, men Sereda och Popov återvände i början av september. Denna gång befann sig Lagercrantz i staden, men trots att de ryska domarna lät detektiver skugga honom nonchalerade han fortsatt förhörskallelsen. Den 4 september sändes polis till Lagercrantz bostad på Vasagatan. Lagercrantz uppmanade den kommissarie som fått i uppdrag att föra honom till förhör att läsa upp stämningsakten, varpå han meddelade att han inte hade någon som helst avsikt att ”följa slika olagliga påbud”. Han svarade också

---

24. Om undfallenhetspolitiken, se Pirkko Rommi, ”Undfallenhetsriktningens ideologi”, Päiviö Tommila (red.), *Finlands ofärdsår 1899–1917*, Stockholm: Wahlström & Widstrand, s. 101–107.

25. ”Likställighetslagens tillämpning”, *Dagens Tidning* 23/8 1912, s. 1; ”Kanne Wiiipurin maistraatin jäseniä vastaan ’yhdenvertaisuuslain’ rikkomisesta”, *Karjala* 23/8 1912, s. 2.

26. Om Palmroths förhör: ”Likställighetslagens tillämpning i Viborg”, *Nya Pressen* 24/8 1912, s. 1; om Fagerströms förhör: ”N.s. yhdenvertaisuuslain sowelluttaminen”, *Turun Lehti* 29/8 1912, s. 1.

27. ”Wiiipurin maistraatin jäsenten ahdistaminen”, *Työmies* 27/8 1912, s. 2.

nekande när kommissarien frågade om han kunde använda telefonen, sannolikt för att rådgöra med sin chef. Eftersom Lagercrantz vägrade att samarbeta, återstod inget annat alternativ än att föra honom till länsstyrelsen med våld. Tolv polismän sändes till Vasagatan, och Lagercrantz som fortsatt vägrade följa med anklagade dessa för att låta sig utnyttjas som redskap för "laglösheter". Först när två konstuplar tog honom under armen konstaterade han att han "viker sig för våldet", men å det bestämdaste protesterar mot "dylikt groft öfvervåld".²⁸ I sitt handlande följde Lagercrantz alltså det passiva motståndets principer, som gick ut på att lugnt och behärskat hänvisa till finsk lag och artikulera det rättsövergrepp som höll på att ske. Att göra fysiskt motvårn ingick däremot inte i det passiva motståndets idé.²⁹

Lagercrantz fortsatte sitt passiva motstånd vid förhöret, där han i likhet med Palmgren och Fagerström konsekvent vägrade att svara på frågor. På några frågor svarade han spydigt, som när man efterfrågade hans namn: "Det bör ni väl känna till, eftersom ni låtit häkta mig". I övrigt framhöll han att han skulle träda i svaromål endast inför Viborgs hovrätt, om det förhöll sig så att han som finsk tjänsteman var anklagad för tjänstebrott. Efter två och en halv timmes resultatöst förhör förklarade förhørsledarna Lagercrantz häktad, men de var beredda att ställa honom på fri fot mot en borgen på 500 rubel liksom de hade gjort med Fagerström och Palmroth. Redan före förhöret ryktades det dock i pressen att Lagercrantz skulle vägra betala borgen, vilket han också gjorde. Han gick därmed ett steg längre i sitt passiva motstånd än Fagerström och Palmroth, vilket resulterade i att han internerades i länsfängelset i Viborg.³⁰ Dagen därpå inlämnades i Lagercrantz namn ett klagomål över olaga häktning till Viborgs hovrätt, som krävde en redogörelse över fallet av guvernör von Pfaler. Då hovrätten inte nöjde sig med förklaringen, där guvernören hänvisade till likställighetslagen, frigav hovrätten Lagercrantz och

28. "När olag tillämpas i Viborg", *Wiborgs Nyheter* 5/9 1912, s. 2; "Åtgärderna mot magistraten i Viborg", *Hufvudstadsbladet* 5/9 1912, s. 4. Lagercrantz handlade på samma sätt som Fagerström och Palmroth tidigare. Se Nuorvala, *Krestyn miehet*, s. 133–137.

29. Huxley, *Constitutionalist Insurgency*, s. 168–170.

30. "När olag tillämpas i Viborg", *Wiborgs Nyheter* 5/9 1912, s. 2; "Åtgärderna mot magistraten i Viborg", *Hufvudstadsbladet* 5/9 1912, s. 4.

anmälde von Pfaler för tjänstebrott till senatens justitiedepartement. Detta i sin tur resulterade i att Viborgs hovrätt åtalades för brott mot likställighetslagen.³¹

Lagercrantz hölls internerad i Viborg till den 27 september, varefter han förflyttades till rannsakningsfängelset Spalernaja i S:t Petersburg.³² Därifrån frigavs han genom försorg av sin ryska försvarsadvokat den 19 oktober, bara några dagar innan rättegången skulle inledas. Lagercrantz betonade i offentligheten att frigivningen inte hade skett på hans eget initiativ och att han personligen skulle ha föredragit att hållas häktad "tills rätten ansåg det vara sin plikt att fria honom".³³

Vid rättegången i S:t Petersburg den 23 oktober försvarades Lagercrantz, Fagerström och Palmroth av P.N. Pereversev och V.D. Kusmin-Karavajev, två erkänt skickliga ryska advokater som stödde den finska saken.³⁴ Från början var det inte alls givet att de åtalade skulle närvara vid rättegången. Deras personliga närvaro var enligt anklagelseakten inte obligatorisk, och enligt Kaarlo Nuorvala hade Lagercrantz under sin häktning meddelat att han inte ämnade ställa sig inför en olaglig domstol.³⁵ Att inte infinna sig hade varit förenligt med det passiva motståndets idé och med de åtalades handlingssätt fram till rättegången. Det verkar ändå som om man tagit ett gemensamt beslut att personligen närvara i S:t Petersburg. Motivet var att man ville få maximal uppmärksamhet för Finlands sak och göra det konstitutionella tänkesättet känt både internationellt och i den ryska offentligheten, "dit liberala röster sällan nå".³⁶

Rättegången fick stor uppmärksamhet och bevakades förutom av finsk och rysk press av många högt uppsatta jurister som följde med den på plats. Under rättegången tog sig de åtalades passiva motstånd fortsättningsvis uttryck i en konsekvent vägran att svara på frågor. Av

31. Kannel, *Viipurin hovioikeus*, s. 71–78. Fallet väckte särskilt stor bestörtning, eftersom det innebar att en högre rättsinstans blev dömd av en lägre.

32. "Kamreeri Lagercrantzin siirtäminen Pietarin wankilaan", *Wiipuri* 28/9 1912, s. 3; "Pietarin wankilaan siirtäminen", *Wiipuri* 29/9 1912, s. 2. Lagercrantz hölls häktad i länsfängelset i Viborg mellan den 5/9 och den 27/9 och i rannsakningsfängelset i S:t Petersburg mellan den 27/9 och den 19/10.

33. "Kamrer Lagercrantz hemma igen", *Wiborgs Nyheter* 21/10 1912, s. 2.

34. "Den ryska rättegången mot Viborgs magistrat", *Wiborgs Nyheter* 23/10 1912, s. 2.

35. Nuorvala, *Krestyn miehet*, s. 148–150.

36. "Rättegången i dag", *Wiborgs Nyheter* 23/10 1912, s. 1.

de inledande frågorna svarade de endast på den om sin ålder, medan de inte gav något svar på frågan om de kan ryska. När de själva gavs tillfälle att yttra sig utnyttjade de möjligheten till att än en gång argumentera för att de som finska medborgare, för ett brott som begåtts i Finland, endast kunde åtalas i en finsk domstol och i enlighet med finsk lag. Som Fagerström framhöll i sitt anförande saknade distriktsdomstolen i S:t Petersburg legitim rätt att åtala en finländsk tjänsteman som "svurit att åtlyda alla i Finland gällande lagar och författningar".³⁷ Lagercrantz hänvisade i sitt eget slutanförande, förutom till att han hållits lagstridigt häktad i sju veckor, till samma legitimitetsprincip:

Jag har tidigare för rätten framhållit, att jag icke anser detta rättssammanträde lagligt och på den grund icke kommer att träda i svaromål. Då jag det oaktat infunnit mig till sammanträdet, har jag därmed endast velat yttermera framhålla det brott mot Finlands lagar, hela detta ärende innebär.³⁸

Åklagaren, prokuratorsadjointen G.B. Nenorokomov, yrkade i sin slutplädering på det strängaste straff som föreskrevs för brott mot likställighetslagen på en tregradig skala som sträckte sig från böter till fängelse. Som en försvarande omständighet framhöll han de åtalades "sturskhet och hårdnackenhets", samt att de hade "dristat sig att förneka rättens auktoritet". Det stränga straffet motiverades ytterligare med att de åklagade enligt en "inbördes förut träffad öfverenskommelse uppenbarligen och afsiktligen hindrat tillämpningen av likställighetslagen".³⁹ Lagercrantz, Fagerström och Palmroth dömdes till sex månaders fängelse, men däremot inte till förlust av sina ämbeten. Fram till dess att domen skulle offentliggöras, den 6 november 1912, släpptes de på fri fot.⁴⁰ Domen överklagades därefter till appellationsdomstolen, som i sin dom i januari 1913 höll fast vid distriktsdomstolens beslut.⁴¹ Slutligen

37. "Sex månaders fängelse", *Dagens Tidning* 24/10 1912, s. 1–3; "Åtgärderna mot Viborgs magistrat", *Åbo Underrättelser* 24/10 1912, s. 3.

38. "Åtgärderna mot Viborgs magistrat", *Åbo Underrättelser* 24/10 1912, s. 3.

39. Domslut (avskrift), Rättegången mot tjänstemännen i Viborgs magistrat, 8, Leo Mechelins arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

40. "Rättegången mot medlemmarna av Viborgs magistrat", *Borgäbladet* 26/10 1912, s. 2; Leino-Kaukiainen & Partanen, "Tiellä venäläiseen Suomeen", s. 504.

41. "Wiipurin maistraatin jutut", *Wiipuri* 4/7 1913, s. 2.

satt Lagercrantz av fängelsestraffet först i början av år 1914, efter att man med våld fört honom till Kresty-fängelset i S:t Petersburg.⁴²

Rättegången mot Viborgs magistrat sågs i Finland allmänt som en skenrättegång. Det var uppenbart att den ryska regimen genom att döma Lagercrantz, Palmroth och Fagerström till fängelsestraff ville få till stånd ett prejudikat, som skulle avhålla andra finska tjänstemän från att följa deras exempel.⁴³ Taktiken avskräckte ändå inte alla. Redan före rättegången hade magistraterna i flera städer vägrat att ta emot näringsanmälningar av ryska undersåtar, med samma motivering som man angett i Viborg. I offentligheten föll dock allt ljus hösten 1912 på Lagercrantz, Palmroth och Fagerström, eftersom den ryska regimen inte ville sätta igång flera rättsprocesser innan det första fallet var slutbehandlat.⁴⁴ Från år 1912 och fram till Finlands självständighet dömdes femtio finländska tjänstemän för brott mot likställighetslagen, bland dem flera ledamöter av magistraterna i Nystad, Tavastehus, Villmanstrand och Helsingfors. Åbo hovrätt följde det exempel Viborgs hovrätt statuerat, med följderna att även dess ledamöter blev dömda för brott mot likställighetslagen.⁴⁵ Ingen av dem som dömdes efter Lagercrantz, Palmroth och Fagerström närvarade personligen vid rättegången. Den sista finländaren som satt fängslad i Kresty för brott mot likställighetslagen friades först efter den ryska marsrevolutionen 1917.

I DEN SAMTIDA OFFENTLIGHETEN

Alla människor tala i dessa tider om fallet Lagercrantz, och alla säga med en mun, att den mannen är en riktig karllakar! Just så ska en finne slåss. Det kännes riktigt godt i dessa bistra tider, att höra talas om mannamod och uppoffring för en idé och jag tror att denne vår Brutus har visat oss den väg på hvilken vi böra gå.⁴⁶

42. "Våldsregimens offer", *Wiborgs Nyheter* 16/1 1914, s. 2; "Hemma från Kresty", *Wiborgs Nyheter* 16/4 1914, s. 2.

43. "Taistelun mies", *Karjala* 21/2 1928, s. 6.

44. Nuorvala, *Krestyn miehet*, s. 310–338.

45. Petra Hakala, "För lag och rätt – några finländska interner i Kresty 1913–1915", *Källan* 2007:1, s. 13.

46. "Tragedin i Viborg", *Tammerfors Nyheter* 7/9 1912, s. 3.

Som den första som frihetsberövades för brott mot likställighetslagen var Lagercrantz hösten 1912 en av de mest omtalade personerna i Finland. Samtidigt som fallet upprörde, var maktbalansen till Rysslands fördel och finländarna stod rätt maktlösa inför händelserna. Det passiva motståndets idé omfattade ändå tanken om att en svagare part i en konflikt kan kämpa mot oförrätter genom att på bred front mobilisera motstånd mot övermakten. Genom att sprida information om oförrätterna och i form av hyllningar och offentliga åsiktsyttringar uttrycka kollektivt stöd för drabbade individer, försökte man demoralisera motståndaren och på så sätt försvåra att den förtryckande agendan genomdrevs.⁴⁷ Att den ryska regimen var förberedd på att den typen av åsiktsyttringar skulle förekomma, och att det i samband med dessa även kunde uppstå oroligheter, visar ett ”hemligt cirkulär” som generalguvernör Seyn sände till guvernörerna i maj 1912. I cirkuläret påminner han guvernörerna om att de ansvarade för ordningen i länet och för att polisen omedelbart skulle kväsa oroligheter.⁴⁸

Så fort fallet med Viborgs magistrat blivit känt, konstaterade en insändarskribent i *Dagens Tidning* att en lavin hade satts i rullning, men att Lagercrantz, Fagerström och Palmroth i sin svåra belägenhet kunde räkna med stöd och ”varm erkänsla av alla rätt tänkande medborgare”.⁴⁹ Som konkret bevis på denna sympati fick Lagercrantz, liksom andra drabbade tjänstemän före och efter honom, ta emot telegram, brev, kort och blomförsändelser.⁵⁰ Sådana hälsningar sändes till familjen Lagercrantz redan efter häktningen, och flera strömmade in i samband med förflyttningen till S:t Petersburg och efter rättegången. I telegrammen, som ofta kollektivt representerade en viss ort, förening eller organisation, tackades Lagercrantz vanligtvis för sitt ”exempelgivande uppträdande”.⁵¹ Enligt en notis i tidningen *Karjala* gladdes särskilt ett telegram familjen. Det var undertecknat med en pseudonym, av en person som tidigare hade varit anhängare av undfal-

47. Huxley, *Constitutional Insurgency*, s. 162–168.

48. Generalguvernörens sekreta cirkulär till guvernörerna i maj 1912, Generalguvernör Seyns handlingar, Hd: 31, Generalguvernörskansliets arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

49. ”Tillämpad olag”, *Dagens Tidning* 2/8 1912, s. 3.

50. Petra Hakala, ”För lag och rätt – några finländska interner i Kresty 1913–1915”, *Källan* 2007:1, s. 15.

51. ”Rättegången mot medlemmarna av Viborgs magistrat”, *Borgåbladet* 26/10 1912, s. 2.

lenhetslinjen, men som nu intygade att ett enat Finland ”från djupet av sitt hjärta” deltog i det lidande som det ryska överväldet orsakat.⁵² Detta var ett tecken på att undfallenhetslinjen, traditionellt förfäktad av gammalfennomanerna, i den rådande situationen inte längre sågs som ett tillräckligt kraftigt vapen mot förryskningen.

De som hade möjlighet att följa med händelseförloppet på ort och ställe kunde visa sitt stöd genom att konkret stå vid de drabbades sida och uttrycka sin åsikt. Stadsborna i Viborg följde med händelserna allt sedan Sereda och Popov anlände till staden. Redan när Lagercrantz den 4 september fördes till förhör följde enligt tidningsrapporteringen en talrik publik med hur polisen hämtade honom i hans hem, förde honom till länsstyrelsens hus där han förhördes och därifrån vidare till länsfängelset.⁵³ Allt efter som fallet fick mera uppmärksamhet ökade också det publika intresset. När Lagercrantz i slutet av september förflyttades till S:t Petersburg, ägde enligt *Wiborgs Nyheter* en ”medborgerlig hyllning under hög stämning” rum på järnvägsstationen. En stor mängd stadsbor hade samlats för att önska den ”lagtrogne och principfaste mannen ett värdsamt farväl och ett snart välkommen åter” och för att genom sin närvaro visa att Lagercrantz inte stod ensam i kampen mot olagligheterna:

Hvad komma skall, det skall manligen bäras, i hopp och tro att ljusare dagar gry. Motståndet skall fortsättas, och konsekvenserna skola vi manligt lida – såsom [Lagercrantz], hvilken med våldets makt [...] orättfärdigt bortsläpats från sitt fosterland.⁵⁴

Nyheten om Lagercrantz förflyttning till S:t Petersburg spred sig blixtnabbt längs järnvägen, och även på mellanstationerna – Perkjärvi, Nykyrka, Terijoki, Kellomäki, Kuokkala och Valkeasaari – möttes han av folksamlingar som hyllade honom med blommor, leverop och

52. ”Myötätuntoisuusden osotuksia”, *Karjala* 13/9 1912, s. 3.

53. ”När olag tillämpas i Viborg”, *Wiborgs Nyheter* 5/9 1912, s. 2.

54. ”Kamrer Lagercrantz utrekvirerad från fängelset och förd till Ryssland”, *Wiborgs Nyheter* 28/9 1912, s. 2. I Kellomäki, under färden till S:t Petersburg, överräcktes en adress med samma budskap: ”Då ni nu lider för fäderneslandet, må medvetandet att tusende deltaga i edra lidanden vara eder en tröst.”

sång.⁵⁵ Detta fick den Finlandskritiska tidningen *Novoje Vremja* att kritisera finländarnas ”snedvridna fosterländskhet” som tagit sig uttryck i att man ännu vid S:t Petersburgs portar hyllade ”passivisten” Lagercrantz – en person vars agenda gick ut på att förvägra ryssar fulla och likvärdiga rättigheter i sitt eget rike.⁵⁶

Den största folksamlingen i samband med Lagercrantz-fallet uppstod efter hans frigivning från rannsakningsfängelset Spalernaja inför rättegången. Pressen rapporterar att 10 000 stadsbor den 20 oktober hade samlats i kvarteren kring järnvägsstationen i Viborg för att välkomna honom hem. Hyllningarna tog sig uttryck i att Lagercrantz ”på starka armar bars genom folkmassan under rungande lefverop”, och därefter drogs till sitt hem på Vasagatan i en hästkärra. Tillfället urartade senare i tumult mellan polisen och folkhopen, från vilken det hördes regimkritiska rop som ”ner med ordningsmakten, ner med Pekonen”, och några människor skadades.⁵⁷ Efter incidenten försökte ordningsmakten stävja framtida oroligheter genom att förbjuda alla ”hyllningar av demonstrativ art” i stadsrummet.⁵⁸ Trots förbudet förekom liknande hyllningar, om än av allt att döma i något mindre omfattning, även när Lagercrantz återkom från rättegången, och när han 1914 fördes till Kresty, respektive återkom efter avtjänat straff.⁵⁹

Pressen spelade en viktig roll för att mobilisera det kollektiva motståndet mot förryskningen och för att uppmuntra de breda folklagren att protestera mot övergreppen. Detta mål försökte man uppnå bland annat genom att lyfta fram som förebilder de personer som fallit offer för den ryska regimens framfart. Lagercrantz passade väl in i martyrollen, inte minst därför att han redan 1911 hade råkat i konflikt med von Pfaler. Konflikten uppstod när Lagercrantz, då kronofogde

---

55. ”Kamrer Lagercrantz utrekvirerad från fängelset och förd till Ryssland”, *Wiborgs Nyheter* 28/9 1912, s. 2. På mellanstationerna hyllades Lagercrantz med patriotiska sånger som ”Vårt land”, ”Karelarnas sång” och lantdagpsalmen. Sång hade sedan 1800-talet varit ett viktigt kollektivt uttryck för fosterländskhet. Se Matti Klinge, *Från lojalism till rysshat*, [Helsingfors]: Söderströms förlag 1988, s. 120–140.

56. ”Novoje Wremjan’ Suomen sähkösanomata”, *Karjala* 13/9 1912, s. 3.

57. ”Kamrer Lagercrantz hemma igen”, *Wiborgs Nyheter* 21/10 1912, s. 2.

58. Nuorvala, *Krestyn miehet*, s. 157–159.

59. ”Rättegången mot medlemmarna av Viborgs magistrat”, *Borgäbladet* 26/10 1912, s. 2; ”Wiipurin maistraatin yhdenvertaisuuslakijutut”, *Wiipuri* 17/1 1914, s. 2; ”Vapaiksi Krestystä”, *Wiipuri* 17/4 1914, s. 2.

i Stranda härad, efter von Pfalers tillträde dröjde med det besök som länets tjänstemän förväntades avlägga hos en nyutnämnd guvernör. Lagercrantz fick senare order om att infinna sig hos von Pfaler som tog emot honom med ”starka ord av missnöje över dröjsmålet”. Att Lagercrantz dessutom var klädd i kostym – inte i frack som kutymen föreskrev – tolkade von Pfaler i ljuset av dröjsmålet som ett tecken på bristande respekt och som ett hinder för ett framtida samarbete.⁶⁰

Trots att Lagercrantz senare avlade ett nytt besök iklädd frack lät sig von Pfaler inte blidkas utan yrkade i en hemställan till senaten på att Lagercrantz skulle bestraffas för motstånd mot överordnad. Senaten krävde en redogörelse av Lagercrantz, som svarade att dröjsmålet förklarades av tjänsteåligganden och sjukdom. Detta bestyrkte han med läkarintyg och intyg av en skräddare över att hans kostym var ny och snygg. Senaten förespråkade tillfälligt avskedande, men då von Pfaler insisterade på att Lagercrantz idkat ”medveten provokation” godkände den på framställning av generalguvernör Seyn i januari 1912 permanent avskedande.⁶¹ Avskedandet väckte upprörda känslor och stärkte finländarnas farhågor inför framtiden. ”Stormcentrum närmar sig alltmer”, rubricerade *Wiborgs Nyheter* sin artikel om incidenten.⁶² Det godtyckliga avskedandet av en erfaren tjänsteman, som både överordnade och allmänheten kände som plikttrogen, noggrann och human, tolkades som ytterligare ett steg i riktning mot den ryska regimens mål att bereda rum för tjänstemän som kunde driva igenom dess förryskningsprogram.⁶³ Redan tidigare hade rensningar skett i de centrala ämbetsverken, bland länsguvernörerna och i polismakten, men med Lagercrantz avskedande nådde rensningarna den lokala administrationen.⁶⁴

60. ”En ny frack-guvernör”, *Hufvudstadsbladet* 27/1 1912, s. 4. von Pfaler tillträdde den 10 februari 1911. Om avskedandet se även Koskivirta, ”Venäläistäminen”, s. 166–167.

61. ”Kruununvouti B Lagercrantz erotetaan virasta”, *Wiipurin* 27/1 1912, s. 5; ”Kruununvouti B. Lagercrantzin erottaminen”, *Wiipurin* 30/1 1912, s. 3.

62. ”Transkaspiska metoder”, *Wiborgs Nyheter* 27/1 1912, s. 2; ”Kronofogden Lagercrantz afsked”, *Wiborgs Nyheter* 8/2 1912, s. 2.

63. ”Senaatin päätös kamreeri Lagercrantzin asiassa”, *Karjala* 27/1 1912, s. 2; ”Rannan kihlakunnan kruununvouti Brutus Lagercrantz erotettu”, *Wiipurin Sanomat* 29/1 1912, s. 2.

64. Pertti Luntinen, *F. A. Seyn 1862–1918. A Political Biography of a Tsarist Imperialist as Administrator of Finland*, *Studia Historica* 19, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1985, s. 138–140; Koskivirta, ”Venäläistäminen”, s. 149–161.

Redan i början av 1912 var Lagercrantz alltså iklädd rollen som ett passivt ”offer” för den ryska regimens godtycke och ”oerhörda brutalitet”.⁶⁵ Som ett offer beskrevs han även i samband med konflikten kring likställighetslagen, men betoningarna försköts så till vida att tidningarna nu framhöll det medvetna och aktiva i hans handlande. Beslutet att inte ta emot Sopotovs näringsanmälan beskrevs, med alla de risker det medförde, som på förhand överenskommet, vilket det av allt att döma också var. Erkki Paavolainen och Anu Koskivirta visar att de konstitutionellt sinnade, i närvaro av bland andra Pehr Evind Svinhufvud, Tekla Hultin och Werner Fagerström, redan innan likställighetslagen trädde i kraft ordnade ett flertal möten i Viborg där man gemensamt kom överens om hur man skulle handla den dagen lagen för första gången prövades.⁶⁶ Magistratens ledamöter fattade alltså sitt beslut väl medvetna om de möjliga konsekvenserna, men de hade inget alternativ: ”Ställda i valet mellan att handla i enlighet med sin tjänstemannaed och sin plikt såsom finska medborgare eller att följa ett lagstridigt påbud ha medlemmarne i Viborgs magistrat icke kunnat tveka.”⁶⁷

Genom att man betonar det aktiva handlandet framom det passiva martyrskapet kan ett offer förvandlas till hjälte. En individ som är beredd att offra sin personliga välgång för att försvara det som ur den kollektiva nationens synvinkel är det rätta, i det här fallet finsk lag, passar väl in i rollen som förebild för hur nationens övriga medlemmar idealt bör handla i en motsvarande situation.⁶⁸ I enlighet med denna logik framställde pressen Lagercrantz, i egenskap av likställighetslagens första offer, som ett ”föredöme i laglydnad”⁶⁹ och som en modig och karaktärsfast individ som offrade sin personliga välfärd för ett högre ändamål. I praktiken gjorde han detta genom att oavbrutet

65. ”Fallet Lagercrantz”, *Wiborgs Nyheter* 8/2 1912, s. 2. Se även ”Wirkavallan uhri”, *Rauman Lehti* 30/1 1912, s. 1.

66. Paavolainen, *Sanomalehti Karjalan kohtaloita*, s. 175–176; Koskivirta, ”Venäläistämien”, s. 169.

67. ”Den ryska likställighetslagen och Viborgs magistrat”, *Nya Pressen* 1/8 1912, s. 1.

68. Johanna Wassholm, ”Att skapa och reproducera minnet av en nationell storman. A. I. Arwidsson (1791–1858) i storfurstendömet Finlands historiekultur på 1800-talet”, *Scandia: Tidskrift för historisk forskning* 83, 2017:1, s. 51–52.

69. ”Rättegången mot medlemmarna av Viborgs magistrat”, *Borgäbladet* 26/10 1912, s. 2.

protestera mot och ifrågasätta legitimiteten hos en rysk regim som ”kränker rättsprinciper, hållna i helgd i alla kulturländer” och som uppmanar medborgare och tjänstemän till ”omoraliska handlingar sådana som rättsbrott”.⁷⁰

De förebildliga dragen i Lagercrantz karaktär framhövdes ytterligare genom att de kontrasterades mot den föreställda motståndarens negativa egenskaper. På en principiell nivå representerades motståndet av den ryska regimen med sin Finlandsfientliga agenda, men på det praktiska planet personifierades det i första hand av de finländare som förverkligade agendan. Som Lagercrantz främsta antagonist framställdes von Pfaler, som pressen redan i samband med frackepisoden hade beskrivit som en rysk ”hejduk”.⁷¹ Guvernören anklagades för att själv ha provocerat fram incidenten och förlöjligades för att ta kritik personligt. Hans tendens att ”se kränkningar över allt” tolkades som ett tecken på att han hade dåligt samvete över sitt eget rättskränkande handlande.⁷² Till skillnad från Lagercrantz, som representerade ”bepröfvad, rakryggad tjänstemannaduglighet”, karakteriserades von Pfaler, i likhet med den förryskade senaten, av ett ”vaket sinne för luseriet och lycksökeriet” och ”lakejsinne mot de maktägande men brutalitet mot underlydande”.⁷³

Wiborgs Nyheter anklagade guvernören under rubriken ”Transkaspiska metoder”, en anspelning på von Pfalers tidigare tjänstgöring i Centralasien, för att tillämpa sitt ryska ”tschinovniksinne” på finländska förhållanden. Ryskans *tjinovnik* betyder ämbetsman, men har som lånord i främmande språk vanligtvis använts som en sarkastisk beteckning på en tjänsteman som uppvisar överdriven byråkratisk nit eller som är påverkad av en godtycklig rysk förvaltningskultur.⁷⁴

70. ”Den ryska likställighetslagen tillämpas”, *Nya Pressen* 1/8 1912, s. 1.

71. ”Transkaspiska metoder”, *Wiborgs Nyheter* 27/1 1912, s. 2; ”Rannan kihlakunnan kruununwouti Brutus Lagercrantz erotettu”, *Karjala* 27/1 1912, s. 2.

72. ”En ny frack-guvernör”, *Hufvudstadsbladet* 27/1 1912, s. 4. En skämtteckning av mötet mellan von Pfaler och den kostymklädde Lagercrantz förekom på pärmen av satirtidskriften *Tuulisää* (1912:5). Se även Wassholm, ”Brutus Lagercrantz”, s. 205.

73. ”Transkaspiska metoder”, *Wiborgs Nyheter* 27/1 1912, s. 2.

74. Se *Nordisk Familjebok. Uggjeupplagan 29. Tidsekvation–Trompe*, Stockholm: Nordisk familjeboks förlags Ab 1919, <http://runeberg.org/nfci/0120.html> (hämtad 26/8 2020).

Som guvernör hade von Pfaler förvisso rätt att kräva ordning och disciplin, men erfarna och lagtrogna finländska tjänstemän som Lagercrantz hade varken "lust eller möjlighet att ikläda sig en lakejs skepnad med bugningar och smilande tal". En västerländskt sinnad finländsk tjänsteman skulle aldrig visa prov på "kryperi, servilism och tallriksslickeri" som en guvernör i Ryssland kanhända kunde förvänta sig av sina underordnade.⁷⁵ Detta motsatsförhållande avspeglar en lång idéhistorisk tradition i Europa, där en "västerländsk anda" som representerar rättsstaten ställs mot en "österländsk" som representerar barbari och godtycke.⁷⁶

MINNET AV EN PASSIV MOTSTÅNDSMAN

Det var en tid när Brutus Lagercrantz namn var känt överallt i vårt land och då bäraren av detta namn av alla rättsinnade medborgare omfattades med de varmaste sympatier. Han var nämligen ej allena den förste av våra lagtrogna tjänstemän, som för sin trohet mot landets lagar drabbades av den ryska våldsregimens framfart, utan detta skedde upprepade gånger.⁷⁷

När Brutus Lagercrantz avled den 1 juni 1929, sjutton år efter händelserna i Viborg, blev han fortfarande ihågkommen för sin kamp mot likställighetslagen. I liknande ordvändningar hade han hyllats redan i samband med sin 70-årsdag två år tidigare, då han nu liksom under sin livstid lyftes fram som det första "offret för den famösa s.k. likställighetslagen" och som "en principernas man och orubbligt lagtrogen".⁷⁸ Hans självupppoffrande karaktär betonades och han tackades "för sitt stora uppoffrande arbete" för fosterlandet. Han presenterades därtill som en av de tjänstemän som före Finlands självständighet "hellre gingo i ryska fångelser" än svek finsk lag – något som var värt att

75. "Transkaspiska metoder", *Wiborgs Nyheter* 27/1 1912, s. 2.

76. Se t.ex. Iver B. Neumann, *Uses of the Other. The "East" in European Identity Formation*, Minneapolis (Minn.): University of Minnesota Press 1999.

77. "Fältkamrer Brutus Lagercrantz död", *Hufvudstadsbladet* 4/6 1929 (uppl. B), s. 3. Se även "Brutus Lagercrantz", *Wiborgs Nyheter* 3/6 1929, s. 1.

78. "Fältkamrer Brutus Lagercrantz 70 år", *Wiborgs Nyheter* 13/5 1927, s. 2. Se även "Sjuttio år", *Hufvudstadsbladet* 12/5 1927, s. 6.

”äras och aktas” av varje fosterländskt sinnad finländare som värnade om lag och rätt.⁷⁹

Eftervärlden tillskriver alltså Lagercrantz i stor utsträckning samma karaktärsdrag som hans samtid, men placerar samtidigt in kampen kring likställighetslagen i den förändrade geopolitiska situation som Finland befann sig i efter 1917. I den unga självständiga republiken tillskrevs det förflutna nya betydelser, då historiska händelser anpassades till ett nytt samhällsklimat och en ny nationell agenda. Efter de svåra årtiondena i slutet av den ryska tiden och ett splittrande inbördeskrig 1918 fanns det ett stort behov att framhålla nationens enhet. Detta mål kunde man uppnå genom att framhålla ett kollektivt motstånd mot en gemensam rysk fiende.⁸⁰ Bilden av Finland som försvarare av västerländsk rättsordning gentemot ryskt godtycke eller ”österländskt barbari” artikulerades nu om möjligt ännu tydligare.⁸¹

Minnet av händelserna 1912 hölls vid liv i det självständiga Finland tack vare Edvin Wiréns bok *Från S:t Petersburgs fångelser* som publicerades 1917, i den brytpunkt då Finland höll på att lösgöra sig från Ryssland. Boken handlar framför allt om de dömda finländska tjänstemännens liv i ryska fångelser, men beskriver samtidigt med hjälp av livfulla metaforer den fara som hotat Finland 1912. I introduktionen beskriver Wirén hur ”[m]örka, för Finland hotande moln” åter hade börjat samlas på himlen som i några år varit ”klar och fri” – ett Finland där folket fått leva i ”ostörd frid under hägnet av landets egna okränkta lagar”. De högtidliga löften som Alexander I givit vid Borgå lantdag 1809, och som för finländarna hade gällt som ”fasta och oryggliga”, bröts åter en gång kring 1910 när den ryska regimen med list och ”fräcka våldshandlingar” försökte införa ”laglöshet, godtycke och anarki” i ett ”fredligt kulturland”. Likställighetslagen var ett led i det ”förstörelsearbete” som syftade till att eliminera Finlands

79. ”Dödsfall”, *Wasa-Posten* 4/6 1929, s. 2; ”Fältkamrer Brutus Lagercrantz död”, *Hufvudstadsbladet* 4/6 1929 (uppl. B), s. 3.

80. Se t.ex. Johanna Wassholm, ”Storslagen seger eller ärofullt nederlag? Slaget vid Rilax i svensk, rysk och finsk historiekultur”, Nils Erik Villstrand & Kasper Westerlund (red.), *Stor seger – litet nederlag? Perspektiv på sjöslaget vid Rilax 1714*, Meddelanden från Sjöhistoriska institutet vid Åbo Akademi 34, Åbo: Sjöhistoriska institutet 2015, s. 147.

81. Se t.ex. ”Tsareenit toivorikkaita”, *Pohjan Voima* 9/4 1926, s. 2; ”Taistelun mies”, *Karjala* 21/2 1928, s. 6.

autonomi – en ”upprörande rättskränkning” och en ”vrångbild av allt vad lagstiftning heter”. Från den dag lagen trädde i kraft hade ett ”damoklessvärd” vilat över Finlands myndigheter och tjänstemän.⁸²

Det är i denna hotfulla situation som Lagercrantz i pressen på 1920-talet lyftes fram som den första av de modiga tjänstemän som var beredda att offra sin egen välgång ”av trohet mot landets konstitution”.⁸³ Striden 1912 hade inte utkämpats med eld och svärd, utan med lag, och Finlands folk hade orsak att vara tacksamt över att rätt personer då hade befunnit sig på rätt plats. I flera olika sammanhang slog eftervärlden med facit i hand fast att lag och rätt hade segrat, och att de självupppoffrande tjänstemän som motsatt sig likställighetslagen hade bestått den prövning som den ryska regimen hade ställt dem inför.⁸⁴ I en artikel i *Hufvudstadsbladet* i januari 1923 med anledning av tioårsminnet av Viborgs hovrätts fängslande 1913 uttrycks denna tanke med följande ord:

För högt kan det ej skattas att motståndet blev så kraftigt, som fallet var och att det första hugget träffade män, som ej tvekade att göra vilka uppoffringar som helst då det gällde värnandet av fosterlandets lagbundna samhällsskick.⁸⁵

Skildringarna av händelserna 1912 belyser hur de finsk-ryska relationerna före 1917 framställdes i finländsk offentlighet på 1920- och 1930-talen. Det var typiskt att man betonade konflikt framom samverkan och att man framhävde Karelen som en förpost, där de finsk-ryska motsättningarna hade varit särskilt starka.⁸⁶ Att kampen kring likställigheten hade börjat just i Viborg, som alltid hade fått ta de första stötarna när ”ofärd från öster ryckt in i landet”, var något som

82. Wirén, *Från S:t Petersburgs fängelser*, s. 6–8.

83. ”Taistelun mies”, *Karjala* 21/2 1928, s. 6; ”Hautaus”, *Helsingin Sanomat* 15/6 1929, s. 3.

84. Wirén, *Från S:t Petersburgs fängelser*, s. 8, 15.

85. ”Ett tioårsminne i kampen för landets lag och rätt”, *Hufvudstadsbladet* 28/1 1923, s. 8.

86. Aleksii Mainio & Anu Koskivirta, ”Viipurin poliittiset jännitteet – tapahtumia ja historiografiaa”, Anu Koskivirta & Aleksii Mainio (toim.), *Politiikan ja jännitteiden Viipuri 1880–1939*, VSKS:n Toimitteita 21, Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura 2019, s. 7; Koskivirta, ”Venäläistäminen”, s. 143.

även Wirén framhöll som följdriktigt. Ett annat karakteristiskt drag var att det konstitutionella motståndet inkorporerades som ett centralt element i berättelsen om Finlands väg till självständighet. Behovet av att uppvisa en enad front gentemot Sovjetunionen gjorde att man ända fram till 1980-talet tenderade att framställa det passiva motståndet i slutet av storfurstendömets tid som överdrivet hegemoniskt.⁸⁷ I verkligheten hade både de politiska partierna och tjänstemannakåren i slutet av ryska tiden varit starkt splittrade i fråga om den mest effektiva metoden att motverka de ryska likriktningsåtgärderna.

Mellankrigstidens hegemoniska berättelse om det passiva motståndets betydelse är ett utmärkt exempel på hur det förflutna anpassas till behov i samtiden och på hur det är ”vinnaren som skriver historien”. Självständighetstidens första historiska översiktsverk och läroböcker avspeglade den konstitutionella linjens historiesyn, där självständigheten tolkades som en återgång till det svenska rättsarvet, medan den ryska tiden började framställas som en parentes.⁸⁸ Där eftervärlden inkorporerade de passiva motståndsmännen i berättelsen om Finlands väg till självständighet, framstod undfallenhetsmännen i backspeglarna betraktade som förlorare. I en tid då man betonade motsättningar gentemot det ryska läget det nära till hands att framställa tjänstemän som gett efter för rysk lag som naiva och godtrogna, till den grad att undfallenheten kunde jämföras med landsförräderi. När man 1923 uppmärksammade 10-årsminnet av händelserna, som fått sin början med häktningen av Lagercrantz, framhöll pressen att konflikten kring likställighetslagen 1912 var ett ”gemensamt minne av skam för den ryska förtrycksregimen och gammalfennomanin”.⁸⁹

Som individ intog Lagercrantz ingen central plats i mellankrigstidens minne av kampen mot förryskningen. I den mån händelserna uppmärksammades var det kollektivets passiva motstånd som lyftes fram, exempelvis i den av Skyddskåren utgivna tidskriften *Hakkapeliit-*

87. Marko Tikka & Jari Eilola, ”Lakien synty ja oikeudenkäytön ihanteet”, Petri Karonen & Antti Räihä (toim.), *Kansallisten instituutioiden muotoutuminen. Suomalainen historiakuva Oma Maa -kirjasarjassa 1900–1960*, Historiallisia Tutkimuksia 267, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014, s. 188–190.

88. Päiviö Tommila, *Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen historia*, Porvoo – Helsinki – Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö 1989, s. 194.

89. ”Eräs wenääläisen sortowallan ja suomettarelaisuuden yhteinen häpeämuisto”, *Suomen Sosialidemokraatti* 24/9 1923, s. 1.

ta som 1932 publicerade en artikel om händelserna 1912 under rubriken "Likställighetslagens martyrer".⁹⁰ Som ett slags litterärt monument över offren för likställighetslagen kan man betrakta Kaarlo Nuorvalas verk *Krestyn miehet*, som publicerades 1939. Inför vinterkrigets utbrott var det lätt att hitta paralleller till den hotfulla situation Finland befunnit sig i 1912, och här kunde Kresty-männen stå som förebilder för hur varje rätt tänkande finländare borde handla i den aktuella situationen.

Efter andra världskriget föll händelserna i Viborg 1912 i hög grad i glömska både i historieskrivningen och i offentligheten, vilket är förenligt med den efterkrigstida historieskrivningens tendens att osynliggöra finsk-ryska konflikter i det förflutna. Ett av få undantag är en artikel i tidningen *Maaseudun Tulevaisuus* på självständighetsdagen 1962, där man lyfter fram 50-årsminnet av kampen kring likställighetslagen. I artikeln framställs händelserna 1912 som en "motståndskamp som förebådade självständigheten", medan Lagercrantz och de andra Kresty-männen beskrivs som "den vapenfria frihetskampens hjältar".⁹¹

SLUTSATSER

I den här artikeln har jag med utgångspunkt i en enskild tjänsteman, Brutus Lagercrantz, studerat hur det finländska passiva motståndet tog sig uttryck i den konflikt mellan rysk och finsk rättsuppfattning som likställighetslagen 1912 gav upphov till. Syftet har varit att redogöra för bakgrunden till konflikten och för hur det passiva motståndets principer i praktiken tog sig uttryck i Lagercrantz handlande och i det omgivande samhällets och pressens förhållningssätt till honom. Därtill har jag intresserat mig för hur händelserna och Lagercrantz har skildrats av eftervärlden. Genom att studera det passiva motståndets praktiker vill jag komplettera bilden av hur metoden tillämpades på gräsrotsnivå och av de konsekvenser detta kunde få för en enskild tjänsteman.

Lagercrantz och andra konstitutionellt sinnade finländska tjänstemän tillämpade det passiva motståndet genom att konsekvent vägra att lyda ryska lagar och påbud som stred mot finsk lag och rättsupp-

90. "Yhdenvertaisuuslain marttyyrit", *Hakkapeliitta* 1932:3, s. 70–72.

91. "Krestyn vangit", *Maaseudun Tulevaisuus* 6/12 1962, s. 11–12.

fattning. I praktiken innebar detta att man vägrade att infinna sig till förhör, att svara på frågor och att erkänna ryska domstolars rätt att döma finska tjänstemän för tjänstebrott. Samtidigt artikulerade man de rättskränkningar mot finsk lag som den ryska regimen begick. Det passiva motståndet synliggjordes inte enbart i de enskilda tjänstemännens ord och handlingar, utan även i omgivningens förhållnings-sätt till dem. Eftersom finländarna hade få möjligheter att påverka situationen med maktmedel försökte man i stället påverka genom att uttrycka sitt stöd för de drabbade, exempelvis genom hyllningar på offentliga platser och telegram, kort och blomsterhyllningar. Syftet med dessa handlingar var dels att manifesteras att de drabbade inte stod ensamma i sin kamp, dels att demoralisera de personer som tilllämpade de ryska lagarna.

I egenskap av likställighetslagens första "offer" var Brutus Lagercrantz under några månaders tid 1912 en av de mest omtalade personerna i finländsk offentlighet. Som analysen visat var han också i någon mån ihågkommen under mellankrigstiden. Den roll som han spelat 1912 platsade väl i mellankrigstidens hegemoniska nationella berättelse, där modiga och självupoffrande individer ansågs ha spelat en avgörande roll i kampen mot den ryska likriktningsspolitiken, och därmed för Finlands väg mot självständighet. Efter kriget, då ett förändrat förhållande till Sovjetunionen ledde till att man i Finland tenderade att osynliggöra rysk-finska konflikter i det förflutna, fick däremot Lagercrantz och kampen mot likställighetslagen en mera undanskynd roll. Trots att Lagercrantz när rättskampen var som hetast 1912 gjordes till ett ideal för hur en finländsk tjänsteman borde handla när den finska nationen var hotad, bleknade minnet av honom så småningom.

”Från djurets synvinkel är människan nazisten”

Djurskrivandets antifascistiska potential i Mirjam Tuominens prosa

I DEN FINLANDSSVENSKA FÖRFATTAREN Mirjam Tuominens (1913–1965) prosa är djur ett sporadiskt, men återkommande motiv. De förekommer i form av jagberättare, novellkaraktärer och tankefigurer under den period då Tuominen publicerar majoriteten av sina prosatexter, från debuten 1938 fram tills hon i början av 1950-talet allt mer övergår till ett fragmentariskt, lyriskt och småningom religiöst, subjektupplösande skrivande. Stilbytet är, enligt Monika Fagerholm, intimt sammankopplat med författarens politiska övertygelse. Det speglar att Tuominens sätt att leva sig in i Förintelsen och andra världskrigets grymheter utmynnar i en förlorad tro på sammanhängande berättelser: ”När allt rasar samman blir berättelsen lögn för den låtsas som om allt inte rasat samman.”¹

Jag delar Fagerholms uppfattning, och har argumenterat för en liknande läsning.² Men jag anser att antifascistiska ansatser finns på det tematiska planet i Tuominens skönlitteratur också före formbrottet – bland annat i hennes sätt att skriva om djur. Genom sättet på vilket djur skrivs fram och fungerar i Tuominens prosa utmanas idén om *vad en människa är*, vilket är en av de bärande gränsdragningar som fascistiska och rasistiska ideologier använder sig av för att

1. Monika Fagerholm, ”Bördan av att vara jag”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 88, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2013, s. 38.
2. Ylva Perera, ”Om bödeln kunde uttrycka sig. Skrivandet som motstånd och antifascistiskt arbete i Mirjam Tuominens *Besk brygd*”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* 50, 2019:2–3, s. 38–46.

upprätta förtryckande hierarkier.³ I den här artikeln tittar jag närmare på Tuominens sätt att skriva om djur, och undersöker på vilket sätt det hänger samman med en antifascistisk hållning. Jag inleder med att redogöra för varför jag tycker att en sådan undersökning är av vikt både för en fördjupad förståelse av Tuominens författarskap, och för att utveckla teoribildningen kring antifascism.

TUOMINEN OCH ANTIFASCISMEN

Dagböcker, brev och levnadsteckningar visar att Mirjam Tuominen definierade sig som antifascist under hela sitt vuxna liv. Bland annat beskrev hon sig 1962 som "lidelsefullt antinationalsocialistisk och antifascistisk".⁴ I tidigare analyser av Tuominens produktion har antifascismen uppmärksamats bland annat genom att man lyft upp hennes bödelmotiv, som framträder starkast i essäboken *Besk brygd*,⁵ samt hennes intresse för "svaga" och utsatta människor.⁶ Även två omfattande biografier, Ghita Barcks *Mirjam Irene Tuominen* och Tuva Korsströms dubbelbiografi *Ålvan och jordanden*, lyfter fram antifascistiska drag, men litteraturläsningarna är främst av biografisk art.⁷ Här menar jag att djurspåret, och med det ett mer posthumanistiskt analysperspektiv som lyser med sin frånvaro i Tuominenforskningen, öppnar upp nya aspekter av Tuominens antifascism.

När jag använder begreppet antifascism är det en medveten positionering i relation både till transnationell och komparativ historisk antifascismforskning, där "fascism" ses som paraplybegrepp för "antidemokratiska och våldsbejakande extremnationalistiska rörelser", och till

3. Étienne Balibar, "Rasism och nationalism", Étienne Balibar & Immanuel Wallerstein (red.), *Ras, nation, klass: mångtydiga identiteter*, översättning till svenska: Sven-Erik Torhell, Göteborg: Daidalos 2002, s. 87.

4. Tuva Korsström, *Ålvan och jordanden: En biografi över Mirjam Tuominen och Torsten Korsström*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2018, s. 247.

5. Mirjam Tuominen, *Besk brygd*, Helsingfors: Söderströms 1947.

6. Se t.ex. Inga-Britt Wik, "Häxan, ledaren och bödeln: några bilder i Mirjam Tuominens tidiga författarskap", *Horisont* 36, 1989:3, s. 24–32, eller Monica Sirén, *I otakt med livet. Temata, symboler och bildspråk i Mirjam Tuominens novellsamlingar*, opublicerad avhandling pro gradu, Åbo Akademi 1985.

7. Ghita Barck, *Mirjam Irene Tuominen*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1983, och Korsström, *Ålvan och jordanden*.

antifascism som filosofiskt, estetiskt och samhällsteoretiskt begrepp.⁸ Tuominen är nämligen intressant både för sin uttalade kritik av Finlands samarbete med Nazityskland,⁹ och för sitt sätt att skriva skönlitteratur om och ur sin politiska övertygelse. Dessa praktiker behöver inte ses som väsensskilda. Speciellt inom nyare historieforskning har man alltmer frångått en strikt uppdelning mellan ”aktiv” antifascism (militant, fysiskt motstånd), och ”passiv” antifascism (möten, spridning av antifascistisk litteratur, namninsamlingar och liknande).¹⁰ I inledningen till antologin *Anti-fascism in the Nordic Countries* lyfter Kasper Braskén och Johan A. Lundin upp vikten av att även konst och kulturella uttryck räknas med bland de antifascistiska praktiker som studeras:

Antifascismens historia måste innefatta den kulturpolitiska sfären, teatern, litteraturen och konsten. Dessa var ovärderliga när det gällde att analysera den fascistiska rörelsen, samt för att mobilisera känslomässigt och kulturellt motstånd mot den samma.¹¹

Med undantag av enstaka och kortvariga politiska engagemang – Tuominen var medlem i vänsterföreningen Kiila 1948–1949 – finns hennes politiska och etiska ställningstaganden främst i hennes texter.¹² Ett år efter Tuominens död skriver Kurt Sanmark: ”Tuominens värderingar är i grunden samhällskritiska, om också inte på ett i dagens litteratur politiserat sätt.”¹³ Han lyfter upp hur hon intresserar sig för omvärlden

8. Kasper Braskén, Matias Kaihoviirta & Mats Wickström, ”Antifascismen i Norden: Ett nytt forskningsfält”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102, 2017:1, s. 7.

9. Korsström, *Älvan och jordanden*, s. 173.

10. Nigel Copsey, ”Preface: Towards a new anti-fascist minimum”, Nigel Copsey & Andrzej Olechnowicz (eds.), *Varieties of Anti-Fascism. Britain in the Inter-War Period*, New York: Palgrave Macmillan 2010, s. xv, <https://doi.org/10.1057/9780230282674>.

11. Kasper Braskén & Johan A. Lundin, ”Introduction”, Kasper Braskén & Johan A. Lundin (eds.), *Anti-fascism in the Nordic Countries: New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections*, London & New York: Routledge 2019, s. 6, <https://doi.org/10.4324/9781315171210-1>. ”The history of anti-fascism must include the realm of cultural politics, theatre, the arts and literature. These forms were of paramount importance for the analysis of the fascist movement and for forming emotional and cultural resistance to it.” Översättning till svenska: YP.

12. Korsström, *Älvan och jordanden*, s. 290.

13. Kurt Sanmark, ”Mirjam Irene Tuominen”, *Hufvudstadsbladet* 1/7 1968, s. 7.

trots sin introspektiva läggning – en dikotomi som enligt mig egentligen inte existerar för Tuominen. Snarare flyter världens ondska och den enskilda människans brister i stor utsträckning samman för henne. Antifascismen är för Tuominen starkt sammankopplad med all form av antitotalitarism,¹⁴ och utöver nazismen och Sovjetunionen hann hon bland annat motsätta sig den israeliska ockupationen av Gaza.¹⁵

Samtidigt är det viktigt att inflika att Tuominen inte utarbetar någon enhetlig teori kring fascismen, och hennes intresse för etik är bredare än så. Ändå finner jag det motiverat att använda antifascism som övergripande term för att beskriva hennes hållning, eftersom hon så tydligt reagerar på sin samtids fascistiska uttryck. Det finns ett flertal definitioner av fascismens natur. En av de mera kända är Roger Griffins: ”Fascism är en typ av politisk ideologi, vars mytiska kärna – i sina olika gestaltningar – är en folklig ultranationalism inriktad på nationens återfödelse.”¹⁶ En annan är Stanley G. Paynes längre uppräknings typologiska karakteristika som innefattar allt från antikommunism till chauvinism och auktoritärt ledarskap.¹⁷ Den här sortens teori bygge är hjälpsamt när man vill tala om typiska drag för fascistiska rörelser, men precis som Griffin själv betonar kan det varken ersätta eller föregripa uttryck för levda upplevelser av fascism.¹⁸ Det finns därför ingen fullständigt entydig definition av fascism, och nyare forskning betonar att även antifascism måste ses som ett pluralistiskt fält med inbördes motsägelser.¹⁹

---

14. Barck, *Mirjam Irene Tuominen*, s. 11.

15. Korsström, *Älvan och jordanden*, s. 507.

16. Roger Griffin, *The Nature of Fascism*, London & New York: Routledge 1991, s. 26, <https://doi.org/10.4324/9781315003627>. ”Fascism is a genus of political ideology whose mythic core in its various permutations is a palingenetic form of populist ultra-nationalism.” Översättning till svenska hämtad ur Henrik Arnstad, *Ålskade fascism: De svartbruna rörelsernas ideologi och historia*, Stockholm: Norstedts 2013, s. 40.

17. Stanley G. Payne, *The History of Fascism 1914–1945*, Madison: University of Wisconsin Press 1996, s. 7, <https://doi.org/10.4324/9780203501320>.

18. Griffin, *The Nature of Fascism*, s. 19.

19. Hugo García, Mercedes Yusta, Xavier Tabet & Cristina Clímaco, ”Beyond revisionism: Rethinking antifascism in the twenty-first century”, Hugo García et al. (eds.), *Rethinking Antifascism: History, Memory and Politics 1922 to the Present*, New York: Berghahn Books 2016, s. 4, <https://doi.org/10.2307/j.ctvpj7j84>.

Min målsättning i den här artikeln är därför inte att välja en färdig definition av "fascism" och "antifascism", och sedan avläsa hur väl Tuominens texter stämmer överens med den – eftersom skönlitteraturen i så fall förminsкас till att illustrera tankar i stället för att själv ses som en form av kunskapsskapande. Således strävar jag efter att låta läsningen av de skönlitterära texterna styra, och intresserar mig för vilken bild av fascism och antifascism som framträder i dem. Teoribildningen är ändå essentiell som verktygsback i mitt analysarbete, för att försöka motverka den annars uppenbara risken att fascism godtyckligt likställs med alla former av ondska. Ett sådant verktyg, som blir intressant i relation till djurspåret, är hur fascismen arbetar med hierarkier och avhumanisering av delar av befolkningen.²⁰

DJURSTUDIER SOM ANTIFASCISM

Mellan antifascismstudier och djurstudier – inom litteraturvetenskap används oftast den engelska termen "literary animal studies"²¹ – finns både kopplingar och motsägelser, i synnerhet vad gäller synen på relationen mellan upplysningens idéarv och fascistisk ideologi. Ett flertal historiker, bland andra Aapo Roselius, Oula Silvennoinen och Marko Tikka som skrivit om fascismen i Finland 1918–1944, härleder fascismens framväxt ur den kritik av upplysningen och liberalismen som växte sig stark i Europa efter första världskriget.²² Den brittiska historikern Nigel Copsey är på samma linje och har hävdad att en minsta gemensam nämnare för antifascister under mellankrigstiden var att motståndet grundade sig på ett försvar av upplysningens demokratiska värden.²³

Med den logiken skulle antifascism automatiskt gå hand i hand med upplysningsvurmande och liberalism, men den härledningen

20. Jason Stanley, *How Fascism Works. The Politics of Us and Them*, New York: Random House 2018, s. xv.

21. För en introduktion till fältet, se t.ex. Roland Borgards, "Introduction: cultural and literary animal studies", *Journal of Literary Theory* 9, 2015:2, s. 155–160, <https://doi.org/10.1515/jlt-2015-0008>.

22. Aapo Roselius, Oula Silvennoinen & Marko Tikka, *Svart gryning: Fascismen i Finland, 1918–1944*, Stockholm: Lind & Co 2018, s. 31.

23. Copsey, "Towards a new anti-fascist minimum", s. xviii.

har kritiserats av såväl historiker²⁴ som samhällsteoretiker.²⁵ Till de sistnämnda hör Brad Evans och Julian Reid, som skriver: "Liberalism och nazism är inte samma sak, men nazism var ändå inte något undantag till liberalismen."²⁶ Evans och Reid hävdar att den biopolitiska tendensen att vilja trygga säkerheten för vissa människor på bekostnad av andra, och fastslå vad som är mänskligt genom att föra krig mot "det omänskliga", än i dag lever kvar inom liberala samhällen som säger sig ha besegrat fascismen.²⁷ Evans och Reid hämtar sitt tankegods från Gilles Deleuze och Félix Guattari, som menar att så kallad "mikrofascism" ständigt är närvarande i och mellan människor, och upprätthåller strukturer av makt och underordning.²⁸ Enligt dem kan antifascism därför inte begränsas till ett motstånd mot ett visst statsskick eller en avgränsad politisk rörelse, utan måste i stället ses som en rörlig process där man uppmärksammar och motarbetar de fascistoida tendenserna i sig själv och i samhället, även om de aldrig helt kan utrotas.²⁹ Det här synsättet går att hitta även hos Tuominen.³⁰

Ur det här perspektivet blir tanken på ett humanistiskt subjekt i upplysningens anda problematisk i relation till antifascism. Detta för att en stark tilltro till individens autonomi blundar för allas inneboende mikrofascism, men också för att det som klassas som ett humanistiskt

24. Se t.ex. Tom Buchanan, "Beyond Cable Street", Hugo García et al. (eds.), *Rethinking Antifascism: History, Memory and Politics 1922 to the Present*, New York: Berghahn Books 2016, s. 61–75, <https://doi.org/10.2307/j.ctvpj7j84.7>. Även Payne påpekar att fascismen snarare är en biprodukt av upplysningen än en kritik av den. Payne, *The History of Fascism*, s. 8.

25. Ett nyckelverk för denna kritik är Max Horkheimer & Theodor Adorno, *Upplysningsdialektik*, översättning till svenska: Lars Bjurman & Carl-Henning Wijkmark, Göteborg: Bokförlaget Daidalos 2012 [1944].

26. Brad Evans & Julian Reid, "Introduction: fascism in all its forms", Brad Evans & Julian Reid (eds.), *Deleuze & Fascism. Security: War: Aesthetics*, London & New York: Routledge 2013, s. 3, <https://doi.org/10.4324/9780203374702>. "Liberalism and Nazism are not the same, but nor was Nazism the exception to liberalism." Översättning till svenska: YP.

27. Evans & Reid, "Introduction: fascism in all its forms", s. 3. Jag skulle själv tillägga att ett konkret exempel kunde vara demokratier som ser det som legitimt att neka personer utan uppehållstillstånd grundläggande rättigheter.

28. Gilles Deleuze & Félix Guattari, *Tusen platåer: Kapitalism och schizofreni*, översättning till svenska: Gunnar Holmbäck & Sven-Olov Wallenstein, Stockholm: Tankekraft förlag 2015, s. 324.

29. *Ibid.*, s. 3–4.

30. Perera, "Om bödeln kunde uttrycka sig", s. 42.

subjekt ofta legitimeras och avgränsas på andras bekostnad. Det vill säga, det blir acceptabelt att behandla de varelser som inte kvalar in i den kategorin illa. Det finns därför skäl att utforska antifascism även ur ett posthumanistiskt perspektiv, där syftet är att utmana och ifrågasätta synen på människan som ett autonomt subjekt med en särställning i världen – ett angreppssätt som också står i fokus inom litterära djurstudier.³¹ En posthumanistiskt influerad antifascism behövs ändå inte nödvändigtvis hamna utanför Nigel Copeseys definition – enligt Cary Wolfe är posthumanismen snarare en fortsättning på upplysningens kritik av ett för snävt definierat mänskligt subjekt, än ett brott mot den.³²

Djur har genom historien varit ett vanligt tankeverktyg när filosofer och tänkare (Aristoteles, Descartes och Heidegger är bara några exempel) velat slå fast idén om vad en människa är – i praktiken har det ofta handlat om att stipulera på vilket sätt människor inte är som andra djur.³³ Samtidigt har djuren använts som redskap för att förmedla sensmoral i berättarkonstens fabler.³⁴ Philip Armstrong lyfter fram hur djuren var avgörande verktyg för modernitetens framväxt, dels för att de stod i kontrast till begrepp som ”mänsklighet”, ”kultur” och ”förnuft”, dels för att utnyttjandet av djurkroppar i livsmedels- och varuproduktion rent fysiskt möjliggjorde det moderna samhällets expansion.³⁵ Charles Darwins studie *Om arternas uppkomst* (1859) kunde visserligen påvisa att det inte finns några essentiella skillnader mellan människor och djur, men det hindrade inte hans uttolkare

---

31. Amy Ratelle, *Animality and Children's Literature and Film*, New York: Palgrave Macmillan 2015, s. 2, <https://doi.org/10.1057/9781137373168>. Andra relevanta studier av djur i litteraturen som företräder denna hållning är Susan McHugh, *Animal Stories: Narrating across Species Lines*, Minneapolis: University of Minnesota Press 2011 och Ann-Sofie Lönngren, *Following the Animal. Power, Agency, and Human-Animal Transformations in Modern, Northern-European Literature*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing 2015.

32. Cary Wolfe, *What is Posthumanism*, Minnesota: University of Minnesota Press 2009, s. xvi.

33. Matthew Calarco, *Zoographies. The Question of the Animal from Heidegger to Derrida*, New York: Columbia University Press 2008, s. 3.

34. Anna Boglind & Anna Nordenstam, *Från fabler till manga. Litteraturhistoriska och didaktiska perspektiv på barn- och ungdomslitteratur*, Malmö: Gleerups 2010, s. 19.

35. Philip Armstrong, *What Animals Mean in the Fiction of Modernity*, London & New York: Routledge 2008, s. 1, <https://doi.org/10.4324/9780203004562>.

från att använda teorin om den starkastes överlevnad för att legitimeras människans makt över andra djur – samt över människor som ansågs djuriska.³⁶

Samma iakttagelser görs av sociologen Étienne Balibar, nämligen att mellanmännisklig rasism grundar sig på att separera mänsklighet från djuriskhet, men på ett sätt som fortsättningsvis ser människan som en del av en brutal ”natur”, vilket i sin tur motiverar att ”starka” människor ska överleva på bekostnad av de ”svagare”.³⁷ På så vis blir mänsklighet något som måste utvinnas ur naturen genom att hierarkier upprättas. Det här har enligt Balibar försvårat motståndet mot rasismen (och i förlängningen fascismen), eftersom de ”brott mot mänskligheten” som man vill göra motstånd mot har motiverats med att de gjorts för mänsklighetens bästa. Bland annat nazisterna använde sig av den retoriken.³⁸

Rasbiologin användes som ett redskap i legitimerandet av nazisternas förintelseprojekt, samt inom segregationslagstiftningen i Sydafrika och USA – även om själva fenomenet att förtrycka människor givetvis är äldre än så.³⁹ Djurhållningen och framför allt industrialiseringen av slakterier i USA stod samtidigt som en uttalad förebild för nazisternas förintelseläger,⁴⁰ och det ingick i deras taktik att få judarna i lägren att bete sig som djur (de skulle vara nakna, hopträngda i en skock och så vidare) för att det skulle bli lättare för bödlarna att avrätta dem.⁴¹ Frågor om vad djur är och hur djur får behandlas – och hur man utgående från svaren på dessa frågor kan motivera hur vissa människor ska behandlas – ingår i fascismens sätt att operera, och det finns ett flertal studier om detta i relation till Förintelsen.⁴²

---

36. Ibid., s. 84.

37. Balibar, ”Rasism och nationalism”, s. 87.

38. Ibid., s. 90.

39. Ibid., s. 86.

40. Koncentrationslägret som sådant uppfanns emellertid redan tidigare, av britterna under boerkriget.

41. Charles Patterson, *Eternal Treblinka. Our Treatment of Animals and the Holocaust*, New York: Lantern Books 2002, s. 109. Se också Primo Levis vittnesskildring *Är detta en människa?: Fristen*, översättning till svenska: Ingrid Börge, Stockholm: Bonnier 1998 [1947].

42. Utöver Patterson kan man nämna t.ex. Boria Sax, *Animals in the Third Reich: Pets, Scapegoats, and the Holocaust*, New York: Continuum 2000.

Det är således inte sagt att en antifascistisk kamp bär frukt genom att man vädjar till människors mänsklighet, tvärtom. Det är en insikt som formuleras av Mirjam Tuominen i *Besk brygd*, när hon skriver om hur människors förhållande till djur liknar nazisternas förhållande till sina offer, och att nazismen från djurets synpunkt bara utgjorde toppunkten av organiserad mänsklighet:

Hur skulle inte allt bli gott, om bara människan försvunne. Om människans organiserade, viktiga, självupptagna sadism försvunne. Hur skulle inte allt leva och andas befriat.⁴³

Trots att jag tidigare framhöll att Tuominen inte utarbetar definitioner, kommer vi i det här stycket nära det som jag uppfattar som hennes syn på fascism: ”människans organiserade, viktiga, självupptagna sadism”. Adjektivet ”viktiga” sticker ut, men kan i sammanhanget förstås som ett förstärkningsord som uttrycker hur besatta människor tenderar att bli av den organiserade sadismen. Frågan som väcks är huruvida den här sadismen föds redan genom att människor existerar, eller genom hur människor hanterar sin roll som människor. För att förstå vad Tuominens texter säger om det här behöver man titta närmare på hur hon skriver fram människor och djur. Jag koncentrerar mig på två exempel: novellen ”Bara en hund” ur novellsamlingen *Murar* (1939) samt essäboken *Besk brygd* (1947).

TVÅ VARELSER I SAMMA LIVSÖDE

– Jag är bara en hund –

Jag säger ”bara”, inte därför att jag tycker att det är någonting föraktligt eller mindervärdigt att vara en hund, det undföll mig snarast i en känsla av att det är så människor till exempel ofta talar om oss hundar.⁴⁴

Så inleder hunden Varg sin berättelse som utgör novellen ”Bara en hund”. Genom att använda ordet ”bara” medvetandegör han det hierarkiska förhållandet mellan människor och djur, men i påpekandet

43. Tuominen, *Besk brygd*, s. 31.

44. Mirjam Tuominen, ”Bara en hund”, *Murar*, Helsingfors: Söderströms 1939, s. 121.

ligger också en underminering av detsamma. Varg säger att han kan längta efter att vara havet, vinden, elden, jorden, eller ”allra helst ett vilt djur i skogen”, men att han med säkerhet inte vill vara en människa, eftersom människan framstår som ”det mest ofria och det enda som självt bär en prägel av att inte vara nöjt med att vara vad hon är”.⁴⁵ Med tanke på att Varg själv nyss talat om att han brukar drömma om att vara något annat än en hund blir påståendet motsägelsefullt, och gränsen mellan hund och människa rubbas.

Novellen är alltså berättad ur Vargs perspektiv, och handlar om hans ambivalenta förhållande till människorna han bor med. Orsakerna till att Varg inte vill vara en människa är till stor del fysiska: sämre rörelseförmåga, sämre luktsinne, men även sämre kommunikationsförmåga – människor ”sitter timmar med varandra innan de tyckes komma till någon som helst klarhet med varandras avsikter”.⁴⁶ Ändå är det just genom fysisk kontakt som Varg upplever mest samhörighet med människor. I synnerhet med sin matmor:

[N]är min matmor rör mig, inger hon mig en förnimmelse av att hon plånar ut avståndet emellan oss, det finns inte längre något avstånd, vi är två varelser, som av omständigheterna förts samman i samma livsöde, ingenting annat, hon gör ingen åtskillnad, hon upphör inte att vara människa och jag upphör inte att vara djur, men jag känner inte såsom alltid i andra människors, till och med i min husbondes närhet denna skarpa gräns, som hela tiden och i synnerhet då de rör vid mig, låter mig veta att jag är djuret.⁴⁷

Här öppnar sig novellen för en posthumanistisk läsning, genom att Varg och hans matmor upprättar något som med filosofen Donna Haraways ord skulle kunna kallas en ”contact zone”,⁴⁸ det vill säga

45. Tuominen, ”Bara en hund”, s. 122.

46. Ibid., s. 123. Det här är intressant eftersom djurens brist på språk traditionellt använts som motivering av filosofer som betonat skillnaden mellan djur och människor. Se Cary Wolfe, *Zoontologies. The Question of the Animal*, Minneapolis & London: University of Minnesota Press 2003, s. xv–xvi. Jag återknyter till den här diskussionen senare i artikeln i anslutning till *Besk brygd*.

47. Tuominen, ”Bara en hund”, s. 126.

48. Donna J. Haraway, *When Species Meet*, Minneapolis & London: University of Minnesota Press 2007, s. 4.

en fysisk närhet genom vilken de formar varandra som "companion species".⁴⁹ Haraway menar att människor blir till i relation till andra varelser, och genom att fokusera på umgänget mellan mänskliga och icke-mänskliga individer utmanas uppdelningen mellan natur och kultur, och därmed också människans hegemoni.⁵⁰

Den här tanken om att samexistens över art- och identitetsgränser bär på en frigörande och antihierarkisk potential är något som Haraway vidareutvecklat ur Deleuze och Guattaris begrepp djur-blivande ("devenir-animal").⁵¹ Det innebär inte att någon *blir* ett djur, utan att man genom "sammärvaro" upprättar ett sätt att existera som rör sig bort från dominerande kategorier och hierarkier – bort från idén om det fasta subjektet. Det här kan även varelser som redan "är" djur göra.⁵² Djur-blivandet ingår i en myriad av andra begärsdrivna blivanden, och Vargs drömmar om att uppgå i vildmarken eller havet för att komma bort från rollen som hund, som han själv upplever som problematisk, skulle mycket väl kunna läsas som ett sådant begär.⁵³ Faktum att han heter "Varg" trots att han är en hund, och att han hamnat hos sina människor efter att husbondens jaktlag sköt honom i benet när han sprang runt i skogen som valp – troligen på flykt från sina ursprungliga människoägare – stärker det gränsöverskridande intrycket.⁵⁴

En liknande längtan finns hos matmodern som enligt Varg har problem med sin roll som människa eftersom hon inte tycker om att uttrycka sig med ord (till skillnad från husbonden som beskrivs som en mycket social person).⁵⁵ För att fortsätta använda Haraways termer skulle man kunna beskriva Varg och matmoderns relation som ett "med-blivande" ("becoming with") – de blir till genom sin relation till varandra och öppnar därmed för sätt att existera bortom den mänsk-

---

49. Ibid., s. 16.

50. Ibid., s. 19.

51. Deleuze & Guattari, *Tusen platåer*, s. 435.

52. Ibid., s. 408.

53. Hundidentiteten är plågsam för Varg eftersom han upplever sig bestå av två olika hundar – en tam och en vild, varav den sistnämnda inte passar in bland människorna, och gör att han ibland drabbas av vilt hat gentemot sin husbonde, vilket gör att han upplever sig vara en "ond och dålig hund". Tuominen, "Bara en hund", s. 136–137.

54. Tuominen, "Bara en hund", s. 136.

55. Ibid., s. 132.

liga organiseringen.⁵⁶ Detta skulle kunna beskrivas som en relation med antifascistisk potential, om vi tänker oss att organiseringen och hierarkin i sig själv är problematisk.

I början av novellen konstaterar Varg: ”Funnes det en värld, där det inte alls finns människor, och hade jag aldrig lärt känna människan, vore nog en sådan värld för mig den bästa av världar.”⁵⁷ Det klingar väldigt likt Patricia MacCormacks tanke i *Posthuman Ethics*, om att människors enda etiska förhållningssätt i relation till djur är att helt och hållet lämna dem i fred. Redan genom att tänka på djur som djur begär man en oetisk handling, eftersom man då fortsätter att befästa en antropocentrisk hierarki.⁵⁸ MacCormack skulle troligen ogilla Tuominens val att använda sig av djur i sina skönlitterära verk, men hon skulle hålla med Varg om att människorna borde förstå att hålla sig borta.

Här blir det emellertid tydligt att en posthumanistisk läsning av detta slag inte räcker för att fånga in det som Tuominens novell säger om antifascism. Den första invändningen som kan göras är att citatet om Varg och matmodern explicit betonar att det inte är själva kategorin ”djur” som Varg upplever som problematisk, utan hur han behandlas när människor ”låter mig veta att jag är djuret”.⁵⁹ Den behandlingen upplever han inte i relation till matmodern, där finns en annan rörlighet: det är hon som får honom att längta efter vildmarken och rymma sin väg, men också att återkomma. Han upplever också ett moraliskt ansvar gentemot henne: ”Hur skulle hon reda sig utan mig?”⁶⁰ Det här kunde förstås läsas som att Varg blivit förslavad av domesticeringen – ett tillstånd som MacCormack menar att Haraways begrepp ”companion species” romantiserar⁶¹ – och Varg påpekar själv att han ibland önskar att hans husfolk skulle vara onda hellre än goda, eftersom det då skulle vara lättare för honom att fly.⁶²

---

56. Haraway, *Where Species Meet*, s. 17.

57. Tuominen, ”Bara en hund”, s. 123.

58. Patricia MacCormack, *Posthuman Ethics: Embodiment and Cultural Theory*, London: Routledge 2012, s. 66, <https://doi.org/10.4324/9781315601670>.

59. Tuominen, ”Bara en hund”, s. 126.

60. *Ibid.*, s. 130.

61. MacCormack, *Posthuman Ethics*, s. 63.

62. Tuominen, ”Bara en hund”, s. 124.

Men faktum är att novellen på flera sätt problematiserar tanken om att det bara är människan som kan förorsaka ondska och lidande. Vargs möten med vildmarken är på inget sätt entydigt positiva, efter ett tag fyller de honom med vantrivsel och leda, och mot slutet av boken, när han ligger gammal och sjuk och betraktar en växt, slås han av att ”också växten lider, att den inte alltid växer rak”, att ”inte heller växten endast lever”.⁶³

Novellen prövar på flera ställen tanken att uppgäendet i vildheten, naturen eller tomheten är lika med frihet – detta uttrycks tydligt när Varg under sin rymning ligger på en hed och tänker: ”Nu går det upp för mig att just tomheten måste vara det ursprungliga, rätta och definitiva livstillståndet.”⁶⁴ Men denna frihet stöter alltid på patrull. Kurt Sanmark är inne på samma spår när han karakteriserar ”Bara en hund” som en text om ”frihets- och solidaritetsproblemet”, och skriver: ”Att kunna leva verkligt utan att skada andra eller själv bli skadad framstår som ett för den levande varelsen ouppnåeligt idealtillstånd.”⁶⁵

Samtidigt betyder det inte att novellen skulle vara utan hopp om motstånd, men den är inte hoppfull för att den skulle visa på friheten i en värld utan människor, utan snarare för att den visar på vilket ansvar människor som ingår i relationer till andra levande varelser har.

MÄNNISKANS DÖDLIGA MAKT

Vargs kombinerade förakt och fascination för människor finns med redan från början av novellen, och är, vid sidan av hemmets materiella bekvämligheter, orsaken till att han alltid återvänder från sina rymningar. Brytningen sker när relationen till matmodern rubbas, i och med att hon lämnar husbonden för en annan man. Vid uppbrottet får Varg själv välja vem han vill stanna hos, men han vill varken svika sin husbonde eller gå till matmodern som svikit honom, så han beger sig i stället ut på sin längsta rymning, tills skottskadan som han fick i benet som ung gör sig påmind. En främmande man hittar honom och tar hand om honom, men berövar honom samtidigt hans frihet,

---

63. Ibid., s. 164.

64. Ibid., s. 151–152.

65. Sanmark, ”Mirjam Irene Tuominen”, s. 7.

så Varg besluter sig för att rymma tillbaka till husbonden. Deras återseende är först kärleksfullt, men saknaden efter matmodern är så stor att Vargs hälsa och livsgnista falnar mer och mer. Till slut tar husbonden med sig Varg ut i skogen för att skjuta honom. Medan det går upp för Varg vad som händer tänker han:

Men nu ser jag tydligt: en främmande man närmar sig mig, en främmande man har skadskjutit mig för att locka mig bort från vildmarken. [...] Och jag förstår, att det är slut. Den främmande mannen har inte bara bestämt över mitt liv, han har också bestämt över min död. Med mina sista krafter släpar jag mig längre in i skogen. Jag vill dö som ett vilt djur. Men jag känner att han följer efter mig. Nu känner jag redan beröringen av hans hand. Jag blir stilla. Det är min husbonde. Jag närmar mig tillitsfullt. Det är min husbonde. Han var god mot mig. Ack, att ännu engång kunna tjäna honom som en tam och trofast hund! Jag drar mig undan. Det är inte min husbonde. Det är en främmande fiendehand. Den har gjort mig ont.

Lämna mig ensam! Låt mig få dö i fred!⁶⁶

Stycket är på sätt och vis en illustration av det Varg tidigare konstaterat, nämligen att en värld utan människor vore det samma som en värld utan död: ”den funnes naturligtvis kvar, men bara som ett slut, inte som nu överallt inblandad i livet, som ett hinder, som ett tillstånd.”⁶⁷ Visserligen räddas Varg ett flertal gånger i novellen av människor, men det handlar alltid om att de plåstrar om sår som andra människor tillfogat honom.

Utän mänskligt våld hade det alltså inte behövts någon mänsklig omsorg, vilket gör att makten ligger hos människorna, även om Varg i slutstycket kämpar för att ta makten över sin egen död. Husbonden framstår ur Vargs perspektiv växlande som bekant och som främling, och blir måltavla för de ambivalenta känslor av tillgivenhet och hat som Varg känt under novellens gång. Samtidigt belyser scenen att det inte är det faktum att husbonden är en människa som får hans status att skifta, utan hur han behandlar Varg. Det är genom akten att skjuta honom som han blir en främling, han bryter mot relatio-

66. Tuominen, ”Bara en hund”, s. 166.

67. *Ibid.*, s. 123–124.

nens spelregler. Visst kan man argumentera för att husbonden gör en barmhärtighetshandling när han tar livet av Varg som blivit gammal och sjuk, men den beskrivningen måste förankras hos en läsare utanför texten, den finns inte hos Varg själv.

”Bara en hund” är inte en renodlat samhällskritisk djurallegori i stil med George Orwells *Djurfarmen* (1945), men bär paralleller till litterära djurklassiker som Jack Londons *Skriet från vildmarken* (1903) och Kerstin Ekmans *Hunden* (1986), och knyter genom Vargs jagberättande också an till undergenren ”animala självbiografier”.⁶⁸ Anna Sewells *Vackre Svarten* (1877) är den kändaste animala självbiografen, men man hittar exempel på genren från och med slutet av 1700-talet, och genren har också moderna företrädare som Virginia Woolf (*Flush*, 1933). Enligt Boel Westin utmanar böcker berättade av djur läsarens idéer om sanning och realism genom att de dels upphäver uppdelningen mellan människor och djur baserad på språk, dels framställer djuret som en individuell varelse med en historia, utöver att vara en representant för en art.⁶⁹

Givetvis finns klara drag av antropomorfism i ”Bara en hund”, men jag hävdar att Tuominens sätt att skriva inte försöker göra Varg till en människa, men nog till ett ”liv”, det vill säga en egen varelse – för att låna MacCormacks terminologi, även om hon inte skulle hålla med mig.⁷⁰ Trots att Varg begåvats med ett mänskligt berättarspråk kan han inte undfly den plats i hierarkin som människorna underkastat honom. Han är dessutom själv med och upprätthåller hierarkin, eftersom han inte förmår sluta längta efter att tjäna människorna. Här finns klara paralleller till hur Tuominen i senare texter, framför allt *Besk brygd*, ska beskriva hur nazismens grymheter görs möjliga av ”vanliga” människor som upprätthåller det fascistiska förtryckets mekanismer.⁷¹

”Bara en hund” bär alltså på intressanta paralleller till diskussionen om fascister och deras offer, trots att den handlar om människor och djur, men verkar inte föreslå att en värld utan människor är en entydig lösning på problematiken. Därför finner jag det viktigt att

---

68. Boel Westin, ”Djuriskt skrivande”, Anders Cullhed (red.), *Ordens negativ. Till Anders Olsson*, Stockholm: Symposion 2009, s. 403.

69. *Ibid.*, s. 404–406.

70. MacCormack, *Posthuman Ethics*, s. 64.

71. Tuominen, *Besk brygd*, s. 25.

titta närmare på hur relationerna mellan människor och djur ser ut i texten, och vilka alternativ som skymtar fram.

DELAD SÅRBARHET RYMMER MOTSTÅND

”Bara en hund” handlar genomgående om människor som misslyckas med att ta ansvar för de relationer de ingått med djur. Matmodern lämnar Varg och den främmande mannen håller honom inlåst. I relationen till husbonden är misslyckandet delvis ömsesidigt, eftersom varken Varg eller husbonden förmår uppbåda intresse för varandra utan matmoderns förmedling. Men det är husbonden som fattar beslutet att Vargs hjärtesorg ska hanteras genom avlivning. På så sätt ger människorna utlopp för det som Tuominen senare i *Besk brygd* ska kalla ”människans organiserade, viktiga, självupptagna sadism”,⁷² att inte låta sig påverkas av andra varelsers lidande.

Vargs fysiska lidande och hans singularitet i egenskap av en jagerättare för tankarna till Jacques Derrida, som i ”L’Animal que donc je suis (à suivre)” tar upp det systematiska och industrialiserade våld som djur utsatts för under de senaste två århundradena, och hävdar att motståndet mot detta våld kräver ett avgörande filosofiskt tankeskifte som inte tar avstamp i frågan ”kan djur lida?”, utan i den obestridliga erfarenheten av att djurs lidande går att förnimma.⁷³ Matthew Calarco formulerar det som att djur kan ”störa och beröra människor”.⁷⁴ Det är inte en intellektuell fråga. Det här beror, enligt Derrida, på att också människor vet vad det är att erfara den maktlöshet som lidande innebär:

Förmågan att lida är inte längre en makt, det är en möjlighet utan makt, en omöjlighetens möjlighet. Dödligheten finns där, som det mest radikala sättet att tänka sig den begränsning som vi delar med djur, den dödlighet som utmärker livets yttersta begränsning, som erfarenheten av medlidande, som möjligheten att dela möjligheten

---

72. Ibid., s. 40.

73. Jacques Derrida, *The Animal That Therefore I Am*. Translated by David Wills, New York: Fordham University Press 2008, s. 28.

74. Calarco, *Zoographies*, s. 119. ”disrupt and affect human beings”. Översättning till svenska: YP.

till denna maktlöshet, som omöjlighetens möjlighet, som smärtan denna sårbarhet förorsakar och sårbarheten denna smärta förorsakar.⁷⁵

Derrida gör alltså precis det som MacCormack föraktar, han använder djur i sitt tänkande för att säga något om mänsklig moral, men eftersom antifascism är en angelägenhet som berör människor blir det svårt att tro att vi kan komma åt den problematiken genom att avskriva människans relationer till omvärlden. Det betyder inte att människors förmåga till antifascism ligger i deras "mänsklighet", i bemärkelsen "autonomt subjekt". Men i Mirjam Tuominens texter är det tydligt att moraliskt handlande – också på ett politiskt plan – hänger samman med människors förmåga att ta eller inte ta ansvar, och då behöver vi kunna titta på var och när känslor av ansvar föds. Vilket, skulle jag hävda, sker just i situationer som Derrida beskriver ovan – i delade upplevelser av maktlöshet, som ändå rymmer möjligheter just för att de är delade. Genom att placera läsaren hos Varg i hans dödsögonblick skriver Tuominen fram just detta tillstånd, som i sin tur är ett frö till motstånd – men det skulle förutsätta att människor reagerar på det lidande de har möjligheten att dela.

Vargs berättelse säger inget om hundar och människor i allmänhet, han är inte "bara en hund", utan snarare "bara *en* hund" – en varelse med ett eget livsöde som redogör för sin glädje och smärta, och därigenom blottar hur människorna i hans omgivning är medskyldiga till att han far illa – men inte bara för att de är människor, utan snarare för hur de är människor. Detta fortsätter Mirjam Tuominen utforska, ännu mer explicit, åtta år senare i essäboken *Besk brygd*.

---

75. Jacques Derrida, *L'Animal que donc je suis*. Édition établie par Marie-Louise Mallet, Paris: Galilée 2006, s. 49. "Pouvoir souffrir n'est plus un pouvoir, c'est une possibilité sans pouvoir, une possibilité de l'impossible. Là se loge, comme la façon la plus radicale de penser la finitude que nous partageons avec les animaux, la mortalité qui appartient à la finitude même de la vie, à l'expérience de la compassion, à la possibilité de partager la possibilité de cet im-pouvoir, la possibilité de cette impossibilité, l'angoisse de cette vulnérabilité et la vulnérabilité de cette angoisse." Översättning till svenska: YP.

KATTEN RASMUS OCH DEN TROGNA FLUGAN

Besk brygd är en vindlande och uppfordrande essä där textjaget ställer alla människor – inklusive sig själv – till svars för Förintelsens grymheter. Till bokens mest centrala tankebilder hör att varje människa har en bödel inom sig (som kan läsas som böjelsen för fascistiska tendenser),⁷⁶ men det är inte den som lyfts upp när textjaget halvvägs genom boken summerar vad hon skrivit om:

När jag ser tillbaka på vad jag skrivit i denna bok, måste jag konstatera, att jag till stora delar skrivit den för att betyga en fluga min tacksamhet, för att tillrättalägga en förseelse som jag begick mot en numera död katt, för att fördjupa mig i den oförvillade glädje samvaron med två spädbarn berett mig [...].⁷⁷

Djuren ges alltså en central ställning och framträder i ett flertal episoder i betraktelseflödet. Vi möter bland annat textjagets sällskapssjuka katt Rasmus, ”besjälad med svarta ögon”, som drevs in i en annan, ”sadistisk”, katts våld efter att textjaget slutat visa honom den ömhet han fått förut: ”sedan jag fått ett barn som upptog de känslor jag förut givit katten.”⁷⁸ Enligt berättaren har Rasmus därför valt att äta rättgift och dö medan hon varit bortrest, vilket gjort att hon själv blivit Rasmus passiva bödel, medan den andra katten blivit hans aktiva bödel.

Här kunde man igen läsa Tuominen parallellt med Derrida, som vidareutvecklar filosofen Emmanuel Levinas tanke om att etik föds i mötet med den Andre.⁷⁹ Genom mötet avbryts ens egoism och man tvingas förhålla sig till den Andre (oberoende om man sedan väljer att förhålla sig positivt eller negativt).⁸⁰ Enligt Levinas är det enbart andra *människor* som kan avbryta egoismen, men Derrida och hans uttolkare Calarco hävdar att människors sätt att relatera till djur visar

76. Perera, ”Om bödeln kunde uttrycka sig”, s. 44.

77. Tuominen, *Besk brygd*, s. 70.

78. *Ibid.*, s. 26.

79. Emmanuel Levinas, *Totality and Infinity. An Essay on Exteriority*, Pittsburgh: Duquesne University Press 1969 [1961], s. 195.

80. Calarco, *Zoographies*, s. 65.

att även djur kan ställa den typen av etiska krav.⁸¹ I episoden med Rasmus står det klart att textjaget upplever en stark ansvarskänsla, om än med fördröjning. Det är också betydelsefullt att hon inte bara refererar till katter i allmänhet, utan just till katten Rasmus, eftersom en av nyckelpoängerna hos Derrida är att det är möten med faktiska, specifika djur som har den här förmågan att beröra oss, inte den abstrakta idén om "djuret".⁸²

Ändå är det värt att ifrågasätta om textjagets egoism verkligen rubbas. Till skillnad från i "Bara en hund" är Rasmus känslor enbart tillgängliga för läsaren genom den mänskliga berättarens inlevelse, vilket gör det svårt att säga om Rasmus själv skulle uppfatta händelseförloppet på samma sätt. Det går rentav att läsa som att berättaren stärker sin egoism genom att framställa det som att Rasmus livsöde hängde på hennes kärlek. I den bemärkelsen respekterar hon inte Rasmus "annanhet", att han har en existens hon inte har insyn i. Men även om en sådan egoism kan utläsas framställs Rasmus ändå som en varelse med rätt att ställa etiska krav.

I en annan episod berättar textjaget om en tid då hon hade en fluga och ett spädbarn som sitt enda sällskap. Flugan gick då från att framstå som vidrig och ohygglig till att bli hennes vän:

Ty om man börjar umgås med en fluga, kan man gripas av något som starkt liknar kärlek. Ätminstone började jag nästan älska min fluga. Jag lärde känna igen honom, han fick ett ansikte för mig, han levde med ett individuellt temperament.⁸³

Ordvalet "han fick ett ansikte för mig" visar att vi har att göra med en *specifik* fluga, men det blir också en anakronistisk blinkning till Levinas, vars etik är formulerad just i termer av att det är inför den Andres *ansikte* som den etiska relationen föds.⁸⁴ Calarco formulerar det som att ansiktet uttrycker: "en uttrycksfullhet och sårbarhet som ifrågasätter

---

81. Ibid., s. 118.

82. Derrida, *The Animal That Therefore I Am*, s. 9.

83. Tuominen, *Besk brygd*, s. 33.

84. Levinas, *Totality and Infinity*, s. 198.

mina tankar och egoism och kräver ett annat förhållningssätt.”⁸⁵ För Levinas är ansikten förbehållna människan, men Tuominens beskrivning av vänskapen med flugan gestaltar något annat:

Höst, vinter och vår, varje afton vid denna bestämda timma kom han fram på ett så rörande trofast sätt, att min första irritation snart efterträdades av väntan och halv tacksamhet. [...] Till sist satte han sig på min hand och betraktade mig med sina svarta prickar till ögon och han hade samma pinade uttryck i anletet som en hund ibland kan ha [...] han var plågad, oerhört plågad över att inte kunna uttrycka sig, över att inte kunna tala.⁸⁶

Stycket kan läsas som ren och skär antropomorfism, där textjaget projicerar sin ensamhet och sitt kontaktsökande på flugan för att befästa sig själv. Deleuze och Guattari använder rentav termen ”ansiktighet” för att beteckna den hegemoniska människan.⁸⁷ Men det som jag finner viktigt är hur textjaget upplever att den återkommande fysiska samvaron med flugan förändrar henne. Hon börjar se fram emot och känna tacksamhet för flugans besök. Även här belyses ansvarsdimensionen, genom att hon tänker sig att även flugan har förväntningar på relationen. Huruvida en fluga verkligen känner sorg över att inte kunna tala är förstås omöjligt att verifiera, och även här kan man läsa det som att textjaget överskattar sin egen roll. Ändå står det klart att mötet med flugan – trots att det inte innebär mera än att kropparna fysiskt finns i samma rum vid vissa tidpunkter – har så pass stor inverkan på textjaget att hon kallar flugan ”en av de få vänner jag överhuvud ägt”.⁸⁸ Flugan erkänns ett eget liv, blir en varelse man kan ha en relation med.

---

85. Calarco, *Zoographies*, s. 64. ”an expressivity and a vulnerability that calls my thought and egoism into question and that demands an alternative mode of relation.”
Översättning till svenska: YP.

86. Tuominen, *Besk brygd*, s. 34–35.

87. Deleuze & Guattari, *Tusen platåer*, s. 437.

88. Tuominen, *Besk brygd*, s. 35.

Besk brygd innefattar även bredare uttalanden om djur och fascism, som dyker upp i textens mer essäistiska partier: ”Från djurets synvinkel är människan nazisten. Ur djursynvinkel utgjorde nazismen toppunkten av organiserad mänsklighet.”⁸⁹ Jämförelsen mellan Förintelsen och utnyttjandet av djur har gjorts av flera andra tänkare och författare, på senare år till exempel av J.M. Coetzee i *Djurens liv* (1999), men också ofta kritiserats. Enligt Derrida ska jämförelsen varken missbrukas eller bortförklaras – båda fenomenen existerar helt enkelt.⁹⁰ Jag uppfattar inte heller att Tuominens poäng är att människor är grymma mot människor på grund av sin förmåga att vara grymma mot djur. Snarare visar hon att människor är kapabla till bägge dessa grymheter, och ger exempel på situationer där sådana grymheter sker.

Svek och förtryck verkar ingå i vad *Besk brygd* framställer som mänskligt: ”Som djur gentemot människan ville jag utrota allt mänskligt inom mig. Hur skulle inte allt bli gott om bara människan försvunne.”⁹¹ Återigen är det emellertid skäl att fundera över om det är människorna som sådana som är problemet, eller snarare specifika mänskliga praktiker som bäddar för fascism. Frågan är i så fall vilka dessa praktiker är, och om det finns alternativ till dem.

”Hunden behandlad som människa blir en slarvig människa, en god människa alltså – en människa hos vilken sadism-fröet saknas,”⁹² står det strax efter flugepisoden i *Besk brygd*. Det antyder att det potentiellt finns något antifascistiskt i relationen mellan hund och människa i sig – vilket skulle stödja en Harawaysk ”companion species”-läsning – men redan på nästa uppslag säger textjaget att problemet med hundar är att de inte kan existera utan människan, och att hon finner hundars fixering vid sin husbonde motbjudande.⁹³ Men hon ser också hur hundar – och andra djur – bär på en egenskap som gör att relationer med dem kan rymma en frigörande potential:

89. Ibid., s. 30.

90. Derrida, *The Animal That Therefore I Am*, s. 26.

91. Tuominen, *Besk brygd*, s. 31.

92. Ibid., s. 35.

93. Ibid., s. 36–37.

Alla dessa varelser: flugan, katten, spädbarnet – också hunden och kapunen, ty de hör med i församlingen – har det gemensamt att de inte kan tala. Men om de också inte kan tala, tycks de i stället äga förmågan att leva och detta sätt att leva är sällsamt graciöst och behagfullt – dock självfallet endast om de talande varelserna tillåter det.⁹⁴

Här betonas samma makthierarki som ”Bara en hund” gestaltar – det vill säga att det är ”de talande varelserna” som får stipulera villkoren för de övriga – men här följer också en utveckling av resonemanget. Textjaget skriver att orsaken till att hon finner djurens och spädbarnets vänskap gripande är att både djur och spädbarn, i och med att de saknar talets uttrycksförmåga men ändå är djupt uttrycksfulla, sällan förstår sig, vilket påverkar människan som interagerar med dem:

[D]e tvingar mig att tillmötesgå dem med den ursprungliga enkla glädje, som finns inlagd i mig liksom i alla varelser, de genombryter oemotståndligt och obetvingat den mörka slöja av ful disharmoni och ont svärmod, till vilka jag blott alltför gärna tar min tillflykt. Detta lyckas för spädbarnet och detta lyckas i viss mån för djuret, och det är självfallet deras förtjänst och inte min. Spädbarnet och djuret älskar i människan det de ser och förnimmer, den vuxna människan älskar det hon önskar.⁹⁵

Textjaget riktar kritik mot att den vuxna människan ”älskar det hon önskar”, och därför förstår sig och går in i en roll i mötet med andra, vilket gör att ”spel med masker” uppstår. Detta i stället för att folk skulle bemöta varandra med tålighet, förståelse och ömhet – vilket textjaget menar att de ”tallösa” varelsernas ”hjälploshet” inbjuder till.⁹⁶ Det är ytterligare ett exempel på den delade sårbarheten, som Derrida skriver om. Tuominen upprätthåller synen på språk som något som djur ”saknar”, men hävdar att språklösheten är en tillgång snarare än en brist.

---

94. Ibid., s. 71.

95. Ibid., s. 73.

96. Ibid., s. 73–74.

På det här sättet omvärderar Tuominen den inom filosofihistorien vitt omfattade idén om språk som garanti för subjektivitet.⁹⁷ Eller rättare sagt problematiserar hon att subjektivitet grundad på språk skulle räcka som garanti för att man bemöter andra på ett ansvarsfullt sätt. I stället visar hon hur det i språkliga mänskliga sammanhang ofta är lätt att undfly just ett sådant ansvar: ”en osynlig bödel och inte glädjen tycks stå värd vid varje mänsklig samvaro i större skala.”⁹⁸ Ändå är det inte så enkelt som att bödelstendensen finns i språket, tvärtom skriver Tuominen att bödeln, liksom djuren och spädbarnet, är stum. Men det är när människor låter spel och konventioner hindra ett direkt bemötande där man erkänner både sin egen och andras sårbarhet, som den mikrofascistiska tendensen, personifierad av bödeln, infinner sig.

ANTIFASCISM SOM ANSVAR

Den antifascism jag ser hos Tuominen skulle kunna definieras som ansvar – som inte förankras i individer och starka subjekt, eller i att någon underordnar sig ett totalitärt system i tron att det är för mänsklighetens bästa – utan som uppkommer genom lyhördhet och förmåga att reagera på lidande i ens omgivning. Den synen ligger väldigt nära Cary Wolfes definition av en posthumanistisk etik: ”som inte baseras på förmåga, handling, agens eller makt, utan på ett medlidande grundat i vår sårbarhet och passivitet.”⁹⁹ Passivitet kan låta märkligt i anslutning till antifascism, men här kan det vara bra att inflika att fascismens tendens att dyrka handling, styrka och aktivitet gör det viktigt att utforska motsatsen som en antifascistisk praktik.¹⁰⁰ Passivitet är inte automatiskt det samma som medlöparskap, utan kan handla om att vägra befrämja fascismens rörelse.

97. Kort sagt har diskussionen om djur inom delar av moralfilosofin tenderat utgå från att djur i avsaknad av språk inte kan ses som subjekt och därmed inte heller som moraliska agenter. Cary Wolfe går igenom, och kritiserar, diskussionen i *Zoologies*, s. xv–xvi.

98. Tuominen, *Besk brygd*, s. 74.

99. Wolfe, *What Is Posthumanism*, s. 141. ”based not on ability, activity, agency, and empowerment but on a compassion that is rooted in our vulnerability and passivity.” Översättning till svenska: YP.

100. Sven Anders Johansson, ”Vad gör en fascist?”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* 50, 2019:2–3, s. 52.

Tuominen blundar inte för den makt människor innehar – i relation till djur men också i relation till varandra. Men hon framställer inte hierarkin som en metafysisk sanning. Här är hennes hållning en annan än posthumanismens, som paradoxalt nog i sin iver att skapa en värld utan hierarkier samtidigt hela tiden tenderar befästa idén om att det finns en hegemoni som upprätthålls av det liberala subjektet, och som behöver raseras. Tanken att världen skulle vara uppbyggd enligt en mytisk hierarki är i själva verket som tagen ur fascismen,¹⁰¹ så även om målet är att motarbeta detta är det värt att fråga sig varför den synen på världen över huvud taget ska utgöra grunden för ens analys. Tuominens texter visar snarare hur vi ingår i väldigt många olika relationer, det finns inte en statisk hierarki, och problemet är inte alltid hierarkin i sig – det är till exempel ofrånkomligt att föräldern har makt över spädbarnet. Det är i dessa konkreta relationer som antifascismen måste ta avstamp, och exakt hur den ska se ut kan inte förutbestämmas.

Här framstår filosofen Cora Diamonds begrepp ”fellow creatures”, eller medvarelser som mer användbart än Haraways ”companion species”. Haraway hävdar att det finns något frigörande i djurrelationer i sig, och en del filosofer hävdar att en etisk behandling av djur bara handlar om att ”erkänna dem rättigheter” eller ”se människan som ett djur som alla andra”.¹⁰² Diamond påpekar däremot att det uttryckligen är för att vi inte ser människor som djur som vi ställer moraliska krav på människor. De här kraven uppstår just genom de olika relationer som vi ingår i.¹⁰³ Det handlar därför inte om att på ett posthumanistiskt sätt utplåna skillnaden mellan djur och människor, och tänka sig att det ska leda till en friare värld, utan snarare om att vara uppmärksam på att relationer mellan djur och människor kan se så olika ut att blotta faktum att någon är ett djur inte automatiskt legitimerar ett visst beteende gentemot den.

Mirjam Tuominens sätt att skriva fram relationer mellan människor och djur, och de dimensioner av ansvar och omsorg som de innefat-

---

101. Stenley, *How Fascism Works*, s. 90.

102. Peter Singer hör till de kändaste företrädarna för denna syn, se t.ex. *Djurens frihet*, Nora: Bokförlaget Nya Doxa 1992.

103. Cora Diamond, ”Eating Meat and Eating People”, *Philosophy* 53, 1978:206, s. 478, <https://doi.org/10.1017/S0031819100026334>.

tar, betonar att relationerna är specifika, inte generella. Det handlar inte om att vetenskapliga eller biologiska kategorier förändras, ”hon upphör inte att vara människa och jag upphör inte att vara djur”,¹⁰⁴ men i och med umgänget kan kategoriernas betydelse skifta, de varken förutbestämmer eller legitimerar människans sadism. Djuren i Tuominens texter är fullt kapabla till brutalitet sinsemellan, som i exemplet med katten Rasmus, men fascismens systematiserade grymhet hör till människornas sfär. Därför är det, för att följa Diamond, endast ur ett mänskligt perspektiv som det blir språkligt begripligt att tala om moraliska, och därmed antifascistiska, krav.¹⁰⁵ Hur man exakt ska svara på de kraven blir inte tydligt hos Tuominen; snarare belyser hon hur snårigt det verkligen är. Att husbonden skjuter Varg är kanske det mest ansvarsfulla han vid det skedet kan göra – men tydligt är att etiskt handlande aldrig bottenar bara i en instrumentell princip, utan alltid i faktiska möten.

Genom att visa på hur fascistiska avhumaniseringsmetoder inte får legitimera grymhet insisterar Tuominens texter på att det finns andra sätt att förhålla sig till sina medvarelser än att uppgå i ”människans organiserade, viktiga, självupptagna sadism”.¹⁰⁶ Detta trots att texterna ofta handlar om människor – inklusive textjaget – som inte tar sitt ansvar. Men genom att skriva fram djur som fysiska var-
elser vars sårbarhet är något som människor är fullt kapabla att vara lyhörda för öppnar texterna för att motstånd är möjligt. Inte genom att människor slutar vara människor, men genom att vi slutar ge oss själva frikort på grund av det. På så vis kan Tuominens sätt att skriva om djur läsas som en del av hennes antifascistiska hållning.

---

104. Tuominen, ”Bara en hund”, s. 126.

105. Diamond, ”Eating Meat and Eating People”, s. 474.

106. Tuominen, *Besk brygd*, s. 31.

Mellan digitalt och analogt

Medium och materialitet i Cia Rinnes zaroum och archives zaroum

DEN ÖKADE DIGITALISERINGEN INNEBÄR stora förändringar för vårt samhälle, och det här påverkar också litteraturen. Det gäller både hur läsare tar till sig och hur de anskaffar litterära verk, och hur författare skapar och distribuerar litteratur. Teknologier såsom sociala medier, virtuell verklighet och artificiell intelligens ger författare nya uttrycksformer och verktyg att utnyttja. Enligt litteraturvetarna María Goicoechea och Víctor Salceda är poesin en av de litteraturformer som fått stå i centrum för den digitala litteraturen.¹ Electronic Literature Collection, som sammanställer betydande elektroniska verk, innehåller en mängd diktverk som experimenterar med nya medieformat, såsom Twitterpoesi och olika typer av kinetisk och interaktiv poesi.²

Ett poesiverk som använder sig av ett digitalt medieformat är Cia Rinnes *archives zaroum* (2008).³ I detta webbverk, som delvis är baserat på den tryckta boken *zaroum* (2001)⁴, är det möjligt att interagera med text- och bildelementen så att ett ord förvandlas och ny text skapas. Klickar man till exempel på orden ”to get her” så dyker

---

Artikeln är baserad på min avhandling pro gradu, Hilda Forss, *Lyrik i en digital mediekultur: Digitalisering och remediering i Cia Rinnes författarskap*, opublicerad avhandling pro gradu, Helsingfors universitet 2019, <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/301232> (hämtad 7/8 2020).

1. María Goicoechea & Víctor Salceda, ”The mechanic ear: North American sound poetry in the digital age”, *Complutense Journal of English Studies* 23, 2015:1, s. 131, https://doi.org/10.5209/rev_cjes.2015.v23.49363.
2. Electronic Literature Collection Vol 1–3, 2006–2016, <https://collection.eliterature.org/> (hämtad 1/4 2020).
3. Cia Rinne, *archives zaroum*, Köpenhamn: Afsnit P 2008, <http://www.afsnitp.dk/galleri/archiveszaroum/archiveszaroum.html> (hämtad 14/8 2020).
4. Cia Rinne, *zaroum*, egen utgivning [Kyrklätt] 2001.

parenteser upp från sidorna, och trycker ihop orden, så att ett nytt ord uppstår: ”together”.

Syftet med den här artikeln är att analysera hur medium och materialitet tar sig uttryck i *zaroum* och *archives zaroum*, och i förlängningen vad det kan säga om vår tids digitala mediekultur. Analysen utgår från hur verkens mediegränssnitt används och hur de problematiseras. Jag undersöker även förhållandet mellan olika typografiska val i verken, och hur idén om arkiv etableras i båda verken och i förhållandet dem emellan.

zaroum och *archives zaroum* är intressanta att undersöka ur den här synvinkeln eftersom de experimenterar med de möjligheter som digitala och icke-digitala medier erbjuder, samtidigt som de ifrågasätter dessa mediers funktion genom olika strategier som går emot respektive mediums logik, vilket den här artikeln påvisar. Särskilt i en jämförelse mellan verken blir dessa effekter tydliga. Verkens respektive mediegränssnitt har olika förutsättningar för att etablera materialitet, och att se på hur dessa två verk utnyttjar sina mediers logik bidrar till att åskådliggöra hur vi ser på olika mediers funktion i vår samtida mediekultur.

Cia Rinne (f. 1973) har finska och finlandssvenska rötter och har studerat och bott i Helsingfors, men hon är född i Sverige, uppvuxen i Tyskland och för tillfället bosatt i Berlin. Rinne har gett ut tre tryckta diktverk, *zaroum* (2001), *notes for soloists* (2009) och *l'usage du mot* (2017).⁵ Genom små dikter behandlar Rinne stora ämnen som idéhistoria och filosofi, med hänvisningar till tänkare och konstnärer som Ludwig Wittgenstein, Immanuel Kant och John Cage. Dikterna är skrivna på olika språk, däribland engelska, tyska, franska och spanska. En och samma dikt kan kombinera flera språk, och ofta utforskar Rinne enskilda ords betydelser och möjligheter på olika språk.

I tillägg till tryckta böcker och webbverket *archives zaroum* arbetar Rinne även med andra medieformat. Hon har ett flertal gånger ställt ut verk på konstmuseum, bland annat i Berlin, Tallinn och Köpenhamn, och hon har också skrivit librettot till en dansföreställning. *notes for soloists* har även gjorts som ljudinstallation, i samarbete med

---

5. Cia Rinne, *notes for soloists*, Stockholm: OEI editör 2009; Cia Rinne, *l'usage du mot*, Köpenhamn: Gyldendal 2017.

ljudkonstnären Sebastian Eskildsen. Verket, som går under namnet *sounds for soloists*, har visats på konstutställningar och finns också tillgängligt på Youtube.⁶

Rinne är ett exempel på en konstnär som rör sig på gränserna mellan olika konstformer, och på så vis ifrågasätter etablerade genrer och medieformer. Termen ”författare”, liksom termen ”litteratur”, är till exempel starkt anknuten till bokmediet i dag. Litteraturvetaren Øyvind Prytz skriver: ”Langt på vei kan det argumenteres for at ikke bare de tradisjonelle forestillingene om den skjønnlitterære teksten, men også vårt begrep om forfatteren er forankret i boken som objekt.”⁷

När digitaliseringen får starkare fotfäste även på litteraturfältet blir dessa kopplingar mindre självklara. Rinnes sätt att utnyttja olika mediegränssnitt, såväl digitala som icke-digitala, är ett exempel på hur dessa kategorier uppluckras. N. Katherine Hayles påpekar att digital litteratur ofta är multimodal, alltså använder till exempel ljud, stillbild eller video.⁸ När litteraturen inte längre är enbart text tryckt i bokform kan det bli nödvändigt att omformulera författarens roll.

Tidigare forskning kring digitala aspekter av Cia Rinnes konstnärskap har gjorts av Matti Kangaskoski i doktorsavhandlingen *Reading Digital Poetry. Interface, Interaction, and Interpretation* (2017).⁹ I sin närläsning av *zaroum* och *archives zaroum* kopplar Kangaskoski samman verkens innehåll med binär kod, det vill säga de ettor och nollor som all digital teknologi är baserad på. Kangaskoskis avhandling gör flera fruktbara nedslag i Rinnes lyrik och lägger en stadig grund för en mediekulturell analys av hennes verk. Kangaskoski nämner, men går inte särskilt djupt in på, den aspekt av *zaroum* och *archives zaroum* som balanserar i gränslandet mellan dessa binära motpoler. Enligt mig är det inte det binära som gör Rinnes poesi intressant, utan snarare sättet på vilket hon rör sig mellan dessa motpoler, vilket jag visar på i den här artikeln.

6. Sebastian Eskildsen & Cia Rinne, *Cia Rinne – sounds for soloists* [video] 2011, <https://www.youtube.com/watch?v=y2NaLpiHOzU> (hämtad 3/4 2020).

7. Øyvind Prytz, *Litteratur i en digital tid*, Oslo: Scandinavian Academic Press 2016, s. 147.

8. N. Katherine Hayles, ”The future of literature”, *Collection Management* 31, 2007:1–2, s. 97, https://doi.org/10.1300/J105v31n01_06.

9. Matti Kangaskoski, *Reading Digital Poetry. Interface, Interaction, and Interpretation*, Helsingfors: Unigrafia 2017.

Poesiforskaren Marjorie Perloff har diskuterat Cia Rinnes verk med tyngdpunkt på det digitala, bland annat i boken *Unoriginal Genius. Poetry by Other Means in the New Century* (2010), och i föredraget "Conceptual poetry and the question of emotion" (2014).¹⁰ Även Claudia Benthien's "Visuelle Polyphonie. Cia Rinnes *archives zaroum* als mediale Reflexion Konkreter Poesie" behandlar mediala aspekter av *zaroum* och *archives zaroum*.¹¹ Hannah Lutz artikel "Cia Rinne and the soundpoetic event" och avhandling pro gradu *När ogräset väsnas. Cia Rinnes poesi som ljud, text och teoretiskt landskap* (2012), som jag också refererar till i artikeln, tar upp materialitet och förhållandet mellan medier, framför allt i avseendet ljud och text.¹²

En annan aspekt av Cia Rinnes konstnärskap som intresserar forskare är hennes flerspråkiga strategier, som undersökts av Marcus Huss och Julia Tidigs i "The reader as multilingual soloist. Linguistic and medial transgressions in the poetry of Cia Rinne" (2015), samt "The noise of multilingualism. Reader diversity, linguistic borders and literary multimodality" (2017).¹³ Även "Translanguaging in Cia Rinne's visual poetry" av Johanna Domokos samt "(U)muligheter. Multilingvistiske strategier hos Cia Rinne og Christina Hagen" av Michael Kallesø Schmidt analyserar flerspråkigheten i Rinnes verk.¹⁴

10. Marjorie Perloff, *Unoriginal Genius. Poetry by Other Means in the New Century*, Chicago: The University of Chicago Press 2012; Marjorie Perloff, "Conceptual poetry and the question of emotion", föredrag hållet 13/2 2014 på Ryerson University i Toronto, Kanada, https://www.humanities.uci.edu/poeticshistorytheory/user_files/ConceptualPoetryforIrvineSeminar.pdf (hämtad 27/3 2020).
11. Claudia Benthien, "Visuelle Polyphonie. Cia Rinnes *archives zaroum* als mediale Reflexion Konkreter Poesie", Claudia Benthien & Gabriele Klein (red.), *Übersetzen und Rahmen*, Leiden: Wilhelm Fink 2010, s. 123–139, https://doi.org/10.30965/9783846761076_012.
12. Hannah Lutz, "Cia Rinne and the soundpoetic event. Listening for other languages", *Baltic Worlds* 2012:2, s. 27–29, <http://balticworlds.com/listening-for-other-languages/> (hämtad 13/8 2020); Hannah Lutz, *När ogräset väsnas. Cia Rinnes poesi som ljud, text och teoretiskt landskap*, opublicerad avhandling pro gradu, Åbo Akademi 2012.
13. Markus Huss & Julia Tidigs, "The reader as multilingual soloist. Linguistic and medial transgressions in the poetry of Cia Rinne", Daniel Rellstab & Nestori Siponkoski (eds.), *Rajojen dynamiikkaa, Gränsernas dynamik, Borders under Negotiation, Grenzen und ihre Dynamik*, Vasa: VAKKI Publications 2015, s. 16–24; Julia Tidigs & Markus Huss, "The noise of multilingualism. Reader diversity, linguistic borders and literary multimodality", *Critical Multilingualism Studies* 5, 2017:1, s. 208–235.
14. Johanna Domokos, "Translanguaging in Cia Rinne's visual poetry", konferensföre-

Mycket av den forskning som har gjorts om Rinnes verk fokuserar alltså på hur hon i sin konst rör sig i skärningspunkten mellan olika aspekter såsom medieformer och språk. I min analys går jag djupare in på hur Cia Rinne rör sig i dessa skärningspunkter med hjälp av den norske litteraturvetaren Anders Skare Malviks teori om gränssnitt.¹⁵ Malvik har anpassat termen, bekant från bland annat informationsvetenskap, så att den kan användas i en litteratur- och konstvetenskaplig kontext.

MATERIALITET OCH GRÄNSSNITT: MELLAN VERK, MEDIUM OCH FORM

Materialitet utgör ett verks fysiska egenskaper, vilka potentiellt är meningsskapande för en läsare. N. Katherine Hayles beskriver materialitet som ”materiella strukturer som är av betydelse för mänsklig förståelse”.¹⁶ När man diskuterar ett verks materialitet fokuserar man ofta på mediegränssnittets materialitet. Litteraturvetaren Hans Kristian Rustad konstaterar dock att ett digitalt verk innehåller flera nivåer av materialitet, eftersom teknologin där texten fysiskt finns lagrad (till exempel en hårdsdisk) och där verket presenteras (till exempel en webbsida) är åtskilda. Detta till skillnad från till exempel en tryckt bok, där dessa nivåer av materialitet är de samma; boken fungerar både som medium för lagring och presentation av innehållet. Vidare konstaterar Rustad att materialitet inte är något statiskt, utan något som blir till i mötet mellan medium, text, författare och

---

drag presenterat på *The Poetics of Multilingualism – La Poétique du plurilinguisme* Budapest, 4–6/4 2013, publicerat elektroniskt på https://www.academia.edu/5461877/Translanguaging_in_Cia_Rinnes_poetry (hämtad 24/8 2020); Michael Kallesøe Schmidt, ”(U)muligheter. Multilingvistiska strategier hos Cia Rinne og Christina Hagen”, *Edda* 109, 2019:1, s. 24–38, <https://doi.org/10.18261/issn.1500-1989-2019-01-03>.

15. Anders Skare Malvik, *Grensesnittets estetikk. Om mediekultur og subjektivitetsproduksjon i Matias Faldbakkens kunst og litteratur*, Trondheim: NTNU 2014.
16. N. Katherine Hayles, *My Mother Was a Computer. Digital Subjects and Literary Texts*, Chicago: University of Chicago Press 2005, s. 3, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226321493.001.0001>. ”The constructions of matter that matter for human meaning”. Översättning till svenska: HF.

läsare.¹⁷ Med Rustads användning av materialitetsbegreppet som en händelse, snarare än något statiskt som existerar i ett verk, kan vi se på materialitet som något som skapas i gränssnittet mellan ett verks olika egenskaper.

Begreppet gränssnitt används inom flera olika discipliner, såsom kemi och informationsvetenskap, för att beteckna den kontaktyta som uppstår mellan olika objekt. I vardagligt språk betecknar gränssnitt oftast det som man inom informationsvetenskapen kallar för användargränssnitt, vilket beskriver länken mellan ett digitalt material och användaren, i praktiken ofta till exempel en webbsida eller mobilapplikation.

Anders Skare Malvik utformar i sin doktorsavhandling *Grensenittets estetik* (2014) en litteraturvetenskaplig teoriram med utgångspunkt i begreppet gränssnitt. I Malviks teori fungerar gränssnitt som en metod för att analysera sammanhangen mellan bland annat konstverket, betraktaren, mediet och formen, genom att man använder tre underkategorier: mediegränssnitt, konceptuellt gränssnitt och socialt gränssnitt. Utgångspunkten är att undersöka relationerna mellan materiella, konceptuella och sociala aspekter av ett verk, och inte dessa aspekter var för sig. Genom att se på förhållandet mellan verket och mediet, mellan konceptuella idéer, mellan verket och det betraktande subjektet, och framför allt i de relationer som dessa tre gränssnitt har till varandra, öppnas nya intressanta vinklingar upp.¹⁸

Mediegränssnitt är den term som kommer närmast det som man i vardagligt tal avser med gränssnitt; den betecknar mediet som informationen presenteras i. Malvik definierar mediegränssnitt som ”det format hvorigjennom sansedata [sv. sinnesdata] kan innskrives i og/ eller hentes ut fra et medium.”¹⁹ Medium definieras vidare av Malvik som ett medel för att lagra och överföra information.²⁰ Eftersom den här artikeln tar avstamp i Malviks teori, håller jag mig även till hans definition av medium och mediegränssnitt: ett medium lagrar

---

17. Hans Kristian Rustad, ”Digital poesi og materialitet. Materiel forgængelighed i Johannes Heldéns *Entropi*”, *Passage - Tidsskrift for Litteratur Og Kritik* 28, 2013, nr. 69 s. 26–27, <https://doi.org/10.7146/pas.v28i69.17581>.

18. Malvik, *Grensenittets estetik*, s. 44.

19. Ibid.

20. Ibid.

och överför information, och en användare tar till sig informationen genom mediegränssnittet. I ett icke-digitalt format, till exempel en tryckt bok, är medium och mediegränssnitt ett och samma; boken både lagrar information och förmedlar den till läsaren. I den digitala sfären är medium och mediegränssnitt separerade från varandra; innehållet finns lagrat på en dator, och visas upp genom ett mediegränssnitt, till exempel en webbsida.²¹ Cia Rinne arbetar med olika mediegränssnitt, däribland den tryckta bokens, webbsidans och ljudinspelningens gränssnitt. Därutöver kan man se en problematisering av mediegränssnitten i hennes lyrik, vilket jag diskuterar närmare i min analys.

Med konceptuellt gränssnitt avser Malvik ”idémessige sammenføringer av i utgangspunktet distinkte kategorier”.²² Som exempel ger Malvik intermedialitet, appropriering och intertextualitet, men han säger också att begreppet innefattar andra tematiska och konceptuella utformningar som skapar en kontaktyta mellan olika semantiska aspekter. Han specificerar dock inte vad som innefattas i dessa övriga konceptuella utformningar, och ställt vid sidan av de andra två gränssnitten framstår begreppet konceptuellt gränssnitt som brett och aningen vagt definierat.

Intertextualitet, i form av hänvisningar till texter utanför det egna verket, är en viktig aspekt av Cia Rinnes verk, och särskilt av *zaroum*. Detta syns explicit i att hon hänvisar till andra konstnärer, däribland John Cage, Salvador Dalí och Arthur Køpcke. Genom att skapa konceptuella gränssnitt till tidigare litteratur- och kulturhistoriska fält, etableras verket som en del av en historisk kontext.

Socialt gränssnitt betecknar relationen mellan konstverket och subjektet som upplever verket. Malvik definierar socialt gränssnitt som ”den erfaringmessige relasjonen mellom et betraktende/lesende subjekt og et kunstverk.”²³ Denna artikels huvudfokus ligger på mediegränssnitten samt konceptuella gränssnitt. Jag diskuterar dock även sociala gränssnitt bland annat i samband med hur mediegränssnittet påverkar läsarens upplevelse.

---

21. Skillnaden mellan digitala och icke-digitala mediers logik diskuteras ingående bland annat av medieteorikern Lev Manovich, *The Language of New Media*, Cambridge: MIT Press 2002 [2001], s. 227.

22. Malvik, *Grensesnittets estetikk*, s. 44.

23. Ibid.

Vidare beskriver Malvik två analytiska nivåer där gränssnittsteorin kan utnyttjas. På den första nivån studerar man hur de mediala, konceptuella och sociala gränssnitten var för sig produceras i ett konstverk eller hos en konstnär eller författare. På den andra analytiska nivån fokuserar man på hur dessa tre gränssnitt fungerar i relation till varandra. Man kan till exempel undersöka hur mediegränssnittet påverkar det sociala gränssnittet genom att se på hur läsarens upplevelse förändras beroende på verkets format. När dikter ur *zaroum* ramas in och ställs ut på konstmuseum förändras deras funktion; en besökare på museet kommer uppleva dikterna som visuella konstverk i högre grad än en läsare av boken *zaroum*, även om innehållet inte förändrats. Mediegränssnittet påverkar i förlängningen även Rinnes roll som upphovsperson. I det sociala gränssnittet mot läsaren kommer Rinne eventuellt att ses som visuell konstnär snarare än poet, trots att dikterna inte har förändrats; det är endast mediegränssnittet som är annorlunda.

Ett annat begrepp som är relevant för den här artikeln är remediering. Remediering är, enligt medieforskarna Jay David Bolter och Richard Grusin som har myntat begreppet, en företeelse som är särskilt utmärkande för ett digitaliserat samhälle.²⁴ Remediering innebär ett mediums representation i ett annat medieformat. Det kan gälla hela verk som remedieras, såsom en tryckt bok som publiceras som e-bok eller som filmatiseras, men det kan också innebära ett medium inuti ett verk, till exempel ett inskannat fotografi i en bok. Bolter och Grusin menar att medier följer två slags logik – *immediacy* och *hypermediacy*, på svenska direktmediering och hypermediering.²⁵ Direktmediering innebär att mediet hamnar i bakgrunden, och målet är att användaren blir så uppslukad av verket att hen glömmer bort själva mediet. Hypermediering å sin sida innebär att mediet betonas, att användaren hela tiden påminns om och imponeras av mediets närvaro.

---

24. Jay David Bolter & Richard Grusin, *Remediation. Understanding New Media*, Cambridge: MIT Press 2000 [1999], s. 5.

25. De svenska översättningarna remediering, direktmediering och hypermediering lanserades av Jonas Ingvarsson och Cecilia Grönberg i en översättning av de tre första kapitlen av Bolter & Grusin, *Remediation*. Översättningen "Remediering" publicerades i tidskriften *OEI* 22–23, 2005, s. 255–292.

ARCHIVES ZAROUM OCH ZAROUM: ETABLERING OCH
PROBLEMATISERING AV MEDIEGRÄNSSNITT

Trots att man ofta pratar om webbsidors mediegränssnitt är det viktigt att minnas att även den tryckta boken har ett mediegränssnitt och en egen logik. Att boken redan har funnits i vår kultur under en lång tid betyder att den blivit en så naturlig del av vår vardag att vi inte alltid tänker på att boken också är en teknologi. Litteraturvetaren George P. Landow menar att ordet teknologi ofta används i betydelsen digital teknologi, ”som om pennor, papper, skrivmaskiner och tryckpressar på något sätt vore *naturliga*”.²⁶ Teknologier och informationsteknologier har enligt Landow funnits i alla kända kulturer, och han påpekar vikten av att nyansera och bredda vår syn på teknologi, särskilt i vår tid då icke-digitala teknologier som den tryckta boken får ge vika för digitala teknologier.²⁷

Vid en analys av *zaroum* och *archives zaroum* har vi alltså i första hand två mediegränssnitt att förhålla oss till, den tryckta boken och webbsidan. Dessa två mediers logik utnyttjas i de respektive verken, men de ifrågasätts också.

zaroum utkom år 2001 på eget förlag och trycktes då i 1 000 exemplar. De mjuka pärmarna är svarta, och på omslaget finns en liten vit ruta där titeln och författarens namn står skrivna med samma typsnitt och i samma storlek som inlagans text. Papperet i inlagan är tjockt och naturvitt och sidorna är onummerade. Dikterna i *zaroum* är utformade med handskrift och skrivmaskintext. Största delen av texten är svart till färgen, men även en röd text skriven på skrivmaskin används för att accentuera bokstäver och ord. Ofta ackompanjeras också texten av små handritade teckningar eller andra element såsom inramningar, streck och cirklar.

archives zaroum är ett webbverk som finns på poesiplattformen *Afsnit P*, och innehåller ett urval av dikterna i *zaroum*. Verket är gjort i samarbete med Christian Yde Frostholm, en av grundarna till

26. George P. Landow, ”Twenty minutes into the future, or how are we moving beyond the book?”, Geoffrey Nunberg (ed.), *The Future of the Book*, Berkeley: University of California Press 1997, s. 215. ”as if pencils, paper, typewriters, and printing presses were in some way *natural*.” Översättning till svenska: HF.

27. Ibid.

Afsnit P.²⁸ *archives zaroum* har formen av en Flash-animation, där det är möjligt att interagera med de olika text- och bildelementen. Startsidan är svart med en vit ruta, utformad som en pappersetikett, där titeln och författarens namn står skrivna. Genom att klicka på etiketten kommer man till innehållsförteckningen, utformad som en mapp där de olika delarnas namn finns på klickbara flikar vilka för läsaren till den ifrågasvarande delen. Därifrån kan man klicka sig vidare till själva dikterna, vilka presenteras mot en vit bakgrund. Verket innehåller sju delar, och varje flik i *archives zaroum* motsvarar ungefär ett uppslag i *zaroum*. I det elektroniska verket finns dock endast ett urval av dikterna i *zaroum*; i *zaroum* finns många uppslag som inte har någon motsvarighet i *archives zaroum*.

Enligt medieteoretikern Lev Manovich innebär digitaliseringen att vår kultur har skiftat fokus från en narrativ uttrycksform och i stället oftare utnyttjar databasens logik:

Många objekt i nya medier berättar inte historier. De har vare sig början eller slut; de har ingen som helst utveckling varken tematiskt, formellt eller på andra sätt som skulle ordna deras element i en sekvens. I stället är det fråga om samlingar av enskilda objekt, där varje del har samma värde som vilken som helst av de andra.²⁹

Manovich ser databaslogik och narrativitet som motsatser: ”två konkurrerande föreställningar, två olika kreativa impulser, två grundläggande gensvar på omvärlden.”³⁰ I stället för berättelser med början, mitt och slut använder sig en stor del av kulturen i dag av en annan logik där fokus ligger på navigering och sökmöjligheter, och man kan dyka in i texten var som helst.³¹ Idén om att organisera information på ett icke-narrativt sätt är ändå inte unik för en digital mediekultur.

28. *Afsnit P*, <http://www.afsnitp.dk/> (hämtad 13/11 2019).

29. Manovich, *The Language of New Media*, s. 218. ”Many new media objects do not tell stories; they do not have a beginning or end; in fact, they do not have any development, thematically, formally, or otherwise that would organize their elements into a sequence. Instead, they are collections of individual items, with every item possessing the same significance as any other.” Översättning till svenska: HF.

30. *Ibid.*, s. 233. ”two competing imaginations, two basic creative impulses, two essential responses to the world.” Översättning till svenska: HF.

31. *Ibid.*, s. 219.

Manovich nämner encyklopedin som exempel på en databaslogik som har existerat långt före den digitala tidsåldern, men enligt honom är databaslogiken ändå något som präglar en digitaliserad kultur i högre grad än äldre kulturer.³² Icke-narrativitet är även vanligt i nutida lyrik, och det finns mycket i just *zaroum* som extra tydligt betonar den här databaslogiken.

zaroum har ingen sidnumrering och följer ingen självklar narrativ struktur. Man kan tänka sig att det lika väl går att öppna verket på måfå och läsa dikterna i vilken ordning som helst som det går att läsa det från den första sidan till den sista. Det finns ingen tydlig narrativ båg som säger hur verket bör upplevas. Dikterna följer inte heller en traditionell uppställning med textrader som läses från vänster till höger, utan de ligger lite här och där på sidorna på ett vis som kan verka slumpmässigt. På vissa uppslag finns flera olika dikter på rad bredvid varandra och på andra endast en enda dikt per sida. Det är inte heller alltid självklart var en dikt slutar och nästa börjar, utan läsaren får själv välja att se dikterna som helheter, enskilda dikter eller som någonting däremellan. Det här förstärks av att all tryckt text i verket är i samma storlek. Även om det överst på sidorna på vissa uppslag finns text som kan tolkas som rubriker, framhävs dessa inte genom större typgrad eller annan snittvariant utan de ser ut som resten av texten. Många av dikterna är även skrivna genomgående med gemener, vilket ger känslan av halvfärdiga tankar utan början eller slut. Mycket av det som en bokläsare vanligen använder sig av för att orientera sig i en text saknas alltså, och i stället sker betoningar på andra sätt – till exempel genom röd färg och handskrift som kontrast till den mer neutrala svarta skrivmaskintexten.

I en essä om *zaroum* diskuterar poeten och översättaren Leevi Lehto hur Rinne utnyttjar sidan och layouten som en betydelsenivå i verket, något som Lehto kallar för den topologisk-konceptuella nivån.³³

Vissa bitar verkar bestå av diagram – av rutor, linjer, cirklar, flödes-scheman med mera, vilka interagerar med vanliga semantiska element.

---

32. Ibid.

33. "the topologico-conceptual layer". Översättning till svenska: HF.

En effekt av detta är att till och med på de relativt få sidor som ”bara innehåller text”, börjar layouten [...] få en egen ”betydelse” – som om allt var omgivet av eller uppdelat i osynliga rutor, cirklar och fria former.³⁴

Man kan alltså tänka sig att själva strukturen på ett enskilt uppslag bidrar med en egen narrativitet som kan vara lika viktig som den övergripande strukturen i hela verket. Jämför man layouten på de olika sidorna finns det inte någon genomgående logik som de följer sinsemellan. De enskilda delarna på ett uppslag är placerade på olika ställen på sidorna, ibland i vänsterkanten, ibland centrerade på sidan, och ofta i till synes slumpmässiga positioner. Manovich skriver om dagens moderna samhälle: ”Vi upplever världen som en oändlig, ostrukturerad samling bilder, texter och övriga data”, och *zaroum* är på många sätt en reflektion av detta.³⁵

zaroum följer alltså till sin uppbyggnad en databaslogik i högre grad än en narrativ logik, trots att det är en bok. Hur ser det då ut i webbverket *archives zaroum*?

Innehållssidan i *archives zaroum* består av menypunkter högst uppe på sidan, vilka man kan klicka på för att läsa de olika delarna. Strukturen påminner om en traditionell webbsida som ofta är uppbyggd på samma sätt. Vid en första anblick är det alltså möjligt att läsa dikterna i vilken ordning som helst. Det går att klicka på vilken som helst av flikarna, och det verkar inte finnas någon inbördes hierarki dem emellan. Har man valt att klicka på någon av de senare dikterna, är det ändå svårt att ta sig tillbaka till början. Varje del avslutas med en nedåtriktad pil som för läsaren vidare till nästa dikt på ett sätt som

34. Leevi Lehto, ”Awkward thoughts on a gracious book”, 12/12 2018, http://leevilehto.net/?page_id=42 (hämtad 13/11 2019). Citatet är från ett inlägg om Rinne i Lehtos blogg, som till följd av Lehtos bortgång i fjol inte längre är tillgänglig. ”There are pieces that seem to consist of diagrams – of boxes, lines, circles, flow charts – and others, where these interact with more ordinarily semantic elements. One effect of this is that even on the (relatively rare) pages with ‘just text’, the lay-out [...] begins to acquire a ‘meaning’ of its own – as if everything was surrounded by / divided into invisible boxes, circles, or free-form shapes.”. Översättning till svenska: HF.

35. Manovich, *The Language of New Media*, s. 219. ”The world appears to us as an endless and unstructured collection of images, texts, and other data records”. Översättning till svenska: HF.

påminner om hur man vänder blad i en tryckt bok. Man kan alltså gå framåt, men det finns ingen pil att klicka på som tar läsaren tillbaka i verket, eller tillbaka till ingångssidan – för att komma åt tidigare delar av verket måste läsaren börja om från början.

Den danska litteraturvetaren Mette-Marie Zacher Sørensen menar att *archives zaroum* följer en boklogik i det att verket är avgränsat: ”Man ved, hvornår man har nået enden (selvom det er efter mange museklik), og man kan ikke fortsætte i en uendelig link-struktur.”³⁶ Zacher Sørensen konstaterar att upplevelsen av narration blir mer konkret av att man i det elektroniska verket måste klicka fram texten.

Genom att endast visa en del av innehållet i taget, och låta läsaren klicka fram mer innehåll, stöder *archives zaroum* läsprocessen på ett sätt som en tryckt bok inte har möjlighet att göra. I det tryckta verket finns alltså all text hela tiden, i det elektroniska verket måste en del innehåll klickas fram, ibland så att den tidigare texten försvinner från webbsidan. Det här är en egenskap som det digitala mediet erbjuder och det fungerar annorlunda i tryckt text. Matti Kangaskoski skriver:

Tryckt text har inget annat val än att ge ut all information på samma gång. Den tryckta texten kan inte dölja information i lager på samma sätt som den digitala texten kan – förutom genom att placera texten på en annan sida, vilket skapar ett annat slags lager.³⁷

Informationen i ett digitalt medium existerar bokstavligen endast när en användare väljer att gå in och läsa ett verk, till dess är den dold i obskyr kod. Detta till skillnad från den tryckta boken, där medium och mediegränssnitt är ett och detsamma – texten *finns*, oberoende av om någon läser den eller inte.

Zacher Sørensen exemplifierar detta genom dikten ”to get her / (together)”. I *zaroum* står orden ”to get her” på en rad, ”(together)” på raden under. I *archives zaoum* ser läsaren först endast ”to get her”, och

36. Mette-Marie Zacher Sørensen, ”zaroum waroum daroum. Konkretisme og digitalisme”, *Trappe Tusind* 2009:3, s. 51.

37. Kangaskoski, *Reading Digital Poetry*, s. 84. ”The print has no other possibility than to give out all the information at once – it cannot hide information in layers like the digital can (except for placing it on another page, which produces another kind of layering).” Översättning till svenska: HF.

när hen klickar på orden, dyker parenteserna upp från sidorna och trycker ihop orden så att det i stället står "together". Det blir frågan om en, som Zacher Sørensen kallar det, "tyk konkretisme", då orden visar på det som fysiskt sker på skärmen. "I netversionen sker dét, som på pappiret blot var et forslag, en mulighed. Den tvungne samtidighed er overvundet, og der er handling og ændring."³⁸

I *archives zaroum* är det inte möjligt att bläddra och hoppa mellan dikter lika fritt som i *zaroum*. Det finns en tydlig läsriktning som styrs av pilarna, som endast tar läsaren framåt, och som sedan leder till en avslutning. På den sista sidan visas ordet "out", följt av eftertexter som börjar rulla, vilket skapar ett gränssnitt mot ett annat medium, nämligen filmen. Även om *archives zaroum* utnyttjar många av det elektroniska mediets möjligheter, till exempel interaktivitet och animation, är det också mycket som inte används. Det finns till exempel inga sådana hyperlänkar som för läsaren ut ur verket. Hypertexten som används inom verket fungerar främst för att föra läsaren framåt i verket, och möjliggör inte en icke-linjär läsning av verket. Det som Manovich kallar för databaslogik är alltså inte något som *archives zaroum* utnyttjar i väldigt hög grad.

Genom att bryta mot de mediespecifika förväntningarna ställer både *zaroum* och *archives zaroum* intressanta frågor om vad som är möjligt att göra inom deras respektive mediegränssnitt. Rinnes sätt att experimentera med mediegränssnittens logik skapar sociala gränssnitt där läsaren utmanas att tänka bortom invanda mediespecifika förväntningar.

MATERIALITET PÅ PAPPERET OCH PÅ SKÄRMEN

Den tryckta bokens mediegränssnitt har en mer påtaglig materialitet än en webbsida. En bok är ett objekt i sin egen rätt, även om det existerar tusentals identiska exemplar; en webbsida existerar inte som fysiskt objekt utan skapas i användarens datorenhet varje gång man vill se den. Den tryckta bokens materialitet är något som på många sätt betonas i Rinnes verk. Detta syns i böckernas utformning, men även i tematiska element som etablerar en koppling till boken som

---

38. Zacher Sørensen, "zaroum waroum daroum", s. 47.

objekt. Hannah Lutz nämner dikten ”The thickness of books” som ett sätt att accentuera bokens närvaro som fysisk företeelse i *zaroum*.³⁹

The thickness of books:

Goethe, Faust 25mm

Dante, La Divina Commedia 37mm

Cage, Silence 18mm⁴⁰

I dikten förskjuts fokus från dessa klassiska verks innehåll till deras fysiska egenskaper. Lutz skriver:

Genom att uppmärksamma materialiteten hos boken omformar Rinne även bokens betydelse till något annat än ett ursprung. Precis som ljud i sig kan *betyda* utan att kommunicera mening enligt grammatiska regler kan boken som materia *betyda*.⁴¹

När Rinne gör uppläsningar står hon med boken i handen, vilket skapar ett band mellan framträdandena och de tryckta diktverken, påpekar Lutz.⁴² Kopplingen blir på så vis starkare mellan liveuppträdandena och de tryckta verken jämfört med andra versioner av verken. När Rinne uppträder med boken *notes for soloists* i handen, skapas gränssnitt mellan uppläsningen och boken, och publiken kan vara säker på att det de får uppleva specifikt är en uppläsning av den tryckta boken *notes for soloists*, och inte till exempel ett liveuppträdande av ljudinstallationen *sounds for soloists*.

Texten i *zaroum* och *archives zaroum* presenteras med två olika typer av skrift, dels med skrivmaskinstypsnitt, dels med handskrift. Detta spelar en stor roll för hur dikterna upplevs. Såväl handskrift som skrivmaskinstypsnitt har många konnotationer som tar sig olika uttryck på papper och i en digital miljö.

Skrivmaskinen representerar i dag en förgången teknologi och texter skrivna i skrivmaskinstypsnitt får därför en nostalgisk prägel.

---

39. Lutz, *När ogräset väsnas*, s. 40.

40. Rinne, *zaroum*.

41. Lutz, *När ogräset väsnas*, s. 40.

42. *Ibid.*, s. 4.

Skrivmaskinen har också en anknytning till den konkreta poesitraditionen. Enligt förordet till antologin *Typewriter Poems* (1972), redigerad av poeten Peter Finch, är skrivmaskinen mycket viktig för konkret poesi, eftersom tecknen blir icke-proportionella, det vill säga alla skrifttecken har samma avstånd. Detta ökar den grafiska potentialen då man kan göra mer visuellt harmoniska dikter.⁴³

Rinnes verk ses ofta som en fortsättning på den konkreta poesitraditionen.⁴⁴ I *zaroum* är textens visuella utformning av stor vikt, och det icke-proportionella typsnittet är en starkt bidragande faktor. Valet att skriva *zaroum* med skrivmaskinstypsnitt fungerar som en intertextuell referens till konkret poesi, och ger läsaren en kontext att placera verket i. Det tryckta *zaroum* är mycket rikt på explicita intertextuella syftningar till andra konstnärer och traditioner, och förstärker kopplingen till skrivmaskintexten som intertext. Användningen av skrivmaskinstypsnitt och explicita hänvisningar till konst- och idéhistorien, skapar alltså konceptuella gränssnitt till en pre-digital kultur där skrivmaskintext var normen.

I *archives zaroum* fyller skrivmaskintexten en annan funktion. I *zaroum* nämns och citeras konstnärer och filosofer på nästan varje uppslag men nästan ingen av dessa intertextuella referenser finns med i *archives zaroum*. Därtill har *archives zaroums* mediegränssnitt en utformning som påminner om fysiska arkiv, och skrivmaskintexten blir därför snarast en koppling till arkivet. Jag diskuterar detta mer ingående i nästa avsnitt.

Trots att skrivmaskintext har likvärdiga teckenavstånd kan text skriven på en riktig skrivmaskin erbjuda en dynamik som inte digital text har. Det här bland annat på grund av den variation som den mekaniska teknologin för med sig, alltså att bokstäverna aldrig blir helt identiska på papperet. Olika skrivmaskinsmärken ger olika slags avtryck, och varje enskilt tryck på en skrivmaskinstangent kommer att ge ifrån sig ett lite annorlunda resultat, eftersom färgen kan tryckas ojämnt eller lämna efter sig små fläckar omkring bokstäverna. Remedieringen av riktig skrivmaskintext – som står i kontrast till använd-

---

43. "Preface to the u.s. edition" (utgivarens förord), Peter Finch (ed.), *Typewriter Poems* 2011 [1972], ubu editions (digital utgåva), s. 4, https://ubutext.memoryoftheworld.org/vp/finch_typewriter_poems_1972.pdf (hämtad 22/8 2020).

44. Se bl.a. Huss & Tidigs, "The reader as multilingual soloist", s. 18.

ningen av digitalt skrivmaskinstypsnitt i Rinnes senare diktverk *notes for soloists* – skapar ett dynamiskt resultat som betonar skrivprocessen och bidrar till känslan av boken som ett objekt. Då dikter ur *zaroum* ställts ut på galleri har även skrivmaskinens färgband funnits med som ett utställningsobjekt.⁴⁵ Även detta lägger en betoning på framställningsprocessen, och besökaren får en koppling till situationen där verket kommit till, samtidigt som ett fokus på produktionsverktygen kan betona verken som visuella konstverk.

Förutom skrivmaskintext innehåller *zaroum* som sagt även text skriven för hand. Enligt Matti Kangaskoski blir det handskrivna mer personligt och att skriva för hand är en långsammare syssla, och associeras med en mer eller mindre oredigerad tankeprocess.⁴⁶ En handskrivna anteckning kan alltså upplevas som något tillfälligt nedskrivet, som ännu inte är en slutgiltig produkt. I kontrast mot den tryckta texten skapar de handskrivna elementen i *zaroum* effekten av anteckningar i ett manus som ännu inte är färdigställt. Kopplingen till Cia Rinne som författare och till framställningsprocessen blir på så vis starkare.

När Rinne använder handskrivna text i *zaroum* är det ofta i samband med illustrationer. Särskilt i kombination med illustrationerna förstärker handskriften känslan av boken som ett unikt objekt, och kopplingen blir starkare till Cia Rinne som upphovsperson. Det är ändå viktigt att komma ihåg att handskriften i *zaroum* är remedierad. I likhet med hur den övriga texten skrivits på en skrivmaskin, och sedan skannats in, har även de handtecknade illustrationerna och texten gjorts för hand och sedan skannats in för att tryckas i tusen exemplar i den inbundna boken *zaroum*. Trots att de handgjorda delarna av verket skapar en känsla av intimitet har även dessa genomgått en remedieringsprocess och omvandlats till digitala pixlar.

När skrivmaskinstypsnittet i *archives zaroum* omvandlas till ett interaktivt format, betonas skrivmaskintextens koppling till skrivandet. När texten ”i am what i am what ami a mia mi ami a miami amen” skrivs ut på skärmen ett tecken i taget, är det som om det sitter

45. Mario Margani, ”Cia Rinne. Notes for Listeners”, [intervju med Cia Rinne], *Digicult*, <http://digicult.it/news/cia-rinne-notes-for-listeners> (hämtad 22/8 2020).

46. Kangaskoski, *Reading Digital Poetry*, s. 93–94.

någon och skriver texten i realtid och det ger en effekt av omedelbarhet. Läsaren blir påmind om det digitala mediegränssnittet, trots att estetiken syftar på en analog tid. Dikten börjar med orden ”i am what i am” för att sedan avvika allt mer från det engelska språket. Denna skiftning görs i första hand genom placeringen av mellanslagen. Bara genom att flytta på mellanslagen kan man få en text som ser ut till exempel så här: ”i am what i am what am i am i am i am i am i am i am i amen”.

Marjorie Perloff menar att Rinnes poesi är ett uttryck för den digitala tidsåldern, eftersom den visar på hur små förändringar i en text helt kan ändra dess betydelse.

Rinnes poesi är enligt mig perfekt för en tid av digitalt skapande där – som vi alla vet – varje tecken och mellanslag är av betydelse. En felaktig bokstav, siffra, eller kommatering kan förändra vad texten förmedlar, bortom igenkänning.⁴⁷

Särskilt programmeringskod är känslig för misstag – när kod tolkas av en maskin kan ett litet fel göra en hel webbsida obrukbar. Rinnes poesi fungerar, med Perloffs tankesätt, som en analogi för digitala teknologiers oförlåtande natur. En annan effekt av dessa dikter, som kan ses som den andra sidan av myntet, är att de visar på hur mänsklig processering av text kan likna maskinprocessering av text.

Människor har förmågan att förstå avvikelser i text på ett annat sätt än processorer har, vilket är en orsak till att kodspråk är mer statiska i sin utformning än vad naturliga språk är. Rinne visar dock i sin poesi hur även naturliga språk kan vara väldigt känsliga för små förändringar, genom att, som i exemplet ovan, flytta på mellanslag. Genom att visa på hur dessa ord med bara små förändringar kan bli något helt annat, problematiseras vår tanke om att naturliga språk är mera tolkningsbara än kodspråk.

---

47. Perloff, "Conceptual Poetry and the Question of Emotion", s. 25. "Rinne's seems to me the perfect poem for the age of digital composition, when, as we know, every character and space makes a difference. Mistake a single letter, number, or punctuation mark, and you have altered what the text 'says' beyond recognition." Översättning till svenska: HF.

I tillägg till animationen som skapar dikten efter hand, bidrar jagformen till känslan av att det är en person som skriver i realtid. Man kan tänka sig en skribent som har så bråttom att mellanslagen hamnar på en annan plats än tänkt. Dikten etablerar gränssnitt mot en livechatt, där man kan se vad en annan person skriver i realtid. Det att man själv har klickat igång texten leder dock till att man blir påmind om att det inte sitter någon annan där, utan att det är en kod som producerar texten. Resultatet blir att det är själva programkoden som är diktjaget som säger ”i am what i am”. Detta bidrar till att understryka hypermedieringen av dikten, då läsaren blir påmind om att det är en kod som producerar texten, och att koden inte är ett ”jag”. Effekten blir helt annorlunda än i den tryckta *zaroum*, där ”i am what i am” associeras med ett jag av kött och blod.

Ett drag som är utmärkande för digital text är att man kan korrigera sina misstag hur många gånger som helst utan att det syns. Om man vill skriva om något i ett digitalt textdokument är det bara att radera, och det man tidigare skrivit finns ofta sparad i en versionshistorik, vilket ger oändliga redigeringsmöjligheter. Text på papper är på ett annat sätt oföränderlig – till och med utsuddade blyertsanteckningar brukar lämna spår efter sig. När man väl skrivit ner något på papper så existerar det, det går inte att radera ett oändligt antal gånger på samma sätt som man kan göra i ett digitalt mediegränssnitt. Visserligen kan man ändra på texten genom att skapa en ny version eller utgåva, vilket dock inte förändrar den gamla versionen. I *zaroum* finns aspekter som betonar den här analoga processen genom att leda läsaren genom en tankeprocess på ett sätt som accentuerar den slutgiltighet som text på papper innebär.

Att en stor del av dikterna i *zaroum* och *archives zaroum* är skrivna med gemener och består av enstaka ord och symboler snarare än fullständiga satser bidrar till en känsla av att dikterna är pågående associationer utan början eller slut. En återkommande metod i Rinnes verk är att utforska ord och uttryck som liknar varandra. Det här sättet att leda läsaren genom tankeprocessen, från en association vidare till nästa, kan ses som ett sätt att illustrera det analoga i pappersmediet. Ett exempel är dikten nedan, som finns på det inledande uppslaget i *zaroum*:

Nº 1
no 1
no-one

everybody is nobody for somebody⁴⁸

Dikten fungerar som en inblick i en tankeprocess som rör sig från en association till nästa, där läsaren får följa med de steg som författaren tar för att formulera den slutliga meningen. I likhet med hur de handtecknade elementen skapar känslan av att *zaroum* är ett ofärdigt manus, kan det här sättet att leda läsaren ses som ett sätt att illustrera det analoga i pappersmediet.

ARKIVLOGIKENS EFFEKTER

Trots att *archives zaroum* har formen av en webbsida, finns det alltså aspekter i verkets struktur som påminner om den tryckta bokens logik. Därtill hittas i *archives zaroum* en annan analog logik, nämligen det fysiska arkivets logik. Det här märks omedelbart på verkets titel och utseende. Startsidan, där titeln står tryckt på en bild av en etikett, och innehållsförteckningen, som är utformad som en arkivmapp, etablerar ett gränssnitt mellan ett fysiskt arkiv och en webbsida. När man klickar på en av menypunkterna kan man föreställa sig att man väljer en flik i en fysisk arkivmapp och plockar ut dikterna ur den.

Mette-Marie Zacher Sørensen poängterar att det inte är ovanligt att symboliken i digitala omgivningar syftar tillbaka till en analog tid. ”Vi putter dokumenter i mapper, grimme feriebilleter i papirkurven, og nethjemmesider efterligner i nogen grad en papirslogik, fordi der er linearitet og afgrænsethed.”⁴⁹ Att använda den här äldre estetiken är alltså vanligt i en digital mediekultur, men vilken funktion fyller det specifikt i *archives zaroum*?

Till att börja med är det viktigt att notera att arkivestetiken inte är lika tydlig i *zaroum*. Kontrasten mellan det nya och det gamla blir mycket större i *archives zaroum*, och den analoga aspekten är så

---

48. Rinne, *zaroum*.

49. Zacher Sørensen, ”zaroum waroum daroum”, s. 50.

påtaglig att man som läsare blir medveten om den. Medan *archives zaroum* remedierar mappar, etiketter och gulnade papper, är skrivmaskinstexten och handskriften de tydligaste icke-digitala visuella elementen i *zaroum*.

I den digitala världen är inte materialiteten lika påtaglig som i en tryckt bok som man håller i handen. Därför kan det finnas behov av att överbetona materialiteten. När det gäller *archives zaroum* görs detta genom den djärva hänvisningen till en pappersestetik, och speciellt i remedieringen av arkivmappar som läsaren öppnar genom att klicka på dem.

Samtidigt blir en effekt av arkivestetiken att verkets hypermedialitet understryks. Det vill säga, användaren påminns om det digitala mediets närvaro genom den starka betoningen av det pre-digitala. Utseendet som imiterar analogt arkivmaterial producerar ett socialt gränssnitt där läsaren blir påmind om att hen *inte* läser på papper. Genom att visuellt använda element som associeras med arkiv producerar alltså *archives zaroum* ett konceptuellt gränssnitt mellan sitt eget mediegränssnitt, alltså webbsidan, och det fysiska arkivet – och i förlängningen mellan en modern mediekultur och en pre-digital kultur där analoga arkiv var standard.

Redan titeln på verket, *archives zaroum*, är en hänvisning till arkiv, och i kombination med en visuell utformning som för tankarna till fysiska arkiv skapas effekten av att detta är en remediering av ett verkligt arkivmaterial, där det som arkiverats är den tryckta boken *zaroum*. Ifall vi vill tänka oss att *archives zaroum* är ett arkiv av *zaroum* – vad innebär i så fall detta för verken?

Enligt den tyske medieforskaren Wolfgang Ernst är det fysiska arkivet och det digitala arkivet två väsensskilda saker. Medan det analoga arkivet är en fysisk plats som man kan gå till och bläddra i, är ett digitalt arkiv i många fall tillgängligt överallt och för vem som helst oberoende av var man befinner sig. Analoga arkivs huvudsakliga syfte är att bevara över tid, medan digitala arkiv huvudsakligen finns till för att vara omedelbart tillgängliga.⁵⁰ Digitala och fysiska arkiv följer helt olika logik, menar Ernst; det digitala arkivet följer en databaslogik ba-

---

50. Wolfgang Ernst, *Digital Memory and the Archive*, Electronic Mediations 39, Minneapolis & London: University of Minnesota Press 2013, s. 81–89.

serad på sökbarhet och hypertext.⁵¹ Det här tankesättet kan visserligen nyanseras; till exempel inom fältet för digital humaniora jobbar man aktivt för att skapa digitala arkiv uttryckligen med målsättningen att bevara information för framtiden – både när det gäller digitalisering av fysiskt material som kan förstöras av yttre faktorer, och när det gäller så kallat digitalbaserat (born-digital) material.⁵² Ett omfattande digitalt arkiveringsprojekt är till exempel Internet Archive som sparar äldre versioner av webbsidor, så att materialet finns tillgängligt även om sidan läggs ner.⁵³ Det finns ändå skillnader i digitala och analoga arkivs grundläggande logik. Enligt Ernst handlar digitala arkiv om att bevara information, vilket bör ses som en annan sak än att bevara ett fysiskt objekt.⁵⁴

archives zaroums digitala distributionsmetod innebär en omedelbar tillgänglighet som *zaroum* saknar. På så vis kan man se *archives zaroum* som ett digitalt arkiv av *zaroum*. När *zaroum* kom ut trycktes den som sagt i tusen exemplar, och utgåvan är i dag svår att få tag på i bokhandlar eller på bibliotek. Kontrasten blir stor till *archives zaroum*, som är tillgänglig var som helst där det finns en persondator med internetanslutning. En del kommer alltså att besöka *archives zaroum* helt enkelt för att de inte får tag på den tryckta boken. Bilden av *archives zaroum* som ett digitalt arkiv bör dock inte dras till sin spets. Många av de egenskaper som Ernst anger som utmärkande för digitala arkiv, däribland sökfunktion och hypertext, saknas i *archives zaroum*.⁵⁵

archives zaroum är alltså en del av *Afsnit P*, en dansk litterär nät-tidskrift som publicerades åren 1999–2009. Webbplatsen uppdateras inte längre, men allt innehåll finns enligt tidskriften fortfarande kvar: ”Alt hvad vi har produceret gennem tiden er stadig tilgængeligt og

---

51. Ibid., s. 132–140.

52. Jessica Parland-von Essen, ”Kapitel 6. Digitalbaserade material och långsiktigt bevarande”, Jessica Parland-von Essen & Kenneth Nyberg, *Historia i en digital värld* 2014, s. 177–187, https://digihist.files.wordpress.com/2014/05/hdv_vi_o_i.pdf (hämtad 14/8 2020)

53. Internet Archive, <https://archive.org/> (hämtad 14/8 2020).

54. Ernst, *Digital Memory and the Archive*, s. 88.

55. Ibid., s. 82–85.

vil være det fremover.”⁵⁶ På startsidan finns skärmbilder från tidigare startsidor samlade – en skärmbild från varje år som sidan var aktiv. Trots att *archives zaroum* vid publiceringen år 2008 ingick i en aktiv webbplats förändrades sidans funktion alltså bara ett år senare, och *archives zaroum* blev en del av ett arkiv mer än bara till namnet.

Afsnit P fyller funktionen av ett digitalt arkiv genom att vara direkt tillgängligt, men informationen på startsidan ger bilden av att skaparna även vill se *Afsnit P* som ett arkiv som bevarar material över tid. Frågan infinner sig ändå hur detta i praktiken görs i en digital värld där verktygen hela tiden är i förändring.

Olika medier har olika förutsättningar att bevaras över tid, och särskilt digitala mediers förutsättningar förändras i snabb takt. Ett icke-digitalt medium, till exempel en tryckt bok, påverkas visserligen också över tid genom till exempel gulnade sidor, men detta påverkar ofta inte i lika hög grad eller lika fort tillgången till verket. Upplevelsen av en äldre bok som föråldrad gäller i många fall framför allt utseendet, och inte funktionen. En tjugo år gammal bok kanske inte har en modern layout, men den går att läsa så länge boken är relativt oskadd. En webbsida från samma tid upplevs inte bara visuellt daterad, den är inte anpassad för att läsas med dagens webbläsare, och innehåller sannolikt element som inte längre fungerar.

Ett litterärt verk som gavs ut på diskett på 90-talet kan rent tekniskt vara svårt att komma åt, eftersom persondatorer sällan har diskettläsare i dag. Diskettens i dag daterade materialitet kommer även att påverka läsarens upplevelse av verket. Valet av medium producerar alltså ett socialt gränssnitt som tar sig olika uttryck inte bara beroende på mediegränssnittet, utan även beroende på *när* läsaren upplever verket, särskilt när det handlar om digitala medier som *archives zaroum*.

archives zaroum är skapad i kodspråket Flash, som inte fungerar på de flesta mobila enheter, och därför är verket i första hand gjort för att upplevas i persondatorns webbläsare. När *archives zaroum* utkom år 2008 var det inte så vanligt att använda smarttelefoner eller surfplattor till vardags, och därför var det knappast ens fråga om huruvida verket borde fungera också på sådana enheter. Flash används dock allt mera sällan; detta gäller också på persondatorer, och Adobe som utvecklat

---

56. *Afsnit P*, <http://www.afsnitp.dk/> (hämtad 3/4 2020).

Flashspelaren upphör med uppdateringar i slutet av år 2020.⁵⁷ Många digitala poesiverk är skapade i Flash, bland annat en stor del av verken på *Afsnit P*. Det återstår att se vad som händer med dessa verk när Flash helt slutar fungera.

Vid ett besök på *archives zaroum* i dag etableras sociala gränssnitt mellan läsare och verk på flera olika nivåer. Mediegränssnittet, som består av en webbsida innehållande en Flash-animation, skapades år 2008 med en modern teknologi men utformades med ett utseende som syftade tillbaka på en äldre arkivestetik. Gränssnittet som skapas mellan webbsidan och arkivkonceptet understryker hypermedialiteten och påminner besökaren om att diktverket är skapat i ett digitalt medium. Men eftersom digitala teknologier förändras i så snabb takt kommer också verket att upplevas väldigt olika under olika tider. I dag, tolv år efter att verket skapades, kommer en besökare att se mediegränssnittet som föråldrat, i jämförelse med hur en besökare år 2008 såg det. I tillägg till det gränssnitt som skapas till det fysiska arkivrummet och i förlängningen till en tid när icke-digitala lagringsmetoder var standard, etableras också gränssnitt till den tid när verket skapades och publicerades på *Afsnit P*. Gränssnitten sträcker sig alltså över en mängd spatiala och temporala rum: det fysiska analoga arkivet, det digitala utrymme där verket existerar (internet och *Afsnit P*), tiden när verket skapades samt tiden och rummet där läsaren upplever verket.

De här konceptuella gränssnitten påminner om *zaroums* strategi att genom intertextualitet etablera gränssnitt som placerar in verket i en historisk kontext. I *archives zaroum* saknas som konstaterats de explicita intertextuella referenser som finns i *zaroum*, och i stället fyller *archives zaroums* mediegränssnitt och visuella utformning en liknande funktion av konceptuellt gränssnitt mot en pre-digital kultur.

Vid en jämförelse mellan den tryckta boken *zaroum* och webbverket *archives zaroum* står det klart att författaren utnyttjat de möjligheter som verkens respektive mediegränssnitt erbjuder, men samtidigt ifrågasätts förväntningarna angående mediegränssnittens logik. Genom att experimentera med gränserna för de respektive verkens

---

57. Adobe Corporate Communications, "Flash & The Future of Interactive Content", *Adobe Blog*, 25/7 2017, <https://theblog.adobe.com/adobe-flash-update/> (hämtad 1/4 2020).

mediegränssnitt kan man se hur både *zaroum* och *archives zaroum* bidrar till att ifrågasätta de förväntningar vi har på digitala och icke-digitala medier.

I dag lever digital och analog kultur sida vid sida, de påverkar och tar hela tiden intryck av varandra, och ett liknande förhållande kan skönjas i Rinnes verk. Verken tar starka intryck från en digital kultur: de experimenterar med nya digitala möjligheter gällande format och mediegränssnitt. Men även de icke-digitala aspekterna är starkt framträdande, och de är extra tydliga i *archives zaroum*, den modernare tekniken till trots. I *archives zaroum* finns en analog arkivestetik, och verket är mer narrativt än det tryckta *zaroum*. I Rinnes verk finns alltså en spänning mellan en analog och en digital logik, vilket är jämförbart med det digitalas ställning i dagens mediekultur. Dessa två drag lever parallellt i Rinnes poesi, och det går inte att separera dem från varandra.

Kärlek och klasskamp över Atlanten

Aili och Runar Nordgrens revolutionära livsresa

Jag slår försiktigt in spikarna. Karin hjälper mig så det går ganska bra. Vi hänger opp Marx och Engels och Lenin och så Stalin. Och de hänger ganska bra.¹

SÅ SKILDRAR BERÄTTAREN BRENG i romanen *Med* hur han tillsammans med sin syster Karin hänger upp tavlor på väggarna i det nya hemmet efter en flytt. Flyttkarlen misstar de avporträtterade männen för släktingar, men ikonerna inom världskommunismen är något annat: de är hemmets husgudar. Brengs föräldrar är nämligen trosvissa kommunister. Det pågår krig i landet, men just nu är pappan hemma på permission och kan hälsa på sin familj i det stora huset med glänsande tegeltak som ligger så vackert i närheten av vattnet. Breng är berättarjaget i Ralf Nordgrens roman *Med*, som är starkt färgad av hans barn- och ungdomserfarenheter som son till huvudpersonerna i denna artikel, kommunisterna Aili och Runar Nordgren.

Ålänningen Aili Salminen och österbottningen Runar Nordgren träffades och gifte sig i New York under den stora depressionen i början av 1930-talet. De två unga migranterna rörde sig i stadens socialistiska kretsar och radikaliserades i Wall Street-kraschens långa och djupa skugga. Efter att ha återvänt till Finland vid olika tidpunkter i mitten av 1930-talet fick Aili och Runar Nordgren två barn. Under fortsättningskriget bodde familjen på Åland där Aili skrev sin första roman och ytterligare två barn föddes. Efter att Finland slutit fred med Sovjetunionen 1944 fick paret i uppgift att etablera det kommunistiska partiet och dess folkdemokratiska frontorganisationer på det mycket konservativa och antikommunistiska Åland. Från och med år 1947

1. Ralf Nordgren, *Med*, Helsingfors: Schildts 1968, s. 11.

fortsatte paret folkdemokratiska funktionärsarbete, och i Ailis fall även hennes författarskap, i Helsingfors. Föreliggande artikel ställer deras liv fram till flytten till huvudstaden i centrum.

Att vara finlandssvensk socialist i USA på 1930-talet och kommunist på Åland under 1940-talet innebar på många sätt att man hade en mellanposition. De finlandssvenska emigranterna befann sig som grupp mellan sina finskspråkiga landsmän och sina svenska språkbröder, samtidigt som de likt alla andra europeiska utvandrare befann sig mellan den gamla och den nya världen. På Åland var Aili bokstavligen hemma, men den kommunistiska övertygelse hon och Runar bar med sig från sin migrantresa innebar att de avvek från majoriteten. Syftet med vår artikel är att belysa dessa mellanpositioner och granska Aili och Runar Nordgrens liv som ett möte mellan olika politiska, sociala, kulturella och historiska omständigheter. Samtidigt vill vi visa på de möjligheter till tanke och handling som paret Nordgren hade under 1930- och 1940-talen på båda sidor om Atlanten. I ett större perspektiv studerar vi sammanflätningen av global kommunism och personliga minoritetserfarenheter utgående från detta specifika par. Vad kan Ailis och Runars sammanflätande livshistoria, som präglas av rörlighet och radikalism, blottlägga beträffande kärlek och klasskamp på svenska?

Inga biografiska studier har gjorts vare sig om Aili eller Runar Nordgren. Litteraturvetaren Thomas Warburton behandlar kort Ailis författarskap i *Åttio år finlandssvensk litteratur* (1984) och i det stora översiktsverket *Finlands svenska litteraturhistoria: Andra delen. 1900-talet* (2000) presenteras hon endast med en liten porträttbild och tillhörande bildtext. I den uppdaterade och förkortade versionen av det senare verket, *Finlands svenska litteratur: 1900–2012* (2014), har Aili Nordgren helt fallit bort.² Aili var svensk sekreterare för Samfundet Sovjetunionen–Finland 1948–1961 och Runar Demokratiska Förbundet för Finlands Folks svenska sekreterare 1948–1976, men trots sina cent-

---

2. Thomas Warburton, *Åttio år finlandssvensk litteratur*, Helsingfors: Schildts 1984, s. 265–267; Michel Ekman, "Femtiotalprosa II: folklivsskildring", Clas Zilliacus (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria: Andra delen. 1900-talet*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Atlantis 2000, s. 243; Michel Ekman (red.), *Finlands svenska litteratur 1900–2012*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 783, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2014.

rala positioner inom den finlandssvenska folkdemokratiska rörelsen omnämns de inte, med ett obetydligt undantag, i de publikationer om klasskamp på svenska i Finland som utkommit under de senaste åren.³ Syftet med denna uppsats är dock inte att litteraturvetenskapligt skärskåda Ailis författarskap eller att utreda paret Nordgrens betydelse i de folkdemokratiska nätverken i efterkrigstidens Finland, utan att granska deras gränsöverskridande resa från sina respektive småbrukarhem till det konservativa Åland och livet som det finländska kommunistpartiets lokala representanter.

Förutom för sitt eget författarskap har Aili Nordgren omnämnts i en rad verk som syster till den mera kända författarinnan Sally Salminen. År 2019 utkom en biografi över Sally Salminen författad av Ulrika Gustafsson, och i den figurerar Aili och även Runar Nordgen.⁴ Systrarna reste tillsammans över Atlanten och under tiden i USA tillbringade de en stor del av fritiden tillsammans. Därför förekommer Aili och Runar flera gånger i Sally Salminens självbiografi över tiden i USA, boken *Min amerikanska saga*.⁵ Ailis och Runars historia tangeras också i Aleksi Huhtas och Mats Wickströms tillsvidare opublicerade uppsats om Ailis och Runars vänner Aili och Georg Backlund.⁶

För att granska de resor paret Nordgren gjorde på flera plan, tar vi i denna artikel avstamp i den biografiska metoden. Enligt historikern Christina Florin kan man se människan som en mötesplats för olika processer: sociala, politiska, kulturella och historiska. Genom att studera en individ under olika tider, i olika sociala rum, på olika platser och i samband med olika händelser kan man se hur dessa format honom eller henne. Livsberättelser ger också många tillfällen att reflektera kring kön, klass, etnicitet och sexualitet samt diskutera

3. Runar Nordgren nämns i ett citat i Mats Wickströms och Jonas Ahlskogs artikel "Socialt och kulturellt medvetna medborgare. Socialistisk finlandssvensk folkbildning från samarbete till splittring i Folkets Bildningsförbund r.f. 1945–49", *Historisk Tidskrift för Finland* 102, 2017:2, s. 279.

4. Ulrika Gustafsson, *Min ljusa stad. Sally Salminen, livet och litteraturen*, SLS Varia 3, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Appell förlag 2019.

5. Sally Salminen, *Min amerikanska saga*, Helsingfors: Schildts 1968.

6. Aleksi Huhta & Mats Wickström, "Rakkautta ja radikalismia New Yorkissa: Kahden nuoren suomenruotsalaisen siirtolaismatka kommunismiin", Miika Tervonen & Johanna Leinonen (toim.), *Väbemmistö muuttajina*, Turku: Siirtolaisuusinstituutti [under utgivning].

existentiella frågor såsom tidsandan, mentaliteten och känslor både som psykologiska och sociala fenomen.⁷ För att en person skall vara historiskt intressant behöver hen varken vara en känd eller genomsnittlig person i sin samtid. Genom att granska de ovanliga och dem som tillhör en minoritet, i detta fall Aili och Runar som var både finlandssvenskar och kommunister, kan man visa på de möjligheter till tanke och handling en individ har haft under en viss tid på en bestämd plats.⁸ Enligt Ann-Catrin Östman och Lena Marander-Eklund kan biografiska berättelser ha en normativ kraft. Berättandet skapar således en självrepresentation.⁹ Det samma kan sägas gälla för brev, där skribenten inte nödvändigtvis beskriver skeenden sanningsenligt, utan försöker sortera sina tankar och skapa en sammanhängande, förståelig berättelse.¹⁰

Vårt material består av en rik blandning av olika källor, som sammantaget möjliggör såväl en bred översikt över Ailis och Runars liv som fördjupningar i deras tanke- och känsloliv. Den källa som mest knyter an till tanken om självrepresentation är Runar Nordgrens dagbok från början av 1930-talet. Dagboken innehåller trots namnet inte enbart nedteckningar av händelser från dag till dag. I dagboken skriver Runar även om sin uppväxt och sitt tänkande överlag och en del avsnitt är skrivna i form av brev till frun Aili. I dag bevaras dagboken på Folkets Arkiv i Helsingfors och är fritt tillgänglig för forskning. I Folkets Arkiv finns även Finlands kommunistiska partis kadersektions personfiler över Aili och Runar. Tidnings- och tidskriftsmaterial om och av Aili och Runar är en viktig källa. En radiointervju med Aili

7. Christina Florin, "Biografia rajoja rikkomassa. Kolme esimerkkiä ruotsalaisesta elämäkertatutkimuksesta", Heini Hakosalo, Seija Jalagin, Marianne Junila & Heidi Kurvinen (toim.), *Historiallinen elämä. Biografia ja historiantutkimus*, Historiallinen Arkisto 141, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014, s. 43.

8. Heini Hakosalo, Seija Jalagin, Marianne Junila & Heidi Kurvinen, "Yksilöiden vetovoima", *Historiallinen Aikakauskirja* 2012:4, s. 376.

9. Lena Marander-Eklund & Ann-Catrin Östman, "Biografiska betydelser – norm och erfarenhet i levnadsberättelser", Lena Marander-Eklund & Ann-Catrin Östman (red.), *Biografiska betydelser – norm och erfarenhet i levnadsberättelser*, Hedemora: Gidlunds förlag 2011, s. 7–8.

10. Anu Lahtinen, Maarit Leskelä-Kärki, Kirsi Vainio-Korhonen & Kaisa Vehkalahti, "Kirjeiden uusi tuleminen", Anu Lahtinen, Maarit Leskelä-Kärki, Kirsi Vainio-Korhonen & Kaisa Vehkalahti (toim.), *Kirjeet ja historiantutkimus*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2011, s. 21–22.

Nordgren gjord år 1987 utgör likaså en värdefull källa. Såväl ämnets som källornas natur har gett anledning till en del etiska överväganden. Att vi ändå valt att skriva denna artikel utgående från det personliga materialet hänger samman med vår önskan att beskriva Runars och Ailis livsöden så mångsidigt och flerstämmigt som möjligt. Såsom Kirsi Vainio-Korhonen påpekat, hjälper detta angreppssätt dagens läsare att bättre förstå de undersökta personernas val.¹¹

FRÅN YTTERMARK TILL NEW YORK

Runar Evald Nordgren föddes den 27 september 1911 i byn Yttermark i Närpes kommun i Sydösterbotten. Han var bönderna Adrian och Anna Christina (Anna Stina) Nordgrens elfte och sista barn. Två av barnen avled tidigt. Adrian Nordgren dog i en olycka den 27 april 1914 då Runar var blott två år gammal.¹² ”En svår tid uppstod i hemmet när pappa dog” skrev Runar i sin dagbok i New York 17 år senare när han reflekterade över sin barndom. Världskriget och den därpå följande recessionen gjorde enligt Runar ont värre och hans mor tvingades sälja hälften av familjens hemman på 45 tunnland, vilket dock inte hjälpte familjen ur dess ekonomiska trångmål: ”Efter mina syskon blevo fullväxta flydde de hemmet och tog sig ut i världen för att skapa sig en lyckligare framtid än vad hemmet bjöd på.” Till slut var endast Runar och hans bror Gunnar kvar med mor Anna Stina. Gården var för liten för två bröders utkomst, ”varför frågan blev att en måste resa bort”. Runar förklarade att valet föll på honom eftersom han hade en ”livssyn som gav mig stort hopp om framtiden”. Att framtiden fanns i Amerika framstod också som klart.¹³ Innan Runar begav sig iväg till framtidslandet på andra sidan Atlanten gick han dock ut folkskolan i Närpes.

-
11. Kirsi Vainio-Korhonen, ”Vastuullinen historia”, Satu Lidman, Anu Koskivirta & Jari Eilola (toim.), *Historiantutkimuksen etiikka*, Helsinki: Gaudeamus 2017, s. 42–44.
  12. ”Runar Evald Nordgren”, Samlingspärm för Runar Nordgren, Kadersektionens samling, Folkets Arkiv (FA), Helsingfors.
  13. Runar Nordgrens dagbok, odaterat inlägg, Runar Nordgrens manuskript, 6665:17, Aili och Runar Nordgrens arkiv, FA.

På skolavslutningen den 4 maj 1929 var det Runar som framförde elevernas tack till lärarna. Festen inleddes med bön och tal av skolans religionslärare, pastor Edvin Stenwall. Stenwall var en förgrundsgestalt i den finlandssvenska fredsrörelsen. Han hade år 1926 grundat tidskriften *Frid på jorden: organ för fred och kristet samhällsliv*, som utgavs i Närpes med Stenwall som redaktör och ansvarig utgivare. År 1929 grundade Stenwall föreningen Närpes fredsvänner och Runar tog del i verksamheten.¹⁴ Stenwall var övertygad om ”det berättigade i arbetarrörelsens program”,¹⁵ och den pacifistiska och progressiva kristendom som Stenwall representerade var en inkörsport till socialistiskt tänkande för många österbottningar.¹⁶

Efter avslutad skolgång var Runar enligt sina egna dagboksord ”färdig för livets hårda kamp” och begav sig likt många andra Närpesbor iväg mot Amerika. Den tidigare så gott som öppna porten till Förenta staterna hade dock stängts i och med de strikta invandringslagar som infördes i början av 1920-talet. Migranterna sökte sig i stället till Kanada där gränserna fortfarande var öppnare för finländare. Efter två veckor i den kanadensiska staden Hamilton i närheten av Niagara-fallen och den amerikanska gränsen var Runar och en grupp kamrater redo att ”rymma över till U.S.A.”. I sin dagbok beskrev Runar senare gränsöverskridningen på följande sätt:

Natten låg mörk och dånet från världens största vattenfall trängde sig som åskan i den stilla natten. Spänningen var stor och många tankar tumlade om varandra i mitt huvud. Försöket att komma över var på den tid riskabelt, och fångelse hålorna lurade gapande mot oss. Men lyckan som vi ej kände stod oss bi, och lördags morgon när solen sugit daggen från marken var vi över på U.S.A. sidan.¹⁷

---

14. ”Runar Nordgren – jordbrukets, industrins, kooperationens man, en god österbottning”, *Ny Tid* 25/2 1954.

15. Edvin Stenwall, ”Vid skiljövägen”, *Frid på jorden: organ för fred och kristet samhällsliv* 1929:3, s. 21.

16. Dennis Rundt, *Munsalaradikalismen: en studie i politisk mobilisering och etablering*, Åbo: Åbo Akademis förlag 1992.

17. Runar Nordgrens dagbok, odaterat inlägg.

Runar och de övriga österbottningar han korsat gräsen med hösten 1929 sällade sig till de omkring 400 000 illegala immigranter som befann sig i Förenta staterna vid slutet av 1920-talet.¹⁸ Runar tog sig vidare till New York, där hans två bröder Magnus och Thure Nordgren bodde, och ”börsspekulanterna kastade sig från skyskraporna”, som Runar uttryckte det i en folkdemokratisk jultidning år 1947.¹⁹ En tid därefter anlände Aili och Sally Salminen, två systrar från Vårdö på Åland, lagligt till USA. Systrarna hade köpt biljetter i första klass, enligt Sally för att undvika komplikationer under överfarten. De stötte inte heller på problem och i mars 1930 steg de i land i New York.²⁰

FRÅN BUTIKSBITRÄDE I SALTVIK TILL HEMBITRÄDE PÅ MANHATTAN

Aili Amanda Henriette Salminen föddes den 22 oktober 1908 i Vårdö som det nionde barnet till småbrukarna Erika och Hindrik Salminen. Ailis far Hindrik försörjde sin stora familj bland annat genom att handha postgången från familjens hemby Vargata till Fasta Åland. Han åkte också över till Amerika ett antal gånger för att arbeta under den fria invandringens tid. När Aili var fem år gammal drunknade hennes postförande far i Båthusviken på Vårdö. Den familj med tio barn han lämnade efter sig blev fattig.²¹ Enligt Aili rädde det dock ”en efter förhållandena intressant atmosfär” i det läsande hem hennes mor Erika skötte med god hjälp av äldste sonen Albin, som övertog faderns roll som försörjare. Det var också Albin som lärde Aili och hennes minst lika läshungriga och förtrogna storasyster Sally (f. 1906) att läsa de böcker han hämtade hem. Albin uppmanade även sina systrar att vara samhällskritiska och självständiga.²² I en radiointervju gjord år 1987 beskriver Aili hur hon både såg och upplevde stora klasskillnader

18. Jane Perry Clark, *Deportation of Aliens from the United States to Europe*, New York: Arno Press 1969, s. 253.

19. Runar Nordgren, ”Bland arbetslösa finlandssvenskar i Amerika”, *Folkets jul* 1947, s. 10.

20. Aili Nordgren, ”Min vän Sally”, Anna Bondestam (red.), *Sallys saga. En minnesbok om Sally Salminen*, Helsingfors: Schildts 1986, s. 77; Salminen, *Min amerikanska saga*, s. 14.

21. Gustafsson, *Min ljusa stad*, s. 16–17.

22. Aili Nordgren, ”Min syster Sally”, s. 73.

under uppväxten på Åland och att dessa orättvisor senare bidrog till att hon engagerade sig i arbetarrörelsen.²³

Den 23 augusti 1918 skrevs Aili in i Vårdö högre folkskola och erhöll avgångsbetyg från samma skola den 24 maj 1921. Ailis betyg var i huvudsak goda, det vill säga tio eller nio, och i uppförande samt ordning och uppmärksamhet bedömdes hon med högsta betyg.²⁴ Därefter kom ”de långa tomma åren utan skola” som Aili långt senare uttryckte det i den nämnda radiointervjun. Ett stipendium på 500 mark från Vårdö ungdomsförening, där Aili var väldigt aktiv, för att gå i Ålands folkhögskola ”räddade” den 17-åriga Aili: ”Jag var så glad när jag fick komma till Folkhögskolan. Jag började leva på nytt.” Där skrev hon uppsatser som hon fick mycket beröm för av sin lärare i litteratur Jan Sundberg, som enligt Aili var underbar och älskad av alla. Enligt Aili lärde Sundberg henne att skriva och att värdesätta ”riktig litteratur”.²⁵

När Runar Nordgren reste till Förenta staterna hösten 1929 arbetade Aili som butiksbiträde vid Saltviks Andelshandel, vilket hon gjort sedan början av år 1928.²⁶ Efter näringsfrihetslagens instiftande år 1879 grundades nya butiker också utanför städernas centrum. Detta innebar inte bara ett ökat utbud och lättare tillgång till varor utan även arbetstillfällen för ortens ungdomar. Flera av syskonen Salminen försörjde sig åtminstone tidvis genom att arbeta som butiksbiträden.²⁷

Enligt Sally Salminens levnadstecknare Ulrika Gustafsson var det Sallys syster Aili som var pådrivande i systrarnas beslut att flytta till Förenta staterna.²⁸ Ailis iver berodde enligt Sally på att Ailis pojkvän begett sig till Amerika, men då systrarna skulle resa hade Aili redan ”funnit en annan vän och for därför sörjande sin väg”.²⁹ När Aili själv blickade tillbaka på sitt liv angav hon den hårda uppväxten och en

---

23. Arkivpärlan: Aili Nordgren, Ålands Radio, <https://alandsradio.ax/arkivparlan/arkivparlan-aili-nordgren> (hämtad 4/3 2020).

24. Aili Nordgrens avgångsbetyg från högre folkskolan i Vårdö, Aili Nordgrens handlingar, 6665:25, Aili och Runar Nordgrens arkiv, FA.

25. Arkivpärlan: Aili Nordgren.

26. ”Handelslagens personal”, *Handelslaget* 1928:1, s. 11.

27. Aulis Alanen, *Suomen maakaupan historia*, Jyväskylä: Kauppiaitten kustannus Oy 1957, s. 561; Nordgren, ”Min syster Sally”, s. 75.

28. Gustafsson, *Min ljusa stad*, s. 39.

29. Salminen, *Min amerikanska saga*, s. 32.

längtan efter något mera som motiv till att syskonen gav sig ut i världen för att skaffa sig det de önskade och utvecklas som människor.³⁰ Till skillnad från Runar och de övriga österbottningarna i hans sällskap som tog sig in i USA illegalt, skaffade sig Aili och Sally visum på amerikanska konsulatet i Helsingfors i november 1929. I början av mars 1930 påbörjades båtresan till Amerika i Göteborg och den 18 mars 1930 anlände systrarna Salminen med det transatlantiska passagerarfartyget S/S Drottningholm till New York.

Trots den stora depressionen fanns det en efterfrågan på unga kvinnliga hembiträden av nordisk härkomst bland societeten i staden, och blott en vecka efter att de stigit i land hade såväl Sally som Aili erhållit anställningar.³¹ Systrarnas arbetsplatser låg ofta nära varandra, och medan Sally arbetade för olika medelklassfamiljer och ofta bytte arbetsplats, arbetade Aili under sina fyra år i New York i tre överklasshem på Fifth Avenue och Madison Avenue. Aili jobbade bland annat för bankiren Floyd G. Blair, vice president för City Bank of New York, i dag Citibank.³² City Bank of New York var en av USA:s största banker och även väletablerad internationellt. Efter Wall Street-kraschen hösten 1929 utpekades bankens verkställande direktör Charles Mitchell som en av de skyldiga till börsens kollaps.³³ Ailis arbetsgivare var alltså i allra högsta grad en man i den krisande världskapitalismens centrum. Det var dock inte i första hand arbetet hos bankmannen Blair eller de övriga miljonärerna på Upper East Side på Manhattan som radikaliserade Aili, utan Runar och hans kamrater i Finländska Ungdomsföreningen.

AILI OCH RUNAR I RÖD LUST OCH NÖD

Enligt Aili kom hon själv in i arbetarrörelsen ”genom Runar”.³⁴ Sally mindes att systemns pojkvän Runar vid den här tiden var en ”störvuxen

30. Arkivpärlan: Aili Nordgren.

31. Gustafsson, *Min ljusa stad*, s. 39–40.

32. Nordgren, ”Min syster Sally”, s. 82; ”Floyd G. Blair, Banker, Dies; Led Philharmonic Society Here; Ex.Executive of National City Was Lawyer and Adviser to Mellon on War Debts”, *New York Times* 30/10 1965.

33. Floyd Norris, ”Looking Back at the Crash of ‘29”, *New York Times* 17/10 1999.

34. Arkivpärlan: Aili Nordgren.

kraftig pojke med gult hår [---] med en god blick och tro på idealen skriven i hela det ännu barnsliga runda ansiktet”.³⁵ I radiointervjun långt senare konstaterar Aili att parets första möte gick till precis så som hon beskrivit det i sin roman *Innan dagen börjar*.³⁶ Skildringen av dansen i migrantromanen från år 1946 ger en intim inblick i de sammanhang och sinnesstämningar som Aili och Runar rörde sig i då de möttes:

Eva dansade.

Mjukt och lätt dansade hon, med huvudet tillbakakastat och ett varmt leende på de röda läpparna. Omkring henne dansade de alla. Finnar, svenskar, ålänningar, österbottningar och emigranter från främmande länder.

Har du arbete?

Nej – vi är utan, vi är alla utan.

Har du arbete?

Ja – vi arbetar sexton timmar om dagen. Ja, vi är trötta av arbete.

Men nu dansar vi. Vi dansar alla, arbetslösa och arbetande, trötta och bekymrade, leende och lyckliga, alla dansar vi på finnhallen i Harlem. Det är varmt omkring oss. Svetten rinner och flickornas klänningar är våta på ryggen, männens skjortor klibbar vid kroppen, men dansen går.³⁷

Aili och Runar började sällskapa och snart drogs hon med i Runars socialistiska sfär, vilket hon beskriver i radiointervjun från 1987:

Han var då med i en finlandssvensk förening [...] som egentligen var en socialistisk ungdomsförening och han var då redan övertygad socialist, kommunist kan man säga, vi blev förälskade och han fick mig med i den här föreningen och Sally kom också med naturligtvis när jag kom. Och på det sättet vaknade jag då upp från den tillvaro jag varit placerad i genom mitt arbete för miljonärerna och jag började se och förstå livet på ett annat sätt. Jag blev kommunist [...] vi var verkligen glödande kommunister.³⁸

35. Salminen, *Min amerikanska saga*, s. 51.

36. Arkivpärlan: Aili Nordgren.

37. Aili Nordgren, *Innan dagen börjar*, Helsingfors: Schildts 1946, s. 13.

38. Arkivpärlan: Aili Nordgren.

Hösten 1929 hade en grupp finlandssvenska ungdomar i USA grundat Finländska ungdomsföreningen (FUF). Föreningen tog modell för sin organisation från de österbottniska ungdomsföreningar dess medlemmar var välbekanta med, men var från första början mer politiserad än sina förebilder.³⁹ FUF hade tät kontakt till det kommunistiska partiet i USA och framför allt dess skandinaviska underavdelning, Skandinaviska Arbetarförbundet i Amerika (SAFA). De mest aktiva lokalorganisationerna fanns i Chicago och i regionen New England. I New York hade föreningen år 1929 endast 81 medlemmar. De svenskspråkiga kommunisterna i New York hade en mycket mindre verksamhet än den finskspråkiga Yhdysvaltain Suomalainen Työväenjärjestö (STJ), som år 1932 hade sammanlagt 9 232 medlemmar. För de finlandssvenska radikalerna från Österbottens så gott som enspråkigt svenska kommuner var det dock mer praktiskt och sannolikt också mer etniskt osökt att i första hand verka i de svenskspråkiga sammanhangen än att söka sig till de finskspråkiga kommunisterna i Harlem. FUF upprätthöll dock kontakt med de finskspråkiga landsmännen och kamraterna och föreningen var mån om att framhäva sin finländskhet inför svenskarna. De finlandssvenska ungdomarna i New York skapade således ett eget radikalt rum mellan svenskarna och finnarna. Hösten 1930 började FUF ge ut en månadstidning kallad *Gnistan* (efter de ryska marxisternas första tidning *Iskra*). Aili och Runar deltog i arbetet med tidningen tillsammans med bland andra Georg Backlund och Aili Holm, ett radikalt rött par vars historia delvis är sammanflätad och delvis parallell med paret Nordgrens.⁴⁰

Aili och Runar gifter sig den 18 januari 1931. Runar var då 20 år gammal och Aili ett par år äldre. I sin dagbok beskriver Runar tiden efter bröllopet i positiva ordalag, han hade "ett glatt liv" med sin älskade hustru. Aili jobbade dock mycket så de kunde inte träffas varje dag, men de talades vid i telefon och Runar tog ut Aili om söndagseftermiddagarna för att se sig omkring i staden. Ibland gick de på bio.⁴¹ Vid sidan om att läsa tidningar och lyssna på radio hörde biobesök till de mest populära nöjena i 1930-talets USA, trots den

39. Huhta & Wickström, "Rakkautta ja radikalismia New Yorkissa".

40. Ibid.

41. Runar Nordgrens dagbok, passim.

ekonomiska krisen. Ett biobesök var billigt och när man väl betalat inträdet kunde man stanna kvar så länge man ville. Förutom filmföreställningar ordnades även olika typer av shower på biograferna.⁴² Aili själv har beskrivit sig som en ”utåtriktad människa” i New York, en person som ägnade sig åt ”sång, dans, politik och kärlek”.⁴³ Hon hade lätt att få arbete och även om arbetet som hembiträde inte var välbetalt blev det ändå en del pengar över.

Förutom umgänge med likasinnade ungdomar och biobesök var ett fritidsnöje för systrarna Salminen att uppleva det framväxande konsumtionssamhället i USA. Under sina lediga stunder vandrade de omkring i New York och beundrade skyltfönstren med vackra kläder, böcker och andra handelsvaror. Då systrarna köpt något nytt, packade de ihop sina avlagda kläder och skickade hem dessa till släktingarna på Åland. Även i övrigt stod systrarna Salminen i ständig kontakt med familjen på Åland. I sina brev skrev de om livet i USA och om de tankar som umgänget med kommunisterna i New York hade väckt. Till familjen hörde också systemen Rauha Åkerblom, vars man Valdemar redan tidigt sympatiserat med kommunismen. Nu fick han medhåll av Aili och Sally i USA.⁴⁴

Även om Runar var lycklig över äktenskapet med Aili, grusades snart de förhoppningar han sedan barndomen haft på Amerika. I sin dagbok uttrycker han upprepade gånger besvikelse över att livet i USA inte blev som han tänkt sig. Hans intryck av New York var negativt, han fann staden smutsig och ohygienisk, en plats där arbetarna tvingades bo i fängelselika kvarter. Varken han eller kamraterna lyckades få något annat än tillfälliga inhopp på diverse arbetsplatser på grund av den ekonomiska depressionen. Runar arbetade bland annat som målare och under en längre period var han anställd av en fabrik som tillverkade timmermansverktyg. På fabriken, som hade omkring etthundra anställda, fick han omsätta sina tankar kring arbetarnas rättigheter i praktiken och vid ett tillfälle fungera som strejkorganisationsledare.⁴⁵ De långa perioderna av arbetslöshet gjorde dock att han ständigt drogs med ekonomiska bekymmer.

---

42. Huhta & Wickström, ”Rakkautta ja radikalismia New Yorkissa”.

43. Aili Nordgren, ”Min vän Sally”, s. 74.

44. Salminen, *Min amerikanska saga*, s. 44, 49.

45. ”Runar Nordgren”, *Ny Tid* 25/2 1954.

Då förväntningarna på det nya livet i USA smulades sönder, vände många av de finländska arbetarna i Amerika blicken mot Sovjetunionen. Runar skrev i sin dagbok om hur han och hans kamrater tänkte kring denna möjlighet:

Vi äro fem kamrater från Finland som går ifrån ”de stora möjligheternas land” Amerika. Från min hemsoken [sic] är kamraterna Georg Backlund och Walfrid Anderson. Från Sideby kamrat G-t Grönmark och från Jeppo kamrat Gunnar Ström. Vi äro den första gruppen av finlandssvenskar som ger sig till Sovjet för att pröva möjligheterna att få en finlandssvensk koloni till stånd. Detta är vårt hopp, vår framtids drömmar.⁴⁶

Enligt Sally Salminen var det inte heller enbart kärlek som föranledde det unga parets giftermål. Drömmen om arbetarparadisets öster om Finland präglade bröllopfesten i bröderna Nordgrens lägenhet:

Vi pratade mycket. Och drack kaffe. Och pratade igen. Ämnet för vårt prat var framför allt den förestående resan. Det var den mer än giftermålet som var före, ty vi hade ju alla vetat att Aili och Runar ”skulle ha varandra”. Men resan – ja, det var just den som skyndat på vigseln inför New Yorks borgmästare. Runar och en österbottnisk kamrat, han hette Georg Backlund, skulle lämna utvandrarernas stora gamla mål för att utvandra på ett annat sätt. De ämnade resa till Sovjetunionen. Så fulla av tillit var de till det som utmålats för dem i deras egen propogandalitteratur. Och så stor var deras besvikelse på depressionens USA. De hjälptes beredvilligt i väg av syskon och vänner.⁴⁷

Enligt Runars dagboksanteckningar var Aili glad över att han skulle lämna USA, också då det började dra ihop sig till avfärd och han själv blev allt mer tveksam. Utmaningarna var många. Runar var svartsjuk, rädd att Aili skulle träffa en ny man efter att han gett sig av. Hans brist på pengar tvingade honom att välja mellan att köpa nya kläder inför resan eller att spara fickpengar till överfarten. Dessutom var

46. Runar Nordgrens dagbok, odaterat inlägg.

47. Salminen, *Min amerikanska saga*, s. 116.

Runar rädd för att hamna ur askan i elden, och inte få ett arbete då han kom fram. Om det skulle gå så illa i Sovjetstaten återstod endast ett alternativ, att återvända hem till Finland. Att resa till Finland skulle dock innebära militärtjänstgöring, något som Runar fruktade.⁴⁸ Enligt historikern Anders Ahlbäck fanns det en utbredd rädsla för militärtjänstgöringen i Finland under 1920-talet, en rädsla som spädades på av tidningsrapporter om undermåliga förläggningar, usel tillgång till hälsovård och trakasserier från överordnade.⁴⁹ Trots sitt tvivel höll Runar dock fast vid beslutet att lämna USA: "Men det kan ej hjälpas, jag kan ej heller lämna här, ty fattigdomen tränger sig allt närmare på mig. Vår enda räddning är att resa till det land där socialismen uppbygges. Vår framtid – vår lycka."⁵⁰

Före avfärden ordnades en avskedsfest för dem av resenärerna som var aktiva i FUF. Vid denna fest hölls tal av bland andra Runars reskamrat Georg Backlund och Runar själv. I sitt tal uppmanade Runar FUF att fortsätta kampen i New York med socialistiska slagord: "Upp till kamp emot kvalen. Vi har ingenting att förlora men en värld att vinna." Kvällsfesten avslutades med kaffeservering och Internationalen. Resenärerna fick också en gåva att ta med sig på resan, FUF:s flagga, vilken de vid ankomsten skulle överrätta till arbetarna i Sovjetunionen.⁵¹ Tidigt våren 1932 inleder de fem kamraterna resan över Atlanten. På basis av Runars dagbok verkar han ha varit sjösjuk och full av tvivel under resan ombord på det norsk-danska fartyget Frederik VIII med destination Köpenhamn, ett fartyg som han beskriver som "en kobåt som transporterar arbetare".⁵²

Medan Runar åkte till Sovjet, stannade Aili kvar i USA. I Runars dagbok får man bilden att Aili tog den förestående tillfälliga skilsmässan med jämnmot, vilket motsägs av Sallys beskrivning av tiden efter Runars avfärd. Enligt henne var Aili mycket orolig för hur det skulle gå för Runar.⁵³ Samtidigt såg Aili sig nödgad att stanna kvar i New

48. Runar Nordgrens dagbok, passim.

49. Anders Ahlbäck, *Soldiering and the Making of Finnish Manhood. Conscription and Masculinity in Interwar Finland, 1918–1939*, Åbo: Åbo Akademi förlag 2010, s. 87.

50. Runar Nordgrens dagbok, 24/1 1932.

51. Huhta & Wickström, "Rakkautta ja radikalismia New Yorkissa".

52. Runar Nordgrens dagbok, 19/2 1932.

53. Salminen, *Min amerikanska saga*, s. 118.

York för att tjäna pengar till sin egen hemresa. Dessutom måste hon arbeta för att kunna hjälpa Runar att betala av en skuld på 200 dollar som han hade dragit på sig. Runar skriver i sin dagbok att de kommer att vara åtskilda i sju månader på grund av hans skulder, men att han är så glad att Aili vill arbeta för att kvittera hans lån.⁵⁴ Vi vet inte exakt hur mycket Aili tjänade, men för tjänstefolk som bodde hemma hos sina arbetsgivare, såsom Aili gjorde, var den genomsnittliga lönen 40 dollar i månaden. Sallys första lön var 50 dollar.⁵⁵

FRÅN SOVJET OCH UPPER EAST SIDE TILL SKYDDSKÅRSFESTER I KARELEN

Runar gjorde ett litet uppehåll i dagboken under resan över Atlanten och därför vet vi inte exakt hur resan gick till. Den följande anteckningen handlar nämligen om hur det lilla österbottniska resällskapet korsat gränsen mellan Lettland och Sovjetunionen, där de fått sina pass och sitt bagage noggrant granskade, samt satt sig på det skakande tåget mot Moskva. Nu var deras drömmars mål nära! Men som flera andra av de amerikafinländare som lämnade USA för ett liv i Sovjetunionen kom Runar och hans vänner att bli besvikna över det elände och den nöd de såg. Runar stod i ständig brevkontakt med Aili och hon blev snart varse det trångmål som resenärerna befann sig i. Problemen höll henne vaken om natten.⁵⁶ Resan till Moskva hade gått via Köpenhamn, Danzig och Riga. Från Moskva fortsatte Runar och Georg Backlund till Leningrad. Genom tågfenstret såg kamraterna att drömmen om en industriell och modern arbetarstat ännu inte hade besannats. Väl framme i Leningrad hade kamraterna svårt att hitta bostad. Situationen fick en tillfällig lösning då de erbjöds sovplats på golvet hos några finländare som de råkade på, men någon långsiktig lösning på bostadsbristen hittade de inte. Utan bostad och med bristfälliga språkkunskaper såg läget verkligen mörkt ut. Runar Nordgren konstaterade snabbt att det inte fanns något som ingav honom "trust", det vill säga tro på att han och Aili skulle kunna

54. Runar Nordgrens dagbok 26/1 1932.

55. *Handbook of Labor Statistics 1936 Edition*, Washington: United States Department of Labor 1936, s. 1105; Salminen, *Min amerikanska saga*, s. 33.

56. Salminen, *Min amerikanska saga*, s. 117.

etablera sig i Sovjetunionen. De ekonomiska bekymren lättade inte och han var fortfarande beroende av ekonomiskt stöd från Aili. Utan arbete i Leningrad ”så är jag tvungen att resa över till Finland, dit jag aldrig vill gå” skrev Runar i sin dagbok. Han konstaterar också att han aldrig hade lämnat New York om han vetat hur det skulle bli.⁵⁷

Trots att Runar bestämt sig för att inte återvända till Finland blev situationen snart sådan att det inte återstod några andra alternativ. Georg och han satte sig återigen på tåget. Med sig i bagaget hade de Lenins samlade verk, en samling böcker som de fruktade skulle bli beslagtagna vid gränsen. De hade dock tur och ingen granskning genomfördes, i stället fortsatte tåget raka vägen över gränsen till Riihimäki.⁵⁸ Efter hemkomsten till Närpes den 20 mars 1932 skrev Runar i sin dagbok till Aili på andra sidan Atlanten: ”Jag är trött, riktigt trött, så jag kan inte skriva någott [sic]. Endast det, jag är hem, jag är hem – min Aili, det är så konstigt allt här i livet ...”⁵⁹

Här slutar Runars dagbok och det är svårt för oss att utgående från det material vi har bedöma hur Runar och Aili uppfattade Sovjetresans snöpliga slut. Med tanke på det vi vet om deras förhoppningar före resan till Sovjetunionen och Runars rädsla för att återvända till Finland är det ändå klart att drömmen om ett bättre liv i Sovjetunionen hade gått i kras och att framtiden såg oviss ut. De övergav dock inte sin ideologi. Sally Salminen skriver att ”varken besvikna förhoppningar eller beslutet att vända bolsjevikstaten ryggen hade ändrat det unga paret Nordgren i deras politiska åskådning”.⁶⁰ Misslyckandet med att upprätta en ”finlandssvensk koloni” i Sovjetunionen var säkert tungt att bära med tanke på de förhoppningar som projicerats på arbetarnas paradiset. Samtidigt besparades Runar och Aili och deras FUF-kamrater sannolikt från de utrensningar och avrättningar som flertalet av finländarna i Sovjetunionen drabbades av på ett eller annat sätt under Stalins stora terror mot slutet av 1930-talet.⁶¹

57. Runar Nordgrens dagbok, 1/3 1932. Likt sin reskamrat Runar var Georg Backlund besviken på vad han mötte i den stat bolsjevikerna byggt upp, se Huhta & Wickström, ”Rakkautta ja radikalismia New Yorkissa”.

58. Huhta & Wickström, ”Rakkautta ja radikalismia New Yorkissa”.

59. Runar Nordgrens dagbok, 20/3 1932.

60. Salminen, *Min amerikanska saga*, s. 119.

61. Markku Kangaspuro, *Neuvosto-Karjalan taistelu itsehallinnosta. Nationalismi ja suomalaiset punaiset Neuvostoliiton vallankäytössä 1920–1939*, Helsinki: Suomalai-

Väl tillbaka i Finland måste Runar bestämma sig för vad han skulle göra i framtiden. Aili befann sig långt ifrån Närpes och kunde inte aktivt påverka besluten, även om Runars bryderi och parets framtid upptog mycket av hennes tankar. I New York diskuterade Aili och Sally för- och nackdelar med olika framtidsplaner. Systrarnas arbetsplatser låg vid den här tidpunkten nära varandra vilket gjorde att de kunde ses oftare än tidigare och smidigt bege sig ut i stadens vimmel tillsammans då de slutat för dagen. Sommaren 1932 hann de också med en dagsutflykt med båt till kuststaden New Rochelle, vilket påminde dem båda om livet hemma på Åland. Men till och med denna glada utflyktsdag var Aili enligt systemen Sally nedstämd eftersom hon saknade sin Runar.⁶²

Efter en tid på hemgården i Närpes bestämde sig Runar för att utbilda sig till agrolog vid Högre lantbruksläroverket i Åbo. Han hade dock inte de betyg som krävdes, men kunde utnyttja det faktum att han hade vuxit upp på ett jordbruk och använde det praktiska arbetet på hemgården för att möta inträdeskraven. När uppbådsnämnden i Vasa i september 1932 dessutom beslöt att placera honom i lantvärnet (ersättande reserven) i stället för att beordra honom till militärtjänstgöring var studievägen öppen.⁶³ År 1932, det år Runar Nordgren skrevs in i matrikeln, verkade Högre lantbruksläroverket i Åbo på Klostergatan 15. Nytt för året var att antalet undervisningstimmar hade minskats kraftigt och terminen förlängts, vilket gjorde det möjligt att avlägga studierna på endast två år, i kombination med därpå följande praktik. Orsaken till nedskärningen var ekonomisk; från skolans håll ville man skära ner på utgifterna men också göra det billigare att erhålla en examen. Med tanke på det ekonomiska trångmål Runar befann sig i var detta sannolikt en välkommen reform.

Under studierna, som enligt Sally Salminen bekostades med hustrun Ailis pengaförsändelser från New York, avlade Runar en mellan-

---

sen Kirjallisuuden Seura 2000; Eila Lahti-Argutina, *Olimme joukko vieras vaan. Venäjänsuomalaiset vainoubrin Neuvostoliitossa 1930-luvun alusta 1950-luvun alkuun*, Turku: Siirtolaisuusinstituutti 2001; Ossi Kamppinen, *Palkkana pelko ja kuolema – Neuvosto-Karjalan suomalaiset rakentajat*, Jyväskylä: Docendo 2019.

62. Salminen, *Min amerikanska saga*, s. 118, 125.

63. Militärstamkort för Runar Evald Nordgren, Hel 1397, Försvarsförvaltningens handlingar, Riksarkivet, Helsingfors.

praktik hemma i Österbotten vid Yttermark och Pörtom andelsmejeri. Efter examination år 1934 återstod då den så kallade efterpraktiken. För att avlägga praktiken reste Runar till Leitimo herrgård i Viborgs landskommun, och han gjorde resan tillsammans med Aili.⁶⁴ Aili återvände från USA år 1934 och återförenades med sin man på Karelska näset, där hon lärde känna de karelska statare hon senare skrev om i sin debutroman *Mörk längtan* (1943). Vistelsen i Karelen var enligt Aili svår på flera sätt och omgärdad av strikta regler. Makarna Nordgren fick instruktioner om att undvika kontakt med arbetarna och var påbjudna att delta i skyddskårens fester. Festerna var enligt Aili ”fruktansvärda, det var så mycket rysshat”.⁶⁵ Den plats där herrgården en gång stod finns numera i Ryssland.⁶⁶

ARBETARRÖRELSEAKTIVISM I ÖSTERBOTTEN

Efter erfarenheterna i Karelen ville Runar inte arbeta på en herrgård utan började se sig om efter andra försörjningsmöjligheter.⁶⁷ År 1935 föddes Ailis och Runars första barn, dottern Christina. Följande år flyttade familjen Nordgren tillbaka till Österbotten. Denna gång till Vasa där de, tillsammans med vännerna Georg och Aili Backlund, började arbeta inom arbetarrörelsen i svenska Österbotten. Efter stiftandet av de så kallade kommunistlagarna år 1930 var SDP det enda lagliga socialistiska alternativet i landet. För Ailis och Runars del betydde detta att deras politiska arbete utfördes inom ramen för SDP:s svenska partidistrikt, Finlands svenska arbetarförbund (FSA). I Vasa utökades familjen med sonen Ralf år 1936.

Aktivismen i Österbotten tog sig många former, av vilka den viktigaste var arbetet med tidningen *Folkviljan*. Tidningen utgavs för första gången i december 1936 med Georg Backlund som ansvarig utgivare. Det mesta av innehållet i *Folkviljan* bestod av översättningar

64. *Högre Svenska Lantbruksläroverket i Åbo, Matrikel 1916–1957*, Åbo: Åbo Tidnings och Tryckeri Aktiebolag 1966, s. 63; *Högre Svenska Lantbruksläroverket 1916–1966*, Åbo: Åbo Tidnings och Tryckeri Aktiebolag 1960, s. 39–41; Salminen, *Min amerikanska saga*, s. 118.

65. Arkivpärlan: Aili Nordgren.

66. ”Leitimon kartano”, <https://www.sotahistoriallisetkohteet.fi/app/sights/view/-/id/34> (hämtad 26/10 2019).

67. Arkivpärlan: Aili Nordgren.

av artiklar i nordiska, engelska och amerikanska publikationer. En förklaring till detta ligger i de kontakter och erfarenheter paren Nordgren och Backlund haft i New York. Åtminstone kände Backlundarna sig mer bekväma med de frågor och diskussioner som bedrevs internationellt, än med den finländska arbetarklassens historiska problem. Kontakterna till Nordamerika blir synliga också i det att tidningen publicerade läsarbrev från USA och Kanada, länder i vilka den också hade många prenumeranter.⁶⁸

I december 1937 gav man ut ett så kallat Amerika-nummer av *Folkviljan*, i vilket läsarna i Österbotten kunde skicka hälsningar till släkt och vänner på andra sidan Atlanten.⁶⁹ Genom att läsa *Folkviljan* kan man också se på vilka andra sätt paret Nordgren arbetade inom arbetarrörelsen. De var bland annat med om att sammankalla en studiecirkel som fick namnet Värvindar, Runar valdes till ordförande och studieledare och Aili till vice ordförande. Studiecirkelns hoppgivande namn syftade på en önskan om en uppräckning inom den svenska arbetarrörelsen i Vasa såväl fackligt som politiskt. Den första sammankomsten ordnades i mars 1938, och som ämne för studiecirkeln valdes medborgarkunskap.⁷⁰ Bildningsarbete var överlag en uppgift som sågs som viktig inom arbetarrörelsen. Arbetarklassen behövde sin egen kunskap för att bryta den borgerliga samhällshegemonin. Upplysningsarbetet bedrevs också genom agitation vid olika tillställningar. Runar Nordgren var en omtyckt talare, och han blev inbjuden till olika möten i regionen. Ofta tog talen avstamp i upplevelserna i New York och Sovjetunionen. I sina tal uppmanade Runar till enighet inom arbetarrörelsen i stad och på landsbygd.⁷¹ Även Aili deltog aktivt i socialistiska sammankomster under tiden i Vasa. Det spanska inbördeskriget engagerade socialister världen över och Aili var inget undantag. Hon deltog aktivt i insamlandet av pengar till de spanska

---

68. Huhta & Wickström, "Rakkautta ja radikalismia New Yorkissa".

69. *Folkviljan* 4/12 1937.

70. "Anton", "Studiecirkel bildad i Vasa", *Folkviljan* 19/3 1938.

71. "-j", "Munsala-klubbens årsmöte", *Arbetarbladet*, 28/2 1936; "X-ist", "Närpesbrev", *Folkviljan* 20/2 1937; "R.N.", "Socialdemokratisk förening bildad i Vassor, Kvevlaks", *Arbetarbladet* 30/12 1937; "Anton", "Socialisterna i Vassor organiserar sig", *Folkviljan* 8/1 1938.

barnen tillsammans med flera andra FSA-kvinnor.⁷² Aili diktade också om barn och krig i *Folkviljan*:

En orsak.
Kriget fruktar jag ej
Men jag fruktar min kärlek
till barnen,
Min kärlek är alltför stark
och gör ont i mitt hjärta:
den gör mig svag
när jag tänker på barnen

Jag kysser min pojkes hår
med en känsla av skuld
Jag är girig – och rädd
och tar hungrigt ut på förhand
av det jag får,
som om var dag vore den sista

Därför förbannar jag kriget.⁷³

Folkviljan tampades ständigt med ekonomiska svårigheter och blev ett tämligen kortvarigt projekt. Tidningen hade sannolikt inte heller klarat sig så länge den gjorde utan penninghjälp från Finlands kommunistiska parti, som i hemlighet bistod *Folkviljan* från Sovjetunionen via Sverige. Tidningens kryptokommunistiska linje vållade även politiska svårigheter och till slut förbjöd SDP att tidningen trycktes på partiets tryckeri i Vasa. Genom att låna pengar av sin bror i USA lyckades Georg Backlund finansiera en ny tryckpress, men *Folkviljan* måste ändå läggas ner sommaren 1939 på grund av penningbrist.⁷⁴

Vid sidan om arbetet med *Folkviljan* kom Runar att engagera sig på andra sätt för det österbottniska lokalsamhället. Förutom agrolog-

---

72. Anna Bondestam & Alf-Erik Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker. Finlands Svenska Arbetarförbund 1899–1974*, Helsingfors: Finlands Svenska Arbetareförening 1978, s. 274.

73. Aili Nordgren, "En orsak", *Folkviljan* 29/4 1939.

74. Huhta & Wickström, "Rakkautta ja radikalismia New Yorkissa"; Bondestam & Helsing, *Som en stubbe*, s. 267.

utbildningen hade han avlagt en kurs för inspektörer och affärsföreståndare ordnad av Konsumtionsandelslagens centralförbund. Åren 1935–1938 var han anställd som inspektör vid Försäkrings Ab Kansa och åren 1938–1945 vid Konsumtionsandelslagens centralförbund.⁷⁵ Detta gjorde att han hade den kunskap och den drivkraft som behövdes då ett svenskspråkigt arbetarhandelslag i Närpes, Andelsaffären Ådalen, skulle bildas. Vid det konstituerande mötet i augusti 1938 var ett fyrtiotal intresserade närvarande. Mötet leddes av Runar som i en samtida tidningsnotis beskrivs som ”en durkdriven agitator och flink affärsman”, drag som borgade för att han skulle göra Ådalen till en blomstrande affär. Kriget kom dock emellan och Runar blev inte långvarig i andelslaget. I stället drog familjen Nordgren än en gång upp bopålarne och flyttade bort från Vasa.⁷⁶

FÖRFATTARSKAP OCH REVOLUTIONÄRT FAMILJEFÖRETAG PÅ ÅLAND

I den radiointervju vi tidigare refererat till, där Aili blickade tillbaka på sitt liv, konstaterade hon att hon i ett skede var väldigt ”trött på att vara sekreterare och skriva protokoll för jag ville skriva böcker”.⁷⁷ Aili blev medlem av Finlands svenska författareförening år 1943 och samma år publicerade Schildts förlag hennes första roman, *Mörk längtan*.⁷⁸ *Mörk längtan* skildrar en evakuerad karelsk statarkvinnas färd från uppgivenhet till framtidstro. Enligt litteraturvetaren Thomas Warburton är romanens karelska folkflyttningstematik unik inom den finlandssvenska litteraturen.⁷⁹ Inspiration till sin berättelse om stataren Elina Kaara fick Aili bland annat under sitt år i Karelen. År 1941 lämnade familjen Nordgren Vasa och flyttade till Åland.⁸⁰

Efter den internationella succén med romanen *Katrina* (1936) hade

75. *Ny Tid* 6/6 1957.

76. Nils Nilsson, *Andelsaffären Ådalen u.t. 10 år*, Helsingfors: Andelsaffären Ådalen 1949, s. 5–6; ”Brev från norrfångna landet”, *Arbetarbladet* 16/9 1938.

77. Arkivpärlan: Aili Nordgren.

78. Stefan Nygård & Henrika Tandefelt, *Skrivandets villkor och gemenskap. Finlands svenska författareförening 1919–2019*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 832, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2019, s. 63.

79. Warburton, *Ättio år finlandssvensk litteratur*, s. 265.

80. Arkivpärlan: Aili Nordgren.

Sally Salminen låtit bygga sig ett hus vid Kvarnboviken i Saltviks kommun, men hon vantrivdes i sin åländska villa och drog till Stockholm år 1939. I stället flyttade Aili och barnen in i Sallys stora hus. Där födde Aili ytterligare två barn, Magnus (1941) och Pehr Henrik (1944), medan Runar stred mot Sovjetunionen som luftvärnsman på Karelska näset. I en intervju för *Åland* berättade Aili att hon arbetade med *Mörk längtan* när barnen sov och att hennes litteraturintresserade man var hennes stora stöd som författare. ”Och ni skulle läsa de underbara brev han skickar till mig från fronten...!” citerade tidningen Aili. Däremot berättade Aili inte att hon var syster till tidens mest kända ålänning, Sally Salminen.⁸¹ Aili insisterade också på att hennes uppenbara släktskap med Sally inte skulle nämnas i reportaget, vilket tidningsredaktören hörsammade men inte kunde låta bli att omtala i en senare artikel.⁸²

Den 19 september 1944 slöt Finland och Sovjetunionen ett vapenstilleståndsavtal och Runar kom hem till sin familj på Åland. Det dröjde dock inte länge innan de förändrade politiska omständigheterna i Finland igen blev påtagliga i det Nordgrenska hemmet. Den 5 oktober 1944 anlände den i princip allierade, men i praktiken Sovjetstyrda, kontrollkommissionens ordförande generalöverste Andrej Zjdanov till Helsingfors. Zjdanov var en av Stalins närmaste män och hade bland annat lett införlivandet av Estland i Sovjetunionen sommaren 1940 – spår som förskräckte i Finland hösten 1944. Det fanns dock många som såg framtiden an med tillförsikt. På ett slutet möte i Tölö i Helsingfors den 14–15 oktober 1944 konstituerade sig Finlands kommunistiska parti (FKP), som därmed för första gången blev ett lagligt verkande parti i Finland.⁸³ Trots freden med Sovjetunionen befann sig Finland i Stalins skugga och ett kommunistiskt maktövertagande var ett reellt scenario i samtiden. Inför denna nya situation i landets samhällsliv valde Aili och Runar att åter kasta sig in i klasskampen.

FKP bestämde sig för att försöka samla den finländska arbetarrörelsen i den kommunistiska frontorganisationen Demokratiska Förbun-

---

81. Tor Torstensson, ”Åländsk skaldinna skriver bygderoman”, *Åland* 27/5 1943.

82. Tor Torstensson, ”Aili Nordgren – Sally Salminens yngre syster”, *Vecko-Spejeln*, 5/1944, s. 13.

83. Veli-Pekka Leppänen, *Obranasta oppositioon: kommunistit Helsingissä 1944–1951*, Helsinki: Kansan Sivistytyön Liitto 1994, s. 20.

det för Finlands Folk (DFFF). Kommunisternas huvudmotståndare SDP skulle likvideras genom splittring och inlemmande i DFFF, där socialdemokratin slutligen skulle kvävas under kommunistiskt kommando. De finländska kommunisterna kom ut ur sina celler och upp ur underjorden för att, enligt planerna, äntligen ta Finland i besittning. Erövringen av Åland föll på Aili och Runar, den enda egentliga kader partiet hade i den borgerligt dominerade ögruppen. Det var en stor och socialt utmanande uppgift makarna Nordgren tog sig an som FKP:s ombud på det konservativa Åland. Deras tro på en folkdemokratisk framtid övertrumfades emellertid de tvivel de eventuellt hyste inför uppdraget att försöka omstörta den åländska samhällsordningen.

Aili och Runar blev i slutet av år 1944 medlemmar i DFFF och i början av år 1945 antogs de som medlemmar i FKP.⁸⁴ Till skillnad från många andra som upptogs i partiet under de första efterkrigsåren behövde Aili och Runar inte redogöra för eventuella antisovjetiska snedsteg under krigsåren, särskilt i samband med vinterkriget, till vilket Runar inkallades kort före Moskvafreden i mars 1940.⁸⁵ Det berodde antagligen på att de var finlandssvenskar, då rörelsen var i behov av engagerade svenskspråkiga medlemmar med erfarenhet av politiskt organisationsarbete.

År 1945 flyttade familjen in till Mariehamn, där Aili och Runar försökte organisera de åländska arbetarna till motstånd mot öns förmenta fascister. Efter att Nordgrenarna flyttat ut sålde Sally huset i Kvarnbo. Detta upplevde Aili som ett svek och hon skällde ut sin syster, varefter kontakten dem emellan bröts för flera år.⁸⁶ Runar erhöll indirekt anställning av FKP sommaren 1945 genom sin nya befattning som det kommunistdominerade Samfundet Finland-Sovjetunionens distriktssekreterare på Åland. Aili och Runar var givetvis också förgrundsfigurer i Samfundet Finland-Sovjetunionens åländska avdelning. Runar och Aili etablerade även med hjälp av bland andra Ailis syster Rauha Åkerblom och Ruben Salminen en rad folkdemokratiska

84. "Biografiska uppgifter om Aili och Runar Nordgren", Samlingspärm för Aili Nordgren, Hmp F/ymp HK, Kadersektionens samling, FA.

85. Kimmo Rentola, *Kenen joukoissa seisot? Suomalainen kommunismi ja sota 1937–1945*, Porvoo: WSOY 1994, s. 178; Militärstamkort för Runar Evald Nordgren.

86. Nordgren, "Min syster Sally", s. 87.

föreningar runtom på Åland samt Mariehamns kommunistiska avdelning. Fram till flytten till Helsingfors fungerade Aili bland annat som sekreterare i FKP-avdelningen i Mariehamn och DFFF:s åländska kvinnoförening.⁸⁷

Aili var DFFF:s enda åländska kandidat i 1945 års riksdagsval. Inför riksdagsvalet i mars höll Aili ett tal på Folkets hus i Haraldsby, där hon bland annat hävdade att kommunisterna ute i Europa blev bemötta med respekt för sina insatser i kriget medan fascisterna hatades ”utan gräns”. Annat var det på Åland där fascisterna fortsättningsvis hade svängrum och de som hade ”demokratins seger” på sin sida smädades. Aili uppmanade därför till antifascistisk kamp mot en fiende som avslöjade sig genom sitt förhållningssätt mot folkdemokraterna:

Alla som angriper oss är fascisternas hantlangare, sann svensk demokrati har de ingen kännedom om. Därför bör vi oförskräckt gå vidare, utvecklingen kan ingen hejda och pionjärernas arbete har alltid varit tungt, först i historisk belysning har det ofta framträtt i sin fulla glans.⁸⁸

Trots att Aili erhöll 600 röster i riksdagsvalet ville hon enligt historikern Gyrid Högman inte ställa upp i det åländska landstingsvalet sommaren 1945. I stället övertalade hon sin syster Rauha Åkerblom att kandidera för folkdemokraterna.⁸⁹ Ailis ovilja berodde antagligen på att hon var fyrabarnsmor och att hon allra helst ville ägna sig åt sitt författarskap. Efter en livlig valkampanj där de åländska borgarna enligt Runar ”vräkte hela sin förljugna propaganda mot folkdemokraterna”, valdes Åkerblom in som landstingets enda kvinna och enda folkdemokrat.⁹⁰ Åkerbloms inval var Ailis och Runars största politiska seger på Åland. Runars och Ailis arbete på Åland uppskattades uppenbarligen av partiet, som snart kallade dem från Åland för

87. ”Levnadsbeskrivning för Runar E. Nordgren”, Samlingspärm för Runar Nordgren, Amp I/ymp, Kadersektionens samling, FA.

88. Aili Nordgren, citerad i ”Från allmänheten: Mellersta Ålands Demokratiska Förening”, *Åland* 25/1 1945.

89. Gyrid Högman, *Den åländska kvinnans historia 1700–1950*, Mariehamn: Ålands kulturstiftelse 1990, s. 457.

90. Runar Nordgren, ”Arbetarrörelsen på Åland”, *Folkets vår* 1947, s. 28.

liknande uppdrag men nu med hela det svenskspråkiga Finland som verksamhetsfält. År 1947 flyttade familjen Nordgren till Helsingfors där Runar tillträdde tjänsten som svensk sekreterare i DFFF och Aili anställdes som svensk sekreterare i Samfundet Finland-Sovjetunionen. Ett nytt kapitel i Nordgrenarnas liv tog vid med positioner i kärnan av DFFF:s svenskspråkiga verksamhet. Förhoppningsvis får vi lov att återkomma till Ailis och Runars liv i det efterkrigstida Helsingfors i en framtida studie.

ETT RÖRLIGT PAR I RÖTT

Aili Salminen och Runar Nordgren växte inte upp i socialistiska hem, men erfor redan tidigt livets materiella villkor och människans utsatthet på marknaden, erfarenheter som de senare kom att ideologisera. Deras respektive resor till kapitalismens mönsterland USA föranleddes dock inte av revolutionsiver, utan av drömmen om förbättrade ekonomiska utsikter och oanade upplevelser i den ständigt expanderande amerikanska marknadsekonomin. Deras första möten med framtidslandet i väster var väldigt olika. Runar tog sig in illegalt och hans ekonomiska situation var prekär under hela hans tid i USA, medan den lagliga invandraren Aili så gott som omedelbart fick fotfäste på den amerikanska arbetsmarknaden och kunde ta del av det moderna konsumtionssamhällets rika utbud. På grund av sina ekonomiska bekymmer, sina sedan tidigare radikaliserade bröder och den misär han upplevde på New Yorks gator väcktes den unga Runar till insikt om kapitalismens krisskapande natur och den kommunistiska revolutionens nödvändighet.

För den ekonomiskt mer framgångsrika Aili var vägen till ideologisk väckelse en annan: den gick genom kärleken till Runar och den krets av ideologiskt entusiastiska finlandssvenskar de umgicks med. Aili mötte Runar på dansgolvet och tillsammans rörde de sig sedan med revolutionära visioner. För Runar och Aili och deras kamrater framstod Sovjetunionen som det nya drömlandet, men som vi sett var det inte i första hand kapitalismens kris i Amerika eller marxism-leninismen i Sovjet som upptog den nygifta Runars privata tankar. Ovisshet och misströstan inför den riskfyllda resan och separationen från hustrun Aili ansatte Runar såväl innan som under färden mot

Sovjetunionen. Dessvärre besannades flera av Runars farhågor. Han var snart hemma i Närpes, utmattad och längtande efter Aili på andra sidan Atlanten.

Ailis och Runars förhållande och kommunistiska övertygelse äventyrades dock inte av Runars misslyckade försök att etablera sig i Sovjet för deras gemensamma framtids skull. Tvärtom, de förblev trosvissa i sin kommunism och i sitt äktenskap. De var trots allt medlemmar i en världs rörelse som historiens lagar skulle leda till seger, hela mänskligheten till gagn. Aili fortsatte att försörja Runar från New York och när de äntligen återförenades i Finland fick hon följa med honom till Karelen, där de på nära håll bevittnade det finländska klassamhällets skrankor och russofobi. I Vasa återupptog de aktivt sitt arbete inom arbetarrörelsen tillsammans med sina gamla FUF-kamrater Georg och Aili Backlund. Under fortsättningskriget övervintrade familjen Nordgren på Åland medan pappa Runar försvarade Finland på Karelska näset. Hösten 1944 vädrade de som många andra finländska kommunister politisk värluft – fascisterna som förpestat Finlands samhällsliv och störtat landet i ett förödande anfallskrig mot Sovjetunionen på Nazitysklands sida skulle äntligen bestraffas och utrensas. Finlands förtryckta massor skulle resa sig med DFFF och föra kommunisterna till makten. Tillsammans ledde Aili och Runar kampen mot (förment) fascism och för folkdemokrati på Åland, och även om revolutionen uteblev där liksom på fastlandet stod deras familjenätverk (Nordgren-Salminen-Åkerblom) fast i sin radikala övertygelse.

De världshistoriska händelserna under första hälften av 1900-talet, som oktoberrevolutionen 1917 och tidens globala processer som Amerikaemigrationen och den stora depressionen, präglade Ailis och Runars liv. Men som Marx påpekade gör människorna själva sin historia även om de gör den under omständigheter de själva inte valt. Aili och Runar valde varandra och klasskampen för livet. De kommunistiska ikonerna på väggen hängde med till Helsingfors. Man kan jämföra med hur Ralf Nordgrens berättarjag Breng beskriver familjens sista byte av boningsort: ”Lastbilen kör baklänges opp mot det nya huset. Helsingfors! [...] Vi bär in Marx och Engels och Lenin och Stalin. Min mor kommer med kaktusblommorna.”⁹¹

---

91. Nordgren, *Med*, s. 47.

Den svenske partisekreteraren och den mångnationella staten

Socialdemokrati och nation i Karl H. Wiiks politiska agerande under 1920-talet

Först måste vi göra oss av med den föreställningen, att allt sysslände med nationella spörsmål vore nationalism och något för en socialist ovärdigt.¹

DEN HÄR ARTIKELN UNDERSÖKER HUR föreställningar kring nation och etnicitet kom till uttryck i den finländska socialdemokratins under 1920-talet. Inte sällan anses nationalism och socialism utgöra varandras motsatser. Men senare forskning har visat att de är sammanflätade, då deras ursprung står att finna i en gemensam och samtida socialhistorisk, politisk-historisk och idéhistorisk kontext. Nationen var inte bara en abstrakt idé utan existerade konkret som en institution under 1900-talet. Nationalstaten var ett fungerande verktyg för arbetarrörelsen och en accepterad verksamhetsram inom vilken rörelsen kunde förverkliga sina politiska mål. Nationen hade både en viktig funktion för klasskampen och betydelse i sig för arbetarrörelsen. Arbetarrörelsens klasskamp har samtidigt kunnat innefatta nationell frigörelsekamp och bidragit till det ideologiska innehållet i nationalistiska rörelser och projekt.²

1. "Den svenska befolkningen i Finland: Vår nationalitetsfråga och socialdemokratiens ställning till densamma. Referat av Karl H. Wiik på svenska soc.dem. kretsområdet i Helsingfors den 28 mars 1921", *Arbetarbladet* 8/4 1921.
2. Jonas Ahlskog, Matias Kaihovirta & Mats Wickström, "Nationen i klasskampen: Minoritetsnationalism inom den socialistiska arbetarrörelsen", *Historisk Tidskrift* 2018:3, Tema: Nationen, s. 452–458.

Ett slags kortslutning i tanken har ändå uppstått hos dem som velat peka på socialismens och nationalismens olika väsen och motsättningarna mellan dem. Just därför är det viktigt att i stället utgå från att ideologier för det mesta har utarbetats som svar på samtida aktuella samhällsfrågor och verkat som drivkraft för människor att handla individuellt och kollektivt mot ett bestämt mål.³ Genom att rikta sökarljuset mot enskilda aktörer som lyckats förena nationalism och socialism i politiskt handlande kan vi öka förståelsen för dessa två idéers dragningskraft och ideologiernas förmåga att mobilisera människor till politisk handling både i det förflutna och i samtiden.

Min empiriska utgångspunkt i den här artikeln är att studera den svenskspråkige socialdemokratiska politikern Karl Harald Wiik (1883–1946) och hans syn på socialdemokratisk politik och nation. Min artikel är ett led i det ökade forskningsintresset för hur nationalismen skapats i olika historiska kontexter. I stället för att diskutera olika nationalismteoriers tillämpbarhet eller olika nationalistiska ideologiers förhållande till varandra, ligger intresset i nutida historieforskning om nationalism allt oftare på enskilda aktörers och gruppers skapande och reproduktion av nationalistisk ideologi och praktik.⁴

Samtidigt har nyare nationalismteorier bidragit till att problematisera tidigare historiska narrativ om nationalismen, till exempel genom att synliggöra nationalstatens hegemoni. Det som kan kallas kontra-hegemoniska nationalismen – det vill säga nationalistiska idéer och rörelser som företräds av exempelvis etniska minoriteter eller politiska och sociala rörelser till höger eller vänster – visar att nationalstaten som politiskt projekt var omtvistad och att den skapades i ett politiskt kraftfält mellan olika rörelserns tolkning och syn på nationsfrågan. För delar av vänstern korsade nationsidén inte sällan frågor om klass, och på en del håll i världen har nationell frigörelsekamp sammanfallit med socialistisk klasskamp.⁵

---

3. Sheri Berman, *The Primacy of Politics: Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century*, New York: Cambridge University Press 2006, s. 8–12, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511791109>.

4. Anne Berg, "Nationen i historien", *Historisk Tidskrift* 2018:3, Tema: Nationen, s. 383–390.

5. Ahlskog, Kaihovirta & Wickström, "Nationen i klasskampen", s. 456–463.

I artikeln lägger jag primärt fokus på socialdemokratisk nationskonstruktion genom att undersöka K.H. Wiiks politiska agerande och tänkande. Föremål för undersökningen är Wiiks identifikation med det som kan kallas en finlandssvensk minoritetsnationalistisk och finländsk bi-nationell socialdemokrati som utvecklades under 1920-talet. Den ställs i relation till det då pågående finländska nationalstatsbygget och till dåtida transnationella nationalistiska och socialistiska idéer i den internationella socialdemokratiska arbetarrörelsen. Historikern Johanna Wassholm har definierat det analytiska begreppet identifikation som enligt henne ”härstammar från samma rot som identitet, men som härlett från verbet får [...] en processuell konnotation som bättre fångar idén om att individen förändras och omformas i en ständig dialog med omgivningen [...]”.⁶ I artikeln lämnas det biografiska i bakgrunden och i stället är mitt fokus hur Wiik skapade och förmedlade politiska idéer kring socialism och nation och hur dessa idéer användes i dagspolitiken.

Socialdemokratins förhållande till den borgerliga nationalstaten har varit föremål för tidigare forskning. Men socialdemokratins relation till nationalism och föreställningar kring nationen, samt hur socialdemokraterna omfattade och utarbetade egna ideologiska ståndpunkter kring nationsidén under mellankrigstiden, har ägnats mindre intresse. Sociologen Carly Elizabeth Schall har studerat hur den svenska socialdemokratin skapade en klassöverskridande inkluderande politik som hade inslag av både etnisk (*ethnic*) och medborgerlig (*civic*) nationalism i partiets strävan att omvandla Sverige till ett nationellt folkhem för alla svenskar. Svenskheten framstod enligt Schall för de samtida som en icke-problematiserad naturlig nationell tillhörighet: alla som bodde i Sverige ansågs vara eller kunna bli svenskar.⁷

I Finland däremot präglades nationalstatsbygget av konflikten mellan finskt och svenskt, medan begreppet finländsk, som närmast

6. Johanna Wassholm, *Svenskt, finskt och ryskt. Nationens, språkets och historiens dimensioner hos E.G. Ehrström 1808–1835*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2008, s. 13. Finns även elektroniskt, <https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/33682/Wassholm-Johanna.pdf?sequence=2&isAllowed=y> (hämtad 7/4 2020).

7. Carly E. Schall, ”(Social) Democracy in the blood? Civic and ethnic idioms of nation and the consolidation of Swedish social democratic power, 1928–1932”, *Journal of Historical Sociology*, Vol. 25 No. 3 September 2012, s. 461–463, 469–470, <https://doi.org/10.1111/j.1467-6443.2012.01428.x>.

utgjorde en bi-nationell medborgarnationalistisk konstruktion, var starkt ifrågasatt av de samtida politiska aktörerna. Utgångspunkten för finländsk socialdemokrati framstod, i jämförelse med den i Sverige, som mera problematisk på grund av inbördeskrigets tudelning av befolkningen och språkstriden – men framför allt på grund av att Finland inte var lika etniskt homogent under mellankrigstiden som Sverige. Finlands socialdemokratiska parti (SDP) har i tidigare forskning framställts som neutralt i ”språkfrågan”, en tolkning som ligger i linje dels med partiets officiella språkpolitik enligt vilken man accepterade Finlands tvåspråkighet, dels med framträdande partiledares, såsom Väinö Tanners, ofta försonliga inställning under språkstriden. Men i själva verket var språkfrågan ytterst omdiskuterad i SDP, både före och efter partiets språkpolitiska ställningstagande 1906. Språkfrågan väckte debatt inom partiet, ofta till exempel i anslutning till centrala spörsmål som gällde hur socialdemokraterna förhöll sig till nationalstatens utformning. Historikern Niko Kannisto har med stöd i nutida nationalismforskning diskuterat det finländska SDP:s förhållande till den finländska nationalstatsnationalismen åren 1918–1930, men han intar en försiktig – för att inte säga avfärdande – inställning till den etniska dimensionen i hur socialdemokraterna förhöll sig till tidens gängse nationalism i Finland. Han synliggör inte heller den finlandssvenska socialdemokratien och vänstern och dess inverkan på den finländska socialdemokratins förhållande till nationen och nationalstaten.⁸

I artikeln avser jag visa vilken roll föreställningar kring nation spelade i Wiiks formulering av socialdemokrati. Vilken betydelse hade det samtida idéutbytet kring frågor gällande nation och socialism för Wiik? Hur påverkade etnonationalistiska och rentav rasistiska förhållningssätt till nation och socialism Wiiks politiska agerande? Vilken betydelse hade internationalism i Wiiks politiska retorik, ett begrepp lanserat av den internationella socialdemokratiska arbetarrörelsen? Ett hårdant mottagande fick Wiik och hans tänkande i den samtida politiska kontexten, där kampen om tolkningsföreträde i frågan vilka

---

8. Niko Kannisto, *Vaaleanpunainen tasavalta. SDP, itsenäisyys ja kansallisen yhtenäisyyden kysymys vuosina 1918–1924*, Tampere: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2016.

som tillhörde den finländska nationalstaten pågick? Källmaterialet för artikeln är texter författade av och om Wiik och består av brev, tal och tidningsartiklar. Artikelns metod bygger på ett synliggörande av aktörens roll och användning av samtida diskurser om socialism och nationalism i en samhällshistorisk kontext.⁹ Artikeln visar hur Wiik använde samtida diskurser om nation i det konkreta politiska arbete som han utförde i den finländska socialdemokratiska arbetarrörelsen under den studerade tidsperioden.

SDP:S SVENSKA PARTISEKRETERARE

Karl H. Wiik utsågs enhälligt till ny partisekreterare för SDP på partikongressen den 1–6 februari 1926. För övrigt karaktäriserades partikongressen av den laddade konflikt som pågick mellan partiordförande Väinö Tanner och partiets vänsteropposition. Under kongressen gick de oppositionella segrande ur striden. Wiik hade av oppositionen tillfrågats att bli partisekreterare och hans utnämning blev hans återkomst till den socialdemokratiska partiledningen. Sex år tidigare hade Wiik frivilligt lämnat partistyrelsen i protest mot SDP:s beslut att motsätta sig Ålands anslutning till Sverige. Wiik och Finlands svenska arbetarförbund (FSA) hade däremot försvarat ålänningarnas irredentism. Författaren till K.H. Wiiks biografi Erkki Tuomioja verkar dock inte godta Wiiks egen förklaring att han lämnade partistyrelsen 1920 på grund av SDP:s ”imperialistiska politik” i förhållande till Ålandsfrågan, och han hänvisar i stället till Wiiks personliga schismer med Tanner.¹⁰

Wiik verkade både som flitig ledarskribent och sedermera under en kort tid som *Arbetsbladets* huvudredaktör just under den period då Ålandsfrågan diskuterades. Wiik och FSA ställde sig som sagt på ålänningarnas sida, och deras försvar av ålänningarnas minoritetsnationella rättigheter var samtidigt en rungande kritik av den vita borgerliga finska statens ”imperialism” och förtryck av minoriteter. *Arbetsbladet* framförde kritiken mot ”vår unga *finska republik*” som

9. Ahlskog, Kaihovirta & Wickström, ”Nationen i klasskampen”, s. 456.

10. Erkki Tuomioja, *K.H. Wiik: puoluesihteen ja oppositiosionalisti 2. Elämäkerta 1918–1946*, Helsinki: Tammi 1982, s. 52–56, 72–77.

enligt ledarskribenten nu åter ”dokumenterat sig som en stat, som icke hör hemma inom den skandinaviska eller överhuvudtaget västerländska kulturzonen”.¹¹ Argumenteringen följde en linje som särskilt Wiik hade utstakat i tidigare inlägg i *Arbetarbladet*: kampen mellan västerländsk och österländsk civilisation, där socialdemokraterna kämpade mot österländsk reaktion och för västerländsk demokrati. ”[V]i har för länge levat samman med östern för att ha hunnit helt övervinna verkningarna därav [...]”, skrev Wiik.¹²

I ljuset av Wiiks tidigare och samtida ställningstaganden i nationsfrågan och särskilt hans kritik av en ”chauvinistisk” och ”imperialistisk” finsk majoritetsnationalism, som även SDP enligt Wiik verkade hemfalla åt, försökte han verka för socialistisk internationalism. Den socialistiska internationalism som Wiik stod för representerade en försonlig linje som uppstått efter en upprivande konflikt mellan finska och svenska socialdemokrater i den finländska arbetarrörelsen 1906. Då hade Wiiks socialistiska, svenska minoritetsnationalism gjort honom känd på nationell nivå. Tillsammans med studiekamraten och socialdemokraten Filemon Tiderman tog Wiik initiativet till att grunda ett självständigt svenskt socialdemokratiskt parti i Finland. Partiet behövdes, menade Wiik, eftersom ”[d]e svenska arbetarena äro mera betänksamma, mindre hänfödda, hafva mer förmåga till kritik än till hastiga initiativ [...]”, medan man på finskt håll hade en ”stark hänförelse för idéerna”, som enligt Wiik ofta stod ”parad med omdömeslöshet”. Skillnaderna i de två nationaliteternas karaktär och kulturella utvecklingsnivå fick Wiik att slå vakt om de svenska arbetarnas rätt till ett eget parti och att agera som en självständig svensk distriktsorganisation inom SDP.¹³ På FSA:s representantmöte, den första förbundskongressen, debatterade man partigrundandet. Under debatten framlade Wiik det som även senare skulle stå som hans kritik av den finska majoritetsnationalismen – det som 1906, av dess svenska minoritetsnationalistiska kritiker, kallades för ”suometarianism” och senare under mellankrigstiden för ”äktfinskhet”:

---

11. ”Ålandsfrågan”, *Arbetarbladet* 17/6 1920. Min kursiv.

12. K.H. Wiik, ”Den sociala kampen i Estland”, *Arbetarbladet* 19/8 1920.

13. Karl H. Wiik, ”Ett svenskt socialdemokratiskt parti i Finland?”, *Arbetaren* 26/5 1906.

Hvad är i själfva verket suometarianismen? Dess rot är på bortre sidan Ural, medan den moderna arbetarrörelsen är en kulturell rörelse af vesterländskt ursprung. Suometarianismens ande består i kryperi för de mäktigare och förtryck mot de svagare [...].¹⁴

Vad som följaktligen är av intresse i citatet, för att belysa Wiiks socialistiska svenska minoritetsnationalism och dess betydelse för hans senare argumentering, är hans beskrivning av den finska majoritetsnationalismen som ett hot mot den svenskspråkiga minoritetens rättigheter. ”Suometarianismen”, som 1906 syftade på fennomanin representerad av Gammalfinska partiet och i senare språkbruk på äktfinskheter, låg enligt Wiik på en lägre kulturell utvecklingsnivå. Wiik underströk socialismens västerländskhet. För Wiik representerade fennomanins finsknationalism den österländska civilisationen, som med sin auktoritära barbarism och sedd ur ett västerländskt eurocentriskt perspektiv framstod som motsatsen till västerlandets demokrati och civilisation.

Wiiks minoritetsnationalistiska partiplaner fick ändå ge vika då majoriteten i FSA motsatte sig förslaget och i stället önskade att tillhöra ett gemensamt parti med de finska socialdemokraterna.¹⁵ SDP:s resolution i nationalitetsfrågan på partikongressen i Uleåborg i augusti 1906 blev lösningen på den nationskonflikt som hotade den finländska arbetarrörelsens enighet. I resolutionen framställdes de finska, svenska och ryska nationaliteterna som med varandra jämbördiga och gavs rätt att utvecklas på egna villkor men utan att förtrycka andra nationaliteter. Partikongressen bestämde att de olika nationaliteterna skulle få verka i egna inom partiet verksamma nationalitetsorganisationer, för de svenskspråkiga socialdemokraternas del FSA, och inneha en stadigvarande representation i partiets styrande organ. Resolutionen och de uttalanden som gjordes på partikongressen följde den internationella socialdemokratiska arbetarrörelsens ställningstaganden i frågan om

14. ”Protokoll fördt vid de svenska arbetarens representantmöte i Helsingfors 14, 15 och 16 juli 1906”, CA:1 Förbundskongressprotokoll, FSD:s arkiv, Arbetararkivet (TYARK), Helsingfors.

15. Anna Bondestam & Alf-Erik Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker. Finlands svenska arbetarförbund 1899–1974*, Helsingfors: Finlands svenska arbetarförbund 1978, s. 39, 43–45, 47–48.

nationernas rätt till självbestämmande.¹⁶ Enligt Wiik skulle SDP:s ställningstagande avpolitiserat nationalitetsfrågan och 1919, då den nya nationalstatens bi-nationella (tvåspråkiga) regeringsform godkändes i riksdagen, framhöll Wiik att lösningen var samstämmig med de ställningstaganden som SDP redan hade gjort på partikongressen i Uleåborg 1906.¹⁷ Här kan Wiiks tolkning förstås utifrån partiets syn på det svenska i Finland, såsom den hade framlagts i partikongressens resolution år 1906: ”det svenska språket är nödvändigt för den svenska befolkningens allsidiga förkovran och dessutom av stor betydelse för den västerländska kulturens och de socialdemokratiska idéernas spridning i Finland [...]”¹⁸

Wiiks förhållande till nationsfrågan under 1920-talet kan ses utifrån de österrikiska socialdemokraternas, de så kallade austromarxisternas, starka ställning i den förnyade internationella socialdemokratiska arbetarrörelsen som uppstod ur den splittrade socialistiska Andra internationalen. Austromarxisterna var en förebild för många utländska socialdemokrater. De hade lanserat ett mycket ambitiöst socialpolitiskt reformprogram för den mångetniska staden Wien, och även framfört en socialdemokratisk lösning på de etniska konflikterna i de nya mångnationella arvtagarstaterna till de tidigare central- och östeuropeiska imperierna som gått under efter första världskriget. Austromarxisterna Otto Bauers och Karl Renners huvudtes var att betrakta nationen som en ”ödesgemenskap” som förenat människor med samma språk, kultur, ras och historia till en kollektiv ”karaktärs-gemenskap”. Nationen var enligt dem en del av den sociala verkligheten och måste därför accepteras av socialisterna. Då nationen betraktades som en kulturell gemenskap utgjorde den inte heller en egen samhällsfråga, vilket innebar att nationen inte kunde utgöra grund för en statsbildning. Att avskilja nation från stat var austromarxisternas försök att avpolitiserat nationsfrågan och göra den till en kulturell fråga som kunde underställas statens styrning av samhället.¹⁹

---

16. Hannu Soikkanen, *Sosialismin tulo Suomeen. Ensimmäisiin yksikamarisen eduskunnan vaaleihin asti*, Helsinki: WSOY 1961, s. 293–294.

17. K. W. [Karl H. Wiik], ”Den svenska befolkningens ställning tryggad”, *Arbetarbladet* 23/7 1919.

18. Bondestam & Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker*, s. 48.

19. John Schwarzmantel, ”Karl Renner and the problems of multiculturalism”, Ephraim

Genom att avpolitiserade nationsfrågan kunde arbetarrörelsen fokusera på den primära politiska frågan, nämligen klasskampen mellan arbetar- och borgarklass. Förskjutningarna i klassförhållandena avgjorde vilken samhällsklass som styrde staten. Samtidigt erbjöd austromarxisterna en rätt liberal lösning på nationskonflikterna då de ansåg att det var upp till individen själv att avgöra vilken nationsgemenskap hen önskade tillhöra. En tredje punkt av betydelse för stater med en mångnationell befolkning var att nationen inte nödvändigtvis var bunden till ett särskilt territorium, utan nationella kulturella karaktärsdrag var något som individer och kollektiv bar med sig vart än de begav sig. Den socialistiska staten garanterade i sin tur varje nations rätt att existera inom statsgemenskapen utifrån arbetarrörelsens principer om internationell solidaritet.²⁰

Det som ledde till att Wiik och samtliga socialister problematiserade borgerlighetens nationsbegrepp var att det inom nationerna fanns klasskillnader som inte borgerligheten ville kännas vid – vilket i sin tur resulterade i att arbetarklassen inte kunde identifiera sig med den borgerliga bilden av nationen som kollektiv gemenskap. Samtidigt pekade Wiik på att socialdemokratiens svaga ställning bland finlandssvenskarna inte berodde på minoritetens borgerlighet eller på att finlandssvenskarna var reaktionärt antidemokratiska, utan orsaken stod att finna i den mäktiga svenskspråkiga överklassens förtryck av det finlandssvenska folket.²¹

Under 1920-talet präglade inbördeskrigets hårda erfarenheter den svenskspråkiga arbetarklassens villkor. I SDP:s 25-årshistorik, där Wiik redogjorde för "Socialdemokratien bland Finlands svenskar", hävdade han att "terrorerna på svenskspråkiga orter varit mera brutala än på annat håll, då den svenska överklassen var mera obarmhärtig". Wiik påstod därmed att den svenska överklassen hade straffat de finlandssvenska röda särskilt hårt, och han antydde att detta gjordes för att utplåna arbetarrörelsen på svenskt håll i Finland. Wiik framhöll vidare att man på finlandssvenskt håll saknade ett borgerligt svenskt-liberalt eller demokratiskt parti som kunde motverka den svenska högerens

---

Nimni (ed.), *National-Cultural Autonomy and its Contemporary Critics*, London: Routledge 2005, s. 54–56.

20. Ibid., s. 54–55.

21. "Arbetarens 1 maj", *Arbetaren* 4/5 1907.

reaktionära klasspolitik; arbetarklassen var därmed helt utlämnad åt den svenskspråkiga överklassens förtryck.²² I och med att svenskheten i Finland framstod som mera reaktionär och antidemokratisk, vilket Wiik ofta påpekat, hade den mött motstånd bland de demokratiskt sinnade i den finskspråkiga majoriteten. Wiik menade att den svenskspråkiga överklassens antidemokratiska inställning var en skam för svenskheten och den svenskspråkiga minoritetens flertal i Finland. Överklassen hotade framställa alla svenskar i Finland som en reaktionär nationell minoritet, vilket i sin tur skadade förhållandet mellan den finskspråkiga majoriteten och den svenskspråkiga minoriteten.²³

”DEN OFOSTERLÄNDSKA KOALITIONEN” MOT
”DEN FINSKA BORGARKLASSENS OPPOSITION”

SDP:s regeringsmedverkan hade ältats både på socialdemokratiskt och borgerligt håll efter inbördeskriget. De borgerliga och särskilt högern hyste stor misstänksamhet mot socialdemokraterna efter 1918, och socialdemokraternas inställning till de borgerliga partierna var snarlik. Partikongresserna efter inbördeskriget hade fastställt principen att SDP kunde medverka i koalitionsregeringar med de borgerliga endast i undantagssituationer, men i samband med kongressen 1926 omvärderades tidigare beslut kring regeringsmedverkan. Partiet ställde sig nu positivt till regeringssamarbete med de borgerliga partierna. Omvärderingen var möjlig då särskilt partiets vänsterfalang och center (som Wiik räknades till), vilka tidigare motsatt sig regeringsmedverkan, godtog att socialdemokrater skulle kunna regera tillsammans med en borgerlig center. Detta kunde godtas utifrån den ”centerpolitiska strategin”, som utformats av Socialistiska Arbetarinternationalen (SAI).²⁴

22. Karl H. Wiik, ”Sosialidemokratia Suomen ruotsalaisten keskuudessa”, *Sosialidemokraattinen puolue 25 vuotta*, Helsinki: Sosialidemokraattinen puoluetoimikunta 1924, s. 268–270.

23. Ibid., s. 271–272; K.H. Wiiks förstamajtal 1907, ”Arbetarens 1 maj”, *Arbetaren* 4/5 1907.

24. Pauli Kettunen, *Poliittinen liike ja sosiaalinen kollektiivisuus. Tutkimus sosialidemokratiasta ja ammattiyhdistysliikkeestä Suomessa 1918–1930*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1986, s. 283–306.

Den finländska högerens ryggrad hade alltsedan 1918 varit Samlingspartiet och Svenska folkpartiet (SFP). Men samtidigt var bägge splittrade partier. Det som splittrade den finländska högern var svenskans ställning i Finland, vilket gav SDP:s centerpolitiker en möjlighet att inleda samarbete med SFP för att ytterligare försvaga högerens maktposition. SFP:s konservativa högerfalang utmanades av den gruppering som kallades Svenska vänstern, som bildade en självständig partifraktion efter inbördeskriget. Till dess förgrundsgestalter räknades bland andra Georg Schauman och Max Hanemann, bägge bekanta med Wiik från de radikala och ungdomliga studentären i början av 1900-talet. Hanemann hade tillfälligt verkat i FSA samtidigt som Wiik vid tiden strax före storstrejken 1905 och Schauman ”räknades också till denna meningsinriktning”, enligt Gunnar Landtman. Landtman syftar på den ”sociala klubb” som omfattade svenska studenter med sympatier för arbetarrörelsen.²⁵ Onekligen förbättrades relationen mellan SFP och SDP då SDP:s partisekreterare var gammal bekant med framträdande representanter för SFP:s vänsterfraktion, samtidigt som dessa personer i många avseenden hade samma syn på svenska minoritetsrättigheter och behovet av sociala reformer bland de svenskspråkiga. Men samtidigt var Wiik inte inne på SFP:s linje i dess minoritetsnationalistiska strävanden att införa svenska självstyrande kantoner enligt schweizisk modell, vilket var ett seriöst förslag som fördes fram inom SFP och som livligt debatterades på finlandssvenskt håll åren efter självständigheten.²⁶

Efter att Wiik tillträtt som partisekreterare uttalade han sin kritik av den svenska självstyrelsetanken i ett tal i Gamlakarleby, för en ”för ortsförhållandena talrik åhörarskara, bland vilken märktes flera på borgerligt håll tongivande personer”.²⁷ Wiik underströk att SDP ”avgörande påverkat lagstiftningen på ett sätt” som tillgodosåg ”det svenska mindretalets berättigade krav”. Tack vare partiets internatio-

25. Gunnar Landtman, *Studenter under Finlands kampår 1898–1909*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 280, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1940, s. 394; Bondestam & Helsing, *Som en stubbe i en stubbåker*, s. 34; Göran von Bonsdorff & Frank Jernström, *Svenska folkpartiet 2. 1917–1929: Från självständighet till Lappo*, Helsingfors: Svenska folkpartiet r.p. 1984, s. 155–158.

26. von Bonsdorff & Jernström, *Svenska folkpartiet 2*, s. 37–77.

27. ”Socialdemokratin och nationalitetsfrågan”, *Arbetarbladet* 24/3 1926.

nalism var SDP villigt att överbrygga tidigare rivaliteter mellan de två nationaliteterna. Men efter regeringsformens och språklagarnas instiftande hade minoritetsnationalismen åter höjt sitt huvud med SFP:s krav på svenskt självstyre enligt åländsk modell:

Gentemot den rent nationalistiska riktning, som vill med en oöverstiglig kinesisk mur avstänga den svenska befolkningen från den finska och vilken riktning har sina anhängare främst bland bönderna samt dem närstående element (folkskollärare o.dyl.), står en del överklass-elements strävan till samarbete med de finska borgerliga partierna i syfte att åt den svenska överklassen bevara inflytande på landets allmänna angelägenheter.²⁸

De ”sammällselement” som Wiik nämnde i sitt tal skulle göras medvetna om att deras minoritetsnationalistiska strävanden inte sammanföll med överklassens. I stället gynnades den svenska befolkningen enligt Wiik av att ”fördomsfritt och vaket taga del i det demokratiska reformarbetet”. Här hänvisade Wiik till SDP:s planer på socialförsäkringar för samtliga finländare, en omfattande socialpolitisk reform som skulle gälla även den svenska befolkningen. Förslaget kunde inte förverkligas ifall finlandssvenskarna slöt sig inom egna kantoner där SFP skulle ha en majoritetsställning och där den svenska överklassen, som företräddes av partiets högerfalang, skulle göra sitt yttersta för att motverka dylika för överklassen kostsamma sociala reformer.²⁹

Wiiks kritik av den svenska överklassens försök att kvarhålla sitt inflytande i finländsk politik, genom att försöka samarbeta med den finskspråkiga borgerligheten och när detta misslyckats, försöka samarbeta med SDP, hade två syften. Det första syftet var att utnyttja SFP:s inre splittring mellan partiets socialliberala vänster, som föredrog samarbete med mittenpartierna och SDP framom den finska högern, och partiets högerfraktion vars primära målsättning var att hålla vänsterpartierna utanför allt politiskt inflytande i republiken. Det överensstämde med SDP:s centerpolitiska strategi att utnyttja sprickan mellan de finländska borgerliga partierna. Det andra syftet

---

28. Ibid.

29. Ibid.

som framgår i Wiiks tal var att lägga fram SDP:s och Wiiks egen syn på nationsfrågan som skilde sig från SFP:s borgerliga minoritetsnationalism. Wiik hörde till dem inom SDP som inte såg på den centerpolitiska strategin som en reaktiv hållning och ett försvar mot högern utan som en aktiv socialdemokratisk strategi där partiet inte avsåg tumma på sina politiska reformkrav för att vinna de borgerliga mittenpartiernas, eller i det här fallet SFP:s, gunst. Wiik kritiserade både SFP:s ”bygdesvenska” minoritetsnationalister för att de strävade efter att med en ”oöverstiglig kinesisk mur avstänga den svenska befolkningen från den finska”, och den svenskspråkiga elitens syfte ”att åt den svenska överklassen bevara inflytande på landets allmänna angelägenheter”.³⁰ SDP:s förhållande till nationalitetsfrågan hade ju enligt Wiik redan fått sin lösning med regeringsformen 1919 och språklagarna 1922. Det som går att utläsa i Wiiks syn på nationalitetsfrågan beträffande hur den skilde sig från SFP:s minoritetsnationalism och den äktofinska majoritetsnationalismen är att den hade drag av det austromarxistiska synsättet: nationsfrågan var inte längre en politisk fråga eftersom den hade fått sin lösning genom lagstiftning och var underställd statsmakten. Wiik strävade efter att peka på att det bakom SFP:s tal om självstyrelse i själva verket låg en klasspolitik som kännetecknade överklassen, bondeklassen och ”dess närstående element”. Denna klasspolitik gick ut på att hindra socialdemokraterna från att förverkliga sin reformpolitik genom att förtrycka den svenska arbetarklassen och slå en kil mellan svenskspråkiga och finskspråkiga arbetare. Klasskampen var därmed den verkliga politiska tvistefrågan i samhället, enligt Wiik.

Den 22 november 1926 konkretiserades samarbetet mellan SDP och SFP då den finskborgerliga regeringen Kallio störtades till följd av en interpellation av SFP i riksdagen med svenska vänsterns Schaudman som första undertecknare. Interpellationen gällde oegentligheter i samband med leveranser från en ammunitionsfabrik i Riihimäki. Men som SFP framhöll, var interpellationen i första hand en manöver för att slutligen avsätta Kallio som statsminister, då dennes regering blivit ytterst impopulär inom partiet för sin påstådda anti-svenskhet. President Relander gav uppdraget att bilda ny regering till SDP och

---

30. Ibid.

dess avgångne partiordförande Väinö Tanner, som vid tidpunkten verkade som den socialdemokratiska riksdagsgruppens ordförande. Den 13 december 1926 bildades således den första socialdemokratiska minoritetsregeringen under Finlands självständighet med Tanner som statsminister. Regeringen Tanners starkaste flankstöd i riksdagen blev SFP, samtidigt som partiet även avgjorde regeringens öde då det sedermera röstade för dess avgång den 17 december 1927. Under regeringens ettåriga period vid makten fick regeringen även stöd av majoriteten av framstegspartiets riksdagsledamöter och vänstersocialisterna.³¹

Det som på finskt borgerligt håll väckte kritik mot regeringsdeklarationen var den socialdemokratiska minoritetsregeringens syn på nationalitetsfrågan:

I fråga om förhållandet till nationella minoriteter har den internationella socialdemokratin omfattat ett visst redan stadgat förfarande. I enlighet därmed skall regeringen i avseende å landets svenska mindretal bedriva en rättvis och opartisk politik i regeringsformens anda.³²

Statsvetaren Sven Lindman poängterar att Tanners regering, till den finska borgerlighetens förtret, i hög grad gick SFP till mötes, då SDP använde den ”på svenskt håll hyllade åsikten om *en faktisk nationalitetsåtskillnad, ej blott språkolikhet, mellan landets båda språkgrupper*”.³³ Tanners regeringsdeklaration hade emellertid inte bara syftet att göra ”ett gott intryck i det svenska lägret”, utan den var även i linje med Wiiks och SDP:s ställningstaganden i nationalitetsfrågan.

Till partisekreterarpuppdraget hörde uppgiften att upprätthålla kontakten mellan partiet och SAI:s byrå i Bryssel. Under Tanners regeringstid korresponderade Wiik aktivt med SAI:s generalsekreterare, austromarxisten Friedrich Adler. Wiik framlade de ideologiska och politiska ståndpunkterna bakom den finländska socialdemokratiska regeringspolitiken. Han betonade att regeringen Tanner av den finska högern karakteriserats som ”den ofosterländska koalitionen”, högerns

---

31. Sven Lindman, *De homogena partiregeringarna i Finland 1926–1928. I. Det socialdemokratiska regeringsexperimentet 1926–1927*, Åbo: Åbo Akademi 1940, s. 11–21, 59–65.

32. *Ibid.*, s. 24.

33. *Ibid.* Min kursiv.

pejorativa uttryck för regeringsfronten i riksdagen som Wiik då tycktes omfamna. För Adler beskrev Wiik regeringen som ett ”skydd mot de chauvinistiska tendenser som återfanns hos den finska borgerligheten”. Som argument för detta nämnde Wiik det slags aggressiva politik de finskspråkiga borgerliga partierna fört inte bara mot arbetarklassen utan även mot den svenskspråkiga minoriteten i Finland. Politiken hade de senaste åren kommit till uttryck i en lagstiftning som diskriminerade finlandssvenskar, menade Wiik.³⁴

I juli 1927 ordnades ett riksdagsval som utföll i en valseger för regeringen och dess stödpartier. Den socialdemokratiska valkampanjen blev Wiiks första stora eldprov som ansvarig för partiets valorganisation. I socialdemokraternas kampanj uppmanades svenska väljare att lägga sin röst antingen på SDP *eller* SFP för att förhindra ett ”äktfinskt korståg” mot svenskheten.³⁵ Att svenskspråkiga socialdemokrater uppmanades rösta på SFP var uppseendeväckande, men förståeligt utifrån socialdemokraternas vilja att hålla den tannerska regeringen vid liv och garantera dess stöd i riksdagen även efter valet. Efter valet rapporterade en belåten Wiik till SAI att väljarna i riksdagsvalet, trots det ”finsknationella” samlingspartiets försök att störta regeringen, hade ”berett den finsk-borgerliga reaktionen ett smärtsamt nederlag”. Försvaret av den svenska minoriteten var tills vidare tryggt med det för regeringsfronten positiva valresultatet, skrev Wiik, och stödet från SFP skulle avvärja ”den finsk-borgerliga reaktionen” angrepp mot demokratin.³⁶ Men samtidigt erkände Wiik utmaningarna för den ”demokratiska fronten”, och medgav att denna front var svag. De olika synerna på klassfrågan mellan SDP och det ”högborgerliga” SFP skilde partierna åt och i dessa frågor hade SFP mera gemensamt med de ”chauvinistiska” finsk-borgerliga partierna än med SDP och kommunisterna.³⁷

I Sverige drabbades SDP:s socialdemokratiska broderparti Socialdemokratiska Arbetarpartiet (SAP) av ett valnederlag 1928 och par-

34. K.H. Wiik till Friedrich Adler 11/5 1927, K.H. Wiiks korrespondens 1923–1937, SDP:s arkiv, Arbetararkivet, Helsingfors.

35. *Arbetarbladet*, 29/6 1927.

36. K.H. Wiik till SAI, odaterat 1927, K.H. Wiiks korrespondens 1923–1937, SDP:s arkiv, Arbetararkivet, Helsingfors.

37. Wiik till Friedrich Adler 11/5 1927.

tiet gjorde en slutlig kursändring från klasskampsideologin till den sedermera välkända reformistiska folkhemsideologin, manifesterad bland annat i den socialdemokratiska partiledaren Per Albin Hanssons berömda "folkhemstal" samma år. Hanssons tal om det goda folkhemmet var ett eko från tidigare nationalistisk och konservativ retorik, men innehöll även ideologiska intryck från austromarxismens nationalism som spridit sig bland socialdemokrater verksamma i SAI. Bland andra Wiiks svenska partisekreterarkollega Rikhard Lindström, som inom SAP var en av de ideologiska arkitekterna bakom den nationalistiska folkhemsretoriken i partiets socialreformistiska politik, hade lanserat begreppet nationell socialism i svensk socialdemokrati. I sin bok *Socialism, nation och stat* (1928)³⁸ citerade han flitigt Otto Bauer. Wiik höll kontakt med Lindström men mera på kollegial basis än att de skulle ha varit ideologiska meningsfränder, då de två klart hade olika syn på socialistisk nationalism. Wiik vägrade att överge de marxistiska klasskampsdogmer som Lindström å sin sida ville uttradera från sitt parti.

SAP:s tidigare marxistiska klasskämpar var däremot Wiiks ideologiska meningsfränder, de som entusiastiskt gått med i det nya vänstersocialistiska partiet och till kommunisterna, men som mot slutet av 1920-talet återvände till socialdemokratin. Till dem hörde Ivar Wennerström, som Wiik bjöd in som talare till Finland under riksdagsvalkampanjen 1929. Wennerström skrev en artikel både till *Social-Demokraten* och *Arbetarbladet* om sina "intryck från Finland" och fokuserade särskilt på den pågående konflikten mellan finskt och svenskt. I artikeln gjorde Wennerström en sverigesvensk socialdemokratisk läsekrets uppmärksam på faran med de äktfinska angreppen mot finlandssvenskarna, en minoritet som enligt honom, genom att de hörde till tjänstemannaklassen, representerade Finlands "västerländska traditioner av hederlighet, laglydighet och lojalitet" och som hade "en synnerligen stor statsbyggande betydelse" för den unga republiken. Wennerströms argumentation utgick från en likadan syn på svenskhetens kulturella betydelse som Wiik hade och som han värnade om då han talade för svenskhetens bevarande i Finland. Liksom Wiik hade

---

38. Lindströms bok återfinns i Wiiks personarkiv, men hurdant mottagande den fick hos Wiik är osäkert. Mapp 9 1928–30, K.H. Wiiks arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

Wennerström sett en förebild i de unga estniska och lettiska staternas konstitutioner som utarbetats utifrån austromarxisten Renners teorier kring kulturell autonomi. Enligt denne hade minoriteterna sammanblandats med majoriteten för att verka inom "den nya statliga ramen" utan "nämnvärda slitningar" mellande de två grupperna. Denna progressiva mångnationella samhällsanda saknades enligt Wennerström helt i Finland, där finnar och svenskar levde "[s]om hund och katt" när de i stället borde samarbeta för republikens sociala utveckling.³⁹

Wennerström uttryckte sitt bekymmer för svenskhetens framtid i Finland och såg, på grund av partiets "reaktionära" hållning, inte SFP som en säker garanti för svenskhetens bevarande och utvecklande. Ett "ungdomligt hopp" såg han däremot i den borgerliga svenska vänstern företrädd av "Schauman-radikalismen", som kunde utgöra "den svenska borgerlighetens brygga" till den "svenska socialdemokratin", det vill säga FSA. Wiik och de två övriga ledande namnen i 1920-talets finlandssvenska socialdemokrati, Axel Åhlström och Karl-August Fagerholm, nämnde Wennerström som de svenska socialdemokrater i Finland som upplyst det svenska småfolket vid kustlandet "där svensknationalismen har uråldrigt starka rötter" och där partiet kunde "skapa växtlighet för den internationella socialismens idéer". Den svenska socialdemokratin i Finland skulle enligt Wennerström kunna skapa ett intimare samarbete mellan de två ländernas socialdemokratiska rörelser "vilket skulle påskynda den europeisering, den medvetna inställning efter västerländskt socialistiska idé- och aktionslinjer" som Wennerström såg att SDP under Wiik strävat efter under årtiondet efter inbördeskriget.⁴⁰

WIIK OCH SOCIALDEMOKRATERNAS INTERNATIONALISM I SKOTTLINJEN

Då Wiik tillträdde som socialdemokratisk partisekreterare hamnade han inledningsvis i skottlinjen både för sin socialistiska internationalism och för sin finlandssvenskhet. Wiiks första uppträdande i riksdagen efter att han blivit utsedd till partisekreterare ägde rum

39. Ivar Wennerström, "Intryck från Finland", *Arbetarbladet* 10/7 1929.

40. Ibid.

då han skulle föra den socialdemokratiska riksdagsgruppens talan i behandlingen av Agrarförbundets motion att begränsa den utländska invandringen till Finland. Frågan gällde i första hand rysk migration som Wiik försvarade, medan agrarerna förundrade sig över att SDP:arna var villiga att anlita billig utländsk arbetskraft medan finska arbetare gick arbetslösa.⁴¹ Då liksom tidigare hade Wiik kritiserats från högerhåll för sin reservationslösa inställning till invandringen från öst. Denna kritik påminde till vissa delar om den som den svenskspråkiga antisemitiska och konservativa skämttidningen *Fyren* raljant framfört mot Wiik och hans förslag vid lantdagen 1913 om att tilldela de ryska judiska immigranterna finländskt medborgarskap vid tiden för den ryska pogromen.⁴²

Riksdagsdebatten refererades i den samlingspartistiska tidningen *Karjala*, där man framför allt gick till personangrepp mot Wiik. Skribenten, signaturen ”Esa”, undrade varför SDP under partikongressen utmanövrerat den ”fenomenale talaren” Taavi Tainio, som före Wiik hade partisekreterarposten, och i stället valt den finlandssvenske Wiik. ”Esa” beskrev Wiik som ”en tyst man som knappt talar hörbart och framstår som osäker också då han läser högt ur sina papper”. I *Karjala* raljerar tidningsredaktören vidare att orsaken till valet av Wiik antagligen var att SDP, som under partikongressen 1926 gjort en klar vänstergir, hade velat få en partisekreterare som hade ett mera ”världsrevolutionärt utseende” än den föregående och som med ”sitt smala ansikte och sina dystra ögon och sin skarpa blick bakom glasögonen påminde om den kända agitatorotypen från det östra grannlandet”.⁴³

Den finsknationalistiska högertidningen *Aitosuomalainen* (sv. Äktfinnen) förundrades likaså över att det finska SDP valt en ”fanatisk svensk”⁴⁴ till partisekreterare framom de äkta finska män som väl

41. ”Esa”, ”Parlamenttipakinaa”, *Karjala* 18/2 1926.

42. *Fyren* 5/4 1913.

43. ”Esa”, ”Parlamenttipakinaa”. ”Eduskunnan loistavimpia puhujia”; ”Hän on hiljainen, puhuu tuskin kuultavasti ja on epävarma paperistakin lukiessaan.”; ”maailmanvaltakumouksellisen agitaattorin näköinen”; ”Laihat kasvot ja synkät silmät sekä tuikea katse silmälasien takaa muistuttavat tunnettua agitaattoryyppiä itäisestä naapurimaasta”. Översättning: MK.

44. ”Ruotsalainen mies sosialidemokraattienkin johtoon”, *Aitosuomalainen* 3/1926. ”Kiihkoruotsalainen”. Översättning: MK.

fanns i partiets led, och tidningen undrade: "Varför då hålla sig till lånegods?"⁴⁵ Finskheten hade med valet av "maisteri Viik" (sv. magistern Viik) åter lidit ett nederlag, då socialdemokraterna gått i den fälla som gillrats av svenskarna. Antisvenskheten förstärktes med tidningens bruk av antisemitisk retorik: finlandssvenskarna jämfördes med judarna och deras påstådda världskonspiration och antinationalism. Likt judarna som styrde "den internationella proletariatsdiktaturen" i Sovjet, agerade finlandssvenskarna på motsvarande sätt genom den finländska arbetarrörelsen för att underminera det finska folkets enighet.⁴⁶

Den äktfinska högerns och borgerlighetens antisemitism och nationalism uttrycktes i flera ironiskt skämtsamma pressinlägg. Bland annat i finska journalistförbundet Suomen Sanomalehtimiesliittos skämttidning *Tuulispää* framställdes SDP som ett "sant internationellt parti, åtminstone vad beträffar dess ledning". På en karikatyrteckning i *Tuulispää* den 18 oktober 1929 figurerade förutom "svensken" Wiik även Mikko Erich, i vars ådror man påstod att det strömmade "en rätt stor dos israeliskt blod"⁴⁷, och rysk-polske Reinhold Svento (tidigare Sventorzetski), om vilken man skrev att han liksom Wiik och Erich inte var av ett sant finskt ursprung. Förutom att dessa tre personer avbildades för att de hörde till partiets mest framträdande vänstersocialdemokrater vid den här tiden (Wiik och Svento) och försvarare av demokratin mot det fascistiska hotet (Erich), användes rasistisk och antisemitisk karikatyr i porträtteringen av åtminstone Erich och Svento. Bildens budskap var det som redan framträtt tidigare i den äktfinska högerkritiken av bland andra Wiik, det vill säga att SDP styrdes av en ofosterländsk, antifinsk, internationell, sammansvuren grupp av representanter för främmande icke-finska minoriteter som utgjorde ett hot mot det finska Finland.

Även vänstersocialisterna gick till angrepp mot Wiiks och socialdemokraternas internationalism. På finlandssvenskt vänstersocialistiskt och kommunistiskt håll påstod man att Wiik blivit finsknationalistiskt antisvensk. Enligt den finlandssvenska kommunisttidningen *Nya Folkbladet* hade det gått så långt att Wiik använt den förfinskade

45. Ibid. "Miksi turvaudutaan lainatavaraan?" Översättning: MK.

46. Ibid.

47. *Tuulispää* 18/10 1929. "suonissa virrannee melko annos israelilaista verta". Översättning: MK.

signaturen ”Kaarlo Viik”. De finlandssvenska kommunisterna var på alerten under denna tid då vänstersocialister eller kommunister också på finlandssvenskt håll kämpade om arbetarnas stöd. Genom att vädja särskilt till de svenskspråkiga arbetarnas minoritetsnationalism angrep *Nya Folkbladet* klassförrädarna i SDP och anklagade dem för finsk-nationalism och de svenska socialdemokraterna, däribland Wiik, för sin undfallenhet gentemot förfinsknigen av det svenska Finland.⁴⁸

I en pamflett med titeln *Ett diskussionsinlägg i nationalitetsfrågan*, som publicerades under riksdagsvalskampanjen 1927, gick den österbottnische vänstersocialisten och riksdagsmannen Johan August Isaksson till angrepp mot SDP:s nationalitetspolitik. Isaksson framträdde själv som hängiven anhängare av svenskt självstyre som försvar mot hotande äktfinsk nationalism. Mot vänstersocialisternas försvar av svenskheten i Finland och det svenska folkets rättigheter stod framför allt SDP. Enligt Isaksson förespråkade partiet ett ”samgående mellan finnar och svenskar”, vilket ofrånkomligen skulle leda till att den svenska minoriteten kvävdes under den finska majoriteten. Genom samarbetet med de finsknationalistiska borgerliga partierna kunde SDP ”tumma på den svenska nationalitetens gemensamma intressen”.⁴⁹ Isakssons kritik ska läsas mot bakgrund av Finlands kommunistiska partis och Kominterns kritiska offensiv 1926–1927 mot austromarxisterna och dess inflytande på Kominterns rival SAI och de socialdemokratiska partierna, inklusive finländska SDP.⁵⁰ Också Isaksson tillämpade i sin pamflett ett språkbruk som låg nära Kominterns, när han beskyllde FSA för klassförräderi och för att utvecklingen följde den ”finska byråkratins grunduppfattning i nationalitetsfrågan” i Finland samt påpekade ”att det här i landet finnes blott en nationalitet, av vilken en del talar finska och en del tills vidare svenska”.⁵¹

Vänstersocialisternas och kommunisternas revolutionära klasskamp retorik fick ge vika då Lapporörelsen gjorde entré på den politiska scenen i november 1929. Även socialdemokraterna blev nu

48. Sign. ”Utposten”, ”Från utkiken”, *Nya Folkbladet* 10/5 1929.

49. Johan A. Isaksson, *Ett diskussionsinlägg i nationalitetsfrågan*, Vasa: Ny Tids förlag 1927, s. 23.

50. Tauno Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous 1923–1930*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008, s. 178–180.

51. Isaksson, *Ett diskussionsinlägg i nationalitetsfrågan*, s. 24.

måltavla för den finländska fascismens strävan att en gång för alla sopa fosterlandet rent från socialismen. Från 1930 fram till 1936, då Wiik ännu verkade som socialdemokratisk partisekreterare, förändrades socialdemokratins politiska kamp till en överlevnadskamp och i synnerhet inför det hot som fascismen alltmera utgjorde mot demokratin i Finland. En liknande kamp fördes även på andra håll, inte minst i den internationella socialdemokratins kärnländer Tyskland och Österrike, där den socialdemokratiska arbetarrörelsen utplånades av nazister och fascister i början av 1930-talet.⁵² Också Wiik befarade att hans öde skulle vara beseglat om en fascistisk statskupp genomfördes. Natten innan bondetåget anlände till Helsingfors den 7 juli 1930 skrev han avskedsbrev till modern Hanna och hustrun Anna Wiik.⁵³ Det fascistiska hotet mot demokratin och arbetarrörelsen framställdes av de finlandssvenska socialdemokraterna alltjämt som ett hot mot den mångnationella staten. I och med detta var det också ett direkt hot mot finlandssvenskarna, den minoritet som enligt Wiik, FSA och många i den svenska borgerligheten ansåg utgöra förtruppen för västerländskt rättsstatstänkande, för västerländsk demokrati och civilisation i Finland.⁵⁴

SAMMANFATTANDE REFLEKTION

Mellankrigstiden och särskilt årtiondet efter första världskriget var en mycket turbulent period i Finlands och Europas historia. I den här artikeln har två av de stora samhällseliga konflikter som präglade tidsperioden, nationskonflikter och klasskamp, studerats i relation till den finlandssvenska socialdemokratiska politikern Karl Harald Wiik. Wiiks agerande har granskats utifrån ett politiskt-idéhistoriskt perspektiv, där syftet varit att synliggöra den socialdemokratiska nationsidén och dess uttryck i 1920-talets Finland. I artikeln problematis-

52. Lauri Karvonen, *From White to Blue-and-Black. Finnish Fascism in the Inter-War Era*, Commentationes scientiarum socialium 36, Helsinki: Finnish Society of Sciences and Letters 1988, s. 21–25.

53. K.H. Wiik till Hanna Wiik och K.H. Wiik till Anna Wiik 7/7 1930, Mapp 17 Handlingar rörande 1930-talet, K.H. Wiiks arkivsamling, Riksarkivet, Helsingfors.

54. Matias Kaihoviirta & Mats Wickström, "Socialdemokratisk och konservativ antifascism i Finland. Karl H. Wiik och Eirik Hornborg inför Lapporörelsen", *Historisk Tidskrift för Finland* 2017:1, Tema: Antifascism i Norden, s. 57–61.

seras nationsbegreppet utifrån samtida ideologiska ställningstaganden som gjordes av Wiik inom ramen för hans teoretiska och ideologiska tänkande och transnationella idéutbyte. För Wiik existerade det ingen diskrepans mellan nation och klass. I stället var han angelägen om att visa på den sammanflätade relationen mellan dessa och på det som kunde kallas en falsk kollektiv gemenskap i borgerlighetens nationsbegrepp. Wiiks nationalism byggde på den socialdemokratiska idén om internationalism, om nationers rätt att existera i broderskap med andra nationer. Samtidigt öppnar Wiiks tänkande kring nationsfrågan upp för möjligheten att vidga analysen av nation och nationalism. I tidigare forskning har man å ena sidan uppfattat nationalism som en borgerlig konstruktion bortom den socialistiska arbetarrörelsens verksamhetsdomäner, å andra sidan har den socialdemokratiska arbetarrörelsen formulerat ett eget marxistiskt innehåll för nationsbegreppet.

Wiiks tänkande kring nationsfrågan kom till uttryck under de finländska socialdemokraternas regeringsperiod 1926–1927, då Wiik själv såg en möjlighet att skapa en demokratisk front mot en nationalistisk antidemokratisk höger. I hans tänkande finns influenser från bland annat austromarxismen och dess strävan att i österrikisk socialdemokrati skapa klassöverskridande samarbete med borgerliga centerpartier och medvetet arbeta för en avpolitisering av nationsfrågan. Wiik verkade mot en äktsfinsk nationalism, så benämnd i samtiden, eller finsk majoritetsnationalism med strävan att nationalisera den finska nationalstaten så att den framstod som finsk. Likväl kritiserades Wiik och SDP för sin internationalism och sitt försvar av den bi-nationella regeringsformen. Kritikerna till vänster om socialdemokratin hävdade att Wiik övergett kampen för den svenskspråkiga minoritetens rättigheter.

Den svenske partisekreteraren Wiik representerade inte bara den svenska minoritetsnationens arbetarklass, utan även, med en samtida austromarxistisk benämning, en ”svensk karaktärs gemenskap”. För Wiik liksom för austromarxisterna, skulle socialdemokratin inkludera samtliga folk (oavsett språklig, etnisk och religiös tillhörighet) i en gemensam högre kultur, för att tillsammans uppnå mänsklighetens högre kulturella civilisationsnivå, det vill säga socialismen. Samtidigt fanns det ett ingrovt etniskt förhållningssätt hos austromarxisterna i synen på kultur, där den nationella kulturen, den tysk-österrikiska

som de representerade, framstod som den normativa måttstocken för civilisation och utveckling. Det samma gällde Wiik i hans syn på svenskhet och de svenska värderingar som han ville framhålla som partisekreterare för SDP.

Kropp, röst och beröring

Pojkens blick på moderns kropp i Kerstin Thorvalls och Bo Carpelans ungdomsromaner

– Jag blir tokig av att hon bara *tittar* och tittar som om hon tror att hon ska kunna titta bakom ansiktet på mig.

Och pojken koncentrerar sig på att absolut inte titta åt hennes håll, att inte låtsas om att hon finns.¹

Mamma torkade händerna på den blåvitrutiga handduken, hon kom fram till mej och höll om ansiktet på mej så jag inte kunde slita mej lös. [...] Och samtidigt kände jag mej glad, rädd och glad, ensam och ändå inte ensam, tom och ändå inte tom. Jag kan inte förklara det. Och mamma sa ingenting mera, strök mej bara över håret.²

Med porträtten av 14-årige Kjelle i *"Vart ska du gå?" "Ut"* och 11-årige Johan i *Bågen*, befäster Kerstin Thorvall och Bo Carpelan sina positioner som pionjärer vad gäller pojkskildring i den ungdomsbok som etableras i Norden mot slutet av 1960-talet med smak av unisex och i kontrast mot tidigare pojk- och flickböcker. Båda författarna skildrar nämligen ett nytt pojkskap, som främst utspelas i vardaglig hemmiljö utan äventyrsinslag. Detta i skarp kontrast till pojkboksgenrens maskulina hegemoni som låter pojkbarn agera inom och få bekräftelse och status via umgänge i pojkkollektivet samtidigt som de tar avstånd från hemmet och modern.³ Anmärkningsvärt i denna nya pojkskildring är

1. Kerstin Thorvall, *"Vart ska du gå?" "Ut"*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag 1969, s. 7. Kursiv i originalet.
2. Bo Carpelan, *Bågen*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag 1968, s. 10.
3. Magnus Öhrn, "Medelklassens buspojkar: en maskulinitetsstudie i Erik Pallins *Pojkarna på Klasro*", *Barnboken* 34, 2011:1, s. 127–139, <https://doi.org/10.14811/clr.v34i1.25>.

dessutom berättarperspektivet, nämligen att en pojkblick fokuserar modern. I de inledande citaten framträder pojkprotagonisternas sinsemellan motsatta reflektioner kring och känslor inför modern. Kjelle upplever moderns närvaro som så påträngande att han vill försvinna in i väggen medan Johans upplevelse av sin mamma signalerar trygghet och förtroende. Moderns tröstande, ordlösa kommunikation i förhållande till sonen kan läsas som ett uttryck för kulturellt kodade modersinstinkter. Samtidigt utmärks Thorvalls och Carpelans ovan citerade romaner samt uppfölgarna "*Vart ska du gå?*" "*Vet inte*" (1975) respektive *Paradiset* (1973), av en moderskroppslighet som signalerar agens och kraft. Påfallande i de fyra romanerna är nämligen hur modern, genom sin kropp, å ena sidan upplevs som motbjudande, å den andra som tryggheten förkroppsligad samt vidare, hur denna kropp återkommande beskrivs och förnimms av protagonisterna.

Syftet med artikeln är att analysera och diskutera hur moderns kroppslighet gestaltas genom pojkblicken, det vill säga hur moderns kroppsliga rörelser, beröring och röst skrivs fram i de fyra nämnda romanerna av Thorvall och Carpelan. Vilken agens tillskrivs moderskroppen, är den en aktiv kraft, bjuder den på motstånd och vilka känslor förknippas den med? För att undersöka detta åberopar jag en feministisk materialistisk förståelse av kroppslighet och kroppens agens och den kraft som ligger häri. Denna fåra inom feministisk forskning tolkar kroppens materialitet som en aktiv, betydelsebärande kraft.⁴ En relevant fråga i sammanhanget är vilken sorts kroppslighet Thorvalls och Carpelans ungdomsromaner ger uttryck för, och *om* och i så fall *hur* kroppen utmanar kulturella föreställningar om modern. Gemensamt för författarna är sättet att närma sig moderstematiken genom att använda pojkens blick i gestaltningar av moderns kropp, beröring och röst. Med detta menas att relationen mellan modern och sonen, som hos båda författarna huvudsakligen skildras ur pojkprotagonistens perspektiv, framträder genom hur han ser på moderns kropp. Mödrarnas närvaro och förehavanden uppmärksammas och kommenteras ur detta perspektiv i en helt annan utsträckning än fadersgestalternas.

---

4. Stacy Alaimo & Susan Hekman, "Introduction: Emerging Models of Materiality in Feminist Theory", Stacy Alaimo & Susan Hekman (eds.), *Material Feminisms*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press 2008, s. 4–6.

Specifikt för Thorvall är att just moderns kropp, hennes rörelser och röst centreras i de stunder då protagonisten är upprörd, arg, ängslig eller rädd. Detta är något jag vill diskutera.

Tidigare genusorienterad forskning som granskat berättarperspektivet i svensk och finlandssvensk ungdomsroman har i huvudsak fokuserat pojkblicken på flickan eller tredjepersonsberättaren som kommenterat flickor och mödrar i pojkboken.⁵ Pojkblickens på moderskroppen är däremot ett hittills utforskat område.

EN NY FÖRSTÅELSE AV KROPPEN

Kroppstematiken granskar jag i denna artikel genom att sammanföra en materialistisk förståelse av kroppen med ett socialkonstruktivistiskt perspektiv. Stacy Alaimo och Susan Hekman menar att en inriktning på kroppslighet kan ha avgörande betydelse för alla slag av feministisk forskning då kroppen, i stället för att ses som ett passivt ting, erkänns agens och mening.⁶ De menar vidare att en materialistisk ansats bör bygga vidare på de landvinningar som gjorts inom poststrukturalismen men särskilt lyfta fram kroppsligheten som jämbördig med det diskursiva.⁷ En analys där det materialistiska dels stöder sig på, dels tar avstånd från språket och diskursen, kan i bästa fall ge en helt ny förståelse av hur kroppslighet skildras i 1960- och 1970-talens ungdomsroman.

Den västerländska filosofin har alltsedan antiken tenderat att betrakta kroppen som underordnad tänkandet. Till samma idétradition hör föreställningen om manlig överordning och kvinnlig underordning där mannen betraktats som representant för förnuftet och tanken medan kvinnan definierats utifrån sin kropp.⁸ Det är inte förrän

---

5. Se Mia Österlund, "Ingen är vad hon synes vara", Heidi Yläkallio, Sofia Jusslin, Matilda Ståhl & Anders Westerlund (red.), *Genom texter och världar. Svenska och litteratur med didaktisk inriktning – festskrift till Ria Heilä-Yläkallio*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2019, s. 253–269; Magnus Öhrn, *Pojklandet*, Stockholm: CKM Förlag 2017, s. 71–72.

6. Alaimo & Hekman, "Introduction", s. 9–10.

7. *Ibid.*, s. 6.

8. Kathleen Lennon, "Feminist perspectives on the body", Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* 2019, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/feminist-body/> (hämtad 2/9 2020).

under 1900-talet som kroppen och dess funktioner som perception och rörelser synliggjorts inom fenomenologin som betydelsefulla och outhärliga för hur tänkandet struktureras.⁹

Min uppfattning är att olika föreställningar om moderlighet kan avläsas på den materiella kroppen. För att få ett grepp om hur moderskroppen kan förstås hänvisar jag till Linda Alcoffs begrepp *visible identities*¹⁰ eller skönjbara identiteter som jag valt att översätta det till. Alcoffs studie bottenar i Maurice Merleau-Pontys teori om sambandet mellan kunskap och kropp samt hans tes om att vi är våra kroppar, att kroppen positionerar vårt perspektiv.¹¹ Vår världsuppfattning är alltså beroende av hur kroppen rör sig i världen och varseblir den. Alcoff utprövar ett fenomenologiskt perspektiv i sin förståelse av de delar av identiteten som är förankrade i kroppsliga uttryck. Hon erbjuder en tolkning av kroppen som förenar olika kategorier av social identitet med individers uppfattningar om kroppslighet, sin egen och andras. Ytterligare fokuserar hon etniska och könade identiteter och uppmärksammar hur kroppsliga markörer såsom hudfärg, hår, näsor, bröst och genitalier samt även kroppsrörelser omfattas av betydelser som påverkar hur vi själva och andra uppfattar yttre egenskaper. Det synliga blir ett signum som ålägger oss att urskilja vad det betecknar samt vad som finns bakom och bortom det synliga.¹²

Med detta menar Alcoff, att det vi kan se, till exempel kroppens skönjbara delar, frammanar en viss tolkning i vårt medvetande som blir ett slags verifikation för en viss typ av identitet. Enligt Alcoff skapar könsmedvetenheten inlärd kroppsliga manér vilka upplevs som naturliga då de efter en lång tid av upprepning utförs omedvetet.¹³ Med hänvisning till Gail Weiss föreslår Alcoff att kvinnors inlärd kroppsrörelser och manér springer ur en icke-språklig föreställning om kroppens pose som manifesterar

---

9. Se till exempel Georg Lakoff & Mark Johnson, *Philosophy in the Flesh*, New York: Basic Books 1999.

10. Linda Martín Alcoff, *Visible Identities: Race, Gender and the Self*, New York: Oxford University Press 2006, s. 6.

11. Maurice Merleau-Ponty, *Phenomenology of Perception*, London & New York: Routledge 2002.

12. Alcoff, *Visible Identities*, s. 7: "The visible is a sign, moreover, and thus invites interpretation to discern what is behind it, beyond it, or what it signifies."

13. *Ibid.*, s. 108.

en föreställd relation till dess omgivning och andra kroppar.¹⁴ Denna pose bär på, menar Alcott, en imaginär föreställning om det rätta eller nödvändiga sättet för (kvinno)kroppen att röra sig i relation till män, barn och offentliga eller privata rum. För att en förändring av rådande maktstrukturer ska vara möjlig krävs enligt Alcott att vi börjar ”läsa” kroppar på nya sätt.¹⁵ Detta maktperspektiv är särskilt relevant då det gäller den brytningstid jag undersöker i 1960- och 1970-talens ungdomsroman.

I detta sammanhang är Sara Ahmeds resonemang kring kroppars rörelsemöjligheter också klagörande. Särskilt fruktbar för min analys är diskussionen hon för kring kroppar som frångår den sociala ordningen.¹⁶ Jag menar att moderskroppar som agerar på tvärs med en förväntad social ordning kan uppfattas som avvikande eller som otillräckliga, till och med som tecken på att kvinnor är odugliga mödrar. Ahmed utgår från begreppet orientering då hon formulerar en tes om hur kroppar följer olika livslinjer som återskapas och befästs då kroppar väljer att följa dem. Orientering handlar om att känna sig hemma i sin kropp men kan likaväl handla om att hamna i kontexter där kroppen blir obekvämlig.

Alcotts och Ahmeds förståelser av kroppar kan således, menar jag, knytas an till hur moderns kropp, beröring och röst skildras ur pojkperspektivet. Thorvalls och Carpelans protagonister läser sina mödrar på olika sätt men bägge förhåller sig till mödrarnas kroppar, beröringar och yttranden. Vad jag är ute efter att identifiera är hur denna kroppslighet gestaltas. Det kan handla om en kropp som omfamnar, en röst som bara är en suck eller en hand som vidrör eller smeker. I lika hög grad handlar det om att urskilja moderskroppar som eventuellt frångår etablerade mönster.

I detta sammanhang återoppar jag även Karen Coats och Lisa Rowe Fraustino som hävdar att barn- och ungdomslitteraturen erbjuder modersmodeller som uppfyller eller utmanar kulturella ideal för moderskap. Enligt Coats och Fraustino handlar berättelserna inte

---

14. Ibid., s. 107.

15. Ibid., s. 189.

16. Sara Ahmed, *Queer Phenomenology: Orientations, Objects, Others*, Durham & London: Duke University Press 2006, s. 89–91.

bara om mödrar, de förmedlar även modeller för hur moderskap ska eller inte ska utövas i livet i allmänhet.¹⁷ Författarna påpekar att dessa scheman eller modeller och kontramodeller förändras över tid, och därför underbygger uppfattningen att moderskapet eller modrandet är performativt. Begreppet modrande härstammar från det engelska *mothering* som först använts av feministiska tänkare som Simone de Beauvoir, Adrienne Rich och Nancy Chodorow.¹⁸ I en svensk kontext används begreppet av Ulla Holm i avhandlingen *Modrande och praxis: En feministfilosofisk undersökning*. Med begreppet avser Holm modrande som praktik, det vill säga som en handling snarare än som en låst roll.¹⁹

ETT VIDGAT PERSPEKTIV PÅ UNGDOMSBOKEN

Efter att i decennier varit ett negligerat forskningsområde har 1960- och 1970-talens ungdomslitteratur under senaste år stått i blickfånget för forskare. Kerstin Thorvall hör till dem vars produktion för barn och unga varit föremål för en rad nyläsningar.²⁰ Dessa studier ser jag som nyanseringar av synen på periodens ungdomslitteratur som tidigare, åtminstone delvis, kritiserats för att vara alltför probleminriktad och renons på konstnärlig eftertanke vilket också behandlats av Lena Kåreland.²¹ Kåreland syftar på de kritiker som på 1960- och 1970-talen

17. Karen Coats & Lisa Rowe Fraustino, "Performing motherhood: Introduction to a special issue on mothering in children's and young adult literature", *Children's Literature in Education* 46, 2015:2, s. 107–109, <https://doi.org/10.1007/s10583-015-9247-1>: "these texts thus not only tell stories about mothers, but they also encode powerful schemas that tell us how mothering should and should not be performed in the larger world."

18. Radhika Chopra, "Retrieving the father: Gender studies, 'father love' and the discourse of mothering", *Women's Studies International Forum* 24, 2001:3–4, s. 445–455, [https://doi.org/10.1016/S0277-5395\(01\)00168-6](https://doi.org/10.1016/S0277-5395(01)00168-6).

19. Ulla Holm, *Modrande och praxis: En feministfilosofisk undersökning*, Göteborg: Daidalos 1993, s. 148.

20. Lydia Wistisen, *Gångtunneln. Urbana erfarenheter i svensk ungdomslitteratur 1890–2010*, Lund: Ellerströms 2017; Maria Jönsson, *Behovet av närhet blir med åren betydligt större än att bevara sin värdighet. Om genus, trots och åldrande i Kerstin Thorvalls författarskap*, Lund: Ellerströms 2015; Sara Kärrholm, "Trötta mammors försvarare: familjevårdningar i Kerstin Thorvalls bilderböcker från 1970-talet", *Barnboken* 34, 2011:1, s. 178–191, <https://doi.org/10.14811/clr.v34i1.29>.

21. Lena Kåreland, *Skönlitteratur för barn och unga. Historik, genrer, termer, analyser*,

hävdade att böckerna mer likande reportage från samhällets bakgårdar än konstnärligt genomarbetade romaner.²²

Lydia Wistisen granskar samhällskritiken och den urbana miljö som Thorvall tecknar i de båda romanerna om Kjelle. Skildringen av modern som enligt mig är ett bärande element i romanerna summeras av Wistisen; hon beskriver en mor-sonrelation som hjälper Kjelle att förstå vad han vill i livet.²³ Maria Jönsson undersöker i sin studie det relationella subjektsblivandet i Thorvalls barnromaner genom queer- och subjektsteori. Hon hävdar att pojkens relationella subjektsblivande är en process som sker i samspel med mamman, som i sin tur inte sällan framställs som ett barn.²⁴

I likhet med Thorvall är Carpelan vida känd för sin omfattande produktion av bland annat lyrik och prosa för vuxna som behandlats i ett flertal studier. Författarens barn- och ungdomsromaner har däremot främst uppmärksammats i översiktsverk och artiklar.²⁵

Pojkskildringen har under 2000-talet återkommande varit föremål för intresse inom forskningen såväl internationellt som i Norden. Det av John Stephens redigerade pionjärverket *Ways of Being Male. Representing Masculinities in Children's Literature and Film* (2002) lade grunden för analyser av hur även pojkgestalter är inskrivna i köns- maktstrukturen.²⁶ Antologin för in begreppet hegemonisk maskulinitet i barnlitteraturanalysen och visar hur pojkgestalter på olika sätt

---

Lund: Studentlitteratur 2015, s. 43–44.

22. Ibid. Se även Ulla Lundqvist, *Tradition och förnyelse – svensk ungdomsbok från sextiotalet till nittiotalet*, Stockholm: Rabén & Sjögren 1994, s. 40. Enligt Lundqvist blir tonårslitteraturen på 1970-talet på gott och ont tydligare: "Ibland så till den grad att den blir dogmatisk och därmed [...] mer känslig för tidens gång."
23. Wistisen, *Gångtunneln*, s. 190.
24. Jönsson, *Behovet av närhet*, s. 82.
25. Qui Nyström, "Bo Carpelan", *Författare och illustratörer för barn och ungdom 2 C-Fi*, Lund: Bibliotekstjänst 1998, s. 9–18; Mia Österlund, "Den ituklippta duken – kring matbordet i finlandssvensk barnlitteratur", *Horisont* 43:6, 1996, s. 35–40; Maria Nikolajeva, "Tillbaka till Paradiset. Betraktelser över Bo Carpelans Marvin-böcker", Michel Ekman, Julia Tidigs & Clas Zilliacus (red.), *Medvandrare. Festskrift till Roger Holmström*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2008, s. 295–303; Mia Österlund, "Fantasi smittar av sig som snuva. Världen genom pojkögon i Bo Carpelans barnböcker om Anders", Michel Ekman, Julia Tidigs & Clas Zilliacus (red.), *Medvandrare. Festskrift till Roger Holmström*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2008, s. 281–294.
26. John Stephens (ed.), *Ways of Being Male. Representing Masculinities in Children's Literature and Film*, New York: Routledge 2002.

förhåller sig till eller tar avstånd från den normativa maskuliniteten.²⁷ Maskulinitet har varit ledordet även i nordiska studier av pojkböcker och ungdomsromaner med pojkprotagonist.²⁸ Forskningen har således en relativt enhetlig teoretisk ingång. Med min analys vill jag ge ett nytt perspektiv på pojkskildringen, ett som centrerar pojkblicken på moderskroppen, och utreda vilka implikationer detta får.

EN MOR TAR PLATS I RUMMET

Både Thorvall och Carpelan skildrar pojkprotagonister som försöker komma underfund med sig själva och sin familj. Kjelle upplever att föräldrarna, särskilt modern, inte förstår sig på honom. Flera episoder i böckerna skildrar en dialog mellan mor och son som urartar i ömsesidig upprördhet och förtvivlan. Parallellt med Kjelles tonårsangst löper hans förakt för modern som ur hans perspektiv är en beklagansvärd hemmafru, missnöjd med sitt liv och olycklig i sitt äktenskap. Kjelle har heller inte mycket till övers för sin far, men det är särskilt mot modern som föraktet riktas. I motsats till Thorvall skildrar Carpelan en mor-sonrelation som bottnar i tillit och harmoni. Johans föräldrar är närvarande, äktenskapet skildras som stabilt och hemmet som en trygg plats att vara i och återvända till.

I Thorvalls romaner växlar synvinkeln mellan en tredjepersonsberättare och Kjelles jagperspektiv. Berättaren fokaliserar ett fåtal gånger modern vilket ger läsaren inblick i hennes känslor och stämningar. Hos Carpelan är perspektivet, med undantag för några kortare avsnitt, Johans. Eftersom romanerna huvudsakligen fokaliserar Kjelle och Johan blir den information läsaren får om deras mödrar begränsad.²⁹

---

27. John Stephens, "Preface", John Stephens (ed.), *Ways of Being Male. Representing Masculinities in Children's Literature and Film*, New York: Routledge 2002, s. ix.

28. Svein Slettan, *Mannlege mønster: maskulinitet i ungdomsromaner, pop og film*, Agder: Universitetet i Agder, Fakultetet for humaniora og pedagogik 2009; Svein Slettan, *Inn i barnelitteraturen. Artiklar om bøker for barn og unge*, Kristiansand: Høyskoleforlaget 2010; Magnus Öhrn, *Pojklandet: pojken i svensk barn- och ungdomslitteratur*, Stockholm: Instant Book 2017; Olle Widhe, "Den orättvisaste orättvisan. Heroism och alternativ maskulinitet i Hans Erik Engqvists ungdomsroman *Tredagarskriget*", *Barnboken* 37, 2014, <https://doi.org/10.14811/clr.v37i0.165>.

29. Om fokalisering allmänt, se Maria Nikolajeva, *The Rhetoric of Character in Children's Literature*, Lanham, Maryland & London: The Scarecrow Press 2002, s. 61–63.

Det inledande kapitlet i *"Vart ska du gå?" "Ut"* belyser en situation där Kjelle irriteras över moderns närvaro i hans rum. Väl medveten om att tonåringar som besvärar av sina föräldrar är en trop i ungdomsskildringar, ser jag det som anmärkningsvärt hur påfallande Kjelles upplevelse manifesteras just genom moderns kropp, rörelser och närpå ordlösa närvaro i rummet. Här handlar det inte enbart om en förälder som oombedd rör sig på tonåringens territorium, utan om att det är just modern som gör det:

Fan, tänker han och kryper längre in i väggen, slår fram håret så att det blir en ridå mellan honom och henne. Om hon bara kunde låta bli att snurra omkring hela tiden. Det är tredje gången nu som hon måste komma in och lägga nånting i nån djävla låda.³⁰

Kjelles kropp reagerar kraftigt på moderns närvaro i pojkrummet. Tidstypiskt nog är Kjelle en långhårig kille, en aspekt som Thorvall understryker genom att hans hår får fungera som en tydlig gräns mellan pojkkroppen och moderskroppen. Det centrala här är att det uttryckligen är pojkblicken som hindras av håret. Han slipper se sin mamma. I övrigt beskrivs inte moderns kropp i citatet, bara hennes återkommande cirklande kring pojken, som en bild av modrandets reproduktiva rundgång där omsorgen görs om och om igen.

Trots att Kjelle försöker fly moderns blick genom att ta skydd bakom sitt hår, undgår han inte hennes uppgivenhet då hon drar ut byrålådorna och ordnar upp i röran.

Mellan de båda suckarna tittar hon igen på pojken som inte ser henne. På ingenting ser han och hans ansikte har stängt alla fönster och dörrar och reglat om. Därför suckar mamman en tredje gång.³¹

Mellan mor och son pågår en enveten, ordlös kommunikation som tar sig kroppsligt uttryck i och med att sonen "läser" sitt ansikte medan modern genom suckar och försök att fånga sonens blick anstränger sig för att få hans uppmärksamhet. I citatet skiftar perspektivet för ett

30. Thorvall, *"Vart ska du gå?" "Ut"*, s. 5.

31. *Ibid.*, s. 7.

kort ögonblick från sonen till modern, då modern betraktar pojken. Detta berättartekniska grepp blottlägger ett modrande som, hävdar Lisa Rowe Fraustino, kräver att en mor ska åsidosätta sig för sitt barn.³² Fraustino hänvisar till Susan Griffin som menar att en sideo-effekt av denna kulturella modersideologi är att modern riskerar att förlora sig själv.³³ Följden av detta blir en moderskärlek som löper risk att motverka sitt syfte och i stället kväva barnet med moderns omsorg. Med detta exponerar Fraustino en förhållandevis ensidig syn på moderskap, eftersom den utesluter moderns aktörskap och reducerar hennes roll till en enda, moderns.

Jag menar att det i Thorvalls roman sker något utöver detta. Genom att återkommande ta plats i Kjelles rum och inte ge efter för sonens uppenbara motstånd utan i stället, med sin kropp, sina blickar och suckar signalera sin närvaro, blir modern en aktör, snarare än en passiv betraktare. Att Kjelle i så hög grad stör sig på moderns närvaro pekar mot att det finns en kraft i det kroppsliga. Hennes identitet är här inte reducerad till att vara den ständigt oroliga, kvävande modern. I stället tar hon plats i rummet med sin kropp på ett sätt som går på tvärs med det begränsande som enligt Alcoff är utmärkande för kvinnors sätt att röra sig i fysiska rum. Alcoff hänvisar till fenomenologen Iris Young som menar att könade upplevelser av kroppslighet för kvinnan i många avseenden handlar om en brist, om att hon inte tar plats, varken i privata eller offentliga rum.³⁴ Detta begränsande av det kroppsliga kan handla om att sitta med benen i kors eller låta armarna omsluta kroppen. Enligt Alcoff är denna könade kroppsliga slutenhet en följd av att kvinnor uppfattas ha färre rättigheter att ta plats och röra sig i rum. Som jag läser det utmanar moderskroppen i Thorvalls romaner sådana hinder.

Där Thorvall gestaltar en mor och en son ständigt i otakt med varandra, skildrar Carpelan tvärtom en mor-sonrelation som bottenar

32. Lisa Rowe Fraustino, "Abandoning mothers", Lisa Rowe Fraustino & Karen Coats (eds.), *Mothers in Children's and Young Adult Literature. From the Eighteenth Century to Postfeminism*, Jackson: University Press of Mississippi 2016, s. 222.

33. Susan Griffin, "Feminism and motherhood", Moyra Davey (ed.), *Mother Reader: Essential Writings on Motherhood*, New York: Seven Stories 2001, s. 33–45.

34. Alcoff, *Visible Identities*, s. 107. Se även Iris Marion Young, *Throwing Like a Girl and Other Essays in Feminist Philosophy and Social Theory*, Bloomington: Indiana University Press 1990, s. 145.

i tillit och harmoni. En likhet är ändå att både Thorvall och Carpelan lyfter fram familjen och hemmet som betydelsebärande i berättelserna. När Johan i *Paradiset* drabbas av feber och tvingas ligga till sängs gläds han ”åt denna ofrivilliga frihet” som innebär att han får läsa och skriva i sängen, dricka saft och äta kex: ”Jag kunde inte önska någonting mera. Staden fick springa och gå och snurra utan mej. [...] Jag låg i min värme som skyddad, medan vinden där ute slog på plåttaket med sin maktlösa jättenäve.”³⁵ Hemmet står härmed ovanför och är skyddat från såväl stadens puls som häftiga väderfenomen. En viktig gestalt i denna harmoniska tillvaro är modern som med sin blotta närvaro får sonen att känna sig trygg.

I romansvitens första del *Bågen* råkar Johan ut för en skrämmande situation på gatan där han först tvingas fly undan två äldre pojkar för att strax därpå kollidera med en man som skriker argt åt honom. Då han kommer hem är han uppjagad och rädd:

Och hus, gator, människor, alla var tomma och hade plötsligt slutit sej samman mot mej. [...] När jag kom hem gick jag direkt in i mitt rum, satt en stund med jackan på och fingrade på några stenar jag plockat på en annan strand, en annan sommar.

– Johan.

Det var mamma som ropade från köket. Hon höll på att diska, hennes våta, röda händer rörde så lätt vid glas och tallrikar.

– Kan du gå ut med avfallspåsarna när du ändå är påklädd? Sen såg hon plötsligt skarpare på mej. Vad har hänt?

– Ingenting.³⁶

Pojkblicken fokuserar modern i en vardagssyssla, händerna som rör sig obekymrat i diskvattnet. Möjligtvis är det en betryggande syn som får Johan att slappna av. Men då modern vid blotta åsynen av sin son inser att någonting hänt släpper hon omedelbart disken, torkar av sina händer på kökshandduken och sluter sina händer om Johans ansikte så han inte kan slita sig loss. Johan överväldigas av sina känslor: ”Det kändes som om jag ville gråta, men jag svalde och svalde och höll

35. Carpelan, *Paradiset*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag 1973, s. 65.

36. Carpelan, *Bågen*, s. 9–10.

ögonen slutna. Och samtidigt kände jag mig glad, rädd och glad, ensam och ändå inte ensam, tom och ändå inte tom.”³⁷ Med hela sin kropp som kommer nära och håller om pojken signalerar modern omsorg och trygghet i en situation där sonen inte med ord kan uttrycka sin rädsla. I stunden behövs inga tröstande ord från modern, hennes närvaro och beröring är nog för att lugna Johan.

Denna episod kan läsas som ett uttryck för kulturellt föreskrivet modrande som följer på barnets nöd. Jag vill ändå problematisera ett sådant perspektiv och fokusera den ordlösa kommunikation som sker mellan mor och son, en kommunikation som bygger på moderns kroppsliga rörelser. För att hänvisa till Alcoff handlar det om att se bortom representationen, i det här fallet föreställningen om modern som den primära omsorgsgivaren, och i stället försöka urskilja den levda kroppen som gör identiteter flytande, komplexa, öppna och dynamiska.³⁸ Ett synsätt som enbart fäster sig vid representation riskerar enligt Alcoff att bli en alltför homogen kategorisering av identiteter.

En viktig aspekt i sammanhanget är hur modersgestaltningen i Thorvalls och Carpelans romaner förhåller sig till den tidsperiod under vilken romanerna utkommer. Det är nämligen en tidsperiod som präglas av frigörelsetendenser såväl för kvinnor som för män. Då kvinnan uppmuntras frigöra sig från tillvaron som hemmafru och söka sig ut i arbetslivet sporrar mannen att bli delaktig i familjeliv och barnskötsel. Därtill är 1970-talet decenniet då skilsmässor blir ett återkommande motiv i barn- och ungdomslitteraturen.³⁹ Detta är, hävdar jag, betydelsefullt för om och i så fall hur modrandet realiserar i romanerna.

I den första delen av Thorvalls romansvit framställs modern i första hand som en underkuvad och trött hemmafru. Hon lever för barnen, maken och hemmet utan anspråk på eget välbefinnande. Denna anspråklöshet accentueras av att hon inte har något namn i romanen utan enbart refereras till som ”morsan” eller ”mamma”. I relation till romanens utgivningsår, 1969, framstår modern som en

---

37. Ibid., s. 10.

38. Alcoff, *Visible Identities*, s. 112.

39. Käreland, *Skönlitteratur för barn och unga*, s. 44–45; Vivi Edström, ”Värderingar i ungdomslitteraturen”, Vivi Edström & Kristin Hallberg (red.), *Ungdomsboken. Värderingar och mönster*, Stockholm: Liber Förlag Ab 1984, s. 40–42.

relik från 1950-talet, en period som ofta definieras som hemmafruarnas tidevarv.⁴⁰ I Sverige började hemmafruns belägenhet debatteras i början på 1960-talet och andelen hemmafruar minskade successivt i och med statliga åtgärder såsom tillgången till kommunal dagvård som främjade kvinnors inträde på arbetsmarknaden.⁴¹

Modern i Thorvalls roman är av allt att döma inte nöjd med sin situation men förefaller sakna resurser att ändra på den. Detta är något Kjelle reflekterar över då han konstaterar att det vore bättre med en mamma som någon gång blev riktigt arg: "[...] för då kunde man ju bli arg tillbaka. Men vad gör man med en som bara *tittar*. Och suckar. Och ser trött ut. Låter ansiktet ramla ner liksom. Bara för att *visa*."⁴² Ur Kjelles perspektiv framstår modern som en martyr, en som uppoffrat sitt eget liv för barnen. Det är ett martyrskap som inte signaleras med ord, utan väldigt påfallande genom kroppen. Kjelle ser och har förståelse för moderns belägenhet men stör sig på dennas oförmåga att frigöra sig från sin situation. Fadern är sällan hemma om kvällarna och sonen anar att fadern har ett förhållande med en annan kvinna. Trots att Kjelle föraktar sin far för detta är det modern som skuldbeläggs:

Fy fan, jag tycker han är äcklig, en gubbe i hans ålder, och det är verkligen synd om henne, men om hon slutade upp med att oroa sig över mig jämt så kanske hon skulle ha mera tid att, ja, se snyggare ut, ha något annat på sig, göra något åt håret, läsa nån bok eller så [...].⁴³

Samtidigt som sonen ömmar för modern som bedragen hustru är han arg över moderns håglöshet, vilket understryks genom kritik av moderns utseende, klädsel och brist på initiativ. För sonen blir följden av moderns ständiga omsorg om sina barn och roll som förtryckt hustru ett modersförakt som gränsar till hat: "innan han slutligen

---

40. Gro Hagemann & Hege Roll-Hansen (eds.), *Twentieth-Century Housewives. Meanings and Implications of Unpaid Work*, Oslo: Unipub forlag 2005.

41. Yvonne Hirdman, *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier*, Stockholm: Carlsson 1992.

42. Thorvall, "Vart ska du gå?" "Ut", s. 13. Kursiv i originalet.

43. *Ibid.*, s. 42.

somnar känner han hur han hatar alla. Mamma mest.”⁴⁴ Ur sonens perspektiv förefaller modern inte bry sig om sitt, ur hans synvinkel, kroppsliga förfall vilket underbygger hans hatkänslor. Så till vida uppfyller Thorvalls modersgestalt ungdomsromanens trop för misslyckat moderskap. Samtidigt, och detta är en läsning jag argumenterar för, kan passagen om moderns ovärdade kropp läsas som ett motstånd. Enligt Sara Ahmed är kroppar situerade i tid och plats och kroppar blir könade enligt hur de tar plats i en rumslighet.⁴⁵ En kropp som inte ”känner sig hemma” i ett rum blir obekvämt. Ur ett sådant perspektiv kan moderns ointresse för att sköta om sin kropp läsas som ett motstånd mot belägenheten som hemmafru. Det är ett motstånd som manifesteras genom hela kroppen.

MODERSKROPPEN SOM RESURS

I motsats till Kjelles mor har Johans mamma ett namn, nämligen Eva. I kristen mytologi är Eva människosläktets stammomoder och inom den katolska tron betraktad som ett helgon. Huruvida det finns någon koppling mellan Carpelans modersgestalt och namnets ursprung är givetvis en tolkningsfråga. Men Carpelans skildring av Johans mor som närvarande, lyhörd inför sonens behov och omsorgsfull gentemot andra, ger belägg för en helgon- och stammomodersymbolik. I *Bågen*, som skildrar Johans sommarlov i skärgården och hans vänskap med den funktionshindrade Marvin, förekommer episoder där Johan betraktar sin mamma och kommenterar hennes rörelser och utseende. Det är fråga om episoder som förknippas med Johans känslolägen, att han känner glädje eller oroar sig över något. Ett exempel på en sådan episod är då Johans familj blir bjuden på en båtutflykt med en direktörsfamilj. Johan är rädd för den hårda sjögången och iakttar sin mamma samtidigt som motorbåten rusar fram över vågorna: ”Håret blåste i ansiktet på mamma, och när hon strök det åt sidan var hon som en ung flicka. Skum yrde in över plexiglasrutan.”⁴⁶ I Johans ögon förefaller mamman oberörd av de höga vågorna som får båten att

---

44. Ibid., s. 44.

45. Ahmed, *Queer Phenomenology*, s. 2–9.

46. Carpelan, *Bågen*, s. 72.

skumpa och vattnet att skvätta över relingen. Med hela sin kropp signalerar hon njutning men också frid vilket lugnar Johan.

Senare på kvällen, efter att Johans familj väntat ut en storm i direktörsfamiljens sommarvilla, grips Johan av hemlängtan. Den lyxiga villan och de främmande människorna gör honom orolig: "Jag frös. Plötsligt ville jag hem. Mamma fångade min blick och nickade. En häftig glädje gick som en våg genom mej."⁴⁷ Johans pappa är närvarande i samma rum men det är moderns blick sonen söker. Bekräftelsen som Johan får på sin oro är ordlös, det är genom sin kropp och sin blick modern förmedlar sitt stöd.

Det är en ordlös kommunikation och uttryckligen mellan mor och son. Modern framstår som ett slags ideal för moderskap, i och med att hon ständigt är närvarande och tillgänglig för Johans behov. Denna tillgänglighet för barnet framstår ändå inte som självupppoffrande.

En annan kväll sitter Johan vid köksbordet med sina föräldrar och funderar i tysthet över sitt första möte med Marvin som ägt rum samma dag. Det omtumlande mötet har inletts med att Johan närapå råkat i sjönöd, men fått hjälp av Marvin. Marvins nedsatta intellektuella förmåga förbryllar Johan samtidigt som han fascinerar av Marvins varsamma sätt att handskas med fåglar. Mitt i funderingarna kring Marvin fokuserar Johan mamman med sin blick: "Hon strök håret från pannan med en rörelse som jag sett hundratals gånger; hon satt så nära men var ändå långt borta."⁴⁸ Moderns närvaro och sätt att vidröra sitt hår får Johan att för ett ögonblick tänka på annat. Stunden med mamman i blickfånget lugnar honom och de motstridiga tankarna. Att han upplever en viss distans till mamman signalerar en mognadprocess, synen av den välbekanta handrörelsen är smärtsam eftersom den påminner om en barndom som redan ligger bakom honom.

Ovanstående exempel antyder, för att tillämpa Ahmeds begrepp orientering, att moderskroppen i Carpelans roman följer linjen för social ordning visavi kärnfamiljen och dess inbördes relationer. Samtidigt finns det en kraft i det kroppsliga. Genom rörelser, både sådana som är riktade direkt mot Johan och sådana som utförs utan "mottagare",

---

47. Ibid., s. 75.

48. Ibid., s. 33.

till exempel handen som stryker en hårslinga från pannan, får modern en helt annan agens i berättelsen än fadern vars kroppslighet varken nämns eller kommenteras av berättaren.

MODERSKROPPEN I UPPLÖSNING

I Carpelans roman finns modern ständigt till hands, hon är famnen som tar emot när sonen vacklar eller behöver vägledning. I Thorvalls *"Vart ska du gå?" "Ut"* kulminerar moderns oro över Kjelles nattliga utflykter och misstänkta droganvändning i stället i att hon bryter ihop:

Sjunker ihop som en gammal trött ballong, i sin omöjliga badrock, näsduksbollen som rullar ut på golvet och lägger sig under bordet, medan hon sjunker ihop och gråter med ansiktet mellan sina händer. Fy fan, något så eländigt. Man kan inte stå ut med det. Man skulle vilja slå henne tills hon tystnar.⁴⁹

Moderskroppen som ger vika, händerna som omsluter ansiktet och den använda näsduken som rymmer iväg, gestaltar ett moderskap i upplösning. En förklaring till att sonen som betraktar det hela fylls av avsky och ilska är att modern misslyckas i sitt moderskap. I stället för att vara klippan som tar emot går hon sönder själv. Romanen avslutas i ett slags limbo där pappan bekräftar för Kjelle att han träffat en annan kvinna och att han och modern eventuellt ska gå skilda vägar. Modern har gett sig av och ges ingen röst vad gäller denna eventuella separation.

I uppföljaren *"Vart ska du gå?" "Vet inte"* har fyra år förflutit och 18-årige Kjelle bor med modern och lillebrodern i en förort. Föräldrarna har nu skiljt sig och relationen mellan mor och son är fortsatt problematisk. I det inledande kapitlet tänker Kjelle tillbaka på dagen då modern tog med sig lillebrodern och lämnade efter sig en papperslapp i köket:

'Har tagit Stefan och åkt. Det ligger köttbullar i frysen. Mamma'.
Morsans stora handling. Den gången hon gjorde något annat än

---

49. Thorvall, *"Vart ska du gå?" "Ut"*, s. 93.

suckade, gnällde och smög med näsduken. [...] – Men nästa dag kom hon hem. Längre klarade hon det inte.⁵⁰

Moderns frigörelseförsök blir ur Kjelles perspektiv ett misslyckande och en snopen återkomst till tillvaron som plågad hemmafru. Det är en tillvaro som är knuten till det kroppsliga, suckarna, gnället och gråten. Tillvaron som hemmafru hör också ihop med moderskapet och det omtänksamma modrandet görs via köttbullarna som trots allt lämnas kvar i frysen. Enligt Fraustino lever en kraftigt romantiserad föreställning om modern som ständigt kärleksfull, osjälvisk och lugn kvar, feministiska landvinningar till trots.⁵¹ Den kroppsliga protest som sker i och med att modern faktiskt frigör sig från hemmet, för att markera att hon blivit kränkt av maken, slutar ändå i en backlash eftersom ingen annan möjlighet, varken ekonomisk eller social, finns till hands.

Äktenskapet som ändå till sist resulterar i skilsmässa från den otrogne maken samt en kurs för att komma ut på arbetsmarknaden medför inte ett lyckligare liv för mamman. Ur Kjelles perspektiv är detta en ekvation som inte går ihop:

Morsan hade ett nytt och bättre liv, det var inte frågan om annat, och därför kunde pojken inte fatta varför hon fortfarande gick och såg ut som om hon var världens mest drabbade. Vaddå? Det var väl bara att sätta igång med något. – Gå ut och dansa till exempel. [...] Om pojken nån gång kastade fram ett sånt förslag för att vara bussig och visa att han ändå brydde sig om henne, då fick hon den där slocknade blicken och martyrdraget över munnen.⁵²

Moderns belägenhet som fränskild hemmafru uttrycks genom pojkens blick på henne via hela hennes kropp och hur hon ser ut, i ansiktet och via hennes blick som förlorat sin lyster. Kjelles försök att visa hänsyn mot mamman är ändå otillräckliga och några alternativ för modern att ta sig ur denna sits skrivs aldrig fram. I stället väljer hon att ta

50. Thorvall, "Vart ska du gå?" "Vet inte", Stockholm: Albert Bonniers förlag 1975, s. 7.

51. Fraustino, "Abandoning Mothers", s. 221.

52. Thorvall, "Vart ska du gå?" "Vet inte", s. 76.

sitt liv. Detta sker en kväll då lillebrodern är hos pappan och Kjelle med sin flickvän. I beskrivningen av händelsen tar tredjepersonsberättaren över och fokaliseringen skiftar från Kjelle till modern. Maria Nikolajeva påpekar att detta grepp är av särskild betydelse i litteratur för barn och unga eftersom det understryker skillnaden mellan den vuxna rösten och den ungas perspektiv.⁵³

Berättaren beskriver hur Kjelle, intet ont anande, stiger över tröskeln ut ur hemmet, glad över att få sova över hos flickvännen och obekymrad över modern som blir kvar i lägenheten med färdigt tillredd middagsmat för tre:

Trots allt hade han inte förstått att denna morsa som gått där i åratals och droppat gnäll, tårar och förebräelser tills man inte hörde henne, inte märkte att hon fanns, hon gjorde det *för att man skulle bry sig om*. [...] För att dom skulle märka att hon fanns.⁵⁴

Användningen av ordkonstruktionen ”trots allt” kan läsas som tredjepersonsberättarens förebräelse mot tonårssonen som borde ha sett och förstått mer, möjligen visat sin tacksamhet över moderns uppoffringar. Konstruktionen signalerar att moderns nödrop var tydliga och framför allt kroppsliga i form av den ständiga närvaron i hemmet, den malande, klandrande rösten och den tårfyllda blicken. I detta fall visar sig den pojkblick texten anlägger på modern att delvis skymma den förtvivlan som slutligen leder till att modern begår självmord.

Anmärkningsvärt är hur tredjepersonsberättaren framställer moderns självmord som en uppmärksamhetssökande handling genom att fokalisera Kjelle som tolkar självmordet som moderns hämndaktion då hon inte blivit sedd och bekräftad i sin omsorg:

– *Hur kunde hon?* Hur kunde hon göra det? Och det var inte det att hon var *död*, för det begrep han inte. Utan att detta hade hon gjort emot *dom*. För att hämnas. För att visa. För att tvinga dom att bry sig om henne.

53. Nikolajeva, *Rhetoric of Character*, s. 5.

54. Thorvall, ”*Vart ska du gå?*” ”*Vet inte*”, s. 131. Kursiv i originalet.

Men det skulle dröja mycket länge, innan han insåg att nu var han av med henne och ändå inte av med henne. Inte så länge han levde skulle han slippa henne. Och det var väl det hon menade.⁵⁵

Perspektivskiftet från Kjelle till tredjepersonsberättaren understryks av att tilltalet är vuxet, här saknas den tonårsjargong som i övrigt präglar Thorvalls böcker. Men i stället för att försöka förklara självmordet som en följd av en möjlig depression understryker tredjepersonsberättaren Kjelles ilska. Kjelle anklagar nämligen modern för självmordet. I en så kallad proleps eller flashforward förutsäger berättaren hur moderns självmord kommer att påverka Kjelle som vuxen man. Det är ett scenario som förefaller rätt makabert då det låter förstå att självmordet kan läsas som en ”seger” för modern i och med att Kjelle aldrig någonsin kommer att slippa henne. Och att det uttryckligen sker genom kroppens materialitet, genom att det fallerande modrandet abrupt avbryts av självmordet.

Ur ett nutida perspektiv är det påfallande att recensenterna inte verkar ha reagerat på att en mor tar sitt liv i en roman riktad till ungdomar. I stället är det Thorvalls skildring av ungdomarnas utsiktslöshet, haschanvändning och kritik av vuxenvärlden som lyfts fram. Ingrid Schöier kritiserar exempelvis i *Svenska Dagbladet* Thorvalls ”otroligt fula vokabulär kring sex och kärlek” och menar att romanen målar upp en alltför dystert framtidsvision för de unga.⁵⁶ I ett genmäle till recensenterna förklarar Thorvall att hon velat skriva en roman om den verklighet som många svenska ungdomar lever i men som föräldragenerationen enligt henne antingen förnekar eller blundar för.⁵⁷ Det är en verklighet som enligt henne präglas av brist på utbildning, jobb och framtidstro.

Ann-Marie Alfvén-Eriksson nämner däremot självmordsaspekten i en artikel om dåtida mammaskildringar i barnlitteraturen.⁵⁸ Artikelns

---

55. Ibid., s. 145. Kursiv i originalet.

56. Ingrid Schöier, ”En blå moped eller en pipa hasch”, *Svenska Dagbladet* 27/11 1975. Kursiv i originalet.

57. Genmålet som saknar rubrik är skrivet av Kerstin Thorvall och ingår i *Dagens Nyheter*s sektion ”På stan”, 26/3 1976.

58. Ann-Marie Alfvén-Eriksson, ”Alla dessa morsor (som det är svårt att frigöra sig ifrån)”, *Dagens Nyheter* 2/12 1975.

utgångspunkt är den modersmyt som enligt skribenten utmanas i flera barn- och ungdomsböcker. Alfvén-Eriksson hävdar att det måste kännas befriande för många mödrar att få läsa om "trötta, misslyckade, mycket mänskliga, ibland t o m karikerade mammor" och därmed slippa den modersförträfflighet som fortsatt finns i många barnböcker. Och vidare, att även barn och unga vinner på att läsa vardagsskildringar som är verklighetsnära och hederliga eftersom "beskrivningen av alltför förstående och 'goda' mammor ökar barnens känsla av maktlöshet och mindervärde".⁵⁹ Detta kan läsas som en tidstypisk syn på framför allt ungdomslitteraturen som under denna period inte skydde tabun eller var rädd för att ifrågasätta vuxenvärldens normer och värderingar.⁶⁰

KRAFTEN I MODERSKROPPEN

I Carpelans *Paradiset* har ett år passerat sedan Johans första sommarlov på Talludden. I uppföljaren har ön Bågen sålts och Marvin och hans mor Gerda tvingas flytta till Helsingfors. Johans familj ordnar med lägenhet och arbete åt både Gerda och Marvin. Handlingen kretsar kring Marvins och Gerdas vedermödor i en främmande miljö och Marvins svårigheter att passa in och få förståelse av omgivningen för sin funktionsnedsättning. Berättarperspektivet är fortsatt Johans, bortsett från det första kapitlet som berättas i tredje person och skildrar hur Marvin och Gerda lämnar Bågen.

Gestaltningarna av Johans mamma är sporadiska vilket förklaras av att relationen till föräldrarna förändrats. Detta kommenteras i samband med ett besök hos Erik, sonen i direktörsfamiljen. Johan känner en viss dragning till Erik trots att denne beskrivs som skrytsam, dryg och svår att förstå sig på: "Och pappa och mamma förstod jag ofta inte alls. Jag kom att tänka på, att det som jag talat med dem om förra sommaren, det kunde jag inte mera tala med dem om nu, ville inte heller."⁶¹ Reflektionen kan läsas som ett steg i tonåringens mognadsprocess där relationen till föräldrarna förändras i takt med att behovet av integritet ökar.

---

59. Ibid.

60. Käreland, *Skönlitteratur för barn och unga*, s. 43.

61. Carpelan, *Paradiset*, s. 24–25.

Någon regelrätt protest handlar det däremot inte om. Snarare om en vemodig insikt, som i följande episod där Johan beskriver hur befriande det är när veckans sista skoldag är till ända och ett veckoslut hägrar. I beskrivningen sitter Johan i sitt rum, skriver brev och somnar med näsan i Jules Vernes roman *Den hemlighetsfulla ön*: "[...] och vaknade först när mamma strök mej över håret och viskade i mitt öra: – Maten är färdig! Eller kanske drömde jag det också."⁶² Förnimmelsen av moderns kroppslighet finns fortsatt kvar i *Paradiset*, här i beskrivningen av hur hennes kropp böjer sig över sonens kropp och hur hon väcker honom med den lätta handrörelsen. Samtidigt pekar sonens upplevelse av det behagliga uppvaknandet mot något som varit, som en djupt rotad känsla eller ett barndomsminne av modern.

Trots att Johans mamma figurerar i marginalen i *Paradiset* skrivs hon fortsatt in i episoder som är betydelsefulla eller svåra för sonen. Som då familjen gör en utflykt till Fölisön i Helsingfors tillsammans med Marvin och Gerda. För Johan blir utflykten en påminnelse om att Marvin inte hör hemma i staden, utflykten får nämligen Marvin att längta till Bågen och till havet. Han rör sig oroligt på ön och är ledsen, ett känslotillstånd som Johan hela tiden betraktar: "Han såg långt bort och sa sen plötsligt, med liten röst: – Jag vill hem. [...] Vi sökte oss ut, vandrade upp för gången mot den gamla träkyrkan. Mamma lade handen om axlarna på mej."⁶³ Johans känsla av otillräcklighet inför Marvins hemlängtan och sorgsenhet registreras av mamman. Hon märker hur det är fatt och tröstar än en gång sin son utan att vare sig han eller hon behöver yttra ett ord.

SLUTORD

Med avstamp i tidigare pojkforskning har jag i min artikel granskat pojkskapet bortom begreppen homosocialitet, hegemonisk maskulinitet och könskonstruktion och i stället vidgat perspektivet genom att undersöka pojkblicken på moderskroppen. Detta har jag gjort genom att framhäva den feministiska materialistiska förståelsen av kroppen som en medskapande och aktiv kraft. Med hjälp av denna teoribildning

---

62. Ibid., s. 43.

63. Ibid., s. 47.

har jag kunnat erbjuda en ny läsning av det moderskap som gestaltas i Thorvalls och Carpelans ungdomsromaner. Min läsning visar att kroppslighet inte enbart handlar om kulturellt kodade föreställningar eller om kroppar som produkter av historiskt föränderliga diskurser. I lika hög grad handlar det om kroppslig agens, det vill säga om kroppens materialitet som resurs eller motkraft.

Fraustino och Coats konstaterar att den litterära modersgestalten ofta är statisk och platt för att författaren ska kunna skriva fram ett slags pedagogik för hur en idealmor bör eller inte bör vara. Via intrig och karaktärsbågar avslöjas konsekvenserna av moderns sätt att vårda och finnas till hands.⁶⁴ I relation till den svenska ungdomsromanen är detta ett påstående som kan problematiseras. Jag har i mina tidigare artiklar visat att föräldraskapet i den samtidsrealistiska ungdomsromanen på 1970-talet skrivs fram i en brytningstid då föräldraskap diskuteras med sällan skådad intensitet i samhället. Debatten åter speglas även i ungdomsromanen där skildringen av föräldraskapet är långt från statisk.⁶⁵ Jag har argumenterat för att det snarare handlar om gestaltningar som genusmässigt och ideologiskt kommenterar och tar ställning till föräldraskapet mot bakgrund av aktuella diskussioner kring 1970-talets samhälle.

Modersgestaltningen och modrandet i Thorvalls och Carpelans romaner kan heller inte kategoriseras som statiska. I stället skrivs mödrarna fram som viktiga aktörer i den bemärkelsen att de tar plats i texterna på ett sätt som fadersgestalterna inte gör. Detta sker genom att pojkgestalterna zoomar in sina mammor i olika sammanhang, ofta då pojkarna upplever något slag av känsloturbulens. I Thorvalls romaner söker Kjelle utlopp för sin frustration medan Johans behov handlar om trygghet och tröst. Sett ur Kjelles perspektiv misslyckas

---

64. Lisa Rowe Fraustino & Karen Coats, "Introduction. Mothers Wanted", Lisa Rowe Fraustino & Karen Coats (eds.), *Mothers in Children's and Young Adult Literature. From the Eighteenth Century to Postfeminism*, Jackson: University Press of Mississippi 2016, s. 3.

65. Pia Vuorio, "Din frihet är nära kopplad till min egen: En feministisk psykoanalytisk läsning av emancipations- och modersmotiv i Maud Reuterswårds Elisabeth-trilogi", *Barnboken* 39, 2016, <https://doi.org/10.14811/clr.v39i0.254>; Pia Vuorio, "Hon har äntligen vaknat! Familjedynamik och maktförskjutning i 1970-talets ungdomsroman: Maria Gripes ...ellen, dellen... och Maud Reuterswårds *Flickan och dockskäpet*", *Finsk tidskrift* 2018:2, s. 9–33.

modern i att uppfylla idealet för den behärskade och tillfredsställda modern och hemmafrun. Det Kjelle ser är i stället en mor som "mest gick omkring i badrock på mornarna och ofta hade en liten hårdvåt näsduk, som hon förde mot näsan eller mot ögonen"⁶⁶, åtföljt av "Nej-men-Kjelle'-sucken".⁶⁷ Att moderns belägenhet som ömkansvärd hemmafru återkommande gestaltas genom hennes kropp kan, liksom den ständigt gråtfärdiga uppsynen, läsas som ett slags kroppslig protest och ett utslag av depression.

I kontrast till hur Thorvall gestaltar mor-son-relationen botten Carpelans gestaltning i harmoni och förtroende. Mammans repliker är få och replikskiften mellan mor och son handlar i huvudsak om moderns vänliga uppmaningar eller tröstande ord. Fokus är också här på moderns kropp, hur den omfamnar sonen eller hur hon varsamt rör vid honom. Detta signalerar, menar jag, att kroppens betydelse i bemärkelsen att finnas till hands och inge trygghet företräder orden och därmed delvis ligger bortom konstruktioner och diskurser.

Modrandet realiserar på olika sätt hos Thorvall och Carpelan. Där modern i Thorvalls romaner brister skildrar Carpelan den goda modern som enbart genom en blick eller en rörelse får sonens oro att stillna. Berättarperspektivet är avgörande i sammanhanget eftersom det så gott som utan undantag är pojkblicken läsaren följer. Såväl Thorvall som Carpelan representerar därigenom en ny pojkskildring där moderskapet, som jag visat, spelar en avgörande roll. Att just kroppsligheten och bandet mellan pojke och mor fokuseras tillhör de medel med vilka Thorvall och Carpelan förnyade sin tids ungdomslitteratur, en förnyelse som ekar vidare i dagens ungdomsromaner.

---

66. Thorvall, "Vart ska du gå?" "Vet inte", s. 6.

67. Ibid., s. 6.

”Det enda som hjälper mot tankar är hud”

Språk och kropp i Monika Fagerholms Diva (1998)

”DET ENDA SOM HJÄLPER MOT TANKAR ÄR HUD.” *Diva*, jagberättaren i Monika Fagerholms andra roman *Diva. En uppväxts egna alfabet med docklaboratorium (en bonusberättelse ur framtiden)* från 1998, återkommer gång på gång till detta, som en påminnelse, ett mantra, ett slags åskledare för stormiga tankar och känslor.¹ Tankarna, medvetandet, talet är något som kan rusa iväg med oss och något som vi inte har kontroll över, och vi behöver mötet med det kroppsliga för att hejda deras framfart. Genom att använda hud och beröring som en punkt för förankring och konkretion skapar *Diva* ett samband mellan språk och kropp, hon låter huden vara ett gränssnitt mellan de två.

Medan *Diva* är ständigt berättande, ständigt tolkande, ständigt skapande, fungerar grannflickan Kari som hennes motpol, eftersom Kari är närapå språklös.² Kari härmar ett konstgjort språk då hon talar, hon får såväl bildligt som bokstavligen vara stoff i andras lekar

1. Monika Fagerholm, *Diva. En uppväxts egna alfabet med docklaboratorium (en bonusberättelse ur framtiden)*, Helsingfors: Söderström & C:o Förlags Ab 1998, t.ex. s. 75, 169, 255, 257, 350, 397, 438, 445. Fet stil och kursiv enl. original om inte annat anges. Frasen kommer från en dikt av Inger Lundmark, ”Det enda som hjälper ...”, *Klo* 1987:5–6.
2. Se också Maria Margareta Österholm, ”Docklaboratoriet. Vårt alternativa laboratorium som i Frihet Utvecklas där Frihet Finns. Om systererna SannaMaria och Kari i Monika Fagerholms *Diva*”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2009:1, s. 48–60; Maria Margareta Österholm, *Ett flicklaboratorium i valda bitar. Skeva flickor i svenskspråkig prosa 1980–2005*, Stockholm: Rosenlarv förlag 2012, s. 271–275; Kaisa Kurikka, ”Becoming-Girl of Writing. Monika Fagerholm’s *DIVA* as Minor Literature”, Kristina Malmio & Mia Österlund (eds.), *Novel Districts. Critical Readings of Monika Fagerholm*, Helsinki: Finnish Literature Society 2016, s. 38–52, <https://doi.org/10.21435/sflit.9>.

och skapande. Kari har förlorat talförmågan och lär sig tala på nytt med hjälp av en rullbandspelare, hon spelar in hyperkorrekta fraser för att höra hur rösten låter.³ Också tillsammans med andra talar hon mest i korrekt, formaliserat språk: ”ordspråk, glosor, Pelle-meningar på den renaste svenska man någonsin har hört i Värtbyhamn med överallt.”⁴ Diva kallar Kari för ”ett hus av ord” som om själva hennes struktur, hennes kropp och bärande delar, är detta strukturerade språk.⁵ Det enda oregerliga med Kari är hennes hår, som växer vilt och är alldeles för lockande för både pojkar och flickor för att Värtbyhamn med omnejd ska tolerera det – och hår är lätt att kapa.⁶ SannaMaria i sin tur parkerar sin syster i skolans teaterskrubb. Hon kallar Kari ett orakel, ”**Kari-metamorfofen-som-ska-bli-fjäril**”, och skapar en suggestiv berättelse med hjälp av sin syster.⁷ Kari är också ”Tredje Hjulet i Barnäktenskapet som **förhållandet** mellan SannaMaria och Sebba döps till”.⁸ För Divas bror Mellanbjörn blir Kari så småningom ett lyriskt motiv.⁹ Med andra ord är Kari ett mer eller mindre fantasiegående motiv i andras berättelser, inklusive Divas egen. Självt är Kari ytterst passiv ända tills hon lämnar sitt rum, går till en telefonkiosk – en plats för kommunikation – och sätter eld på sig själv.¹⁰

Jag återkommer till Kari längre fram – här får kontrasten mellan Diva och Kari illustrera det knippe frågor kring språk och kropp samt den filosofiska kontext mot vilka jag läser romanen. I det följande kommer jag att undersöka relationen mellan kropp och språk i *Diva* och sätta denna i relation till Judith Butler och Rosi Braidotti, två filosofer som representerar olika feministiska stigar: queerteori å ena sidan och könsskillnadsfilosofi å den andra. Kropp och kroppslighet är centrala i bådas tänkande, men de närmar sig tematiken på olika

3. Se t.ex. Fagerholm, *Diva*, s. 231.

4. Ibid., s. 49. Pelle förekommer i räkneexempel i Divas läroböcker, och Diva ger också egna exempel på den traditionella, korrekta pojken Pelle i traditionella, korrekta meningar: ”Pelle är en flitig gosse som läser sina läxor idogt. Pelle säger att han ska bli diplomingenjör när han blir stor”, Fagerholm, *Diva*, s. 20.

5. Se t.ex. Fagerholm, *Diva*, s. 362.

6. Österholm, ”Docklaboratoriet”, s. 53–54.

7. Fagerholm, *Diva*, s. 331–332.

8. Ibid., s. 241.

9. Ibid., s. 326–327.

10. Se t.ex. Fagerholm, *Diva*, s. 242, 320, 439, 444. Se också Kurikka, ”Becoming-Girl of Writing”, s. 42.

sätt. Medan Butlers diskussion går genom språket, placerar Braidotti kroppen i fokus och talar om bland annat förkroppsligande och levd erfarenhet.

Judith Butler hör till de stora namnen i den feministiska filosofins guldålder på 1990-talet, och hennes filosofiska referensram utgörs av bland andra Michel Foucault och Monique Wittig. Rosi Braidotti i sin tur har Luce Irigaray och Gilles Deleuze som främsta filosofiska kontext. Kroppen, språket och relationen dem emellan är centrala i både Butlers och Braidottis tänkande, och de har båda utvecklat detta i ett flertal verk.¹¹ Butler och Braidotti har också gått i explicit dialog med varandra kring bland annat just språk och kropp.¹²

Kanhända ligger det nära till hands att med *Divva* stå mellan Rosi Braidottis och Judith Butlers tänkande och försöka välja analysperspektiv – romanen svarar ju så väl mot båda – eller också låta bli att välja och försöka undvika att halka in i en explicit jämförelse av två filosofer, för att inte tala om en jämförelse där man utifrån *Divva* försöker avgöra vem som har mest ”rätt”. I stället vill jag arbeta enligt en idé om en parallellläsning där också romanen utgör en relevant filosofisk utsaga. Jag tar avstamp i ett tillvägagångssätt som förespråkats av Toril Moi. Hon argumenterar för en läsning som tar sin utgångspunkt i det litterära verket snarare än en på förhand utvald teoretisk eller filosofisk referensram, för att inte låta teorin eller filosofin fungera som en katalysator.¹³ Hon talar om den filosofiska läsningen:

11. Se bl.a. Rosi Braidotti, *Nomadic Subjects. Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. Second edition. New York: Columbia University Press 2011, s. 24–25; Rosi Braidotti, *Metamorphoses. Towards a Materialist Theory of Becoming*, Cambridge & Malden: Polity 2002; Judith Butler, *Genustrubbel. Feminism och identitetens subversion*, översättning till svenska: Suzanne Almqvist, Göteborg: Daidalos 2007; Judith Butler, *Bodies That Matter. On the Discursive Limits of "Sex"*, New York & London: Routledge 1993.
12. Judith Butler & Rosi Braidotti, "Out of bounds. Philosophy in an age of transition", Rosi Braidotti & Alan D. Schrift (eds.), *The History of Continental Philosophy, vol. 7. After Poststructuralism: Transitions and Transformations*, Durham: Acumen 2010, s. 310; Judith Butler, "Feminism by any other name", *differences* 6 1994:2–3, s. 27–61; Braidotti, *Metamorphoses*, s. 34–54; Rosi Braidotti, *Nomadic Theory. The Portable Rosi Braidotti*, New York: Columbia University Press 2011, s. 131, 140; Judith Butler, *Genus ogjort. Kropp, begär och möjlig existens*, översättning till svenska: Karin Lindeqvist, Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag 2006, s. 193–203.
13. Toril Moi, *Revolution of the Ordinary. Literary Studies After Wittgenstein, Austin, and Cavell*, Chicago & London: The University of Chicago Press. Se också t.ex. Toril

För att undvika att litteraturen behandlas som filosofins tjänstefolk ska filosofiska läsningar – vilket jag förstår som litteraturforskning som intresserar sig för filosofi, förstått såväl som en uppsättning frågor som en uppsättning texter – utgå från en tilltro till litteraturens kapacitet att producera vad Stanley Cavell kallar ”klargöranden av filosofisk relevans som filosofin ensam inte helt har fått grepp om”.¹⁴

Vad innebär då en filosofisk läsning av *Diva*? Det finns ett faktiskt samtal mellan Butler och Braidotti, och jag låter *Diva* komma in som tredje part i det, inte bara genom vad protagonisten säger, utan genom att hon säger det hon säger: hon låter sitt trettonåriga jag formulera filosofiska kommentarer som om trettonåriga flickor självklart ges sådan auktoritet. *Diva*, Butler och Braidotti undersöker flick- och kvinnovaran vid samma historiska moment, det sena 1900-talet och den sena postmoderniteten.¹⁵ Jag kommer att visa hur språk och kropp är starkt bundna till varandra – sammanfaller – i *Diva*, såväl tematiskt som textuellt, och relatera romanens kroppsdiskurs till Rosi Braidottis och Judith Butlers tänkande om kroppens plats i språk och kultur. Detta belyser *Diva* som filosofisk roman, men framför allt belyser det *Diva* som gränsgestalt: inte en gränsöverskridande gestalt, utan en gestalt som tar gränsen i besittning och gör den till en existentiell position.

-
- Moi, "The adventure of reading: Literature and philosophy, Cavell and Beauvoir", *Literature & Theology*, 25, 2011:2, s. 125–140; Toril Moi, "Hedda's silences: Beauty and despair in *Hedda Gabler*", *Modern Drama* 56, 2013:3, s. 434–456; Toril Moi, "Hedda's words. The work of language in *Hedda Gabler*", Kristin Gjesdal (ed.), *Ibsen's Hedda Gabler: Philosophical Perspectives*, New York: Oxford University Press 2018, s. 152–173.
14. "To avoid treating literature as philosophy's handmaiden, philosophical readings – by which I understand literary criticism that takes an interest in philosophy, whether understood as a set of questions or as a set of texts – must proceed from a faith in literature's capacity to produce what Stanley Cavell calls 'illumination of philosophical pertinence that philosophy alone has not surely grasped'." Moi, "Hedda's silences", s. 434. Översättning: HL. Moi hänvisar till Stanley Cavell, *Must We Mean What We Say? A Book of Essays*. Updated edition. Cambridge: Cambridge University Press 2015, s. xxiii, <https://doi.org/10.1017/cbo9781316286616>.
15. För bredare postmodernistisk kontext, se Hanna Lahdenperä & Kristina Malmio, "Ett brunetternas hjärtlösa skrott'. Postmodernism och parodi i Monika Fagerholms *Underbara kvinnor vid vatten* (1994) och *Diva* (1998)", *Historiska och litteraturhistoriska studier* 92, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 814, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2017, s. 151–177.

Diva är Monika Fagerholms andra roman, och det av hennes verk som vid sidan av *Den amerikanska flickan* (2005) varit föremål för mest forskning, framför allt vad gäller *Diva* som (flick)gestalt och *Diva* som en postmodern, genreöverskridande språkvärld.¹⁶ Romanen utspelar sig i ett ständigt nu, men det är ett nu som inbegriper såväl det förflutna som framtiden – romanen börjar med fem prologer och slutar med ett frågetecken, och däremellan berättar den trettonåriga *Diva* fram sin tillvaro. Scener berättas och återberättas, och någon egentlig intrig är svår att fastställa: *Diva* går i skolan, hon strövar omkring i den nybyggda förorten Värtbyhamn med omnejd, hon träffar sin väninna Franses, sin pojkvän Leo och sin älskare, modersmålsvikarien Daniel. Vid sidan om att berätta om sig själv berättar hon om sin poetmamma och sina bröder, om förortslivet, men framför allt om skolkamraten SannaMaria, dennas syster Kari och deras något oroande relation. Och hon berättar hur hon blir Törnrosa, hur hon blir en superhjärte, hur hon klättrar upp till grannflickan längs hennes hår som prinsen till Rapunzel.

Alldeles i början av romanen använder *Diva* frasen ”det enda som hjälper mot tankar är hud” för att placera sig själv i världen:

Och ju mer jag tänker såhär, desto mer blir det omöjligt att räkna. Jag menar inte att det far iväg med mig så att det rationella övergår i det irrationella och därmed visar sin överlägsna kraft, vilket tusen filosofer även påpekat före mig. Men jag är ingen filosof, jag är en flicka som går i skolan. Jag menar att jag gör tvärtom: jag slutar förföra

16. Se t.ex. Alva Dahl, *I skriftens gränstrakter. Interpunktionens funktioner i tre samtida svenska romaner*, Skrifter utgivna vid institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 91, Uppsala: Uppsala universitet 2015, s. 87–107; Pauliina Haasjoki, ”Kaikkivoipaisesti queer: omnipotenssi, seksuaalisuus ja ambivalenssi Monika Fagerholmin *Diivassa*”, Pauliina Haasjoki, *Häilyvyyden liittolaiset. Kerrotaan ja seksuaalisuuden ambivalenssit*, Annales Universitatis Turkuensis Ser. C Tom. 343, Turku: Turun yliopisto 2012, s. 104–132; Lahdenperä & Malmio, ”Ett brunetternas hjärtlösa skratt”, s. 151–177; Kristina Malmio, ”The new cradle of Western civilization: Hypertexts, global networks, and the Finland-Swedish novel *Diva*”, Jenny Björklund & Ursula Lindqvist (eds.), *New Dimensions of Diversity in Nordic Culture and Society*, Newcastle Upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing 2016, s. 61–78; Österholm, *Ett flicklaboratorium i valda bitar*.

mig med ord, jag räknar det i alla fall. Jag kommer till ett svar. Inte ett enda riktigt svar, för matematiken är precis som den litteratur jag inte är intresserad av, sannolikheten framom sanningen. Matematiken är en enda hypotes.

När jag har kommit till ett svar, så gör jag det där som var min första impuls, hoppar ner dit, till Daniel i vaggan, med ett jättesprång tre meter över golvet, smack, och beblandar mig **med**, med allt jag har och kan, alltså **mufflar** där, högtidligen, i **den västerländska kulturens vagga**.

Blir så **Muffelkrabaten**, som **mufflar**.

Det enda som hjälper mot tankar är hud.¹⁷

Full av lust och begär och längtan står Diva och räknar på avståndet mellan sig själv och den västerländska kulturens vagga, det vill säga avståndet mellan sig själv och hela den europeiska kunskapstraditionen. På andra sidan, i kunskapstraditionen, befinner sig hennes älskare, lärarvikarien Daniel. Samtidigt är den västerländska kulturens vagga en betydligt mindre högtidlig företeelse än namnet antyder – det är Daniels sovsäck som han i ett anfall av uppsluppenhet namngett.¹⁸ Den västerländska kulturens vagga: En sovsäck där en lärare och hans trettonåriga elev har en sexuell relation. En urgammal berättelse om den väldigt unga flickans plats i världen, om det som världen värdesätter hos henne.¹⁹

Avståndet mellan Diva och sovsäcken må vara kort, men det mentala avståndet är desto längre: ”tusen saker, bekanta saker, historia, kultur och våra respektive personligheter, samt åldersskillnaden [...] **stunden när förälskelsen övergår i kärlek.**”²⁰ Det hela bildar naturligtvis en hopplös uträkning med ett svar som verkar vara varken

17. Fagerholm, *Diva*, s. 16–17. Se också Dahl, *I skriftens gränstrakter*, s. 97–99.

18. På s. 14 och 67 i Fagerholm, *Diva*, säger Diva explicit att det är Daniel som gett sovsäcken dess namn, men på några ställen (se bl.a. s. 96, 279) säger Diva att ”vi” eller ”ni” döpt sovsäcken. Det är dock klart att namnet är kopplat till Daniel – när Diva använder sovsäcken ensam säger hon ”den västerländska kulturens vagga som sovsäcken eventuellt inte heter mer”, Fagerholm, *Diva*, s. 265.

19. För diskussion kring sovsäcken som ett uttryck för romanens parodiering av ett manligt kodat kunskapsideal, se Lahdenperä & Malmio, ”Ett brunetternas hjärtlösa skratt”, s. 169. Sovsäckens namn behandlas också i Kurikka, ”Becoming-Girl of Writing”, s. 48–50.

20. Fagerholm, *Diva*, s. 16.

intressant eller relevant. I stället går Diva från ord till handling, och med tremeterssprånget till Daniel överbryggar Diva både matematik och (en viss typ av) litteratur, både det naturvetenskapligt rationella och det skapande. Med sin kropp överbryggar hon orden, allt det som lägger sig som ett täcke över verkligheten – och hon överbryggar ”tusen filosofer”.

För att nå det hon uppfattar som verkligheten bortom berättelserna och orden tar Diva alltså till det kroppsliga. Hon uttrycker en miss-tänksamhet mot språkets möjligheter i allmänhet och litteraturens i synnerhet. Och när språket inte räcker till, eller inte gör det hon vill att det ska göra, är det kroppen som hjälper henne att lösa upp knuten hon är upptagen av. Sovsacken må vara namngiven av Daniel och ett sätt att ironisera över hans syn på sig själv, men eftersom Diva tar upp såväl filosofi, historia och kultur som deras personliga omständigheter synliggör hon också sig själv i relation till allt detta. Vilken är hennes plats i världen? Hur passar hon in i systemet? Måste hon över huvud taget passa in i systemet, kanske hon kan skapa ett eget?

Huden och beröringen är alltså ett sätt att fysiskt förankra en gestalt mitt i Divas inte sällan högt flygande resonemang. Här är det kroppsliga något välkommet, något som hjälper. Judith Butler resonerar också kring kroppen i förhållande till andra människor, men i hennes tänkande är vi *utsatta för* snarare än *räddade av* andra människor. Eftersom kroppen, liksom könet, är diskursivt definierad är den heller aldrig helt och hållet under individens kontroll:

Trots att vi kämpar för rätten till våra egna kroppar, är själva kropparna vi kämpar för aldrig någonsin enbart våra egna. Kroppen är redan från första stund överlämnad till de andras värld, den bär deras prägel, den formas i det sociala livets smältdegel och det är först senare, och med viss tveksamhet, jag gör anspråk på den som min.²¹

---

21. Butler, *Genus ogjort*, s. 40–41. ”Although we struggle for rights over our own bodies, the very bodies for which we struggle are not quite ever only our own. The body has its invariably public dimension; constituted as a social phenomenon in the public sphere, my body is and is not mine. Given over from the start to the world of others, bearing their imprint, formed within the crucible of social life, the body is only later, and with some uncertainty, that to which I lay claim as my own.” Judith Butler, *Undoing Gender*, New York & London: Routledge 2004, s. 21.

Kroppen ägs alltid delvis av omvärlden, eftersom det är omvärlden som läser och accepterar – eller låter bli att acceptera – en kropp som konad på ett visst sätt. Samtidigt innebär detta definierande också att vi blir till i samspel med andra. Butler talar här om något betydligt mera abstrakt än beröring, men båda synsätten förenas av kroppen som ett sätt att mötas, vare sig det är positivt eller negativt. Också Rosi Braidotti menar att kroppen får en betydelsebärande kraft i mötet med andra, men hon kallar kroppen för ett affektivt fält och en tröskel för transformationer.²² Detta Deleuzeinspirerade sätt att beskriva kroppen är också en beskrivning av den mängd diskursiva sammanhang vi existerar i som sociala varelser. I förstone är den braidottiska kroppen alltså lik den butlerska i att den på ett eller annat sätt ständigt skapas i interaktionen med andra människor. I Braidottis fall skapas kroppar också i interaktionen med andra levande varelser. Butlers och Braidottis argumentationer har olika syften och utgångspunkter, men kroppen blir betydelsebärande i och med att den är ett gränssnitt, en förbindelselänk, mot världen såväl i *Diva* som hos Butler och Braidotti.

Vad menar vi då vi när vi talar om kroppen som koppling till andra och om relationen mellan kropp och subjektivitet? Eller, för den delen, vad menar vi när vi talar om kropp? Tutta Palin påpekar att också själva begreppsliggörandet är ett strategiskt val: Är kroppen en biologisk-anatomisk eller kemisk organism, ett redskap, en symbol? Ett problem, en kraftkälla, en metafor? Om det kroppsliga avvisas är det alltså inte själva kroppen som avvisas, utan en specifik definition som kan vara aldrig så självklar eller aldrig så ideologisk.²³ Än mer abstrakt blir frågan när vi talar om kroppslighet. Handlar det om att förnimma med eller genom kroppen – eller om det som kan förnimmas med eller genom den? Om kroppens plats i andras blickar, kroppen som verktyg för politik? Och hur ska vi läsa kroppen i ett skönlitterärt verk, vilka dimensioner räknas som kroppsliga?

---

22. Braidotti, *Nomadic Subjects*, s. 24–25.

23. Tutta Palin, "Ruumis", Anu Koivunen & Marianne Liljeström (toim.), *Avainsanat. 10 askelta feministiseen tutkimukseen*, Jyväskylä: Vastapaino 1996, s. 225–244.

Freja Rudels ställer liknande frågor när hon läser Lyra Ekström Lindbäck och Hannele Mikaela Taivassalo: "Vad låter sig berättas? Vilka kroppar och kroppsliga erfarenheter får plats inom de narrativa mönster vi har att tillgå?"²⁴ Rudels filosofiska kontext består delvis av Braidotti, men hennes problemformulering gäller begär och blivande som ett sätt att utforska berättande snarare än kroppslighet i sig. Det jag tar med mig är Rudels iakttagelse att det i en roman handlar om berättad kroppslighet: I *Diva* skiktas kroppslighet i flera berättelselager, den grundläggande berättade kroppsligheten som Rudels nämner, men också *Diva* som berättar sin egen kropp, *Diva* som berättar de andra gestalternas kroppar och *Diva* som berättar sig själv och andra genom kulturella representationer.

Diva beskriver och kommenterar olika språkliga situationer och deras sammanbrott, också då romanen till synes är upptagen av olika former av kroppslighet, kanske till och med i synnerhet då. På en konkret textuell nivå är gestalternas kroppar inget läsaren får veta särskilt mycket om. *Diva* berättar om gestalternas förhållanden, tidvis till och med om deras tankar och känslor, men just inget om hur de ser ut – *Diva* ger dem inga kroppar, inget utseende och inga kroppsliga attribut, med några undantag. *Divas* äldsta bror Storabjörn är mer konkret kroppslig till och med i jämförelse med *Divas* älskare, men också här är utseendet sekundärt. Han är visserligen stor och stark och eventuellt fysiskt farlig, men det som kännetecknar honom är doften:

Jag nosar på bror Storabjörn. Men försiktigt, för med bror Storabjörn nära i en dylik situation måste man vara noga med att inte göra en fel rörelse. Storabjörn: stor och stark och oljig, Storabjörn är läder, luktar läder och ett rakvatten som heter Old Spice som används mest av gamla gubbar men när Storabjörn har det på sig är lukten det godaste jag vet eller hur det nu ska uttryckas. Storabjörn är **björn**, det är det jag menar.²⁵

24. Freja Rudels, "Gränsöverskridande blivanden. Begär, berättande och etik i Lyra Ekström Lindbäck's *Ett så starkt ljus* och Hannele Mikaela Taivassalos *In transit*", *Historiska och litteraturhistoriska studier* 94, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2019, s. 29.

25. Fägerholm, *Diva*, s. 81.

Hennes förhållande till bröderna, och särskilt Mellanbjörn, är över huvud taget väldigt fysiskt: de slåss, de sover i samma säng, de äter tillsammans, de har samma ursprung: ”Upprinnelsen är hud. Upprinnelsen är hård hud. Björnlabbar, björnhår. Upprinnelsen är hud.”²⁶ Bröderna är människor hon säger sig höra ihop med, till och med så pass att de är av samma slag. Tillsammans är de björnar, det vill säga en alldeles egen kategori som utgörs av bara dem.²⁷ Det är ett alldeles specifikt slags kroppslighet som bara de delar, i grunden ett slags valpig och okomplicerad fysisk närhet som i den verkliga världen kompliceras till hatkärlek.

Diva beskriver inte heller sitt eget utseende mer än i tämligen allmänna ordalag. Hon säger sig ha långt, ljust hår, gröna ögon och b-kupa.²⁸ Hon är ”cocacolaflaskeformad”, hon säger: ”Min kropp sväller ut på rätta ställen. Jag är så proteinstinn att jag kunde vara galjonsflicka på en fiskleveroljeflaska.”²⁹ Jämfört med hur Storabjörn beskrivs innehåller denna utsaga ett avstånd – här, inför skolsköterskan, talar Diva i klichéer och reklamcitat. Hon beskriver sig själv som den perfekta tonårsflickan som uppfyller traditionella skönhetsnormer. I umgänget med Storabjörn skildrar hon hans individuella kroppslighet, hon använder flera sinnen och beskriver de saker som gör honom till just Storabjörn för henne. Sig själv beskriver Diva i kontrast till det skolsköterskan kallar Twiggytypen, ett smalt och androgynt 1960-talsideal, och framkallar i stället en kvinnotyp som för tankarna till filmglamour à la Anita Ekberg. Med andra ord gör hon sig begriplig genom välkända representationer, men därmed skapar hon också avstånd: vi vet vilken typ hon är, vilken berättelse vi ska placera henne i, men det är också allt vi vet. Detta är ingen förnimmelande kropp, det är ett sätt att synliggöra vilka kroppar och kroppsliga kontexter som är kulturellt begripliga.

---

26. Ibid., s. 398.

27. Ibid., t.ex. s. 239.

28. Ibid., s. 44, 380.

29. Ibid., s. 44.

Kulturell begriplighet är centralt i Judith Butlers tänkande kring kön och kropp, vilket syns redan i den dubbeltydiga titeln *Bodies That Matter* från 1993. Det handlar om *matter* som i materia, substans – hennes föregående bok *Genustrubbel* fick kritik för att den försummade kroppen som materia, försummade smärta, organ, sjukdom, och att bemöta denna kritik är ett av bokens explicita syften.³⁰ Men det handlar också om vilka kroppar som räknas och har betydelse (*matter*), som får existera, och det är här kärnan i Butlers tänkande kring kroppen ligger.

När Butler säger att kroppen är diskursivt konstruerad talar hon för det första om att vi behöver språket för att kunna hantera kroppen tankemässigt. I *Genustrubbel* frågar hon: "Finns det någon 'fysisk' kropp före den perceptuellt uppfattade kroppen? Denna fråga är omöjlig att besvara."³¹ En perception är i sig inte en språklig företeelse, men det Butler hänvisar till är vår uppfattning om fysiska attribut som något som tycks "finnas där, på andra sidan språket, omärkta av ett socialt system". En i sig osammanhängande uppsättning attribut tolkas sedan som en enhetlig kategori när den blir läst genom den både diskursiva och perceptuella företeelsen kön.³²

I *Bodies That Matter* går Butler ändå med på att denna "fysiska" kropp som känner njutning och smärta finns. Det är alltså inte så att njurar och livmodrar och hår inte skulle existera, men vi kan inte hantera dem utan att hantera dem språkligt. Och denna språkliga hantering är aldrig neutralt beskrivande, utan skapar det den benämner. När förlossningsläkaren säger "det är en flicka!" är frasen den första

30. Butler, *Bodies That Matter*, s. ix–xii. Se också Butler, *Genustrubbel*, s. 21–33; Sarah Salih, *Judith Butler*, London & New York: Routledge 2002, s. 11, 143–147. Kritiken har till viss del kvarstått också efter *Bodies That Matter*, se t.ex. Toril Moi, *What is a Woman? And Other Essays*, Oxford: Oxford University Press 1999, s. 47–51; Braidotti, *Metamorphoses*, s. 44–52.

31. Butler, *Genustrubbel*, s. 188. "Is there a 'physical' body prior to the perceptually perceived body? An impossible question to decide", Judith Butler, *Gender trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, New York & London: Routledge 1999, s. 146.

32. Butler, *Genustrubbel*, s. 187. "Physical features' appear to be in some sense *there* on the far side of language, unmarked by a social system", Butler, *Gender Trouble*, s. 145.

i en lång rad av performativa utsagor, en process, som skapar kroppen och gör den kulturellt begriplig. Butler menar att materia alltid är materialiserat, vilket är ett sätt att säga att kroppen inte är en yta eller en plats där något händer, utan något som stabiliseras över tid, genom upprepning och en diskursiv kontext.³³ Det är denna diskursiva kontext där kvinnor är kvinnor och älskar män som är män och vice versa – den normerande heterosexuella matrisen – som utgör ramarna för vilka kroppar som räknas. Detta innebär naturligtvis att det finns kroppar som inte passar in i systemet: homosexuella kroppar, kroppar med funktionsvariation, olika slags *drag*. Flickor som inte är som flickor ska vara, kroppar som inte är som kroppar ska vara, kroppar som utmanar gränserna för det mänskliga. Dessa är nödvändiga för att upprätthålla systemet, eftersom de synliggör gränserna för det acceptabla. Det är här litteraturvetaren Natalie Wilson ser en radikal materialitet: ”Medan Butler ofta undersöker kroppen som diskursivt beskaffad, insisterar hennes teorier om abjektion på en *materiell* kropp som, genom själva sin materialitet, kan verka politiskt subversivt.”³⁴ Wilson placerar visserligen den diskursivt konstituerade kroppen som motvikt till ”verklig” materialitet på ett potentiellt problematiskt sätt: *Varför* och *hur* skulle de kroppar som inte passar i systemet vara så att säga mer materiella än de som passar in? Måste vi inte hantera också dem språkligt, med samma normerande språk som vi hanterar alla kroppar? Eller krävs det något annat, eftersom våra språkliga verktyg inte passar? Dock kan man tänka sig att människor som av en eller annan anledning inte blir lästa enligt rådande normer definieras utgående från sina kroppar på ett annat sätt än män och kvinnor som passar in i matrisen.

I Butlers fråga om det finns en fysisk kropp före den perceptuellt uppfattade kroppen ingår ett antagande om en splittring mellan kropp och språk, vilket Braidotti tar fasta på. Hon vill inte ta sig an frågan

---

33. Butler, *Bodies That Matter*, s. 9.

34. ”[W]hile Butler often explores the body as discursively constituted, her theories on abjection insist on a *material* body that, through its very materiality, can serve as politically subversive.” Natalie Wilson, ”Butler’s corporeal politics: Matters of politicized abjection”, Margaret Sönser Breen & Warren J. Blumenfeld (eds.), *Butler Matters. Judith Butler’s Impact on Feminist and Queer Studies*, Hampshire & Burlington: Ashgate 2005, s. 166. Översättning till svenska: HL.

utifrån denna splittring, utan för henne finns kroppen med hela tiden, som en utgångspunkt.³⁵ Det är i kroppen hon förankrar sitt tänkande. Dels handlar det om vad hon kallar "radikal immanens", att alltid placera tänkandet i kroppen, tänka genom kroppen snarare än bort från den,³⁶ dels – eller följaktligen – handlar det om att subjektet per definition är knutet till kroppen och därmed könat. Braidotti ser kroppen som en punkt där det symboliska, det sociologiska och det fysiska möts. Det är alltså med kroppen vi möter världen, och det är genom den som världen först tolkar och sedan kategoriserar oss. Detta tolkande i sin tur sker tack vare och genom det symboliska, genom kulturella kategorier, normer och bilder, utan att ändå vara reducerat till det, vilket möjliggör förändring.³⁷

Braidottis resonemang kring kroppen är mångfasetterat, eftersom hon både betonar förkroppsligande och levd erfarenhet och konstaterar att kroppen inte är biologisk substans, utan ett spel av krafter, makt, intensiteter. Hon gör skillnad mellan subjektets kroppsliga materialitet och naturlig, biologisk materialitet för att undvika att tala om kroppen som essens och som något biologiskt determinerande. Braidotti talar, liksom Butler, i foucaultska termer av makt: *potestas* är maktens negativa uttryck som förbjuder och tvingar medan *potentia*, den positiva motsvarigheten, möjliggör och styrker.³⁸ Kroppen är alltså den punkt där olika former av maktspel äger rum: både det begränsande och det befriande, både normerande kategorisering och möjligheter att destabilisera dessa kategorier.

Också Diva belyser svårigheten att sätta ord på kroppsligheten utanför det begripliga. När Diva talar om sin egen kropp utan representationer och klichéer sker det indirekt och när språket alldeles handgripligen har slutat fungera – eller eventuellt för att språket aldrig riktigt haft en funktion. Hennes sammandrabbningar med bröderna är rejäla, så pass att Storabjörn slår henne medvetlös och hon "får på käften om och om igen" av Mellanbjörn.³⁹ Ibland är det hon som är arg och blir övermannad, men inte sällan är det bröderna som plöts-

35. Jag är Salla Aldrin Salskov tacksam för denna poäng.

36. Braidotti, *Metamorphoses*, s. 5.

37. *Ibid.*, s. 20–22.

38. *Ibid.*

39. Fägerholm, *Diva*, s. 46. Se också s. 45, 129, 189–190, 304–305.

ligt blir rasande eller vill begränsa henne. I en scen som upprepas har Storabjörn släpat in Diva i badrummet och gnidit in grön karamellfärg i hennes hår, och när hon får syn på sig själv i spegeln stannar hon upp: "Hejdar mig. Jag SER och måste stirra på mig själv i spegeln i en evighet. **Hon är så vacker, hon är ett träd.** Håret reser sig, grönt och spretande i spegeln."⁴⁰

Diva noterar sitt utseende, men i tredje person och via sin spegelbild. Inför sig själv kan Diva inte begripliggöra sin kropp med hjälp av representationer, och hon kan inte heller beskriva den som sin egen, utan går över i att berätta om en hon. På olika sätt talar Diva alltså om sin kropp utifrån. Det tar sig uttryck i dels det ironiska avståndet då hon beskriver sig själv för andra gestalter i romanen, dels hur hon (antar att hon) tar sig ut i deras ögon, denna vackra främling i spegeln. Det är som om språket inte fungerar för att beskriva den egna kroppen, som om kroppen bortom bilderna är svår eller omöjlig att ringa in.

I en annan variant av slagsmålsscenen konstaterar Diva att hon är vacker men att hon inte ser sitt ansikte: "**Den Utan Ansikte. / Där skönhet är**".⁴¹ Här är det som om också skönheten är något som lagts på henne utifrån, något hon inte kopplar ihop med sig själv och som därmed gör gestalten i spegeln till någon annan. Samtidigt har Diva alltså inga problem med att lägga ut texten om sin egen förträfflighet på alla områden, också utseendemässigt, men då sker det med ett ironiskt avstånd som hos skolsköterskan.

Diva placerar sig själv i och benämner positioner som uppfattas som traditionellt och attraktivt feminina, som inför modersmålsvikarien och blivande älskaren Daniel när han precis börjat arbeta på Divas skola. Inför skolsköterskan, inför Daniel, och i otaliga fall inför läsaren, beskriver hon sig själv, men i passagera som handlar om gestalten med det gröna håret, "frostträdet", ser hon sig själv – inte bara som någon annan, utan som *något* annat. Det Diva gör är alltså att kretsa kring gränserna för den begripliga kroppen och utmana gränserna för diskursiv konstruktion. Det är som om hon försöker se sig själv bortom kulturellt acceptabla kvinnobilder och bortom sitt vanliga (förvisso ovanliga) språk. Men, det hon ser är hud och yta. Hon ser

40. Ibid., s. 46, 306. Se också s. 15–16.

41. Ibid., s. 306.

inte sig själv – hur skulle hon någonsin kunna göra det? – när hon tittar i spegeln, hon ser sin spegelbild. Om man hävdar att hon inte kan se och formulera sig själv gör man samtidigt ett antagande om att det finns något som hon borde kunna se eller åtminstone något hon skulle vilja få syn på. *Diva* ger inget svar på hur det ligger till, men problematiserar dels språkets möjligheter, dels dess förhållande till kroppen.⁴²

KROPPSLIGA LÖSNINGAR PÅ SPRÅKLIGA PROBLEM

Förutom under slagsmålen existerar *Diva* i sin kropp när hon är tillsammans med Daniel eller Leo, som båda representerar konventionell högkultur och bildning, Leo med sin förkärlek för fransk film och Daniel i egenskap av humanist, ett slags självmedveten borgerlighet med intellektuella pretentioner.⁴³ Särskilt tydlig blir diskrepansen mellan kroppen och det kultiverat cerebrala i förhållandet till just Daniel, som får *Diva* att känna både lust och kärlek. På en vandring genom skogen docerar Daniel om naturen, medan *Diva* kämpar med den alldeles konkret:

[...] svetten rinner i stövlarna och klafs klafs på torr sprakande mark så att det känns som om all skog skulle brytas sönder under ens stövelbeklädda fötter. Stora svarta stövlars, säkert 2 storlekar för stora, för att medge ett ordentligt klafs. [...] Förklarar Daniel, jag klafsar på, hur än dessa krybblingar bevisligen krybblar på min kropp under heta friluftskläder, i mitt hår och i min hårbotten.⁴⁴

Båda rör sig i samma skog, men Daniel är upptagen med att tala och *Diva* med att förnimma. Det är också kroppsligheten *Diva* använder

42. Tematiken kring subjektets svårighet att berätta sig själv är central hos Butler, se t.ex. Judith Butler, *Giving an Account of Oneself*, New York: Fordham University Press 2005, s. 3–40.

43. Se Hanna Lahdenperä, "Reading fiction and/as theory. Monika Fagerholm's *DIVA* as a Barthesian text and feminist theory", Kristina Malmio & Mia Österlund (eds.), *Novel Districts. Critical Readings of Monika Fagerholm*, Helsinki: Finnish Literature Society 2016, s. 59–61, <https://doi.org/10.21435/sflit.9>; Lahdenperä & Malmio, "Ett brunetternas hjärtlösa skratt", s. 167–169.

44. Fagerholm, *Diva*, s. 12.

som vapen när Daniel på humanistmanér vill resonera i stället för att känna. När Daniel tycker att de måste tala om sitt förhållande är Divas reaktion inte bara ordlös, den hindrar henne alldeles konkret från att säga något alls: hon stoppar hans fingrar i munnen och suger på dem.⁴⁵ Det är också ett effektivt sätt att tysta Daniel ”mitt i en av Daniels meningar i historien om Daniels liv”.⁴⁶

Divas vidlyftiga sexualitet till trots utspelar sig romanens mest sinnliga scener oftast när Diva är ensam i teaterskrubben eller kartrummet. Hon tar på sig en luciakrona, tänder ljusen och känner hur stearinet ”rinner ner i hår och hårbotten och vidare i rännilar i pannan. Det är skönt, det heta och det brännande, en ilning genom kroppen; det är **lilla döden**”.⁴⁷ Här, när Diva beskriver kroppsliga förnimmelser, fungerar språket och beskrivningen alldeles utmärkt, och Diva berättar utan ironiserande avstånd. I dessa scener är publiken och världen närvarande trots att Diva är alldeles ensam, dels genom de rum hon valt och dels genom att hon intar Luciarollen, inte bara rollen som det jungfruliga helgonet, utan också som skolans vackraste och mest populära flicka som ska uppträda inför en beundrande publik. Men, även om kontexten påminner om en teoretiskt existerande publik gäller beskrivningen inte hur hon tar sig ut, utan hur hennes kropp känns.

Om språkets sammanbrott leder till slagsmål i en kontext, kan det kroppsliga också fungera som en lösning när språket inte längre räcker till för det man behöver uttrycka:

Gå igenom det gamla alfabetet nu, bokstäver och ord och definitioner som du kommer att glömma eller svälja ner. Spotta ut. Eller tugga, svälja ner. All mat som kommit, kommer i din väg, har du ätit, ska du äta även i fortsättningen.⁴⁸

Så siffrorna – ett ögonblick i världshistorien också denna fråga – siffrorna, vad är det för vits med dem? Man kan lika gärna ÄTA dem. Där står man sen och käkar papper på sin egen skolgård.⁴⁹

---

45. Ibid., s. 66.

46. Ibid., s. 272.

47. Ibid., s. 21.

48. Ibid., s. 297.

49. Ibid., s. 274.

Det Diva gör i det första citatet är att uppmana ett du att bereda plats för nya bokstäver, alfabet, definitioner och meningssammanhang. Barndomens "[arkiv] över de delvis vilda åren, inte nedtecknat, men scener" ska gås igenom för att inte tynga framtiden.⁵⁰ Men, hon säger också att detta är något man ska göra även i fortsättningen. Att bearbeta, ta till sig eller förkasta verkar vara en ständig process. Men, precis som i det andra citatet är det också en lösning då något inte gått som planerat. Här går Divas resonemang från metaforen till att konkret "käka papper": Hon säger sig vara arg på allt och alla, inget är som förut och framtiden är mörk. Hon har löst skolans ekvation, det vill säga hur skolan och tillvaron i den fungerar, och skulle vilja visa den för någon likasinnad, men det finns ingen som kan beundra hennes stiliga uträkningar. Vad är det då för vits med att (försöka) tala? Man kan lika gärna äta upp alltsammans, bli av med det.⁵¹

KROPPEN MOT VÄRLDEN

Detta att bearbeta, ta till sig eller förkasta bilder i ständig process går igen i Rosi Braidottis tänkande. Hon formulerar en strategi för att skapa ett nytt kvinnligt subjekt genom det hon kallar genomarbetning (*working through*).⁵² För att dekonstruera bilden av kvinnan – Kvinnan – går Braidotti till Luce Irigarays version av mimesis: Kvinnor ska återta representationer och diskurser där Kvinnan har blivit reducerad, avskriven eller utestängd, det vill säga dekonstruera en (maskulin) definition av kvinnan som den Andra. Detta sker genom att kvinnor utsätter sig för dessa stereotypa definitioner en gång till, men med lekfull variation och utan att låta sig reduceras till dem:

50. Ibid., s. 297.

51. Se Mary Russo om Michail Bachtin och den groteska kroppen: Det abstrakta, cerebrala, intellektuella degraderas till materia som sedan tas in i kroppen. Och, denna kropp som uppfyller skönhetsnormer – kroppen som tempel – öppnar sig och släpper in världen genom munnen som äter. Mary Russo, *The Female Grotesque. Risk, Excess and Modernity*, New York & London: Routledge 1995, s. 8–9.

52. Freja Rudels talar om att en "karaktär iscensätter en systematisk genomgång" i sin avhandling *I berättandets makt. Om tre romankroppar av Per Olov Enquist*, Åbo: Åbo Akademi förlag 2016, s. 170. Jag använder genomarbetning, eftersom det är ett aktivare begrepp som starkare visar på den förändring som *working through* syftar till. Det handlar inte om att sortera sig igenom ett kartotek av representationer, utan om att inta, anta, bearbeta och förändra.

Irigaray konstaterar att man skall anta rollen som kvinna *avsiktligt*.⁵³ På detta sätt synliggörs både själva definitionsprocessen och det faktum att kvinnor inte helt och hållet är inlemmade i systemet, eftersom de kan härma det utifrån.⁵⁴

För Braidotti är upprepning, parodi och pastisch inte nog – för att genomarbetning ska vara meningsfullt krävs också intention och medvetenhet. Syftet är att återta representationer av kvinnor så som de kodats i språk, kultur, vetenskap etcetera. Att härma och upprepa representationer leder till förändring, eftersom det feminina, så som det upplevs och uttrycks av kvinnor, än så länge är orepresenterat. Genomarbetning var från början ett könsskillnadsprojekt, eftersom det ifrågasätter upplysningens maskulina universalsubjekt och i stället anför ett könat, kvinnligt subjekt som inte är definierat genom det maskulina.

Genomarbetning är också ett kroppsligt projekt, eftersom det som kodats i kultur och kunskap under generationer också har internaliserats – ”skrivits in”, ”tatuetsats” – i såväl själ som kropp. Det är i glappet mellan institution eller representation (Kvinna) och erfarenhet (kvinna) som ett feministiskt återtagande eller omdefinierande av subjektet är möjligt. Här ställer Braidotti upp det virtuella feminina (*the virtual feminine*) som kontrast till Kvinnan som det fallogocentriska Andra, ett slags det Andras Andra. Virtuellt innebär i det här sammanhanget ”en process och ett projekt” i motsats till något förutbestämt eller givet. Med andra ord ska den fallogocentriska Kvinnan inte ersättas av en motsvarande, kvinnodefinierad monolit, utan av ett subjekt som per definition ständigt förändras och utvecklas.⁵⁵

Braidotti säger inte explicit att genomarbetning är något vi väljer att göra, men hon talar om genomarbetning som en feministisk strategi, just som ett återtagande och omdefinierande. Därmed inte sagt att kvinnor kan slänga av sig den fallogocentriska bilden av Kvinnan i en handvändning och fria vandra mot solnedgången. De kulturella berättelser vi – oberoende av kön – har om samhälleliga och sociala kategorier sitter trots allt djupt. Braidotti talar också om det imaginäras

53. Luce Irigaray, *This Sex Which Is Not One*, översättning till engelska: Catherine Porter & Carolyn Burke, Ithaca, New York: Cornell University Press 1977, s. 76.

54. *Ibid.*, s. 76.

55. Braidotti, *Metamorphoses*, s. 25–27.

djupa strukturer och konstaterar att man inte byter sådant på samma sätt som man byter kläder, det är snarare som att ömsa skinn.⁵⁶ Processen kräver försiktighet och tajmning för att vara bestående, och här talar Braidotti på individnivå. Det gemensamma, politiska projektet finns där, men genomarbetning sker också hos enskilda kvinnor.⁵⁷

SPRÅK OCH KROPP SAMMANFALLER

När Diva talar om cococolaflaskor och naturlig skönhet är hon kulturellt begriplig, men också begriplig för sig själv. När hon är missnöjd med prinsessans roll i sagan kan hon skriva om den.⁵⁸ Romanen *Diva* sätter representationer ur spel genom att skapa ironiskt avstånd till dem och visa på hur protagonisten förväntas passa in i dem. Den centrala begreppsupplösningen sker dock på ett mera grundläggande plan; bilden av tonårsflickan som gemenskapstörstande, ytlig och utan kulturellt kapital möts av en Diva som berättar hur hon skiljer sig från den gängse bilden. Och detta att hon berättar hur hon är annorlunda i stället för att vara annorlunda är att explicit ta sig detta utrymme, att ge sig själv, som tonårsflicka, aktörskap i stället för att lämna över tolkningsföreträdet till någon annan.

Romanen *Diva* visar också på svårigheten i att skapa nya representationer, att existera utanför allt det som kodats i såväl kultur som kropp. När Diva inte är cococolaflaskeformad, utan ser sig själv i spegeln, denna spegelbild som är det närmaste hon kan komma att verkligen se sig själv, är det något främmande som möter henne. Det finns inga färdiga bilder att ta till. Bilderna av en vacker flicka eller kvinna är välbekanta, men Diva i spegeln, bortom de kulturella kvinnobilderna, är något fortfarande obeskrivet. Det är här språket slutar samarbeta och hon är tvungen att övergå till tredje person och till en icke-mänsklig kropp.⁵⁹

56. Braidotti, *Nomadic Subjects*, s. 79, 289.

57. Om utrymmet tillät skulle Judith Butlers tänkande om performativitet tillföra ytterligare en dimension: Vi är inte män eller kvinnor, menar Butler, utan vi gör våra kön genom upprepade, stilsierade handlingar som sammantaget skapar en bild av ett essentialistiskt, biologiskt betingat kön. Judith Butler, *Genustrubbel*, s. 77–89.

58. Fagerholm, *Diva*, s. 171.

59. I denna rörelse bort från de kulturella bilderna av kvinnor aktualiseras dels naturen

I en central scen *sammanfaller* dock språk och kropp. Diva och väninnan Franses avlivar den gamla och sjuka hunden Texye, som Diva är väldigt fäst vid och vars betydelse understryks på själva boksidan av små hundvinjetter vid kapitelrubrikerna. Texye har varit startpunkten för Divas och Franses relation, men också en konkret och kravlös fysisk närvaro – detta med att hud hjälper mot tankar figurerar också i samband med hunden.

Vi begraver hunden i en på förhand grävd grop i skogen. Någon har stött upp den med spett. Eventuellt Franses. Nej. Det händer inte. Jo. Det händer. **Händer.**

HÄNDER.

Vi lämnar skogen. Franses tar min hand.

Låter Franses ta min hand.

Vid tillfälle drar jag undan den.

Hand-lös Franses.

Behåller **handen** för mig själv.

Min hand. Mina händer.

HÄNDER.

Som om det var ett ställningstagande.⁶⁰

Divas idiom är egenartat romanen igenom, men i denna passage rör sig både språket och raderna på pappret mot det poetiska på ett för romanen unikt sätt. Varken språk eller kropp betar sig riktigt som de ska: händer händer, när Diva drar undan sin hand blir Franses handlös. Det tematiska och det textuella sammanfaller när något betydelsefullt men svårömfattat, beröringen finns där men bromsar ingenting och det hemska fortsätter att hända. Betydelsetrafiken flyter ut såväl på boksidan som innehållsmässigt. Den skiftande betydelsen hos ordet ”händer” kan läsas som en illustration av Divas plötsliga vilshenhet. Romanen *Diva* framställer kroppen som något att ta till när orden tar

---

som en befrielse eller flykt från kulturen, dels idén om den monstruösa kroppen som utmanar gränserna för det rent mänskliga. Se t.ex. Margrit Shildrick, *Embodying the Monster. Encounters with the Vulnerable Self*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications 2002, s. 9–11, 28–31.

60. Fagerholm, *Diva*, s. 302.

slut, men här börjar betydelsesambanden svaja betänkligt. Relationen till Franses når sin upplösning just här, och förlusten av hunden innebär också en identitetsförändring. Diva har kunnat vara "flickan med hunden" i grannskapet tack vare Texye, och hundens död är början på slutet av den gränslösa barndomen. Också rent strukturellt tar barndomen slut här. Romanens följande del, "III Docklaboratoriet, II, III. (en bonusberättelse ur framtiden)", skildrar Karis fjärilsmetamorfos och slutliga undergång, och i de två sista delarna lösgör sig Diva från Värtbyhamn med omnejd.

På romanens allra sista sida förenas Diva och Kari. Diva tar sig in till Kari längs brandstegen och lindar in sig i Karis långa, långa hår. Romanen slutar med ett frågetecken, men inte med en regelrätt fråga. I stället är frågetecknet ett slags avvisande: "Men vad då, rädsla?" Frostträdet som har hjälpt mot rädslan, *bilden* av Frostträdet, har förlorat sin betydelse, om inte för alltid så åtminstone just här. Varken Diva eller Kari talar. Diva är hela tiden den aktiva men säger: "Kari och jag. Vi är båda mycket vakna."⁶¹ Därmed pekar hon på en samstämmighet. De förenas i en sinnlig tystnad – där språket tar slut tar kroppen vid.⁶²

Att läsa romanen *Diva* sida vid sida med Braidotti och Butler visar att romanen aktualiserar frågor om språk och kropp som är centrala för båda filosoferna, och romanens tolkningsmöjligheter synliggör beröringspunkter mellan dem. Diva som gestalt är inte bara "performativ" och språklig, hon är även kroppslig, vilket illustrerar romanens sätt att behandla gränser. I min läsning befinner sig Diva

---

61. Ibid., s. 445.

62. Iakttagelsen att kategorier går in i varandra i *Diva* har gjorts tidigare, i olika kon-
texter. Åsa Stenwall konstaterar att "[i] Divas universum gäller inte antingen-eller
utan både-och" och själv har jag gjort en liknande iakttagelse gällande plats och rum i
Monika Fagerholms romanproduktion som helhet. Åsa Stenwall, *Portföljen i skogen.
Kvinnor och modernitet i det sena 1900-talets finlandssvenska litteratur*, Helsingfors:
Schildts 2001, s. 208; Hanna Lahdenperä, "'The world in a small rectangle.' Spati-
alities in Monika Fagerholm's novels", Kristina Malmio & Kaisa Kurikka (eds.),
Contemporary Nordic Literature and Spatiality, Cham: Palgrave Macmillan 2019,
s. 257–276, <https://doi.org/10.1007/978-3-030-23353-2>. Se också Kristina Malmio,
"Phoenix-Marvel Girl in the age of *fin de siècle*. Popular culture as a vehicle to
postmodernism in *Diva* by Finland-Swedish author, Monika Fagerholm", Leena
Kirstinä (ed.), *Nodes of Contemporary Finnish Literature*, Studia Fennica Litteraria
6, Helsinki: Finnish Literature Society 2012, s. 72, <https://doi.org/10.21435/sffit.6>.

på gränser snarare än ägnar sig åt gränsöverskridande, eftersom det senare innebär att själva gränsen förblir utforskad som existentiell position. Genom att vara mittemellan olika klassifikationer, olika kulturella positioner, belyser Diva socialt sanktionerade positioner och hur de är konstruerade, vilka överträdelser som är acceptabla och vilka som är eftersträvansvärda.

Till detta hör romanens fantastiska element, eftersom jag menar att de, även om man läser dem konkret och inte som metaforer, är en del av Divas subjektsskapande. Transformationerna är metaforer och intertextuella referenser som fyller funktioner i romanen, men de är också gestaltens sätt att kroppsligt bearbeta könsroller och sexualitet. De utgör en utsaga om kön och om flickans förmodade förhållande till språket. Sammantaget är det ett sätt att tala om att vara flicka och kvinna i världen, och genom tonårsflickan framförs utsagan ur en position som sällan tas på allvar eller tillerkänns makt i någon form. Det är dels ett sätt att ge flickan en röst och ett utrymme som hon i allmänhet inte har, dels ett sätt att arbeta med – arbeta igenom – bilden av tonårsflickan och hennes aktörskap.

Att värna om en minoritet inom en minoritet

Finlandssvenska dövas gränsposition och arbete för rättigheter i 1980-talets Finland

ÅRET 2015 VAR EN MILSTOLPE i dövas historia i Finland, då teckenspråklagen godkändes i riksdagen. Lagen innebär att teckenspråken i Finland ska främjas, och att personer vars modersmål är teckenspråk ska kunna använda det i kontakt med domstolar samt statliga och kommunala myndigheter.¹ Den nya lagen är banbrytande på flera olika sätt; för första gången i Finlands historia är teckenspråkigas rättigheter till sitt modersmål tryggade i en särskild lag, och dessutom är den ett offentligt erkännande av Finlands båda teckenspråk.² Vid sidan av det finska finns nämligen även ett finlandssvenskt teckenspråk som sedan sekelskiftet 1900 utvecklats inom det finlandssvenska dövsamfundet³ i Finland. Teckenspråklagen är ett erkännande av detta dövsamfunds existens och en garanti för att medlemmarnas språkliga rättigheter

1. Teckenspråkslag (359/2015), Finlex, <https://www.finlex.fi/sv/laki/alkup/2015/20150359> (hämtad 28/10 2019).
2. För teckenspråkets juridiska ställning före teckenspråklagen se Markku Suksi, "Reglering av teckenspråkigas språkliga rättigheter", *Tidskrift utgiven av Juridiska föreningen i Finland: JFT* 2006:1, s. 153–186.
3. I artikeln använder jag begreppen döva och dövsamfund för att beskriva den grupp som i första hand kommunicerar på teckenspråk, eftersom jag ser att dessa bäst motsvarar den historiska period jag studerar i artikeln. Begreppet hörselskadad, som vid tiden användes i officiella sammanhang och i tidningspressen, var inte ett accepterat begrepp inom dövsamfundet, medan begreppen teckenspråkig och teckenspråksgemenskap började användas allmänt först på 1990-talet. Såväl dövsamfund som teckenspråksgemenskap inkluderar personer som inte själva är döva, men som lever i nära anslutning till döva, såsom dövas hörande barn eller föräldrar. För diskussion om begrepp se Anja Malm & Jan-Ola Östman, "Viittomakieliset ja heidän kielensä", Anja Malm (toim.), *Viittomakieliset Suomessa*, Helsinki: Finn Lectura 2000, s. 10–15.

även i framtiden ska tryggas. Genom teckenspråkslagen blev de finlandssvenska döva en av de numerärt minsta minoriteter vars språkliga rättigheter tryggas i finsk lag, eftersom det i dag uppskattningsvis endast finns cirka 90 döva teckenspråksanvändare i Finland.⁴ Under slutet av 1900-talet hade nämligen de finlandssvenska dövas möjligheter att leva och verka i Finland kringskurits och de flesta unga valde att bosätta sig permanent i Sverige.

Utvecklingen väcker frågan: hur kommer det sig att finlandssvenska döva trots det har nått en position där just deras språkliga rättigheter tryggas i lag? Och i förlängningen: vilka möjligheter har det funnits för en så liten minoritet att arbeta för sina rättigheter och på vilka sätt har kraven blivit emottagna? I den här artikeln visar jag att teckenspråkslagen var ett resultat av flera decenniers arbete för dövas rättigheter och jag fokuserar på utvecklingen bland de finlandssvenska döva, vars villkor och rättigheter har påverkats av flera minoritetspositioner. För att hitta svar på frågorna kommer jag att rikta blicken mot det sena 1900-talet och framför allt 1980-talet, då minoritetsrättigheter kom upp på den politiska dagordningen och de finlandssvenska döva aktivt började arbeta för sina språkliga, utbildningsmässiga och sociala rättigheter. I artikeln fokuserar jag speciellt på hur rätten till teckenspråk i kombination med rätten till en god utbildning lyftes fram som den enskilt viktigaste frågan. Dessutom analyserar jag hur arbetet igångsattes, vilka som var de drivande aktörerna och vilka frågor de arbetade för. Jag ämnar även se på växelverkan mellan det finlandssvenska dövsamfundet och de institutioner som bevakade dövas och svenskspråkigas rättigheter, såsom Finlands Dövas Förbund (härefter endast Dövas Förbund) och Svenska folkpartiet (SFP). Ämnet studeras genom ett brett källmaterial, innefattande arkivmaterial från Dövas Förbunds svenskspråkiga arbetsgrupp och dövskolan i Borgå, finlandssvenska dagstidningar och tidskrifter för döva eller specialiserade på frågor rörande döva, samt intervjuer med några av de ledande aktörerna inom det finlandssvenska dövarbetet på 1980-talet.

---

4. Maria Andersson-Koski, *Mitt eget språk – vår kultur. En kartläggning av situationen för det finlandssvenska teckenspråket och döva finlandssvenska teckenspråkiga i Finland 2014–2015*, Helsingfors: Finlandssvenska teckenspråkiga r.f. 2015, s. 35, http://www.dova.fi/wp-content/uploads/2015/07/PDF_Mitt_eget_sprak_var_kultur.pdf (hämtad 20/9 2019).

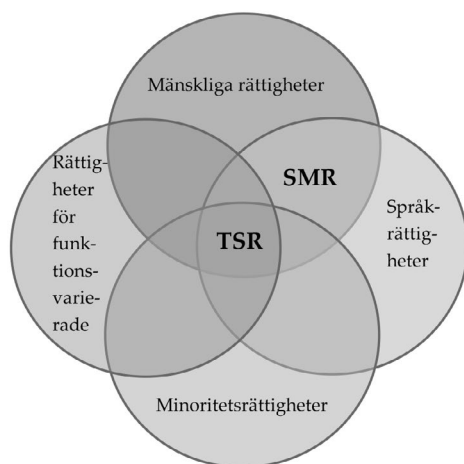
Forskningen om finlandssvenska döva kan med fog sägas vara bristfällig. Det föreligger endast två mera djupgående studier: Monica Londens doktorsavhandling om finlandssvenska dövas utbildningsmöjligheter i slutet av 1990-talet och början av 2000-talet, samt Karin Hoyers doktorsavhandling om språkplanering och ordboksarbete inom tecknade minoritetsspråk.⁵ I båda dessa beaktas även språkgruppens historiska och kulturella dimensioner. Den historiska forskningen är begränsad till dövföreningarnas egna historiker och utgivning. Birgitta Wallvik har författat två verk som behandlar finlandssvenska dövas historia, men då i huvudsak med fokus på det tidiga 1900-talet.⁶ I Eeva Salmis och Mikko Laaksos digra 100-årshistorik över Dövas Förbund, *Maahan lämpimään. Suomen viittomakielisten historia* (2005), behandlas de finlandssvenska döva ytterst knapphändigt. Den befintliga litteraturen visar dock att finlandssvenska döva utgör en social gemenskap. Då man talar om finlandssvenska döva är det alltså inte fråga om enskilda individer som skulle vara spridda runt Svenskfinland utan närmare kontakt med varandra, utan ett dövsamfund med en gemensam kultur och historia samt ett gemensamt språk. Detta faktum har starkt bidragit till synen på finlandssvenska dövas rättigheter och arbetet för dem.

Syftet med den här artikeln är att synliggöra en liten grupp minoritetskonstituering och arbete för rättigheter, men detta görs inte endast för att gruppen och dess historia är understuderade. Genom att placera finlandssvenska döva i centrum och analysera deras arbete för språkliga, utbildningsmässiga och sociala rättigheter, kan man studera gränser för och möjligheter till medborgarskap och tillhörighet för en minoritet inom en minoritet, samt vilka frågor som uppmärksammades

5. Monica Londen, *Communicational and Educational Choices for Minorities within Minorities. The Case of the Finland-Swedish Deaf*, Helsinki: Helsinki University Press 2004; Karin Hoyer, *Dokumentation och beskrivning som språkplanering – perspektiv från arbete med tre tecknade minoritetsspråk*, Nordica Helsingiensia 29, Helsingfors: Nordica 2012. Det finns även en publicerad avhandling pro gradu i specialpedagogik om Borgå dövskola. Anna-Lena Eriksson, Anna-Lena West & Britta Hannus-Gullmets, *Dövskolan i Borgå 1946–1993*, Vasa: Institutionen för specialpedagogik 1995.
6. Birgitta Wallvik, *Du måste vara döv för att förstå. Finlandssvenska dövas fotspår i historien*, Helsingfors: Finlandssvenska teckenspråkiga r.f. 2005; Birgitta Wallvik, *Från Dövtumsbacken till Solsand – Teckenspråkig kultur i Jakobstadsnejden*, Jakobstad: Jakobstads Nejdens döva 2016.

och metoder som användes när de finlandssvenska döva arbetade för sin sak i 1980-talets Finland. Då vi talar om rättigheter och medborgarskap har döva personers villkor överlag, och finlandssvenska dövas i synnerhet, varit påverkade av flera rättighetsfält. För att illustrera situationen för döva i EU:s medlemsstater har Mark Wheatley och Annika Pabsch utvecklat följande figur:

Teckenspråkrättigheter = Mänskliga rättigheter

SMR: Språkliga mänskliga rättigheter

TSR: Teckenspråkrättigheter

Döva har påverkats av föreställningar om minoritetsrättigheter, språkliga rättigheter, rättigheter för funktionsvarierade och mänskliga rättigheter, och i skärningspunkten mellan alla dessa ligger teckenspråkrättigheter, som dövsamfunden i Europa under 2000-talet har koncentrerat sig på.⁷ Då man studerar dövas situation och arbetet för dövas rättigheter längre tillbaka i tiden, eller inom specifika döv-

7. Mark Wheatley & Annika Pabsch, *Sign Language Legislation in the European Union*, 2nd edition, Brussels: EUD 2012, s. 28.

samfund, är dock inte alla fält nödvändigtvis lika viktiga eller ens relevanta. I vilken mån baserade sig arbetet för finlandssvenska dövas rättigheter på argument om språk, minoritetskap, funktionsvariation eller mänskliga rättigheter?

I sin genomgång av teckenspråket i finländsk lagstiftning konstaterar Markku Suksi att rättigheter aldrig är självklara, utan situationsbundna och alltid tolkningsbara. På samma sätt handlar medborgarskap inte endast om formella rättigheter, utan även om känslan av delaktighet och praktiska möjligheter att delta i samhället.⁸ Finlandssvenska dövas situation har på flera sätt varit paradoxal. Genom sin delaktighet i den finlandssvenska språkgruppen har formella rättigheter till framför allt utbildning på svenska varit garanterade, och även annan service för döva ska i teorin även erbjudas på svenska. För denna minoritet inom den svenska språkgruppen har den faktiska tillgången till dessa rättigheter dock varit begränsad. Vilka implikationer detta har fått för de finlandssvenska döva kommer jag att analysera närmare i artikeln.

ATT SKAPA OCH MEDVETANDEGÖRA EN MINORITET

Som jag nämnde ovan studerar jag i den här artikeln 1980-talet, eftersom det var då som ett aktivt och organiserat arbete för finlandssvenska dövas rättigheter initierades. Att det var just 1980-talet är ingen slump; det var en följd av det tidigare årtiondets minoritets- och medborgaraktivism, som inte endast innefattade etniska minoriteter utan även personer med funktionsvariationer. Till skillnad från de flesta andra minoriteter som vid den här tiden kämpade för ett erkännande av sina språkliga och kulturella rättigheter, kan man för dövas del ange ett årtal för när gruppen "föddes", nämligen år 1846 då den första dövskolan i Finland grundades i Borgå av Carl Oscar Malm. Trots att döva personer alltid hade funnits och att någon form av teckenspråk troligtvis har använts i samhällen med flera döva, innebar koncentrationen av döva till dövskolorna med tillhörande elevhem att nationella tecken-

---

8. Suksi, "Reglering av teckenspråkigas språkliga rättigheter", s. 154; Bryan S. Turner, "Contemporary problems in the theory of citizenship", Bryan S. Turner (ed.), *Citizenship and Social Theory*, London: Sage 1993, s. 2.

språk utvecklades samt att dövas politiska fornering senare kunde ta vid. Runt skolorna uppkom dövsamhällen, och dövundervisningens utformning samt skolornas verksamhetssätt skapade villkoren för döva personers liv. Det har inneburit att dövas historia alltid på ett eller annat sätt är knuten till skolorna och dövundervisningen.⁹

Därför är även finlandssvenska dövas historia knuten till de svenska dövskolorna i Finland, och framför allt Borgå dövskola, som mellan 1932 och 1993 var den enda dövskolan på svenska i Finland. Ursprungligen hade dövskolorna varit gemensamma för elever från finsk- och svenskspråkiga hem, men skolorna delades på språklig grund 1892. Skolorna i Borgå och Jakobstad (1863–1932) reserverades för de svenska eleverna och runt dem utvecklades kulturer och varieteter av teckenspråket som med tiden skulle komma att karakterisera den finlandssvenska dövgemenskapen. Trots att skolorna var delade på språklig grund var finska och finlandssvenska döva del av ett gemensamt nationellt dövsamfund. Medan exempelvis Belgien såg en allt starkare antagonism under loppet av 1900-talet mellan den vallonska och den flamländska dövggruppen med separata dövföreningar, gick de finska och finlandssvenska ihop och verkade gemensamt inom Dövas Förbund och de lokala dövföreningarna.¹⁰ Många av det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets ledande gestalter inom den finländska dövärlden var dessutom från svenskspråkiga familjer, och därför hade även de svenska döva en framträdande position under perioden.

---

9. Se t.ex. Joseph J. Murray, "Transnational interconnections in nineteenth-century Western deaf communities", Michael Rembis, Catherine Kudlick & Kim E. Nielsen (eds.), *The Oxford Handbook of Disability History*, Oxford: Oxford University Press 2018, s. 428, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190234959.013.25>; Eeva Salmi, "Kielelliset käänteet kuurojen opetuksessa", Joel Kivirauma (toim.), *Muuttuvat marginaalit: näkökulmia vammaistutkimukseen*, Helsinki: Kehitysvammaliitto ry. 2008, s. 10–41; Bencie Woll, Rachel Sutton-Spence & Frances Elton, "Multilingualism. The global approach to sign languages", Ceil Lucas (ed.), *The Sociolinguistics of Sign Languages*, Cambridge: Cambridge University Press 2001, s. 12, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511612824.004>.

10. Om de belgiska dövsamfunden se t.ex. Mieke Van Herreweghe, Maartje De Meulder & Myriam Vermeerbergen, "From erasure to recognition (and back again?): The case of Flemish sign language", Marc Marschark & Patricia Elizabeth Spencer (eds.), *The Oxford Handbook of Deaf Studies in Language*, Oxford: Oxford University Press 2016, s. 46, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190241414.013.4>.

1900-talets första hälft karaktäriserades av en tid av förtryck och kringskurna rättigheter, som tog sig uttryck dels i förbudet mot teckenspråk i dövundervisningen, dels i äktenskapsförbud. Mellan 1892 och 1957 var den så kallade oralismen förhärskande i dövskolorna, enligt vilken teckenspråket inte skulle användas. Döva skulle i stället kommunicera genom tal och läppavläsning i syfte att bli så delaktiga i det hörande samhället som möjligt.¹¹ Samma utveckling skedde också globalt och oralismen infördes i de flesta länder i och med den resolution mot teckenspråket som Milanokongressen i dövundervisning antog 1880. Döva var även i många länder utsatta för sterilisering och andra eugeniska åtgärder för att hindra ärftlig dövhet, och Finland var ett av få länder med äktenskapsförbud för två döva med medfödd eller ärftlig dövhet (1929 till 1969).¹²

Det fanns dock redan tidigt ett engagerat motstånd mot äktenskapsförbudet och ett aktivt engagemang inom Dövas Förbund för att öka teckenspråkets status. Från 1950-talet framåt rapporterade Dövas Förbunds språkrör *Tidskrift för Döva* kontinuerligt om teckenspråkets förtjänster och om dövas rätt till sitt språk. Även arbetet för finlandssvenska dövas möjligheter och rättigheter hade påbörjats redan före 1980-talet. Då planerna för yrkesutbildning för döva pågick under 1930- och 1940-talen, framstod de svenskspråkiga dövas behov av utbildning som synnerligen problematiska att tillgodose. Trots att invalidvårdslagen stipulerade att funktionsnedsatta hade rätt till avgiftsfri yrkesutbildning, var de finlandssvenska döva för få till antalet för att det skulle vara möjligt att grunda en egen yrkeskola med olika utbildningslinjer.¹³ På grund av avsaknaden av yrkesutbildning på svenska började en utbildningsemigration till Sverige och detta hade staten och döv lärarna som ambition att stävja.¹⁴ Här

---

11. För en utförlig redogörelse för både oralismen och rashygieniska initiativ mot döva personer i Finland se Eeva Salmi & Mikko Laakso, *Maahan lämpimään. Suomen viittomakielisten historia*, Helsinki: Kuurojen liitto ry. 2005.

12. Salmi & Laakso, *Maahan lämpimään*, s. 204; Eeva Salmi, *Linguistic Turns in Teaching of the Deaf in Finland*, Helsinki: Humanistinen ammattikorkeakoulu 2010, s. 32.

13. Heikki Waris, *Suomalaisen yhteiskunnan sosiaalipolitiikka*, Porvoo & Helsinki: WSOY 1961, s. 257; *Kuuromykkäin ammattiopetuskomitean mietintö*, komiteamietintö n:o 7 1939, Helsinki 1939.

14. Terminens inlednings- och avslutningstal [1945–1964], Dövskolans i Borgå arkiv, Riksarkivet, Tavastehus.

fördes diskussionen dock inte i huvudsak av döva själva utan inom de institutioner som arbetade med döva. Det samma kan sägas om diskussionen kring sammanslagningen av tidskrifterna *Kuurojen Lehti* och *Tidskrift för Döva* som skedde 1951 och som väckte känslor både på svenskt och finskt håll.¹⁵

1970- och 1980-talen var centrala årtionden, eftersom det var då som pendeln svängde och de berörda grupperna själva förde fram krav och önskemål. I USA började döva som var verksamma vid Gallaudet College i Washington D.C. i början av 1970-talet använda begreppet *deaf awareness*, dövmedvetenhet, med syftet att öka kunskapen om dövas liv och villkor. I första hand var det de döva själva som skulle medvetandegöras om att teckenspråket var ett fullvärdigt språk och att de hade rätt till sitt modersmål. All form av integrering på de hörandes villkor, och framför allt oralismen, var en grov kränkning av dövas rättigheter. Det som kom att kallas dövmedvetenhetsrörelsen framförde att dövhet i sig inte var ett handikapp, utan att en funktionsnedsättning alltid var kontextbunden; en döv var fullt funktionell i sällskap av andra döva, där det i stället var de hörande som var funktionsnedsatta.¹⁶

Diskussionen om dövmedvetenhet fokuserade alltså på teckenspråket, och dövas rätt till språket i olika situationer. Det bör påpekas att det i diskussionen inte ingick krav på medicinsk intervention mot dövhet eller tekniska hjälpmedel för att möjliggöra hörsel. Exempelvis hörapparaten uppfattades i stället som ett onödigt och stigmatiserande föremål som markerade döva som annorlunda.¹⁷ Döva skulle i första hand uppfattas som en språklig och kulturell minoritet, i Norden jämförbar med till exempel samer eller romer.¹⁸ På det här sättet uppstod ett ambivalent förhållande till begreppet handikapp; å ena

---

15. En upprörd läsare skrev 1957 i *Hufvudstadsbladet* att de finlandssvenska döva hade lurats att gå med på sammanslagningen. Den upprörda läsaren var troligtvis någon i Borgå dövskolas lärarkår, som vid tiden för sammanslagningen skötte om utgivningen av den svenska tidskriften. Signaturen Borgåbo, "Döv(stum) finskhetsiver?", *Hufvudstadsbladet* 6/5 1957.

16. Salmi & Laakso, *Maahan lämpimään*, s. 303.

17. Se t.ex. Karin Saarikoski, "Dövmedvetenhet – vad är det?", *Nappi* 1982:5–6, s. 15.

18. Se t.ex. Liisa Kauppinen & Raija Nieminen, "Döva en språklig minoritet", *Tidskrift för Döva* 1983:20, s. 13.

sidan tryggades rättigheter genom handikapplagar, å andra sidan skulle inte begreppet handikapp användas för att beskriva döva som grupp.¹⁹

Dövmedvetenhetsrörelsen var ett led i den omfattande medborgaraktivismen bland diskriminerade grupper och arbetet för minoriteters rättigheter och självbestämmanderätt under 1960-talets slut och på 1970-talet. Idén om dövmedvetenhet nådde de nordiska länderna i slutet av 1970-talet, men såsom Salmi och Laakso påpekar cirkulerade liknande diskussioner i Finland redan tidigare. Begreppet dövmedvetenhet gav dock diskussionen stadga och visade att kampen för teckenspråk och dövas rättigheter var ett globalt fenomen. I de nordiska länderna fick dövmedvetenhetsrörelsen speciellt stort genomslag i Sverige och Danmark, och i förlängningen även i Finland. Det första dövmedvetenhetsseminariet ordnades år 1980 och dövmedvetenhet diskuterades aktivt på *Tidskrift för Dövas* sidor. Samtidigt började ett allt intensivare arbete för teckenspråket och framför allt för teckenspråkig undervisning.²⁰

RÄTT TILL TECKENSPRÅKIG UNDERVISNING

Även på finlandssvenskt håll följde man med det förändrade klimatet beträffande inställningen till teckenspråk och dövas rättigheter. Brita Edlund, som är mor till två döva söner och som hade en central position i arbetet för finlandssvenska döva under 1980-talet, tog del av all den utveckling för dövas rättigheter och teckenspråkets ställning som skedde i Sverige. Där började man redan på 1970-talet forska i teckenspråk och föra en aktiv politik för att få det erkänt som dövas modersmål.²¹ Det konkreta arbetet för finlandssvenska dövas rättigheter kom dock igång för att svara på de reella hot och svårigheter som mötte en grupp som levde i skärningspunkten mellan etnicitet, funktionsvariation och språk. De följande avsnitten är indelade enligt de stora frågor som arbetet för finlandssvenska döva kretsade kring, nämligen teckenspråkig undervisning och svenskspråkig information.

19. Joseph J. Murray, "Linguistic human rights discourse in deaf community activism", *Sign Language Studies* 15, 2015:4, s. 384, 396, <https://doi.org/10.1353/sls.2015.0012>.

20. Salmi & Laakso, *Maahan lämpimään*, s. 302–306.

21. Intervju med Brita Edlund 23/5 2019. Intervjuinspelning i författarens ägo.

Som jag framförde i föregående avsnitt har undervisning varit den enskilt viktigaste frågan som berört döva. Döva var den första grupp som fick specialundervisning och de villkor som döva levtt under har stått i relation till den rådande synen på hur döva ska undervisas.²² Därför har den klart största och viktigaste frågan även för finlandssvenska döva varit hur skolgång och utbildning ska garanteras och organiseras för döva barn i svenskspråkiga familjer. Det faktum att det över huvud taget finns ett *finlandssvenskt* dövsamfund hänger ihop med att man hade egna skolor för döva från svenskspråkiga familjer. Detta var i sin tur ett resultat av det sena 1800-talets uppdelning av institutioner på språklig grund och svenskans status som officiellt språk i Finland i samband med självständigheten, varigenom svensk undervisning på ett eller annat sätt skulle tryggas för döva barn.

Även om de finlandssvenska dövas rättigheter och villkor diskuterats redan tidigare, var de som tidigare hade fört talan nästan uteslutande hörande experter eller lärarna vid Borgå dövskola. Från slutet av 1970-talet började medlemmarna i det finlandssvenska dövsamfundet, både de som själva var döva och de som hade döva barn eller föräldrar, själva föra ordet. Det som satte igång processen var hotet om att Borgå dövskola skulle stängas på grund av elevbrist. Under 1960-talet och i början av 1970-talet vände trenden i dövundervisningen så att allt fler förespråkade så kallad "normalisering" där döva och hörselnedsatta barn skulle integreras med hörande elever i kommunala skolor. Grundskolereformens (1968) ideal om jämlikhet och demokrati i undervisningen skulle även omfatta barn i behov av specialundervisning, och därför sågs isoleringen av döva barn i särskilda dövskolor som skadlig för kontakten med hemmet och också för möjligheten att integreras i det omgärdande samhället. År 1972 blev det därför möjligt för kommunerna att bilda så kallade hörselklasser där barn med olika grader av hörselnedsättning undervisades tillsammans.²³

För finlandssvenska döva barn var dock en kommunalisering av dövundervisningen inte möjlig, eftersom de döva och hörselnedsatta

---

22. Se t.ex. Tuula Vuolle, "Vammaisten koulukysymys Suomessa 1800-luvun loppuun", Toivo Nygård & Kari Tuunainen (toim.), *Avun kohteesta itsensä auttajaksi. Katsaus Suomen vammaishistoriaan*, Jyväskylä: Atena Kustannus Oy 1996, s. 49–112.

23. Salmi & Laakso, *Maahan lämpimään*, s. 343–346.

barnen var utspridda över många olika orter i Svenskfinland. Trots att det var praktiskt omöjligt att kommunalisera den svenskspråkiga dövundervisningen uppstod det kritik från föräldrahåll i tidningspressen mot Borgå dövskola, där skolans avlägsna plats i förhållande till stora delar av Svenskfinland samt skolbyggnadernas dåliga skick lyftes fram. Exempelvis Greta Ahlskog från Vasa kritiserade i flera artiklar dövskolan och hur dövundervisningen organiserades för finlandssvenska elever.²⁴

Mot 1970-talets slut började också elevantalet dala. Läsåret 1977–1978 hade skolan endast nio elever och därför drogs flera tjänster in, samtidigt som föreståndartjänsterna för skolan och elevhemmet sammanslogs. Enligt skolans föreståndare Greta Wisuri var beslutet dock förhastat, eftersom det rädde stor fluktuation från år till år i antalet döva barn som föddes i Svenskfinland, och prognoserna visade att elevantalet igen skulle stiga under de följande åren.²⁵ Bland de föräldrar, såväl hörande som döva, som hade barn som antingen redan gick i skolan eller som strax skulle börja där uppkom stark oro för skolans och barnens framtid, som konstant upplevdes ligga i vågskålen. Enligt Brita Edlund fanns det även visst fog för kritiken. Skolbyggnaden var ytterst sliten, och det stod klart att omfattande resurser behövdes för att kunna garantera fortsatt dövundervisning på svenska i Finland.²⁶

För att få de resurser man behövde och skapa kontinuitet gick föräldrarna samman och grundade Döva och hörselskadade barns stödförening r.f. (DHBS) 1979 med Edlund som första ordförande. Det fanns redan ett nationellt föräldraförbund, Hörselskadade barns föräldraförbund, som under ledning av Michael Tillander aktivt arbetade för döva barns utbildning och rätt till teckenspråk. Tillander var svenskspråkig och far till en döv dotter född i slutet av 1960-talet, men för dottern valdes finsk dövskola uttryckligen på grund av Borgåskolans osäkra ställning och den i övrigt dåliga servicen för svensk-

24. Gus Söderlund, "Hörselskadade barn – diskrimineras de?", *Borgåbladet* 30/4 1971; Britta Lindblom, "Dövskolan bäddar inte för liv i anstalt", *Borgåbladet* 30/12 1975.

25. Lena Selén, "Dövskolan inskränker nästa höst", *Borgåbladet* 10/5 1977; Signaturen Aje, "Landets äldsta skola fyller 130 år", *Hufvudstadsbladet* 30/9 1976.

26. Intervju med Brita Edlund 23/5 2019; Jan-Erik Andelin, "Allt tog slut med dövskolan", *Borgåbladet* 24/11 2012, s. 12.

språkiga döva.²⁷ Tvåspråkiga familjers val av finsk skola för sina döva barn var en av de trender som DHBS försökte svänga.

Arbetet för förbättrade undervisningsvillkor för finlandssvenska döva omfattade en rad olika områden och frågor. Det mest akuta var att få till stånd en renovering av skolbyggnaden. För att säkra de medel som behövdes för en totalrenovering av skolan krävdes ett nära samarbete med Undervisningsministeriet. Bland medlemmarna i DHBS och den svenska arbetsgrupp som år 1981 tillsattes vid Dövas Förbund fanns flera personer som hade nära kontakter till Svenska folkpartiet, och därför var dialogen med de ledande politikerna relativt smidig.²⁸ Under 1970-talets slut och i början av 1980-talet var bland andra Kristian Gestrin och Pär Stenbäck undervisningsministrar. Finansieringen för skolrenoveringen säkerställdes år 1980, då 2,2 miljoner mark reserverades för ändamålet, och 1982 kom slutligen renoveringen i gång. Förutom att förbättra själva byggnaden installerade man även teknisk apparatur som behövdes dels för att förmedla ljudet till hörapparaterna bättre, dels för att stärka andra sinnen. Genom renoveringen som var färdig 1983 omvandlades skolan till en ytterst modern dövskola som fyllde de specialbehov undervisningen krävde.²⁹

En annan pressande fråga handlade om ökad regional rättvisa. Som ovan nämndes blev kritiken mot elevhemsboendet, som för eleverna vid dövskolorna startade redan vid sex års ålder, allt starkare under 1970-talet. Även om elevantalet inte räckte för egna klasser, ville föräldrarna i Österbotten ändå försäkra sig om en något senarelagd skolgång i Borgå. Därför framfördes idén om att döva barn skulle ha möjlighet att gå de två förskoleåren i Österbotten, och flytta till Borgå dövskola i 8-årsåldern. Kraven var i sig inte nya; mellan 1863 och 1932 verkade en dövskola först i Pedersöre och sedan i Jakobstad och i samband med kommunaliseringen av dövundervisningen framfördes även tankar på ett eget skolcentrum för finlandssvenska elever

27. "Arbete och resor", *Nappi* 1984:2, s. 14.

28. Intervju med Brita Edlund 23/5 2019; intervju med Håkan Westerholm 30/9 2019. Intervjuinspelning i författarens ägo.

29. Direktionens mötesprotokoll 1982, 1983, Dövskolans i Borgå arkiv, Riksarkivet, Tavastehus; "Dövskolan i Borgå fick i går 2,2 milj.", *Borgåbladet* 12/4 1980; "Skönt att beslutsfattarna anser att Dövskolan behövs", *Borgåbladet* 8/6 1983.

i Vasa.³⁰ Även i den här frågan var kontakten till ledande politiker av stor vikt, och SFP-politikern Ole Norrback var en av de drivande personerna. Också undervisningsminister Stenbäck tog ställning för de österbottniska kraven på förskoleundervisning i närområdet. Planerna skred raskt fram. En barnträdgårdslärare skickades till Borgå 1981 för att förbereda arbetet med döva barn och år 1983 öppnade specialdaghemmet i Ytteresse sina dörrar.³¹ I Borgå väckte dock det österbottniska kravet oro för att daghemsverksamhet på sikt skulle leda till förnyade krav på en egen skola, vilket i sin tur kunde skada skolan i Borgå.³² Oron var kanske inte helt obefogad, eftersom de österbottniska eleverna mot slutet av 1980-talet och i början av 1990-talet i allt mindre utsträckning valde Borgå som skolgångsort, vilket jag återkommer till senare.

Det var inte endast kvaliteten på själva skolhuset som skulle förbättras, utan även på den undervisning som skedde innanför skolans väggar. Förbudet mot att använda teckenspråk i dövundervisningen hade avlägsnats 1957, men det betydde inte en omedelbar övergång från oralismen till teckenspråket. På 1960- och 1970-talen övergick skolorna till den så kallade simultanmetoden, eller total kommunikation, som gick ut på att lärarna samtidigt använde tal och tecken. På det här sättet blev tecknen ett stöd för talet och följde talets ordföljd och grammatik, ett system som fick namnet tecknad svenska. Trots att simultanmetoden medförde en ökad acceptans för teckenspråket, var den problematisk. Teckenspråkens grammatik och logik är annorlunda än de talade språkens, och därför blev ett teckenspråk som följde talspråket konstgjort och svårt att förstå. I dövskolorna fanns det inte heller några entydiga krav på lärarnas kunskaper i teckenspråk. Dövas Förbund ordnade kurser, men lärarnas närvaro på kurserna varierade, och i stället lärde de sig teckna av sina elever.³³

30. "Svenskt skolcentrum för döva till Vasa?", *Borgåbladet* 4/2 1969; För information om dövskolan i Jakobstad se Wallvik, *Från Dövstumsbacken till Solsand*.

31. Signaturen Bredlund [Brita Edlund], "Smått och gott från DHSF", *Nappi* 1980:4; "De handikappade bör få bättre utbildning", *Hufvudstadsbladet* 6/4 1981.

32. Direktionens mötesprotokoll 1980, Dövskolans i Borgå arkiv, Riksarkivet, Tavastehus.

33. Salmi, "Kielelliset käänteet kuurojen opetuksessa", s. 25–28.

Teckenspråket var inte heller inskrivet i lagen om dövundervisning, vilket var en fråga som Dövas Förbund och Hörselskadade barns föräldraförbund starkt engagerade sig i vid slutet av 1970-talet och i början av 1980-talet. Ett intensifierat arbete för teckenspråket tog vid från och med 1980, då en omfattande demonstration för dövas rättigheter ordnades vid riksdagshuset i Helsingfors i samband med att Dövas Förbund fyllde 75 år. Förbundet ställde krav på att teckenspråket skulle erkännas som dövas modersmål, och att tolktjänsterna för döva, som året innan hade stadgats i lag, skulle förbättras. I demonstrationerna deltog förutom vuxna finlandssvenska döva även eleverna från Borgå dövskola för att skapa mera synlighet för gruppen.³⁴ I samband med att grundskolelagen reformerades 1983, såg de båda förbunden sin chans att garantera teckenspråkig undervisning för döva barn, men det enda som infogades i lagen var en skrivelse om att teckenspråk kunde användas som ett stöd i undervisningen.³⁵

Trots att teckenspråket inte infördes som undervisningsspråk i grundskolelagen innebar teckenspråkets statushöjning en helt ny situation i dövskolorna. Medan det tidigare hade varit vanligt att döva barn kom till skolan utan något språk över huvud taget och utan ett gemensamt språk med sina hörande familjemedlemmar, hade både barnen och föräldrarna nu kunskap i teckenspråket från en tidig ålder. Från och med 1970-talet började nämligen föräldrarna ta del av teckenspråkskurser ordnade av bland andra Dövas Förbund och DHBS, och därigenom kommunicera med sina döva barn på teckenspråk. Bland dessa barn och föräldrar fanns högre förväntningar på lärarnas teckenspråkskunskaper, och i förlängningen på den undervisning som lärarna kunde erbjuda på teckenspråket. Enligt Birgitta Wallvik, som var verksam i flera olika roller vid både Dövas Förbund och dövskolan i Borgå under 1980-talet, uppstod problemen främst i de högre klasserna där lärarnas kommunikationsförmåga inte längre räckte till för att undervisa det allt mer komplicerade innehållet.³⁶

---

34. CJ., "Dövskolan demonstrerade för mera kontakt i samhället", *Borgåbladet* 27/9 1980.

35. Salmi, "Kielelliset käännteeet kuurojen opetuksessa", s. 30–31.

36. Brita Edlund, "Vilket ljud har ljuset?", Karin Hoyer, Monica Londen & Jan-Ola Östman (red.), *Teckenspråk: Sociala och historiska perspektiv*, Nordica Helsingforsia 6, Helsingfors: Nordica 2006, s. 16; Intervju med Birgitta Wallvik 21/5 2019. Intervjuinspelning i författarens ägo.

I flera finländska dövskolor uppstod konflikter mellan lärarkåren och eleverna samt deras föräldrar vid denna tid angående teckenspråkets ställning i undervisningen, så även i Borgå.³⁷ År 1983 hade Ralf Mattsson tillträtt som ny föreståndare för skolan, men han saknade kunskap i teckenspråket och tidigare erfarenhet av dövundervisning, vilket skolans t.f. föreståndare Ella Björkman såg som bekymmersamt. Björkman hade nämligen själv erfarenhet av att komma in i dövskolan utan att kunna teckenspråk och vittnade om de svårigheter som då uppstod i arbetet.³⁸ Några år senare blossade en offentlig debatt mellan Mattsson och Brita Edlund upp i dagspressen, som ett resultat av ett betänkande som en arbetsgrupp vid Undervisningsministeriet givit angående dövundervisningen i samband med grundskolereformen. Enligt betänkandet skulle döva elever ha samma status som samiska elever, eftersom teckenspråket var dövas modersmål och därför borde undervisningen ske på teckenspråk.³⁹ Mattsson opponerade sig mot rapporten och menade att teckenspråket inte kunde få den ställning det hade uppnått i Sverige, där språket sedan 1981 var erkänt som modersmål, och där undervisningen utgick från principen om tvåspråkighet. Enligt Mattsson satte det här det svenska språket på undantag, vilket gick emot dövundervisningens princip att lära det döva barnet att kommunicera med samhället runtomkring och inte endast med den egna gruppen.⁴⁰

Edlund svarade med att understryka teckenspråkets grundläggande betydelse för döva barn, och likt medlemmarna i Undervisningsministeriets arbetsgrupp betonade Edlund minoritetsperspektivet:

– Döva är en språklig minoritet, förklarar Edlund. Deras modersmål är inte svenska eller finska. Det är teckenspråket. Enligt det betänkande som undervisningsministeriets arbetsgrupp just har gett är också

---

37. Om problem i andra dövskolor se t.ex. ”Eduskuntakysely Mikkelin kuurojen epäkohdistia”, *Tidskrift för Döva* 1982:11–12, s. 7–10. Problemen gällde inte endast undervisningen utan även förhållandena på elevhemmen.

38. Carola Stark, ”Det är som att skiljas från sina egna barn”, *Borgåbladet* 30/7 1982.

39. ”Teckenspråk som modersmål i undervisningen”, *Hufvudstadsbladet* 6/7 1985.

40. Johnny Holmberg, ”Modersmålet viktigt”, *Borgåbladet* 3/7 1985. Debatten återpublicerades i *Tidskrift för Döva* 1985:13 och *Nappi* 1985:4.

teckenspråket dövas första språk. Den logiska slutsatsen av detta måste vara att dövskolornas undervisningsspråk bör vara teckenspråket.⁴¹

Vidare menade Edlund att utan kunskaper i det egna modersmålet saknades grunden för all annan inläring. Edlund lyfte även fram problemet med dövlärares bristfälliga kunskaper i teckenspråk och att samma lärare undervisade i både de lägre och de högre klasserna.⁴²

Konflikten fortsatte i slutet av 1980-talet och i början av 1990-talet. År 1988 gjorde *Borgåbladet* ett stort uppslaget reportage om vad man kallade för krisen vid skolan, där man intervjuade både elever, föräldrar, lärare, föreståndaren och ordföranden för skoldirektionen. Föräldraföreningen hade skickat en skrivelse till skolstyrelsen där man yrkade på förbättringar i skolans ledning. Enligt skrivelsen kände sig eleverna otrygga i skolan på grund av personalens bristande teckenspråkskunskaper och att personalen ofta byttes på elevhemmet. Gustaf Öller, ordförande för DHBS, var i artikeln noggrann med att påpeka att det inte var kollegiet som kritiserades utan ledningen. Dessutom fanns det strukturella och sociala problem som gick ut över själva undervisningen. I skrivelsen talade man också för att de äldre eleverna behövde miljöombyte och mera fritidsaktiviteter. Även aktualitetsprogrammet OBS! uppmärksammade konflikten.⁴³

En fråga som togs upp av både vuxna döva och lärarkåren vid dövskolan var behovet av döva förebilder och att vuxna döva borde få ett starkare inflytande över dövundervisningen. I processen att övergå från oralism till teckenspråkig undervisning var ett av målen bland döva att de själva skulle få påverka hur de undervisades. Även gällande den finlandssvenska dövundervisningen framfördes dessa krav, då medlemmarna i den svenska arbetsgruppen vid Dövas Förbund diskuterade frågan.⁴⁴ Kravet uppmärksammades även i samband med *Borgåbladets* reportage om krisen vid dövskolan. Borgånejdens dövförening skrev efter reportaget en insändare där föreningens re-

---

41. Micke Godtfredsen, "Teckenspråk dövas modersmål", *Borgåbladet* 4/7 1985.

42. Ibid.

43. Micke Godtfredsen, "Känslorna kring dövskolan svallar", *Borgåbladet* 5/3 1988.

44. Arbetsgruppen för kulturcentrumet vid Dövskolan i Borgå, protokoll 14/1 1984, Finlandssvenska teckenspråkiga r.f., Helsingfors.

presentanter storligen förundrade sig över hur skolan beskrevs, och speciellt över att ungdomarna vid skolan skulle vara oroliga. Enligt insändarskribenterna fanns det inga problem vid föreningens träffar där även eleverna deltog och problemen måste vara ett resultat av bristande kommunikationsmöjligheter mellan elever och personal, som saknade kunskap i teckenspråk och dövmedvetenhet. Eftersom eleverna bodde på skolan största delen av tiden, hade skolan en viktig uppfostrande uppgift, och om det fanns brister i hur denna uppgift sköttes kunde det leda till allvarliga problem för eleverna senare i livet. Insändarskribenterna krävde flera döva bland personalen som skulle kunna fungera som förebilder.⁴⁵ Också skolans ledning och lärarkår var inne på samma linje och ansåg att det behövdes döva lärare, eftersom endast de till fullo kunde förstå det döva barnet.⁴⁶

I vilken mån var de problem som uppstod vid dövskolan i Borgå och de diskussioner som fördes kring dövundervisningens ställning mellan skolans ledning och eleverna samt deras föräldrar specifika för det finlandssvenska dövsamfundet? Som jag nämnde tidigare uppstod konflikter i flera skolor, men enligt Salmi och Laakso stack situationen vid Borgåskolan ut som särskilt problematisk, men de ger ingen förklaring till att konflikterna drabbade speciellt den svenska skolan hårt.⁴⁷ Minoritetsförhållandet bör lyftas fram för att man ska förstå situationen. Det finlandssvenska dövsamfundet arbetade inte endast för ett språk, teckenspråket, utan även för svenskan, och den enda institution som kunde förmedla undervisning på de båda språken var Borgå dövskola. Det teckenspråk som användes bland finlandssvenska döva ansågs inte på 1980-talet vara ett eget språk, utan närmast en variant av det finska teckenspråket. En del tecken, så kallade Borgå-tecken, och framför allt artikulationen var annorlunda, vilket markerade språklig skillnad.⁴⁸ De svenska döva hade dessutom svenska som

45. Boris Kankkonen m.fl., "Teckenspråkig miljö i Dövskolans elevhem", *Borgåbladet* 29/3 1988.

46. Leif Wikström, "Döva personer borde utbildas till lärare!", *Borgåbladet* 26/9 1986.

47. Salmi & Laakso, *Maahan lämpimään*, s. 357–358.

48. Karin Hoyer, "De kallade dem Borgåtecken". Det finlandssvenska teckenspråket i går och i dag", Jan-Ola Östman (red.), *Nordica Helsingiensia* 4, Helsingfors: Nordica 2005, s. 21–80. Karin Hoyer, "Vähemmistö vähemmistöissä: suomenruotsalaiset kuurot ja heidän viittomakielensä", Anja Malm (toim.), *Viittomakieliset Suomessa*, Helsinki: Finn Lectura 2000, s. 205–215.

läs- och skriftspråk, vilket innebar att en övergång till en finskspråkig skola för de flesta inte var ett alternativ.

Inom dövundervisningen har resurserna i praktiken alltid först täckt de finska dövas behov för att sedan, om möjligt, förse de svenska döva med liknande möjligheter; därför saknade också de svenska eleverna både tillräckligt skolmaterial och fortsatt utbildning efter avslutad grundskola. För finlandssvenska döva fanns det alltså ingen yrkes- eller gymnasieutbildning i Finland, vilket var en fråga som hade diskuterats allt sedan dövas yrkesutbildning stipulerades i lag 1944. I takt med att utbildningsnivån höjdes under andra hälften av 1900-talet, blev det allt vanligare att de finlandssvenska ungdomarna reste till Sverige för att få yrkesutbildning; först hade det varit fråga om enstaka personer som sedan flyttade tillbaka till Finland, men på 1980-talet var flytten till Sverige efter avslutad skolgång i Borgå redan satt i system och för allt fler blev den permanent. Trots att man i Sverige använde sig av ett annat teckenspråk var språken nära besläktade och skriftspråket naturligtvis detsamma, vilket underlättade integrationen i det nya landet. Möjligheterna att på olika sätt stävja den här utvecklingen och förse de finlandssvenska döva ungdomarna med yrkesutbildning i hemlandet, till exempel genom att erbjuda tolkning i yrkesskola för hörande, var en fråga som DHBS arbetade för i början av 1980-talet.⁴⁹

Minoritetsställningen innebar alltså en ökad utsatthet, och dubbelminoritetspositionen förstärkte detta ytterligare, vilket den fortsatta utvecklingen med all tydlighet visar. Mot slutet av 1980-talet valde nämligen allt flera att avbryta sin skolgång i Borgå och i stället avsluta grundskolan antingen i Sverige eller i en skola för hörande. Det var framför allt österbottniska elever som valde ett annat skolalternativ, men också familjer bosatta i Borgå med flera döva barn valde att flytta till Sverige. Som grund för beslutet låg missnöje med undervisningen och bemötandet av eleverna.⁵⁰ Elevantalet dalade och en arbetsgrupp behandlade mellan 1992 och 1993 frågan hur man skulle kunna hålla skolan vid liv trots sviktande elevunderlag. Staten valde dock att stänga

---

49. Intervju med Brita Edlund 23/5 2019; intervju med Håkan Westerholm 30/9 2019.

50. Intervju med Brita Edlund 23/5 2019; intervju med Janne Kankkonen 3/10 2019.
Intervjuinspelning i författarens ägo.

skolan 1993, och de finlandssvenska eleverna var förvisade till antingen skola för hörande, finsk dövskola eller dövskola i Sverige. Rätt till utbildning på svenska betydde inte rätt till egen skola, utan kunde i stället innefatta att staten och kommunerna betalade för skolgången i Sverige eller lönen för en tolk. Även om man under hela 1990-talet diskuterade olika alternativ för hur dövundervisningen på svenska skulle återupptas blev det inte något av planerna. Utvecklingen hade nämligen gått i en annan riktning. För det första hade en stor del av det finlandssvenska dövsamfundet flyttat till Sverige, och där övergått till det svenska teckenspråket samt integrerats i det svenska dövsamfundet och hade inga planer på återflyttning till Finland. För det andra började man ge döva barn cochlea-implantat från och med mitten av 1990-talet, med vars hjälp barnet uppfattade en del ljud och kunde gå i skola för hörande.

RÄTT TILL INFORMATION PÅ SVENSKA

Dövas rättigheter handlade dock inte uteslutande om teckenspråkig undervisning. Slutet av 1970-talet och början av 1980-talet var en viktig period inte endast beträffande hur dövundervisningen utvecklades, utan för dövsamfunden i stort. Som jag nämnde ovan innebär de finlandssvenska dövas dubbla minoritetsställning att de arbetade för rättigheter på olika fronter, både för teckenspråket och för det svenska språket. Trots att den finlandssvenska minoriteten som helhet har varit tvungen att bevaka och kräva rätten till svenskan, drivs frågan till sin spets då det handlar om en minoritet inom minoriteten såsom finlandssvenska döva.

I frågan om undervisning och övriga frågor som berör döva barn, såsom habilitering, talterapi och hemvägledning var den finlandssvenska tidningspressen aktiv och framför allt *Borgåbladet* engagerade sig ofta i dövskolans angelägenheter. Dagstidningarna tystnar dock då det handlar om vuxna dövas behov och rättigheter. I den finlandssvenska pressen intervjuades ibland Dövas Förbunds mångåriga ordförande Runo Savisaari, men vuxna finlandssvenska döva blir av intresse för allmänheten först i mitten av 1980-talet. Även om tidningspressen inte är en direkt spegel av samhället, ger den en god bild av samhällsengagemanget.

Även gällande vuxna dövas behov och rättigheter kan man peka ut centrala personer och händelser inom det finlandssvenska dövsamfundet. I slutet av 1970-talet blev Alf Bjong, som var aktiv i Jakobstads dövförening, ombedd att gå med i Dövas Förbunds styrelse, och i och med det inleddes ett mångårigt arbete för att uppmärksamma de finlandssvenska dövas särbehov. Dövas Förbund hade grundats år 1905 för att verka för dövas intressen och för informations-spridning till döva. Det svenska inslaget var starkt de första decennierna – bland de grundande medlemmarna fanns bland andra Julius Hirn, redaktör vid *Hufvudstadsbladet* – men ju längre 1900-talet framskred desto mindre utrymme fick svenskan i förbundet. Samtidigt var förbundet under stora delar av 1900-talet påfallande litet; personalen bestod fram till 1970-talet av en handfull personer som verkade i små och trånga utrymmen på Elisabetsgatan i Helsingfors. Därför saknades resurser för till exempel omfattande material och program på såväl finska som svenska.⁵¹

Enligt Bjong blev dock avsaknaden av information på svenska ett konkret problem i hans arbete inom styrelsen. Dokument och information fanns endast tillgängliga på finska, vilket blev ett hinder för att finlandssvenska döva skulle kunna ta aktiv del i förbundets arbete och därigenom bevaka sina rättigheter. Vid slutet av 1970-talet saknades dock organ på finlandssvenskt håll som skulle ha värvat om det svenska språket inom Dövas Förbund, och svenskans ställning var helt beroende av vilka personer som råkade vara aktiva. De lokala dövföreningarna på finlandssvenska orter fungerade främst som sociala mötesplatser, gemensamma för finlandssvenska och finska döva.⁵²

För att skapa ett finlandssvenskt rum beslöt Bjong och några andra att arrangera en skolträff sommaren 1980 för alla dåvarande och tidigare elever vid dövskolan i Borgå. Enligt Bjong ville man ha ett sammanhang där man kunde umgås på det egna teckenspråket med människor som hade gemensamma erfarenheter från uppväxttiden. Planerna väckte dock viss skepsis bland dövskolans personal och Greta Wisuri, som verkade som föreståndare fram till 1979, var svårövertalad då det gällde att överlåta skolans utrymmen till träffen. Träffen, som ägde rum den 17–18 maj 1980, blev dock en stor framgång med cirka

---

51. Wallvik, *Du måste vara döv för att förstå*, s. 121.

52. Intervju med Alf och Astrid Bjong 31/5 2019. Intervjuinspelning i författarens ägo.

170 deltagare. Programmet under träffen innefattade bland annat tal, uppträdanden och utflykter samt en gudstjänst i Borgå domkyrka.⁵³

Träffens viktigaste syfte var det sociala mötet mellan döva med en gemensam uppväxt, ett gemensamt språk och gemensamma erfarenheter, men på sikt skulle den få politiska implikationer. Efter som träffen hade varit en stor framgång uppgjordes genast planer på liknande träffar, men även på gemensamt arbete för att bevaka de finlandssvenska dövas rättigheter och intressen. Detta arbete startade först som en studiecirkel, som år 1981 ombildades till ”Kommittén för kurscentrum vid dövskolan i Borgå”. År 1984 omdöptes kommittén till Finlands Dövas Förbunds svenska arbetsgrupp. Arbetsgruppens uppgift var att ombesörja förbundets svenska verksamhet och därmed även att värna om de svenskspråkiga dövas rättigheter.⁵⁴

På samma sätt som i USA på 1970-talet då dövmedvetenhetsrörelsen växte var första steget i arbetet för de finlandssvenska döva att sprida information och skapa förståelse för dövas liv och rättigheter bland döva själva. Därför handlade verksamheten i början om att ordna kurser som på olika sätt kunde bädda för starkare samhällsengagemang och öka deltagarnas kunskapsnivå, vilket även arbetsgruppens namn vittnade om.⁵⁵ På hösten 1982 ordnades därför de första kurserna på svenska i dövmedvetenhet och föreningsteknik, med Sten Ulfsparré och Liisa Kauppinen som talare, båda ledande gestalter inom dövarbetet i Sverige respektive Finland.⁵⁶ På kursen i dövmedvetenhet talade Sten Ulfsparré om dövas självbestämmanderätt och att det i första hand var döva som skulle styra vilka beslut som fattades om deras liv och villkor. Ulfsparré betonade även den teckenspråkiga miljöns vikt för det döva barnet, och betydelsen av att döva barn umgicks med döva vuxna. Kurserna var välbesökta och följdes upp de kommande åren.⁵⁷

53. Ibid.; Tora Mattheisen, ”Förr fick döva inte använda teckenspråk”, *Hufvudstadsbladet* 18/5 1980; CS., ”Döva, hörande – umgås mera!”, *Borgåbladet* 20/5 1980; Wallvik, *Du måste vara döv för att förstå*, s. 121–122.

54. CS., ”Döva, hörande – umgås mera!”; intervju med Håkan Westerholm 30/9 2019.

55. Karin Saarikoski, ”Ny svensk kommitté för vuxenutbildning”, *Tidskrift för Döva* 1981:14 s. 19–20.

56. Raija Nieminen, ”Dövmedvetenhet – seminariet i Malminharju”, *Tidskrift för Döva* 1980:2, s. 21–25.

57. Karin Saarikoski, ”Döva vet bättre om döva”, *Tidskrift för Döva* 1982:22, s. 18; Birgitta Wallvik, ”Givande kurs i mötesteknik”, *Tidskrift för Döva* 1983:20, s. 13–15.

På kurserna lyftes frågan om de finlandssvenska dövas specialbehov och huruvida dessa bemöttes i tillräckligt hög grad av förbundet, vilket väckte livlig diskussion. I synnerhet bristen på svenskspråkig personal och kommunikation på svenska väckte känslor, och även genklang i förbundets ledning. I det första numret av *Tidskrift för Döva* år 1983 skrev ordförande Runo Savisaari en ledare om de finlandssvenska dövas ställning. Savisaari var själv från en trespråkig familj; båda föräldrarna var döva, modern finlandssvensk och fadern finsk. I ledaren konstaterade Savisaari att en minoritet alltid har svårt att hävda sig, och att så inte minst är fallet för en minoritet inom en minoritet. Svenskans ställning hade försvagats under årens lopp och undervisningen för finlandssvenska döva var eftersatt. Inom förbundet var det inte heller alltid som svenskan beaktades i utvecklingsarbetet. Savisaari försvarade dock förbundet genom att påpeka att det alltid har haft svenskspråkig personal och att de finlandssvenska döva har beaktats inom flera verksamhetsfält. Han uppmanade dock de finlandssvenska döva som kände sig missnöjda att skriva in till tidningen och berätta vad de ansåg i frågan samt ge råd om hur verksamheten kunde utvecklas.⁵⁸

Det inflöt inga svar. Kan detta tolkas så att de finlandssvenska döva i huvudsak var nöjda med situationen? Enligt Birgitta Wallvik, som från och med 1982 verkade som svensk redaktör för *Tidskrift för Döva* och från 1984 som svensk sekreterare vid förbundet, ska det snarare tolkas som en ovilja att skylta med missnöjet offentligt.⁵⁹ Även det fortsatta arbetet för finlandssvenska döva tydde på detta.

Vilka konkreta frågor arbetade den svenska arbetsgruppen för? De frågor som framträder är utbildning, tolkning och självvård på svenska. Eftersom jag i föregående avsnitt behandlade utbildningsfrågan, fokuserar jag här på de två andra frågorna. Den främsta sociala frågan för döva under 1900-talets slut var tillgången till tolktjänster. Fram till 1970-talet fanns det ingen organiserad tolkning, utan hörande barn till döva föräldrar agerade i de flesta fall som tolkar och därmed även som mellanhänder mellan den döva och den

---

58. Runo Savisaari, "De svenskspråkiga dövas ställning", *Tidskrift för Döva* 1983:1, s. 20.

59. Intervju med Birgitta Wallvik 21/5 2019.

hörande världen. I mera officiella sammanhang fungerade till exempel dövprästerna eller dövläraerna som tolkar, och även diakonissor samt Frälsningsarméns officerare kunde ibland tolka. Tillgången till tolkning var därmed ytterst sporadisk och fungerade helt på frivillig basis.⁶⁰

Tolkningsfrågan var dock av ytterst stor vikt, eftersom avsaknaden av tolkar äventyrade dövas rättssäkerhet, då de flesta inte kunde kommunicera med myndigheter utan tolkningshjälp. På förbundets agenda låg i mitten av 1900-talet att främja både utbildning av tolkar och en lagstadgad rätt till tolkningstjänster, men frågan framskred långsamt. I och med att invalidvårdslagen förnyades år 1979 fick döva rätt till sammanlagt 120 timmar tolkning per år. Fram till 1988 var förmånen dock inkomstbaserad, vilket innebar att en del inte var berättigade till avgiftsfri tolkning.⁶¹

Lagförändringen betydde dock inte en omedelbar förändring i den verkliga tillgången till tolkning, framför allt inte på finlandssvenskt håll, eftersom det inte hade arrangerats någon utbildning i yrket på svenska. Dessutom var de svenska tolkarnas arbete extra krävande i ett tvåspråkigt land, eftersom tolkarna skulle behärska både svenska, finska och de olika teckenspråkvarieteterna som användes i Finland.⁶² Både den svenska arbetsgruppen och DHBS arbetade för utvidgade tolktjänster och framför allt för tolkning mellan svenska och teckenspråk. Tolkens verksamhetsfält var brett och ett av de primära syftena med att utbilda tolkar på svenska var att de skulle kunna verka som studietolkar i gymnasier och yrkesskolor. Som tidigare nämnts saknades utbildning på andra stadiet för finlandssvenska döva och på 1980-talet blev det allt tydligare att de som flyttade till Sverige för att få gymnasie- och yrkesutbildning också stannade i landet efter avslutad utbildning. Avsaknaden av yrkesutbildning diskuterades under hela senare delen av 1900-talet och var även den fråga i anslutning till finlandssvenska döva som engagerade finska döva mest om man utgår

---

60. Birgitta Wallvik, ”Nog tar du väl över när jag inte mera finns’ sa farmor Julia”, *Tidskrift för Döva* 1982:21, s. 21–22.

61. Salmi & Laakso, *Maahan lämpimään*, s. 275–281.

62. Intervju med Brita Edlund 23/5 2019.

från diskussionen på *Tidskrift för Dövas* sidor.⁶³ Eftersom de med svenska som hemspråk var för få för att bilda en egen skola, ansågs tolkningsalternativet vara det enda gångbara för att hindra utflyttning. Tolkningsutbildning på svenska gavs i tre omgångar, först som en kurs 1982, sedan som en ettårig utbildning 1986–1987, och slutligen som en treårig utbildning 1990–1993.⁶⁴

Rätten till självavård på svenska, och en egen dövpräst, skulle dominera mycket av arbetet under 1980-talet. Minoritetsrättigheter kan bland annat innefatta rätt till modersmålet i utbildning och kontakt med myndigheter, samt värnandet av minoritetskulturen.⁶⁵ En viktig del av dövas kultur och verksamhet har varit knuten till kyrkligt arbete, och medan skolorna länge hade en repressiv inställning till teckenspråket, fanns det en större acceptans för teckenspråket inom det kyrkliga arbetet.⁶⁶

Arbetet bland de finlandssvenska döva sköttes i början av 1980-talet av Eino Savisaari, dövpräst vid Åbo ärkestift och Borgå stift. Savisaaris arbetsinsats för döva och de finlandssvenska döva var mångfasetterad; han verkade som *Dövas församlingsblads* första chefredaktör och i och med sitt engagemang för teckenspråket var han med som lärare på tolkutbildningarna. Savisaaris arbetsbörda var dock tung och han ansåg själv att de svenska döva borde få en egen präst som enkom kunde sköta deras ärenden. Stiftsrådets planer gick dock i motsatt riktning och till Undervisningsministeriet framfördes år 1982 ett förslag om att det inte skulle finnas en särskild präst för de finlandssvenska döva, utan uppgiften skulle skötas av dövprästerna i de tvåspråkiga stiftet. Förslaget upprörde de finlandssvenska döva och i flera repris under 1980-talet och i början av 1990-talet besökte delegationer från svenska arbetsgruppen och dövskolan ministeriet för att diskutera frågan, vilken blev akut i och med Savisaaris bortgång år 1989. År 1990 beviljades medel för att inrätta en tjänst, men dessa täckte endast lön för ett år.

63. Se t.ex. signaturen Plm, "Ruotsinkielisten kuurojen ammattiopetus", *Kuurojen Lehti* 1949:4, s. 53–54; Raija Nieminen, "Yrkesutbildning för döva", *Tidskrift för Döva* 1981:4, s. 20.

64. Intervju med Brita Edlund 23/5 2019.

65. Se t.ex. Lars Elenius, *Nationalstat och minoritetspolitik. Samer och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande perspektiv*, Lund: Studentlitteratur 2006, s. 9–10.

66. Salmi & Laakso, *Maahan lämpimään*, s. 222–223.

Även efter att medel hade säkrats för en fast tjänst, var det svårt att hitta personer som var intresserade och uppfyllde kraven för tjänsten.⁶⁷

På det här sättet sammanfattas problemen i anslutning till finlandssvenska dövas rättigheter och behov: bristen på ekonomiska resurser och kompetent personal. För en minoritet i skärningspunkten mellan funktionsvariation och olika språk har det inte endast handlat om att säkerställa resurser, utan även om att skapa ett engagemang för saken.⁶⁸ För båda dessa syften utvecklade svenska arbetsgruppen ett nära samarbete med ledande SFP-politiker, vilket underlättades både genom personliga kontakter och officiella seminarier och möten. En viktig händelse var till exempel det seminarium som svenska arbetsgruppen ordnade i mars 1985 för representanter från ministerierna och ämbetsverken, där man informerade om finlandssvenska dövas behov och önskemål i frågor som undervisning, tolkning och informations spridning på svenska. Alf Bjong och Håkan Westerholm som representerade den svenska arbetsgruppen framförde att problemen ofta är de samma för både svenska och finska döva, men de blir mera akuta och har större konsekvenser för de finlandssvenska döva. Seminariet ledde till flera konkreta resultat: dels ändrade Dövas Förbund den svenska sekreterartjänsten från en deltids- till en heltidstjänst, dels intensifierades arbetet mellan svenska arbetsgruppen och svenska riksdagsgruppen. Detta ledde på sikt till att medel ur statsbudgeten reserverades specifikt för den svenska verksamheten.⁶⁹

Var detta ett utslag för ett verkligt engagemang för dövfrågor bland politikerna? Kontakten mellan de finlandssvenska dövrättsaktivisterna och finlandssvenska politiker har varit täta, men i de intervjuer jag har gjort med ledande personer inom arbetet för finlandssvenska döva framkommer dock en ambivalens kring hur man upplevde politikernas intresse. En del såg att dövfrågor låg långt nere i prioritetsordningen,

67. Karl-Oscar Skogster, "Arbetsgrupp föreslår två nya tjänster", *Dövas församlingsblad* 1982:2, s. 3; Bredlund, "Nästa svenska dövräst – en kvinna?", *Dövas församlingsblad* 1987:4, s. 3; "Handikappsymposium stödde dövas krav", *Dövas församlingsblad* 1989:4, s. 4–5; Karl-Oscar Skogster, "Egen dövräst till Borgå stift?", *Dövas församlingsblad* 1990:2, s. 3–5; Birgitta Wallvik, "Riksdagen beviljade medel för en svensk dövräst", *Dövas församlingsblad* 1990:3–4, s. 9.

68. Intervju med Håkan Westerholm 30/9 2019.

69. Intervju med Birgitta Wallvik 21/5 2019; Birgitta Wallvik, "Seminarium om de svenska dövas ställning", *Tidskrift för Döva* 1985:7, s. 24.

medan andra upplevde en stor förståelse för dövas behov. Detsamma kan sägas om förhållandet till Dövas Förbund, och i vilken mån förbundet uppmärksammat svenskan och de finlandssvenska döva.

RÄTT TILL SPRÅK OCH SAMMANHANG – SLUTSATSER

Enligt Wheatley och Pabsch rör sig dövas rättigheter i skärningspunkten mellan mänskliga rättigheter, språkliga rättigheter och minoritetsrättigheter samt rättigheter för funktionsvarierade. Dessa överlappar varandra, och har under 2000-talet i de europeiska länderna utkristalliserats till teckenspråksrättigheter eftersom det är de flesta döva personers modersmål, teckenspråket, som alla rättighetsanspråk vilar på.

Då man går längre tillbaka i tiden eller studerar en bestämd grupp av döva rör sig rättighetsanspråken inte i mitten av Wheatleys och Pabschs figur. I den här artikeln har jag genom att studera arbetet för finlandssvenska döva på 1980-talet visat hur rättighetsanspråk går från det allmängiltiga, såsom rätt till teckenspråkig undervisning, till det specifika, såsom kampen för renoveringen av skolbyggnaden och en egen dövpräst. Jag har visat att för en liten minoritet, vars levnadsvillkor är känsliga för ändringar och fluktuationer, har de konkreta problemen i samspel med de ideologiska strömningarna igångsatt arbetet och aktivismen. Med slagordet ”minoritet inom en minoritet” arbetade medlemmarna i Dövas Förbunds svenska arbetsgrupp och föräldraföreningen DHBS för finlandssvenska dövas rätt till teckenspråkig utbildning, svensk information, svensk service i form av tolkning samt svensk själavård. De språkliga rättigheterna stiger fram som de absolut viktigaste, och begreppet ”minoritet” användes som ett retoriskt argument. Anspelningen på ”handikapprättigheter” har dock varit svag, och främst aktualiserats genom tolkningsfrågan, även om den varit av mycket stor vikt. I mitt material har jag inte funnit diskussioner som uttryckligen lyft fram mänskliga rättigheter i anslutning till finlandssvenska dövas problem, utan fokus har varit på det konkreta och påtagliga.

Den mångfasetterade minoritetspositionen som finlandssvenska döva levt med har inneburit både utmaningar och möjligheter. Utmaningarna var uppenbara; i fråga om både informationsspridning på

svenska samt utbildning på svenska och teckenspråk, drabbade bristande resurser alltid finlandssvenska döva först. Som en minoritet inom den svenska språkgruppen i Finland, hade dock finlandssvenska döva möjlighet att göra rättighetsanspråk och det fanns politiska kontakter och kanaler genom vilka dessa anspråk kunde leda till konkreta resultat.

Det hindrade dock inte att Borgå dövskola, som var navet för det finlandssvenska dövsamfundet, stängdes 1993, varefter emigrationen till Sverige ytterligare tilltog. Efter stängningen blev arbetet inom både DHBS och svenska arbetsgruppen mindre intensivt. Då föreningen Finlandssvenska teckenspråkiga grundades år 2002 inleddes en ny fas, där fokus flyttades mot att arbeta för det specifika teckenspråket som användes inom det finlandssvenska dövsamfundet, och att få det erkänt som ett eget språk, ett arbete som fick sitt officiella erkännande i och med teckenspråkslagen 2015.

”Högsvenska och dialekt måtte gärna blandas samman”

Språkliga möten och mönster i Joel Petterssons prosa

DEN ÅLÄNDSKE FÖRFATTAREN OCH BILDKONSTNÄREN Joel Pettersson (1892–1937) verkar i en tid när modernismen gör sitt intåg på det kulturella planet i Finland. I vilken mån han mottog impulser från denna strömning är oklart, men redan från och med 1910-talet arbetade han med uttrycksätt som kom att bli kännetecknande för den modernistiska prosan. Förutom prosa skrev han även dramatik och ett fåtal dikter. Några av Petterssons kortare berättelser utgavs under hans livstid i den åländska tidskriften *Åländsk Odling*, däremot kom ingenting av hans författarskap ut i bokform förrän långt efter hans död. Prosatexterna finns att tillgå dels i redigerade utgåvor, dels som manuskript. I början av 1970-talet samlade och redigerade Valdemar Nyman volymerna *Jag har ju sett* (1972), *Eldtände* (1973), *Frifågeln* (1974) och *Hallonskogen* (1975). Ralf Svenblad fortsatte redigeringsarbetet i de fyra utgåvorna *Pojken som fantasin skenade bort med* (1992), *Knollan. En kosaga* (2001), *Till alla, alla, alla ...* (2002) och *Måndagsmorgon* (2004) samt sammanställde även några av Petterssons teaterstexter i *Teaterstycken I* (2009). Därtill finns ett antal opublicerade texter bland de bevarade manuskripten i Ålands landskapsarkiv.

Joel Petterssons författarskap befinner sig i en litterär skärningspunkt mellan folklivsskildringen och modernismen. De med Pettersson samtida finlandssvenska folklivsskildrarna, som till exempel Josefina Bengts och Henrik Hildén, synliggör i sina romaner den egna hembygden för en större läsande allmänhet. I sin prosa låter Pettersson den åländska landsbygden, närmare bestämt kommunen Lemland, utgöra en fond för berättelserna. Joel Petterssons folklivsskildrande berättelser, som han huvudsakligen skrev mellan åren 1915 och 1925,

fylls av grovhuggna karaktärer som ofta beskrivs med ett ironiskt tonfall. Detta sätt att porträttera landsbygdsbefolkningen var typiskt för folklivsskildringen. Den "frodiga allmogeporätteringen" härrör enligt Mari Koli från en strävan att nyansera den då rådande stereotypa synen på den svenskspråkiga befolkningen som en samhällsklass av förmodna och aristokratiska människor.¹ Berättartekniskt kännetecknas folklivsskildringen, såsom den utvecklade sig på finlandssvenskt håll i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, av en enkel, konkret och kronologisk gestaltning.² Petterssons texter utmärks däremot av en associativ berättarstil, ett högt tempo och ett konkret berättande som snabbt kan slå över i fantastiska, bibliska eller mytiska toner. Petterssons berättarstil bryter således mot folklivsskildringens kronologiska och verklighetstroga berättande. Dock förekommer det rikligt med talspråkliga inslag och dialekt i hans prosa.

Motiviskt går prosatexterna att inordna i folklivsskildringens genre genom att Pettersson belyser det äländska landsbygdsfolkets seder och bruk. Hans prosa uppvisar emellertid en stor variation vad gäller genrer, motiv, idéer och tekniker. Realistiska vardagsberättelser om bondelivet kan övergå i symboliska naturbeskrivningar, en idyllisk agrar scen kan explodera i ett expressivt sceneri. Texterna ger ofta ett ostrukturerat intryck eftersom huvudhandlingen, där en sådan finns, ofta avbryts av sidospår och kommentarer och ibland styr långa utvecklingar berättelsen bort från det huvudsakliga händelseförloppet. Texterna kan därför framstå som ofullständiga och fragmentariska.

Språkligt präglas Petterssons prosa av rörligt gränsöverskridande så till vida att ett modernistiskt språkbruk ställvis kan glida över i folklivsskildringens konkreta språk och ibland är rörelsemönstret det motsatta, även inom en och samma berättelse. Texterna bildar ett mönster av varierande strukturer med tvära kast mellan talspråk, dialekt och standardsvenska. Pettersson har sammanfattat sina tankar i en kommentar i språkprogramstil:

1. Mari Koli, "Folklivsskildringen", Clas Zilliacus (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Atlantis 2000, s. 155.
2. Roger Holmström, *Att ge röst. Omvärld och identitet i några nyländska folklivsberättelser*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2005, s. 168.

Och högsvenska. Är icke det saxen och kniven som trädgårdsmästaren beskär parkträden med och omskapar dem? Dialekten är icke den narrkäpa som man klär ut hederliga bönder och allmogefolk i. Inte behövs det högsvenska. Inte dialekt. Högsvenska och dialekt måtte gärna blandas samman. Diktaren måtte gärna taga de ord som först inställer sig – osökta –.³

Förutsättningarna för ett variationsrikt språkbruk gömmer sig i författarens förmåga att fånga orden i rätt ögonblick och växla mellan dialekt och ”högsvenska”. Det är ett språkhantverk med vilket dikotomin modernistisk diktning–folklivsskildring i allra högsta grad utmanas. Begreppet ”högsvenska” som Pettersson här använder är föråldrat och används inte i någon högre grad i dag, i stället talar man om ”standardsvenska”. ”Högsvenska” används i äldre språkforskning men också av finlandssvenska språkbrukare, bland annat när man vill skilja mellan standardsvenska och dialekt.⁴

Syftet i denna artikel är att belysa Petterssons språkbruk som ligger på gränsen mellan två traditioner. Vilka lexikala och stilmässiga drag möts och växlar sinsemellan i Petterssons berättelser och vilket utslag ger detta möte i texterna? En väsentlig fråga är vilken funktion språket får i texterna som genremässigt är svårbestämbara då de till uttryck och innehåll växlar mellan folklivsskildringen och den modernistiska traditionen. Centralt är således hur mötet realiseras genom språket i Petterssons berättelser. Denna aspekt av språket i de utvalda texterna behandlas såväl tematiskt som stilmässigt inom en parodisk och grotesk kontext. Viktiga infallsvinklar och begrepp för min diskussion erbjuder förutom Michail Bachtin även Simon Dentith och Kristina Malmö. Referenser till modernismens uttrycksätt kommer att göras utan att för den skull hävda att Petterssons språk är ”modernistiskt”. Den modernistiska referensramen bidrar till kontextualiseringen av Petterssons språkbruk.

---

3. Joel Pettersson, *Eldtände*, utgiven av Valdemar Nyman, Helsingfors: Schildts 1973, s. 7. Det är oklart i vilket manuskript Nyman hittat detta citat eftersom han inte ger någon information om källan.

4. Mikael Reuter, Charlotta af Hällström-Reijonen & Marika Tandefelt, ”Finlandismer i skriven finlandssvenska”, Marika Tandefelt (red.), *Språk i prosa och press. Svenskan i Finland – i dag och i går II:I*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 809, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2017, s. 18.

Den form språket tar i en text, eller de språkval som görs, kan enligt Julia Tidigs betraktas som en handling med verkningar utanför den litterära kontexten. Inom en flerspråkig kontext, påpekar Tidigs, kan språkblandning ”vara ett sätt att inkludera eller exkludera olika läsare och därmed utmana rådande hierarkier, att understödja eller utmana litterära normer eller föreställningar om nationalitet och identitet”.⁵ Tidigs diskuterar flerspråkighet i litteraturen men liknande kontextuella slutsatser kan även dras när man undersöker dialektal förekomst i texter. Att bruka dialekt i litteraturen kan ses som en handling där språkliga och lokala aspekter befäster identiteten för en specifik språkgemenskap samtidigt som språkliga normer utmanas. Marika Tandefelt menar att möten mellan dialekt och standardspråk i en berättelse åskådliggör, förutom talarens sociala och geografiska bakgrund, även motiv och sinnesstämningar. Det är emellertid, påpekar Tandefelt, svårt att dra en gräns mellan dialekt och standardspråk, i stället kan man konstatera att olika sorters språkmöten erbjuder författaren en rik språklig repertoar att utnyttja.⁶ I Petterssons texter kan ett möte mellan dialekt och standardsvenska utvecklas till en språklig handling i texten. I volymen *Jag har ju sett* ingår en berättelse där existentiella frågeställningar om livsåskådning, död, kärlek och människans plats på jorden sammanförs med frågan om makt.⁷ Kärnan i berättelsen, vilken berättaren efter upprepade utvecklingar återkommer till, utgörs av begravningsritualer förrättade först av församlingens cyniska präst och efter hans fränfalle av en livstillvänd präst som accepteras i bondegemenskapen.

Innehållet i berättelsen formar sig till en språklig handling mellan två olika aktörer. De båda församlingsprästerna behärskar jordfäst-

5. Se Julia Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna. Flerspråkighet i Jac. Ahrenbergs och Elmer Diktonius prosa*, Åbo: Åbo Akademi förlag 2014, s. 70.

6. Marika Tandefelt, ”Språkval i finlandssvensk skönlitterär prosa”, Marika Tandefelt (red.), *Språk i prosa och press. Svenskan i Finland – i dag och i går II:1*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 809, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2017, s. 35–36.

7. Joel Pettersson, *Jag har ju sett*, utgiven av Valdemar Nyman, Helsingfors: Schildts 1972, s. 161–191.

ningens rituella språk men det språkliga utförandet uppvisar väsentliga skillnader. Dessutom framträder i texten ett berättarjag som fungerar som språkrör för bondefolkets tankar och föreställningar om livet, en roll som möjliggör ett kritiskt granskande av prästernas språkbruk. Genom språket i begravningsritualen blottas de båda prästernas inställning till församlingen. Den cyniska prästens livsåskådning avslöjas genom ett litet ord:

”Jesus Kristus må uppväcka dig på den yttersta dagen.” Vad skulle prästen dit med det där ”må” att göra? I kyrkohandboken står det icke. O, det är nästan ofattbart vad ett sådant där litet ord i sig innefattar mycket. Det där lilla ”må” är ju det allra enklaste, betydelselösa ord vi ha i vårt svenska språk och dock - - , huru mycken vämjelse över vår mänskliga tillvaro uttryckte det icke när det kom över gamle cyniske prästens läppar. Hela hans bittra illusionslösa livsåskådning låg inrymd i detta lilla må!⁸

Det obetydliga ordet ”må” röjer prästens inställning till sitt prästerliga värv, den kristna tron och hans distanserade förhållande till de församlade. Han ser på sin församling, på hela mänskligheten, som ”inmurad i okunnighet” bortom möjlighet till upplysning.⁹ Ordet ”må” inrymmer denna bittra livsåskådning och förvandlar begravningsritualens allvarliga ceremoniel till ett cyniskt fördömande av människorna. Berättarjaget, det vill säga bondefolkets språkrör, framför ett förslag om att förenkla och förkorta ”den där sista trollformeln i begravningsritualen” och enbart uttala: ”Av jord är du kommen, till jord skall du varda igen.”¹⁰ Genom att förvandla det rituella språket i begravningsritualen till en ”trollformel” utmanar berättarjaget den illusionslösa prästens livssyn och antyder ett närmare förhållande till människorna. Växelverkan mellan prästens arkaiserande språk och berättarjagets förenklade språkbruk utgör en språklig handling i texten som också leder till en tematisk förskjutning i berättelsen. Från att ha gestaltat en jordfästning i ett bondesamhälle växer berättelsen ut till

---

8. Ibid., s. 163.

9. Ibid., s. 164.

10. Ibid.

en existentiell betraktelse över ”människolivet” och om hur sättet man begraver de döda inrymmer en föreställning om döden och evigheten.¹¹

Julia Tidigs påpekar i sin studie om litterär flerspråkighet att språk som handling understryker, utmanar eller förhåller sig på annat sätt till maktrelationer i kontexten.¹² Den cyniska prästens språk är typiskt för hur Pettersson framställer maktinstanser i samhället. I skottgluggen för hans texter står oftast just prästerna som gestaltas i en humoristisk och ironisk anda. Eva Fjellander diskuterar i sin studie om prästgestalter i svenska romaner att humorn i varierad form riktar sig mot hur prästen utnyttjar sitt ämbete, inte mot den kristna tron.¹³ I volymen *Frifågel* (1974) undersöker Pettersson maktrelationer genom att placera in berättelsen i ett bibliskt-mytiskt mönster och skriva om den ursprungliga berättelsen. Pettersson skildrar ett samtal mellan Gud och Adam där Gud försöker förklara betydelsen av ”lyckokänslan”. Gud talade ”faderligt och gott” men hans tal till Adam ikläs en arkaiserad och högtidlig språkdräkt: ”Och lyckokänslan jag dig giver skall upphöja din person. Den ska giva din varelse något underbart som alla andra varelser skola bäva för.”¹⁴ Adam och Eva misslyckas i att hantera lyckokänslan, de förlorar herraväldet över djuren och Gud själv förvandlas i sitt skapelsevärv till ”en gammal vördig bondgubbe” med:

krokiga ben med stora knä på byxorna och ryggen bräckt och huvudet trött hängande ned framför sig med hatten nedfallen över pannan, så bara stora grå buskiga ögonbrynen äro kvar av den höga kloka pannan som hatten gömmer.¹⁵

Gud detroniseras här genom att han förvandlas till en vanlig bonde medan språket i texten bibehåller den högtravande tonen.

---

11. Ibid., s. 168.

12. Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna*, s. 70.

13. Eva Fjellander, *Myndighetsperson, själasörjare eller driftkucku. En studie av prästgestalter i svenska romaner 1809–2009*, Skellefteå: Artos 2014, s. 318.

14. Joel Pettersson, *Frifågel*, utgiven av Valdemar Nyman, Stockholm: LTs förlag 1974, s. 18.

15. Ibid., s. 23.

I Petterssons berättelse om begravningsritualen möter läsaren inslag av dialekt och talspråk. Etymologiskt härstammar ordet dialekt från grekiskans "sätt att tala", "en munart", men även "samtal" och "tal". Ordet dialekt inrymmer således olika former av språklig variation vilket utmynnat i en rik begreppsflora. Folkmål, bygdemål, allmogemål och provinsialism är begrepp synonyma med dialekt, och Caroline Sandström påpekar att termen således har en vid betydelse. Med hänvisning till Inge Lise Pedersen diskuterar Sandström frågor som berör dialektens sociala och regionala förankring. Utifrån ett historiskt-kulturellt perspektiv kan man förstå dialekt som ett dagligt talspråk i bondesamhället. Enligt Sandström är en sådan förståelse av dialekt inte oproblematiserad då den förutsätter att landsbygden utgör ett enhetligt språkområde vilket utesluter den urbana dialektutvecklingen. Sandström påpekar att alla språksamfund, även de på landsbygden, förändras genom språklig variation och i kontakt med andra språk. En rural homogen språkmiljö är därför inte möjlig hävdar Sandström.¹⁶

I studiet av Petterssons prosa anknyter jag till Sandströms dialektdefinition vilket innebär att jag ser de talspråkliga inslagen i berättelserna som en form av dialekt. Talspråkets lexikon, syntax och ortografi stiger fram i Petterssons texter och visar på en stilmässig närhet till den muntliga traditionen påpekar Mattias Pirholt. Pirholt belyser utifrån sin studie av *Måndagsmorgon* (2004) hur skriftspråket och talspråket sammansmälter till en skrift som "[...] bör uppfattas som en materialitet, den konkreta realiseringen av språket i manuskripten".¹⁷

I berättelsen om de två prästerna som förrättar jordfästning får föreningen mellan det bibliska skriftspråket och den muntliga tonen verkningar i textens tematik. Den talspråkliga tonen bryter upp det högravande och arkaiserande språkbruket och avslöjar prästernas olika livsåskådningar. Som jag redan konstaterat här ovan inför berättarjaget ett motstånd mot det språk den gamla prästen använde vid jordfäst-

16. Caroline Sandström, "Från 'svensk språkdialekt' till 'svenska folkmål'", Derek Fewster (red.), *Folket. Studier i olika vetenskapers syn på begreppet folk*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 626, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2000, s. 179–182.

17. Mattias Pirholt, "Kommunikativ ambivalens i Joel Petterssons *Måndagsmorgon*", *Avain. Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 2011:3, s. 39, <https://doi.org/10.30665/av.74844>.

ningen. Även den nya prästens framförande av begravningsritualen framstår som en utmaning av den äldre prästens språkliga handling och livsåskådning. Den nya prästen använder sig visserligen av jordfästningens vedertagna språkliga manual men blåser nytt liv i orden:

”Av jord är du kommen –.” Underbara himlamakter. Som skulle en svart förlåt tagits från våra ögon. Som skulle hela livet ställt sig i nytt strålände jus. – ”Av jord är du kommen –.” Vilken annan betydelse hade icke ordet jord i den nye prästens mun. Vad allt betydde det icke? Liv. Liv. Vad allt omfattade det icke? Det var icke klibbig höstjord. Icke heller förbannelig vinterjord. Eller livsbefrämjande jord. Eller sophögsmylla, eller pest – eller skabb eller förintelses jord. DET VAR PARADISJORD.¹⁸

Den ljusare livssyn som prästen för in i sin begravningsritual framhävs genom språket som lämnat den högtravande tonen och närmat sig det talspråkliga vad gäller rytm och ordföljd. Genom prästens sätt att uttrycka sig förmedlas en positivare livssyn och i kombination med ett enklare språk nedtonas det drag av förkunnelse som begravningsritualen inbegriper. Vari ligger då den ljusare livssynen? Med ”tre korta meningar” och ”bara med vanliga ord” förändrar den nya prästen bondefolkets syn och livsinställning. Prästen förkunnar nämligen en ”ny Kristus” som är ”[b]ara som en bonde. Bara som en vanlig bonde”. Den nya prästen lyckas hos församlingsmedlemmarna ingjuta tanken om Kristus som en av dem och därmed upphöjer han ”bonden i all hans härlighet”.¹⁹ Liksom Gud i berättelsen i *Frifågeln* liknas vid en bonde, ges Kristus här en plats i bondegemenskapen eftersom bonden jämföras med honom. Med sin talspråkligt färgade förkunnelse och sitt nyskapande budskap lyckas den nya prästen närma sig bondefolket.

Berättelsen genomlysas av berättarjagets högtravande och närmast profetiska tonläge som med sin syn på mänskligheten som ”ett stort, stort växande träd” placerar texten i en filosofisk-existentiell kontext.²⁰ Berättarjaget tar upp kampen mot de två prästernas livsåskådningar

18. Ibid., s. 185–186. Versaler i original.

19. Ibid., s. 188–189.

20. Ibid., s. 172.

genom att profetiskt utnyttja trädet som metafor för att förkunna sin livssyn: ”Du är bara ett litet, litet löv på det stora trädet mänskligheten. Och det goda du gör och strävar mot, det sedliga och sanna du vill, det går till trädet, till stammen, till världssjälén.”²¹ I berättarjagets språk och existentiella budskap framträder ett ställningstagande för den nya prästens ljusare livssyn.

I berättelsen om den gamla och den nya prästen associeras specifika normer och värderingar med språkliga drag som går att inordna i en parodisk diskurs. Simon Dentith påpekar att parodi innefattar imitation och omgestaltning av en annans ord. Ord och uttryck möter varandra i en intertextuell relation i vilken ordet genom imitation förvärvar och införlivar specifika värderingar varvid yttrandet genom parodins omförvandlande kraft avslöjar ett nytt synsätt, en annan norm.²² Orden i begravningsritualen omformas genom en parodisk imitation av den cyniska prästens uttal: ”Av jård ä-ä dy kå-å-men –”, ”Till jord skall dy varda igen”.²³ Ortografen signalerar ett härmande av ett högstämt, närmast högdraget språkbruk med utdragna vokaler. Den parodiska verkan som är knuten till prästens språk förstärks genom att orden uttalas inom begravningsritualens stela ceremoniel. Språkligt närmar sig här i bachtinsk mening oförenliga element, det allvarliga och det förlöjligande. Bachtin ser ironi och parodi som ett indirekt språkligt uttryck för skrattets specifika verkan i litteraturen.²⁴

Genom det parodierande skrattet friläggs språkets relationella egenskaper i texten. Mellan språket och det som språket ska återge eller skildra omformas och raseras gränser, normer och innebörder. Det parodierande skrattet, påpekar Bachtin, drar sig inte för att förena livet med döden, en sammansmältning som med språkliga medel har förmågan att ”skala av objektet de lögnaktiga språkligt-ideologiska

---

21. Ibid., s. 173.

22. Simon Dentith, *Parody. The New Critical Idiom*, London & New York: Routledge 2000, s. 3–5, <https://doi.org/10.4324/9780203451335>.

23. Pettersson, *Jag har ju sett*, s. 162. I manuskriptet är det högdragna ”Till jord skall dy varda igen” ytterligare tillskruvat: ”Till jord skall dy varda igyn”, Joel Pettersson manuskriptsamling I:20, Ålands landskapsarkiv, Mariehamn.

24. Michail Bachtin, ”Kronotopen. Tiden och rummet i romanen. Essäer i historisk poetik” [1937–38, 1973], Michail Bachtin, *Det dialogiska ordet*, översättning till svenska: Johan Öberg, Gräbo: Anthropos 1997, s. 147.

höljen i vilka det utstyrts”.²⁵ Bachtin och Dentith belyser således parodins omförvandlande och avslöjande kraft och de förenas i en syn på språkets relationella karaktär.

Kristina Malmio påpekar utifrån sin studie av Elmer Diktonius författarskap att parodi i kombination med upprepning har en evaluande funktion i texten. Parodisk upprepning synliggör och ifrågasätter etablerade normer och gör att frågor om makt kan omvärderas.²⁶ När ironi och parodi uppträder i Petterssons texter är det oftast förenat med ett ifrågasättande och omvärderande av normer och värderingar. Den parodiska återgivningen av prästens språk och uttal förlöjligar inte bara hans språk utan även hans ställning som maktinstans bland landsbygdens folk. När det parodierande språket förbinds med jordfästningens ritual, med kroppslig förgängelse, kan man läsa det som ett ifrågasättande av prästens maktfullkomlighet. Malmio diskuterar hur Diktonius utnyttjade parodin som ett ”performativt vapen” med vars hjälp han skrev in sig ”i maktens diskurser”.²⁷ Pettersson utnyttjar det parodiska språkets styrka att blottlägga och belysa samhälleliga maktstrukturer.

I Petterssons berättelser finns emellertid sällan fastlåsta positioner; rörligheten är författarskapets särmerke. I texten uppstår nämligen en föreställd dialog mellan den gamla prästen och den allvetande berättarrösten:

– Av järd ä-ä dy kå-å-men – – . Ja, nog visste man då det var av simpel jord man var kommen. Och det lade sej alltid en sådan underlig beklämning över envar att höra prästen säga detta. Hela livet blev som smuts och aska. Man tyckte sej vara bara rutten, asig jord nerifrån stövlarna ända upp till härfästet. Man tyckte sej känna huru ens muskler blevo till grågrön slemmig gyttja. Huru maskarna, stora otäcka jordmaskarna kröpo ut och in i ens ögonhålor. Man såg i smyg på medmänniskorna. Man tyckte de voro ruttna jordknyten allihop. ”Till jord skall dy varda igen”. När den gamle cyniske prästen sade det var det som om jord och himmel skulle falla ihop. En bedövande

---

25. Ibid.

26. Kristina Malmio, ”Narren Elmer Diktonius. Det parodiska imiterandet av maktens språk”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2007:4, s. 64, <http://ojs.ub.gu.se/ojs/index.php/tfl/article/view/99/102> (hämtad 8/7 2018).

27. Ibid., s. 74.

röst steg då upp i ens bröst och började ropa: Fåfånglighetens fåfånglighet o människa, är hela livet ditt. Av rutten jord är din kropp. Till rutten jord skall den varda igen. Och allt ditt verk skall förfalla och förmultna.²⁸

Prästens rituella formel möts av en allvetande berättarröst och en form av dialog uppstår i texten. Dialogen i litteraturen förkroppsligas enligt Bachtin i orden och uttrycker en i texten ”innebördslig position”. Denna position kan stå för författarens konstnärliga vilja och är alltid knuten till det dialogiska yttrandet.²⁹ Den allvetande berättaren fyller ut prästens ord med ett språk som förstärker bilden av den kroppsliga förgängelsen till en närmast grotesk förändringsprocess. Musklerna förvandlas till ”grågrön slemmig gyttja”, maskarna kryper in och ut i ögonhålorna, i själva verket är den mänskliga kroppen sprungen ur en rutten jord, till vilken den återbördas när döden inträder. I dialogen förstärks och utmejslas den cyniska prästens livshållning, hans inställning till livet som en meningslös tomgång.

MUNTLLIG BERÄTTARFORM OCH MODERNISTISK SPRÅKLEK

Valdemar Nyman och Ralf Svenblad som redigerat Joel Petterssons manuskript har i kommentarer om författarens språk och stil tagit fasta på Petterssons varierande uttrycksformer. Valdemar Nyman lyfter fram sammanblandningen av olika stilarter som en utmaning i redigeringsarbetet. Dialekt, talspråk och verbens äldre pluralformer brukas friskt och blandas samman med texter präglade av biblisk retorik och ”romantisk skildringskonst”. Nyman menar att en sådan inkonsekvent sammanblandning av olika stilarter är typisk för Petterssons prosa, och till och med kan förstås som ett uttryck för författarens psykiska tillstånd, hans ”personliga nöd”.³⁰ Nyman placerar inte in Pettersson i det modernistiska litterära fältet. Svenblads kommentarer tar fasta på det säreget uttrycksfulla, om än i mera moderat form. Han

28. Pettersson, *Jag har ju sett*, s. 162.

29. Michail Bachtin, *Dostojevskijs poetik*, översättning till svenska: Lars Fyhr & Johan Öberg, Gräbo: Anthropos 2010 [1929], s. 222.

30. Valdemar Nyman, ”Förord”, Joel Pettersson, *Jag har ju sett*, utgiven av Valdemar Nyman, Helsingfors: Schildts 1972, s. 6.

framhåller att Petterssons ”uttrycksbehov” utmynnar i ett expressivt och musikaliskt onomatopoetiskt språkbruk.³¹ Det är ett språk ämnat för högläsning.³² Bildspråket, den associativa stilen och förmågan att framkalla stämningar är kännetecknande för volymen *Måndagsmorgon* (2004) som, hävdar Svenblad, är den prosaberättelse i vilken Pettersson särskilt stiger fram som en modernistisk folklivsskildrare.³³

Onomatopoetiska uttryck, associationer och stämningmättade bilder kan inordnas i den modernistiska stilen men det som framför allt kännetecknar den petterssonska språkstilen är den rörlighetens princip som jag menar genomsyrar författarens verk. Språkligt framträder rörligheten på ordnivå som en lekfull växling mellan dialekt och standardsvenska och i onomatopoetiska ord och ordupprepningar. Här finns många kopplingar till det muntliga berättandets form. Men rörligheten syns också i textens struktur genom omtagningar och som språklek vid gränsmarkerna till det fantastiska. Den språkliga lekfullheten kan också spåras i den parodiskt-groteska gestaltningen vars syfte är att undersöka maktstrukturer. Genom den språkliga lekfullheten framträder textens konstruktion och bakom textkonstruktionen skymtas en undersökande poetik.

I *Eldtände* ingår en berättelse i vilken rörligheten är förenad med textens struktur och tema. Berättelsen handlar om pojkgemenskap, en relation som särskilt belyses i vänskapen mellan ”den styvsinta” pojken och hans goda vän ”den mjuka” pojken. Berättelsen tematiserar vänskapens tilltrasslade relationer byggda på missförstånd och på den tjurskalliga pojkens avoga inställning till sin goda vän, den mjuka pojken, men också till de övriga pojkarna i byn.³⁴ När berättelsen kommit så långt att pojken, efter att ha avvisat vänskapsinviterna från

---

31. Ralf Svenblad, ”Efterskrift”, Joel Pettersson, *Till alla, alla, alla ...*, prosastycken sammanställda och redigerade av Ralf Svenblad, Mariehamn: PQR-kultur 2002, s. 159.

32. Ralf Svenblad, ”Anmärkningar om redigeringen”, Joel Pettersson, *Till alla, alla, alla ...*, prosastycken sammanställda och redigerade av Ralf Svenblad, Mariehamn: PQR-kultur 2002, s. 161 och Ralf Svenblad, ”Anmärkningar”, Joel Pettersson, *Måndagsmorgon*, utgiven av Ralf Svenblad, Mariehamn: PQR-kultur 2004, s. 301.

33. Ralf Svenblad, ”Efterskrift”, Joel Pettersson, *Måndagsmorgon*, sammanställda och redigerade av Ralf Svenblad, Mariehamn: PQR-kultur 2004, s. 297.

34. Pettersson, *Eldtände*, s. 57–71.

de andra ungdomarna, börjar känna sig ensam införs ett upprepande moment om att träffas och umgås:

Flere söndagskvällar satt han [den styvsinta pojken] hemma i kam-maren och tänkte: – I kväll komma pojkarna hit. *Men pojkarna kommo icke.*³⁵

[...]

Pojken for till staden och köpte grammofon och schackspel samt prenumererade på en hel hop tidningar. *Nu skall väl pojkarna komma,* tänkte han och väntade i flera söndagar. *Men pojkarna* som icke alla visste hur mycket pojken köpt för att undfägna dem med *kommo inte.*³⁶

[...]

Nu köpte pojken ny fin korkmatta och brädde på golvet, målade spisen med fin ripolinfärg som blänkte som glas samt tapetserade väggarna i jusa tapeter. Därpå väntade han på pojkarna i två söndagar igen. *Men pojkarna kommo inte.*³⁷

[...]

Pojken med detsamma att reda opp salen, lägga in vitt fint golv i den och snygga opp den till riktigt fin främmandfolks sal. Nu kommer väl pojkarna ändå. *Men pojkarna kommo inte.*³⁸

Han tränar på att skratta och prata vänligt med vedklabbarna för att kunna ge ett gott bemötande men ”*pojkarna kommo icke* fastän han väntade så”.³⁹ I sin redigering av detta textparti har Nyman utelämnat en betydelsebärande upprepning. Meningen i manuskriptet lyder nämligen: ”Men pojkarna kommo icke, de kommo icke fastän han väntade så.”⁴⁰ Strykningen äventyrar effekten av omtagningen i texten. Upprepningen bidrar i hög grad till en accelererande beskrivning av pojkens isolering. Att stryka en för innehållet betydelsefull omtagning är enligt Mattias Pirholt ”ett vanskligt företag”. Pirholt, som diskuterar upprepningarnas betydelse i Petterssons *Måndagsmorgon*, påpekar att en återkommande upprepning omvandlar den ursprungliga

35. Ibid., s. 65. Min kursiv.

36. Ibid., s. 66. Mina kursiv.

37. Ibid. Min kursiv.

38. Ibid., s. 67. Min kursiv.

39. Ibid., s. 65–67. Citat på s. 67. Min kursiv.

40. Joel Petterssons manuskriptsamling II:17, Ålands landskapsarkiv, Mariehamn.

utsagan då en ”kedja av små skillnader” förändrar ett yttrande och varje omtagning innebär ”en liten förskjutning i förhållande till den föregående [upprepningen]”.⁴¹

I sin diskussion om *Måndagsmorgon* knyter Pirholt upprepningen till den muntliga traditionen. Han beskriver den som en strävan från berättaren ”att hålla ordning på den muntliga berättelsens flöde”, dock med ett i viss mån tveksamt resultat eftersom berättaren har svårt att hålla sig till sin historia.⁴² Pirholt diskuterar omtagningen som ett stilgrepp och dess särskilda funktion i Petterssons berättelse. Upprepningen kan emellertid också vara knuten till textens tematik. I *Eldtände* belyser upprepningen pojknas vänskapsrelation. Det återkommande ”men pojkarna kommo inte/icke” formar sig till ett svar på pojkens väntan och på hans idoga strävan att med alla medel återupprätta vänskapsförhållandet med de andra ynglingarna. Omtagningen utformas till en handling-mot-ord-situation i texten, där pojkens olika vänskapsinvider möts av ett uteblivande, av en frånvaro som framhävs av den formelartade frasen ”men pojkarna kommo inte”.

Den formelartade upprepningen i Petterssons text utgör således ett element som genom samspelet mellan den språkliga och den narrativa nivån betonar vänskapsrelationens låsta tillstånd. Upprepningen skapar ett ramverk i texten, en struktur inom vilken förändring är möjlig. Språkets förstelnade inverkan bryts nämligen upp av den konkreta handlingen. Pojken tar initiativ till att återupprätta kontakten genom att han går fram och ”trycker deras [pojknas] händer” varvid vänskapsförhållandet återgår till den ursprungliga hjärtliga samvaron.⁴³ När språket går in i en formelartad cirkulär gång är det således händernas verk som löser upp den statiska situationen och bjuder in till förändring och utveckling. Omtagningen, ett drag som påminner om det muntliga berättandet, förekommer i flera av Petterssons berättelser, till exempel i *Måndagsmorgon*, vilket Mattias Pirholt belyser i sin artikel.

Bland Joel Petterssons prosaverk finns det texter som ligger nära den muntliga traditionen och formats inom sagans berättarstruktur.

---

41. Pirholt, ”Kommunikativ ambivalens i Joel Petterssons *Måndagsmorgon*”, s. 42.

42. Ibid.

43. Pettersson, *Eldtände*, s. 69.

Flera av sina prosastycken rubricerar eller beskriver Pettersson som sagor, till exempel "Stortallens saga", och ibland som historier.⁴⁴ Det faktum att Pettersson benämner berättelser som just "saga" och därtill använder sig av den på finlandssvenskt håll vanliga inledande sagoformeln "Det var", såsom i "Stortallens saga", anknyter berättelsen till sagans genre.⁴⁵ Christina Sandberg menar att Pettersson har en specifik agenda med sina sagor, nämligen att "undervisa sin samtid i seder och etiska normer", och att han ofta omarbetar ordspråk till sagor eller berättelser där snålheten som bedrar visheten är ett vanligt förekommande tema. Hon hänför hans användning av saga till den fornnordiska betydelsen av berättelse och historia och menar att hela hans författarskap kan "klassificeras som saga".⁴⁶ Vissa av Petterssons texter kan visserligen läsas som traditionella sagor men författarens förmåga att utnyttja sagans specifika berättarstruktur sträcker sig långt utöver den undervisande och sedelärande aspekten. Med sagan som intertext skapar han genremässigt olika berättelser. I volymen *Eldtände* finns biografiskt färgade texter som handlar om "pojken" och som inleds med den typiska sagoformeln "[d]et var en gång en pojke".⁴⁷ Ibland växer det ut mytiska berättelser samt texter med bibliska konnotationer och fantastiska inslag inom sagans berättarstruktur.

Dessa till formen varierande petterssonska sagor gestaltar teman som främlingskap, förändring och pånyttfödelse samt problematiserar bilden av den skapande människan – tematik som återfinns inom den modernistiska traditionen. I sitt författarskap omvandlade och vidareutvecklade Pettersson den traditionella sagans berättarform för sina egna specifika konstnärliga syften vilket utmynnade i texter som mödölöst rör sig mellan olika traditioner.

---

44. Prosaberättelsen "Stortallens saga" ingår i Joel Pettersson, *Till alla, alla, alla ...*, prosastycken sammanställda och redigerade av Ralf Svenblad, Mariehamn: PQR-kultur 2002, s. 95–123.

45. En annan finlandssvensk variant på sagoformeln är "En gång", se Anne Bergman, "Det var en gång... Berättandet som underhållning", *Källan* 2002:1 s. 31.

46. Christina Sandberg, "Möte inom en tradition. Om intertextualitet i Joel Petterssons folksagor", Gabi Limbach & Lena Marander-Eklund (red.), *Reflektioner. En vänskrift till Ulrika Wolf-Knuts*, Religionsvetenskapliga skrifter 70, Åbo: Åbo Akademi 2007, s. 53.

47. Pettersson, *Eldtände*, s. 29–36.

Som en särskild form av narrativ förvandling framstår de fantastiska inslag som dyker upp i vissa av Petterssons texter. En del berättelser rör sig helt eller delvis i gränslandet mellan fantasi och verklighet och särskilt intressant är hur den språkliga aspekten framträder i dessa berättelser. Det fantastiska uppenbarar sig, förutom i berättelser av sagokaraktär, ofta spontant och till synes fullt naturligt i texter av realistisk art. Dialekt och talspråk är förbundna med personerna i berättelserna och även med andra, fantastiska, aktörer. Det finns texter där dialogerna förs enbart inom sagans värld, berättelser där kälkmedar och träd pratar med varandra ("Stortallens saga") och sädesskyllar strider sinsemellan ("Julbrödet").⁴⁸ I dessa berättelser sker replikskiften utanför människans uppfattningsförmåga. Men det finns också berättelser där det fantastiska och realistiska möts i dialogen. I berättelsen "Den blåa ringen" finns en diskussion mellan en väg och ett "jag", en person som efter en tids frånvaro återvänder till byn.⁴⁹ Diskussionen handlar om hur och varför vägen sträcker sig i ett slingrande mönster över åkrar och fält, genom skogen och förbi gårdarna:

Jag frågar: - Varför går vägen i en sån där rundal omkring Sundmans gården?

Vägen svarar: - För att visa dig gården, så hög, så stor och bussig den är. Och vid stallknuten är det en surapel och mot källarväggen en hummelgård, som *jag* vill visa dig på, och två stora sjungande askar vid grinden.

Jag: Va ska du ner i skitkärret å göra då?

Vägen: För att låta dig känna så mjuk vägtrucken är under fötterna dina.

Jag: Och opp över backen då?

Vägen: För att du skall ha fri sikt ut över landet ditt.⁵⁰

"Jagets" utsagor är talspråkligt färgade medan vägen, med ett litet undantag, huvudsakligen talar standardsvenska, nästintill högtravande.⁵¹

48. Petterssons "Stortallens saga" och "Julbrödet" ingår i Joel Pettersson, *Till alla, alla, alla ...*, prosastycken sammanställda och redigerade av Ralf Svenblad, Mariehamn: PQR-kultur 2002.

49. Pettersson, *Till alla, alla, alla ...*, s. 140–155.

50. *Ibid.*, s. 146. Kursiv i original.

51. I Svenblads redigering har det högtravande till en del tonats ner i vägens sista

Språket hänger samman med den uppgift vägen är satt att utföra, nämligen att lära vandraren att älska och förstå sin hembygd.⁵² Uppgiftens dignitet uttrycks genom vägens språkbruk. Vägen framstår som en jämställd samtalspartner till jaget som går på vägen, ett förhållande som understryks av den växelvisa dialogen.

I Petterssons berättelse utvecklar sig vägens och jagets gränsöverskridande samtal till ett dialogiskt möte mellan det realistiska och fantastiska. En strävan att röra sig vid och utforska det språkligas gränser kan förknippas med modernismens intresse för det språkliga uttrycket och för dess estetiska funktion, och framställs ofta i opposition till den traditionella diktningen. Rabbe Enckell beskriver det modernistiska språkets sammansatta och suggestiva karaktär som en genomgripande estetisk rörelseprincip som bjuder det nödvändiga motståndet mot den traditionella lyrikens benägenhet att ”stampa fram metrar och rim”.⁵³ Som ”modernisternas mest artikulerade teoretiker” har Rabbe Enckell en uppenbar agenda då han tar strid för den nya generationens krav på den fria formens estetik inom såväl litteraturen som konsten.⁵⁴ I skottgluggen hamnade ofta Jarl Hemmer, en diktare som både kritiker och allmänheten uppskattade, och andra traditionalister med sina ”naiva försök att frammana en världsbild med enkla och tydliga symboler”.⁵⁵ Rent spekulativt kan man tänka sig att Joel Pettersson, som skrev realistiska folklivsskildrande texter med dialektalt språk och enkel gestaltning, om texterna hade publicerats, skulle ha kunnat vara en måltavla för den enckellska kritiken.

En form av lekfullt språkbruk i en del av Petterssons texter är ljudhärmande ord, oftast i kombination med en avvikande användning av skiljetecken. Stortallen susar överlägset ”[s]choo, schoo” i skogen⁵⁶

---

kommentar. I manuskriptet lyder den: ”För att du må se fritt ut över landet ditt”, Joel Petterssons manuskriptsamling I:2, Ålands landskapsarkiv, Mariehamn.

52. Pettersson, *Till alla, alla, alla ...*, s. 147.

53. Rabbe Enckell, ”Om den rena poesin”, Lisen Sundqvist (red.), *Quosego* provalbum/1928, ingår i *Ultra och Quosego*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Bokförlaget Atlantis 2014, *Quosego* s. 12.

54. Clas Zilliacus tillskriver Rabbe Enckell detta epitet. Clas Zilliacus, ”Världsherraväldets lokalavisor. Ultra, Quosego och andra handlingar från modernismens 1920-tal”, ingår i *Ultra och Quosego*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Bokförlaget Atlantis 2014, s. IX.

55. Enckell, ”Om den rena poesin”, s. 12.

56. Pettersson, *Till alla, alla, alla ...*, s. 103.

och när mor i arbetet i köket, öser över vatten i ”kogrytan” och vandrar mellan sân och grytan låter det: ”[b]oll—boff—puff—skval. Puff-boff-boll”.⁵⁷ Kärror fullastade med kaptener och kaptenskor, med deras säckar, lådor och knyten, skramlar ” – Skorrurr. – Skorrurr ” fram på vägen.⁵⁸ Tampar och hjul på maskiner som pojken i berättelsen uppfinner snurrar ”[p]utt-putt-putt”⁵⁹ och ångbåtens cylinder puffar ”piff poff, piff poff”.⁶⁰ Det onomatopoetiska framträder såväl i berättelser av sagokaraktär som i de realistiska texterna. De ljudhärmande inslagen framstår, trots eller kanske på grund av att de inträder plötsligt och till synes slumpat, som ett motstånd mot standardnormen.

Onomatopoesi i Elmer Diktonius prosa är enligt Julia Tidigs en aspekt av språkets förkroppsligande och nära förbunden med det muntliga och icke-högspråkliga. När det ljudhärmande kopplas till såväl enspråkiga som flerspråkiga texter signalerar det ”en väg ut ur det mimetiska tvånget”.⁶¹ Hos modernisterna fanns en strävan att frångå den realistiska gestaltningen, att opponera sig mot en standardiserad norm, vilket fick återverkningar i språket i form av bland annat onomatopoetiska ord, blandning av språk, muntlighet, dialektala och talspråkliga inslag. De ljudhärmande orden som plötsligt stiger fram i Petterssons berättelser är uttryck för en språklig lekfullhet samtidigt som de bidrar till att ifrågasätta den realistiska återgivningen. Ordleken undergräver förbindelsen mellan text och den diktade verkligheten och för in berättandet i en modernistisk uttrycksfullhet, i ett motstånd mot språklig normativitet. Men frågan är om det för Pettersson nödvändigtvis handlar om att opponera sig mot en vedertagen skriftspräksstandard; snarare får man se det som en vilja hos författaren att hitta det uttryck som berättelsen kräver.

Den onomatopoetiska lekfullheten omvandlar mekaniska ting och träd i skogen till antropomorfa aktörer som intimt förbinder det berättade med människornas vardag och landskap. De ljudhärmande orden fördriver en möjlig distanserande effekt i texten och tecknar i stället en språklig närhet till det gestaltade. Livlösa ting ges ett språk,

57. Pettersson, *Jag har ju sett*, s. 19.

58. Pettersson, *Frifågel*, s. 69.

59. *Ibid.*, s. 136.

60. Pettersson, *Måndagsmorgon*, s. 102.

61. Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna*, s. 295.

textens språkliga aspekt dras in i ett experimenterande med ljud och röster. Ett onomatopoetiskt språkbruk, likväl som språkligt lekande och experimenterande vid gränserna för det fantastiska är i bachtinsk mening dialogiskt så till vida att oförenliga språkformer och aktörer möts. I partiet där jaget och vägen går i dialog med varandra i berättelsen "Den blåa ringen" kan man uppfatta en uppmaning att se och tolka världen bortom gårdens och vägträckens gråa vardagsverklighet. De ljudhärmande orden för in texten i en ljudvärld där sinnestillstånd och rörelser visualiseras genom nonsensord. Det modernistiska kravet på att det estetiska skapandet ska vara ett förnimmelsetuttryck av "livsmaterialet",⁶² som en "seismograf för själsrörelserna"⁶³, ikläs ställvis i Petterssons texter en fantastikens och onomatopoesins språkdräkt. "Livsmaterialet", Petterssons självbiografiska material, utgör en oarbetad, känslomässig diskurs, som i överföringen till text får växlande språklig rytm och onomatopoetiska uttryck samt skapar brott mot grammatik och meningsbyggnad. Känslöflödet frigör orden från krav på ett normbundet språk och viker ut språket i modernistiska utsvävningar, upprepningar och gegensinnig interpunktion.

SPRÅKET FÖRSINNLIGAT

Hos Pettersson är upprepningen, vilket jag visat ovan, nära förbunden med berättelsens centrala innebörd eller med en väsentlig aspekt i texten. Omtagningar gäller emellertid inte enbart formelartade fraser utan även enskilda ord i texten, ord som genom upprepning mättas av betydelse. I redigeringsarbetet av Petterssons manuskript har omtagningarna i flera fall förbigåtts, eller måhända missuppfattats, och ändrats eller strukits i utgåvorna. I förord till två av utgåvorna där Valdemar Nyman diskuterat detta, uppfattar han upprepningarna som "ogräs" och menar att de strykningar han gjort oftast berör upprep-

62. Gunnar Björling, "Universalism", Lisen Sundqvist (red.), *Quosego* provalbum/1928, ingår i *Ultra och Quosego*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Bokförlaget Atlantis 2014, *Quosego* s. 69.

63. Rabbe Enckell, "Om den rena poesin", Lisen Sundqvist (red.), *Quosego* provalbum/1928 ingår i *Ultra och Quosego*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Bokförlaget Atlantis 2014, *Quosego* s. 12.

ningar av det tidigare sagda.⁶⁴ Detta medför ändå att betydelsemättat innehåll och textens egenart gått förlorade. I utgåvan *Frifågeln* finns exempelvis ett stycke som handlar om när bönderna ska svära på bibeln. Citatet lyder:

Då kommer bibelin åter på bordet och alla de tjojtals *fingrarna* hoppa upp på bibeln [...] Där finnes många sorters *fingrar*. [...] sönderspruckna *fingrar* med jord och gödsel inrotat i sprickorna. Där finnes långa, smala, rena *fingrar*, smutsiga *fingrar*.⁶⁵

I manuskriptet lyder utdraget enligt följande:

Då kommer bibelin åter på bordet och alla de tjojtals *fingrarna* hoppa upp på bibeln [...] Men alla de tjojtals *fingrarna* få det trångt oppå bibelin. [...] Där finnes många sorters *fingrar*. [...] Sönderspruckna *fingrar* med jord och gödsel inrotat i sprickorna. Där finnes smala *fingrar*, rena *fingrar*, smutsiga *fingrar*.⁶⁶

I jämförelse med manuskriptet har en mening med ordet ”fingrarna” utelämnats i den redigerade versionen. I manuskriptet förekommer ordet ”fingrar” eller ”fingrarna” mera frekvent än i den redigerade utgåvan, bland annat till följd av ändringar i meningskonstruktionen. Manuskriptet lyfter fram fingrarnas egenskaper: deras rovdjurslika rörelser, deras tillhörighet till den bondska lekamen och konstitutionen. Ur textversionerna stiger fingrarna visuellt fram som självständiga extremiteter gestaltade med en närmast expressionistisk filmteknik. Likt filmkameran fokuserar blicken på fingrarnas detaljer, tvingar läsaren att se dem, och bidrar till ett distanserande grepp i texten. När Per Stam diskuterar filmiska drag i Henry Parlands *Sönder* påpekar han att det filmiska intrycket i en text ”ligger i betraktarens *upplevelse* av de lästa

---

64. Valdemar Nyman, ”Förord”, Joel Pettersson, *Hallonskogen*, s. 6 och ”Förord”, Joel Pettersson, *Jag har ju sett*, s. 6.

65. Pettersson, *Frifågeln*, s. 50–51. Mina kursiv.

66. Joel Pettersson manuskriptsamling III:5, Ålands landskapsarkiv, Mariehamn. Mina kursiv.

orden”.⁶⁷ I Petterssons text tvingar den filmiska rörligheten, i kombination med distansen, läsaren att se den blandning av det anstötliga och rena som scenen gestaltar. En sådan sinnlig konkret verklighet hör till den realistiska traditionens strävan att göra världen synlig ända in i minsta detalj. Sara Danius belyser hur det vardagliga och fula genom detaljen manifesteras i 1800-talets realistiska romaner och påpekar att författarna till dessa romaner inte enbart försökte gestalta en värld så verklighetstroget som möjligt utan i synnerhet sökte det språk varmed verklighetens enskilda men betydelsefulla delar kunde framställas. Språket i den realistiska romanen skulle vara bokstavligt och sanningsenligt i syfte att synliggöra människor och föremål.⁶⁸

I Petterssons text om bönderna som ska svära på bibeln sammanförs realismens synliggörande av det vardagligt konkreta med en modernistisk strävan att se människans sammanhang och framför allt människans agerande ur ett annat perspektiv. Den realistiska läsningen möter motstånd i den rörliga detaljnära scenen av de rena, trubbiga och sönderspruckna fingrarna som rör sig över bibeln. Bilden av autonoma besjälade kroppsdelar hör till den groteska traditionens repertoar. Det modernistiska bryter in i texten genom den lekfulla upprepningen av ordet ”finger” och riktar uppmärksamheten mot språket i texten. Med den groteska språkliga kombinationen, det vill säga upprepningen av ordet ”finger”, förändras aktören i texten. Upprepningen i förening med det groteska belyser, likt det fantastiska, en särskild och exceptionell aktör i berättelsen. Bönderna ersätts av förmänskligade fingrar, extremiteterna övertar för en stund handlingen i berättelsen. Människan reduceras till sina extremiteter, en förvandling som understryker berättelsens tematik, det vill säga maktbalansen i samhället mellan landsbygdens bönder och stadens handelshus.⁶⁹ Fingrarna tillerkänns kroppslig autonomi förverkligad i en grotesk ögonblicksbild som leder in den realistiska berättelsen i en förvrängd form.

---

67. Per Stam, *Krapula. Henry Parland och romanprojektet Sönder*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 612, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1998, s. 320.

68. Sara Danius, *Den blå tvålen. Romanen och konsten att göra saker och ting synliga*, Stockholm: Albert Bonniers förlag 2013, s. 36–37.

69. Berättelsen handlar om hur bönderna försöker vinna en rättsprocess över handels-huset.

Till groteskens kännetecken hör transformering av det reella till en överklig form, en icke-verklighetstrogen gestaltning som även involverar den språkliga aspekten. Det anti-mimetiska särdraget förbinder grotesken med modernismen, med dess krav på ett subjektivt uttryck. De finlandssvenska modernisterna betonade som bekant behovet av en förnyad språkförståelse och diktarens förmåga att utnyttja språkets obegränsade möjligheter att uttrycka själsrörelser.⁷⁰ Relationen mellan det groteska och modernistiska i språket har diskuterats ur olika synvinklar. Ingemar Haag belyser grotesken som en del av den modernistiska språkstrategin vars strävan är att förnya språket genom att experimentera och utforska gränser.⁷¹ I Per Bäckströms begrepp ”språkgrotesk” omvandlas språkförnyelsen till ”ett aggressivt sönderstyckande av språkkroppen”, en avantgardistisk estetik i vilken föreningen av karnevalen och grotesken bryter ned språkliga och konstnärliga hegemonier.⁷²

Uppreningen av ordet ”finger” i Petterssons text aviserar en språklig grotesk som utmanar en realistisk framställning såväl språkligt som innehållsmässigt. I Petterssons språkliga grotesk omvandlas groteskens raserande verkan till ett moment av karnevalsk förändring i texten. Förvandlingen av människa till finger är koncentrerad till ett specifikt ögonblick och sker plötsligt från det att människorna lägger sina fingrar på bordet till att fingrarna hoppar upp på bibeln.⁷³ Hos Pettersson kan man ändå inte tala om ett karnevalspråk i bachtinsk mening eftersom här saknas den ständiga växlingen mellan högt och lågt och en degraderande funktion.⁷⁴ Metamorfosen är knuten till en specifik situation i texten och omvandlingen är inte fullständig i och med att den inte slutförs. Människornas kroppar genomgår i själva verket ingen förändring. I texten förkroppsligas en språklig lekfull fantasi, ett slags synvilla, som för en stund kastar om synvinkeln i berätt-

---

70. Enckell, ”Om den rena poesin”, s. 12.

71. Ingemar Haag, *Det groteska. Kroppens språk och språkets kropp i svensk lyrisk modernism*, Stockholm: Aiolos 1998, s. 67–68.

72. Per Bäckström, *Enhet i mångfalden. Henri Michaux och det groteska*, Lund: Ellerströms förlag 2005, s. 74–75.

73. Pettersson, *Frifågeln*, s. 50.

74. Michail Bachtin, *Rabelais och skrottets historia. François Rabelais' verk och den folkliga kulturen under medeltiden och renässansen*, översättning till svenska: Lars Fyhr, Gråbo: Anthropos 1986 [1965], s. 22.

telsen. Upprepningen som en språklig grotesk förmedlar i Petterssons text en nyfikenhet inför språkets gestaltande verkningsmöjlighet och möjliggör ett experimenterande med berättarperspektivet.

Språkets förkroppsligande kan även vara kopplat till en sinnlig ordupplevelse. I en berättelse utspelas en dialog mellan Eva och Satan i vilken Eva, möjligen naivt, återger Guds uppmaning att inte äta av Kunskapens träd: "Av Kunskapens träd på gott och ont som är mitt i lustgården fån I icke äta, ty på den dag I äten därav skolen I döden dö."⁷⁵ Berättelsen fortsätter:

Farbror Satan upprepar Evas ord, långsamt, länge hållande varje stavelse på tungan liksom smakande. Han smakar på kännarens sätt efter varje stavelse som kännare gör när dem smakar på gammalt vin och bara några små nervtrådar i tungspetsen ska avgöra av vilken ärgång och sort vinet är – : – Av(smak-) Kun-(smak-) ska(s)-pens (s) träd på gott och ont –⁷⁶

Satan avsmakar orden, varje stavelse rullar runt i hans mun så att tungspetsens känsliga nervtrådar ska ges möjlighet att evaluera ordens betydelse och värde. Orden försinnligas i munnen av tungans känseltrådar. Att det uttryckligen handlar om ett avsmakande av ord betonas av att ordet "smak" upprepas i Satans hänfulla svar. Ett ordavsmakande finner man också i Diktonius prosa. Julia Tidigs kopplar samman att avsmaka ord med ett försinnligande och erotiserande språkbruk, som ett uttryck för "språkets materiella aspekter".⁷⁷ När Satan avsmakar orden materialiseras de genom en nedbrytning. Ordet bryts ner till stavelser som, när det rullat runt i hans mun, omvandlats till en spefull ordlek med en ny betydelse. I en process där ordet försinnligas sker således en omvandling av språkets innebörd. Två olika språkliga tolkningsinstanser avslöjas i texten, dels Evas tillitsfulla hållning till Guds ord, dels Satans ironiska ordvrängning.

I prosatexten *Pojken som fantasin skenade bort med* (1992) erövrar barnet bokstavsvärlden genom en konstnärlig fantasi som utgör ett

75. Pettersson, *Frifågel* s. 87. Orden är hämtade från Bibeln 1 Mos 2:17 men en aning omformulerade.

76. *Ibid.*, s. 87.

77. Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna*, s. 294.

motstånd mot en vedertagen språknorm. Här omvandlas bokstaven "S" till "Satan" förkroppsligad, till ett monster med flera tungor.⁷⁸ Bokstaven materialiseras på samma gång som den flerfaldigas, ett försinnligande som kan inordnas i den groteska traditionens motstånd mot en mimetisk avbildning. Bokstaven som spjälks upp i många tungor framstår som en oppositionell kraft med vilken verkligheten erövrar och omdanas alltmedan pojken sitter "öppe i pappas knä och lärde sig katekesen".⁷⁹ Berättelsen tematiserar det konstnärliga skapandets frigörelse, en grundläggande idé i texten som friläggs genom hänvisning till språkets mångfasetterade uttrycksmöjligheter. Bokstaven S förvandlad till Satan med många tungor inbegriper även tanken om språkets formbarhet, dess möjlighet att förvränga ordets minsta beståndsdel.

Joel Petterssons författarskap befinner sig i en litterär skärningspunkt mellan folklivsskildringen och modernismen. Detta har gett utslag i en variationsrik prosa där flera genrer kan blandas inom en och samma berättelse. En sådan text är prosaberättelsen *Stortallens saga* där saga, idyll och bibliska inslag ryms inom folklivsskildringens ramar. Petterssons texter karaktäriseras av en sammanblandning av standardsvenska, dialekt och talspråk. Språket präglas av omedelbarhet och av en säregen diktarröst. Denna röst ger uttryck för en praktisk poetik med strävan att utforska det språkliga gränser. Utforskandet av denna mellanposition mellan det modernistiska uttrycket och folklivsskildringens tradition utvecklar sig till en dialogisk språklig handling med utgångspunkt i en filosofisk och existentiell tankevärld. Här finns också onomatopoetiska ord, muntlig rytmik och omtagningar, ett bruk av språket som signalerar att det modernistiska uttrycket bryter in i berättelserna. Fantastiska inslag kan synliggöras som ett möte mellan två språkliga aktörer, som i berättelsen där vägen och jaget går i dialog med varandra. Mötet mellan den realistiska och fantastiska talaren avslöjar en i texten inneboende hållning med intresse för språkets funktion och möjligheter. Strävan att utforska gränser kommer också

---

78. Joel Pettersson, *Pojken som fantasin skenade bort med*, Mariehamn: Joel Pettersson-sällskapet/abacus 1992, s. 8. Berättelsen inleds med sagoformeln "Det var en gång en pojke" och kan läsas som biografiskt färgad om man är närmare bekant med Petterssons levnadshistoria.

79. Pettersson, *Pojken som fantasin skenade bort med*, s. 8.

till uttryck i berättelser där det fantastiska övergår i ett försinnligt språk, en språklek som ligger nära det groteska. Även om det inte är möjligt att inordna Petterssons språkbruk i en grotesk-modernistisk tradition finns här ändå en språklig sinnlighet som ytterst handlar om att experimentera med och utforska gränserna för det rimliga. Genom språket utmanas läsaren av kroppsliga synvillor, drastiskt återgivna förruttnelseprocesser och parodisk degraderande lekfullhet som i modernistisk anda ifrågasätter en konkret verklighetsbeskrivning. Diktarens rätt till sitt eget språkliga uttryck förverkligas i Petterssons prosa genom ett egensinnigt och gränsöverskridande språkbruk.

Mellan två språk

Språkförhållanden i 1800-talets Östermark: fallet Wilhelm Forsman (1781–1865)

WILHELM FORSMAN (1781–1865) KOM FRÅN en lärd prästsläkt och var född och uppvuxen i byn Östermark i Södra Österbotten, där han också tillbringade största delen av sitt liv. I Wilhelms far, kyrkoherden i Östermark Johan Forsmans (d. 1810) släkt var det många som på 1800-talet blev betydande rättslärda och aktörer på det vetenskapliga och politiska området. Även Wilhelm följde släktens traditioner och studerade först vid Vasa trivialskola (1794–1801) och skrevs sedan in vid Akademien i Åbo år 1802. Till skillnad från sin far och många andra män i släkten blev han inte präst trots att han var student. År 1807 rekryterades han till Vasa regemente och deltog därefter i 1808–1809 års krig som sergeant. Efter att han hade återvänt från kriget verkade han från och med slutet av 1818 som kyrkväktare i sin framlidne fars hemförsamling Östermark. Senare nämns han i skrifteböckerna också som torpare under prästgården.¹ Även i valet av maka skilde sig Wilhelm från många av de andra männen i släkten, vars hustrur

---

Den här artikeln är en del av mitt projekt "Wilhelm Forsman: från samhällselit till torpare. En mikrohistorisk undersökning av agentskap och svenska släktnätverk i 1800-talets Österbotten" som Svenska litteratursällskapet i Finland har stött med medel ur Ragnar, Ester, Rolf och Margareta Bergboms fond. Jag tackar Svenska litteratursällskapet i Finland för stödet. Jag tackar också redaktörerna samt artikelns anonyma granskare för deras kommentarer.

1. Se Yrjö Kotivuori, "Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Vilhelm Forsman", nätpublikation 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=11591> (hämtad 18/11 2019), där Wilhelm benämns "kyrkväktare" först 1832. Officiellt valdes han emellertid till kyrkväktare vid sockenstämman 4/10 1818. Östermark församlings arkiv (härefter ÖFA), Socken- och kyrkostämmoprotokoll 1804–1821 (IBa:1), del 81, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=7558741> (hämtad 14/4 2020).

kom från betydande svenskspråkiga släkter. Wilhelm, som ända till krigsslutet hade tjänstgjort vid Vasa regemente, återvände hösten 1809 till hembygden från andra sidan Bottniska viken och ingick ganska snart äktenskap med den lokala torpardottern Clara Johansdotter.² Wilhelms egna barn slog inte längre in på den lärda banan: de blev drängar och pigor.

I denna artikel granskar jag förhållandet till svenskan i den i huvudsak finskspråkiga kyrksocknen Östermark under 1800-talets första hälft. Jag närmar mig ämnet via en fallstudie: i centrum står Wilhelm Forsman, vars liv man kan se som en fruktbar anomali, det vill säga ett ovanligt, överraskande och otypiskt objekt för historisk forskning. Ynglingen från den lärda svenskspråkiga slakten slog in på den lärda banan, men följde till slut inte den väg som i regel var utstakad för dem som tillhörde hans stånd. I och med honom övergick i stället den östermarkska grenen av den Forsmanska slakten från herrskapsklassen till allmogeklassen och förfinskades också inom kort. Wilhelms liv kan därmed ses som ett slags mellanskede, där förhållandet till svenskan i Wilhelms släkt ändrades. Genom att studera Wilhelms fall är det möjligt att, förutom att få en djupare förståelse av detta enskilda fall, också få en ökad förståelse av ståndspersoners språkförhållanden i ett landsbygdssamhälle under en tidsperiod som på samhällslig nivå präglades av olika ideologiska förändringar i förhållande till språken. I början av tidsperioden efter 1808–1809 års krig var den svenskspråkiga samhällseliten i romantikens anda influerad av tankar om en nation med ett språk (finska). I slutskedet, från och med 1850-talet, började man inom eliten också intressera sig för den svenskspråkiga allmogen, vars historia tidigare inte hade väckt intresse bland svenskspråkiga ståndspersoner.³

Östermark i Södra Österbotten utgör den lokala kontexten för undersökningen. Enligt den sockenindelning som gjordes i början på 1800-talet gränsade Östermark till Ilmola i öst, Österland i norr,

---

2. Faktorer som möjligen inverkat på Wilhelms icke ståndsmässiga äktenskapsval undersöker jag i ett annat sammanhang.

3. Se till exempel Johanna Wassholm, *Svenskt, finskt och ryskt: nationens, språkets och historiens dimensioner hos E. G. Ehrström 1808–1835*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2014, s. 61–68.

Bötom som hörde till Lappfjärd i söder och Kristinestad (landskommunens område) i väster, samt Pörtom i nordväst. År 1800 hörde Östermark i kyrkligt, förvaltningsmässigt och juridiskt avseende till svenskspråkiga Närpes storsocken och tingslag. I officiella dokument nämns Östermark i anknytning till Närpes första gången på 1570-talet. Den från Närpes sett östra (ödemarks)bygden skilde sig emellertid från de andra kustområdena i modersocknen inte bara till sin näringslivsstruktur utan också språkligt i och med att huvuddelen av befolkningen var finskspråkig. Språkskillnaden ledde så småningom till att östermarkborna i slutet på 1600-talet drev igenom sitt krav på en egen kapellförsamling med tillhörande kaplan. År 1795 blev Östermark ett självständigt pastorat, vars första kyrkoherde var Johan Forsman, som tidigare skött kaplanstjänsten.⁴ Bosättningen i Östermark var koncentrerad till olika delar av kyrksocknen, som år 1817 officiellt delades in i sex byar: Kyrkoby, Perälä, Riip-Öist, Horo (Härå), Järvenpää-Närvijoki och Nori. Östermark skildes från Närpes kommunalförvaltning och församling några år efter Wilhelms död, det vill säga år 1868, då Teuva kommun bildades.⁵

För svenskans del innebar den nya kommunbildningen inte en omedelbar minskning av svenskans betydelse i officiella sammanhang. I Östermark hade finsksinne och viljan att öka bruket av finska i officiella sammanhang börjat tillta först under Wilhelms sista levnadsår och efter hans död. Sockenstämmans protokoll började föras på finska från och med november 1866, efter den tidigare kyrkoherden, prost Matias Kumlins (1787–1866)⁶ död. Innan dess hade några boupp-teckningar uppgjorts på finska från och med slutet av 1840-talet, men

4. Raimo Ranta, ”Kanta-asutuskaudelta vuoteen 1795”, Raimo Ranta & Teuvan historiatuomikunta (toim.), *Teuvan historia vuoteen 1795*, Teuva: Teuvan kunta & Teuvan seurakunta 1994, s. 70–72, 270–274.

5. Senare räknade man att Östermark bestod av nio byar: ny var Kauppila, samt nu som separata byar Riip, Öist, Järvenpää och Närvijoki. Raimo Ranta, ”Kirkkopitäjästä omaksi kunnaksi 1796–1913”, Raimo Ranta & Teuvan historiatuomikunta (toim.), *Teuvan historia vuodesta 1796 vuoteen 1953*, Teuva: Teuvan kunta & Teuvan seurakunta 2006, s. 68–70, 408–419.

6. Yrjö Kotivuori, ”Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Matias Kumlin”, nätpublikation 2005 <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=12205> (hämtad 16/4 2020). För Kumlins del saknas i studentmatrikeln uppgifter om att denne även åren 1814–1817 arbetade i Östermark, då som pastorsadjunkt.

tjänstemännens korrespondens förblev i huvudsak svenskspråkig fram till 1880-talet, trots att Östermark skildes från Närpes.⁷

Även om Östermark till största delen var en finskspråkig socken, fanns ännu på 1800-talet en svenskspråkig befolkning på området. Enligt Holger Walléns undersökning från 1932 av språkgränser och svenskspråkiga områden i Finland omkring 1600–1865 har den svenskspråkiga befolkningen i Östermark i synnerhet bott i byn Perälä som gränsar till Närpes.⁸ Byn har på så sätt tidvis kunnat utgöra det som Christer Kuvaja betecknar som en tvåspråkszon, där finsk- och svenskspråkiga har bott sida vid sida.⁹ Utifrån materialet hölls emellertid sällan svenskspråkiga gudstjänster under den undersökta perioden i Östermark. Det tyder på att det funnits få svenskspråkiga i Östermark på 1700- och 1800-talen i förhållande till den totala folkmängden.¹⁰ I Östermark kan man emellertid inte tala om en språkgräns, eftersom språkgräns som begrepp bär en inbyggd föreställning om att det knappt alls skulle ha förekommit samarbete och handel eller annan social och kulturell växelverkan mellan de finsk- och svenskspråkiga områdena, utan att de skilda språkliga bosättningarna skulle ha legat

---

7. Ranta, "Kirkkopitäjästä omaksi kunnaksi 1796–1913", s. 392–393, anger att övergången till finskspråkiga protokoll skedde under kyrkoherde Lars August Palonens (1837–1908) tid. Det första sockenstämmoprotokollet på finska är daterat 11/11 1866, då Mauritz Edvard Caselius (1830–1871) fungerade som tillförordnad kyrkoherde efter Kumlins död. ÖFA, Socken- och kyrkostämmoprotokoll 1845–1891 (IICa:2), del 69: 2/6 1867, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=7574429> (hämtad 23/4 2020).

8. Holger Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna: i Finlands svenskspråkiga bygd omkr. 1600–1865*, Åbo: [s.n.] 1932, s. 40–41, 356–357. Man bör förhålla sig kritiskt till Walléns undersökning, eftersom Wallén stundtals har läst sitt omfattande källmaterial något ytligt.

9. Om termen tvåspråkszon se Christer Kuvaja, "Språkgräns – verklighet eller myt? Finskt och svenskt i Norrbotten och Östra Nyland under senare hälften av 1700-talet", Max Engman & Nils Erik Villstrand (red.), *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Atlantis 2008, s. 285–287, 312–313.

10. I slutet på 1700-talet hölls svenskspråkiga gudstjänster ett antal gånger i året i Östermark, men till exempel i början av 1800-talet var gudstjänsterna bara på finska. Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 357 (uppgiften gäller år 1773); Prostvisitationens protokoll 6/5 1804 (§ 13), ÖFA, Protokoll från prostvisitationer 1796–1857, del 7, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=8379239> (hämtad 18/11 2019).

och bevarats relativt avskilda från varandra.¹¹ Människorna i Östermark och Närpes har emellertid i sökandet efter arbete flyttat från det ena området till det andra, och innan Teuva kommun bildades 1868 har det tidvis förekommit täta kontakter till modersocknen. Också de observationer som gjorts i senare forskning om dialekten i Östermark och Närpes vittnar om tidiga och kontinuerliga kontakter och växelverkan. När man undersökt dialekter och ortnamn i Östermark har man observerat en riklig växelverkan mellan den finsk- och svenskspråkiga befolkningen på området under årens lopp, även om det under olika tidsperioder inte nödvändigtvis förekommit dagligt umgänge språkgrupperna emellan. I gammal finsk Östermarkdialekt har det förekommit många influenser från svenskan och i synnerhet Närpesdialekten.¹²

Östermarkbon Wilhelm Forsman som står i centrum för detta arbete är utmanande som forskningsobjekt, eftersom han inte har lämnat efter sig autobiografiska källor. Inte heller har personligt, skriftligt eller annat material bevarats, där han medvetet skulle ha lyft fram sitt förhållande till svenskan. Det som finns kvar efter Wilhelm är i huvudsak spår – ledtrådar – som andra, och i ett antal fall han själv, lämnat i officiella dokument. Huvudmaterialet i min undersökning om Wilhelm består av dokument i Östermark församlings arkiv. Genom kritisk granskning och närläsning försöker jag i spåren efter Wilhelm gestalta de åsikter som framträder om hans förhållande till svenskan i 1800-talets Östermark.

---

11. Om begreppet språkgräns och kritiken av det, se Kuvaja, ”Språkgräns – verklighet eller myt?”, s. 285–287, 312–313; Christer Kuvaja, ”Språkkontakt och tvåspråkighet i 1700- och 1800-talens Finland”, Marika Tandefelt (red.), *Finländsk svenska från medeltid till 1860*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2019, s. 318.

12. Svenskans och i synnerhet Närpesdialektens inflytande på Östermarkdialekten har Saija Tamminen undersökt i sin avhandling pro gradu, *Svensk påverkan på Teuvadialekten*, opublicerad avhandling pro gradu i nordiska språk, Helsingfors universitet 2003. Förutom att analysera talad och skriven 1900-talsdialekt har Tamminen undersökt svenskans inflytande på lokala ortnamn. Enligt henne förekommer många lånord från svenskan och Närpesdialekten, samt uttryck som har direkt svenskt ursprung. Därtill har den lokala dialekten tagit intryck av svensk ordföljd. Ett annat tecken på växelverkan är verbformer som är typiska för och som endast förekommer och används på samma sätt i Närpes- och Östermarkdialekt. Med Tamminens ord (s. 57): ”Svenskan och finskan har närmast sig varandra i Teuva.”

Jag undersöker vilket förhållandet till svenskan var i Wilhelms föräldrars släkter och hur det avspeglar sig i Wilhelms eget språkförhållande, i vilken grad språk i landsbygdssamhällen som Östermark överhuvudtaget var en faktor som skilde och kategoriserade människor och därmed påverkade en individs självbild, samt vad Wilhelms efterkommandes språk och livsskeden kan berätta om Wilhelms förhållande till svenskan. Jag hävdar att Wilhelms förhållande till språk i stor utsträckning följer de linjer som kännetecknar hans anmödrars och anfäders språk och att samma förhållande i viss mån även gick i arv till hans barn. Förhållandet till språk bestämdes av vad språket användes till: det var viktigt att bli förstörd i olika språkbrukssituationer och i olika sociala sammanhang. Man kommunicerade med hjälp av språket, men det att man talade finska eller svenska, eller båda språken, var inte det enda som definierade vem individen var. Sannolikt behöll Wilhelm livet ut ett emotionellt band till svenskan uttryckligen som ett lärdomsspråk. Detta språk för det lärda ståndet överfördes emellertid inte till hans efterkommande, för vilka svenskan blev ett folkspråk.

FÖRHÅLLET TILL SPRÅK I SLÄKTERNA FORSMAN OCH ACHTMAN

På fadern Johan Forsmans sida av släkten hade man ännu på 1800-talet svenska som modersmål. Förutom Wilhelms far tjänade också andra män i släkten kyrkan som kaplaner och kyrkoherdar på områden som hade en finskspråkig majoritet eller där befolkningen i huvudsak var finskspråkig. Ett exempel är Wilhelms farbror Georg Forsman (1726–1789) som var kaplan i sin födelsesocken Kannus samt kyrkoherde i Laihela (prost från och med 1788).¹³ På dessa områden var kunskaper

13. Yrjö Kotivuori, ”Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Georg Forsman”, nätpublikation 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilö.php?id=7253> (hämtad 17/10 2019). Enligt Holger Wallén låg Laihela på gränsen mellan språkområdena men var finskspråkigt, även om det kunnat förekomma också svenskspråkig bosättning där. Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 42, 44–46. Se också artiklar i matrikeln om t.ex. Georg Forsmans söner Zachris och Johan, samt Zachris son Oskar Vilhelm, som verkade som kaplaner och kyrkoherdar i t.ex. Vetil, Lillkyro, Laihela, samt Jurva och Storkyro. Yrjö Kotivuori, ”Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Zachris Forsman”, nätpublikation 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/>

i finska en förutsättning för att kyrkliga och civila tjänstemän skulle kunna sköta sin tjänst. I synnerhet prästerna hade en betydande roll i att förmedla information från statsapparaten och länsstyrelserna till folket. Prästerna läste i samband med gudstjänsterna upp officiella kungörelser för församlingsborna. De tolkade innehållet i svenskspråkiga dokument för sådana som inte kunde språket och översatte också ofta svenskspråkiga myndighetskungörelser till finska. Kungörelserna sändes nämligen inte nödvändigtvis till församlingarna färdigt översatta till finska trots att en kunglig förordning redan 1732 hade stipulerat att kungörelserna skulle sändas ut till församlingarna på det språk på vilket de lästes upp i kyrkan.¹⁴ I Östermark fick man antagligen vänta på kungörelser översatta till finska åtminstone till efter grundandet av Teuva kommun, eftersom den dåtida tillförordnade kyrkoherden Lars August Palonen (1837–1908) ännu 1868 prövade myndigheternas tålmod genom att vägra kungöra förordningar och påbud om de inte levererades till församlingen på finska.¹⁵

Även om kunskaperna i finska därmed var en förutsättning för att verka i tjänsten som kaplan och kyrkoherde i Östermark, torde umgänget med den svenskspråkiga grenen av släkten Forsman som bodde vid kusten emellertid ha varit regelbundet så länge Johan Forsman levde och ännu ett antal år efter hans död. Fadern Johans kusin och Wilhelms namne, borgmästaren i Kaskö Wilhelm Forsman (d. 1815), tjänstgjorde fram till 1815 som sockenskrivare i Närpes och därmed

---

henkilo.php?id=9907 (hämtad 17/10 2019); Yrjö Kotivuori, "Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Johan Forsman", nätpublikation 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=9384> (hämtad 17/10 2019); Yrjö Kotivuori, "Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Oskar Vilhelm Forsman", nätpublikation 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=14856> (hämtad 17/10 2019).

14. Gunnar Suolahti, "Suomen kansallisuus- ja kieliolot 1700-luvulla", Gunnar Suolahti, *Vuosisatoin takaa. Kulttuurihistoriallisia kuvauksia 1500–1800-luvuilta*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1993, s. 312–313, 318–319; Nils Erik Villstrand, "Skriftlighet med förhinder. Den svenska statsmaktens kungörelser i finskspråkiga församlingar under 1700-talet", Max Engman & Nils Erik Villstrand (red.), *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Atlantis 2008, s. 322–329, 345–252 samt *passim* om problem i anslutning till översättningen av dokument till finska, som bristen på resurser att anställa översättare samt avsaknad av ett standardiserat skriftspråk.
15. Ranta, "Kirkkopitäjästä omaksi kunnaksi 1796–1913", s. 392–393.

även i Östermark, och i den uppgiften fick släktingen anledning att flera gånger om året besöka Östermark.¹⁶

Wilhelms släkt på mödernet var också tvåspråkig, men geografiskt tydligare koncentrerad till svenskspråkiga Österbotten. Morfadern Henric Achtman den äldre (ca 1718–1765), kaplan i Östermark 1744–1765 och son till en skomakare från Björneborg, hade till och med utmärkt sig som översättare. Han översatte Johann Baudewins (1641–1699) ursprungligen tyskspråkiga verk *Eltern und Kinder Seelen-Rettung* från svenska till finska. Verket *Wanhembain ja lasten sieluinpelastus* utkom år 1752.¹⁷ Wilhelms morbröder, Henrik Achtman den yngre (1745–1816) och Alexander Achtman (1756–1817), som nämns som student i Åbo år 1776 och i Uppsala år 1778, valde en karriär inom kyrkan och verkade som kaplaner och predikanter i socknar längs den österbottniska kusten där svenskspråkiga var i majoritet. Henrik tjänstgjorde i Pörtom, där finskspråkiga gudstjänster inte hölls förrän på 1810-talet, och Alexander i Maxmo, där finskspråkiga gudstjänster i inget skede hölls under den tidsperiod som behandlas i Holger Walléns undersökning.¹⁸ Av Wilhelms morbröder ägnade åtminstone predikanten i Pörtom Henrik Achtman den yngre även efter tiden vid Akademien sig åt vetenskapliga efterforskningar och delgav sina resultat på svenska, inte på latin. Antydningar om ett vetenskapligt intresse ger åtminstone avhandlingsmanuskriptet ”Enfaldigt dock

16. Ibid., s. 387. Denne Wilhelm Forsman var far till presidenten för Vasa hovrätt Johan William Forsman (1788–1883). Yrjö Kotivuori, ”Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Johan William Forsman”, nätpublikation 2005 <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=11935> (hämtad 23/4 2020).

17. Yrjö Kotivuori, ”Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Henrik Achtman”, nätpublikation 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=6547> (hämtad 18/11 2019); Johann Baudewin, *Wanhembain ja lasten sieluin-pelastus*, [...] *ruotzin kielestä suomexi kääty Henric Achtmannilda*, Turku: Jacob Merckell 1752, <https://www.doria.fi/handle/10024/130349> (hämtad 29/5 2020).

18. Yrjö Kotivuori, ”Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Henrik Achtman”, nätpublikation 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=8330> (hämtad 17/10 2019); Yrjö Kotivuori, ”Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Alexander Achtman”, nätpublikation 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=9448> (hämtad 17/10 2019). Om Maxmo och Pörtom se Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 42–43, 50, 339, 344. Om Pörtom se också Kuvaja, ”Språkkontakt och tvåspråkighet i 1700- och 1800-talens Finland”, s. 324. Från och med år 1730 hörde Närviöjoki (Österland) med finskspråkig befolkning till Pörtom, år 1862 anslöts orten till Jurva.

påliteligt sätt att göra god ost: inhämtadt af förfarnaste Ostgöreskor i östermarck Capell och Nerpes Sockn af Österbotn” av Henrik den yngre som var elev till professorn i ekonomi Pehr Kalm (1716–1779) och som år 1763 skrev *gratulatio* i en doktorsavhandling som denne handlett.¹⁹ Av Wilhelms morbröder bodde just Henrik närmast sina släktingar i Östermark. Pörtom predikogäll, där Henrik tjänstgjorde från och med 1782, blev en del av Östermark pastorat 1796. Det finns anledning att anta att umgänget i någon mån bevarades åtminstone med denne moderns äldste bror.

Om man beaktar uppgifterna i Walléns undersökning av språkgränser och svenskspråkiga områden i Finland är det emellertid möjligt att Wilhelms mormor Margareta Sirelius (ca 1721–1795) var antingen tvåspråkig eller finskspråkig. Enligt Wallén var Vesijärvi i Storå, därifrån mormodern kom, ett finskspråkigt område. Till grund för påståendet har Wallén till exempel framfört att Siiro gård i Vesijärvi, som hade varit mormoderns hemgård, skulle ha haft mycket dåliga vägförbindelser till svenskspråkiga områden som Lappfjärd, och att Vesijärvi från och med 1786 hörde till Storå finskspråkiga kapellförsamling.²⁰ I senare forskning har man antytt att inflyttning antagligen förekom från Lappfjärdhället till Vesijärvi.²¹ Utifrån dessa ganska fåtaliga informationsspåror är det emellertid omöjligt att närmare avgöra om mormodern hade några kunskaper i svenska, eller om hon talade och förstod endast finska.

På ett allmänt plan har man i varje fall ansett att det var mer sannolikt att ståndsmän var tvåspråkiga än att ståndskvinnor var det, eftersom de förra tjänstgjorde i offentliga och andra uppgifter, där växelverkan mellan språkgrupperna var större. I synnerhet på finsk-

19. Nationalbiblioteket: Handskriftssamlingarna; Se H. Achtman den yngres *gratulatio* i *Physico-oekonomisk afhandling, om kännemärcken til rika käll- och wattu-ädror, med filosofiska facultetens bifall, under oekonomiae professorens och Kongl. Swenska Wetenskaps Academiens samt Upsala Wettenskaps Societetens ledamots herr Pehr Kalms inseende. Utgifwen och til allmän granskning underställd af Christfried Ganander, Th.son Österböttninge*, Åbo: J.C. Frenckell 1763. Variant B: <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2014-00003418> (hämtad 29/5 2020).

20. Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 36–37.

21. Kortfattat om sannolikheten för svensk bosättning i Vesijärvi by se t.ex. Mirjam Pihlaja, *Isojoen pitäjän kirja*, Vaasa: [s.n.] 1984, s. 28–29.

språkiga områden kunde ståndspersoner vara aktivt tvåspråkiga.²² I kaplansgården och senare prästgården i Östermark torde det i varje fall ha funnits finskspråkigt tjänstefolk, som även ståndskvinnorna kommit i kontakt med. Bortsett från släktingar och de få ståndspersonerna i Östermark torde i synnerhet Wilhelms kvinnliga släktingar ha haft ganska få svenskspråkiga kontakter.²³ Den starka närvaron i svenskspråkiga områden och inriktningen på vetenskap hos bröderna till Wilhelms mor Elisabeth Achtman (1750–1818) tyder emellertid på att man i Östermark prästgård på Achtmans tid under 1700-talets första hälft möjligen talade svenska – trots att till exempel Henrik Gabriel Porthan senare (1793) hävdade att prästerskapet samt borgarna i städer och ståndspersonerna på landet ännu i början på 1700-talet i huvudsak använde finska (men att läget nu hade förändrats).²⁴ I ett brev till den tyska historikern August Ludwig von Schlözer 1779 hävdar emellertid Porthan att ”alla ståndspersoner och de, som ens har fått något slags uppfostran, förstår och talar också svenska.”²⁵ Fastän Wilhelms mor Elisabeth Achtman föddes och bodde i Östermark hela sitt liv och fastän hennes mors starkare eller enda språk kan ha varit finska är det alltså sannolikt att hon åtminstone behjälpligt har kunnat svenska, liksom hennes bröder och far. Beträffande bröderna kan man utgående från deras skriftliga arbeten och tjänstgöringsplats spekulera i huruvida de hade svenska som starkare språk.

I Östermark 1816 där, med dåtida kyrkoherden Abraham Cajanus (1777–1828) ord, ”alla öfverläggningar ske på Finska språket”,²⁶ har

22. Se till exempel Kuvaja, ”Språkkontakt och tvåspråkighet i 1700- och 1800-talens Finland”, s. 317, 319, 328, 331, 336, 342–343.

23. Se också Nils Erik Villstrand, *Riksdelen: stormakt och rikssprängning 1560–1812*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2009, s. 139; Christer Kuvaja, ”Språkkontakt och tvåspråkighet i 1700- och 1800-talens Finland”, s. 339–340, 344–345.

24. Suolahti, ”Suomen kansallisuus- ja kieliolot 1700-luvulla”, s. 299. Porthans uttalande har ursprungligen utkommit i *Åbo Tidningar* 25/03 1793, s. 2, Nationalbibliotekets digitala samlingar: <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/409016?page=2> (hämtad 10/9 2020).

25. “[...] alle Leute von Stande, und die nur einige Erziehung genossen, verstehen und sprechen auch schwedisch.” Se Ernst Lagus (red.), *Bref från Henrik Gabriel Porthan till samtida*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1898, s. 22, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2016-00011000> (hämtad 10/9 2020).

26. Sockenstämmans protokoll 24/2 1816 (no 2). ÖFA, Socken- och kyrkostämmoprotokoll 1804–1821 (IBA:1), del 57, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view>.

Wilhelm som prästson redan som liten vistats i en miljö där det förekom mycket umgänge på finska. Hans far torde redan å tjänstens och sina uppgifters vägnar ha haft tät kontakt med ortsborna. På den tiden fanns det många anledningar att besöka prästgården, om det sedan rörde sig om pass, bevis, fattighjälp eller sjukdom.²⁷ Wilhelm har troligtvis lärt sig finska redan som barn i umgänget med grannar och tjänstefolk på prästgården. I Östermark förblev emellertid svenskan under Wilhelms livstid ett språk, som i vissa sammanhang hade större betydelse än finskan. Att man fortsättningsvis förutsatte kunskaper i svenska (vid sidan av finska) när man tillsatte civila och kyrkliga tjänster främjade språkets ställning och upprätthöll dess betydelse.²⁸ Även för Wilhelm var svenska det språk som användes i officiella sammanhang. På svenska kunde Wilhelm hävda släktens rätt i juridiska angelägenheter, som år 1807, då ”Studenten Wilhelm Forsman” enligt Närpes tingsrätts protokoll (§ 163) företrädde sin gamle far i ett tvistemål.²⁹ Som svenskkunnig underofficer hade Wilhelm möjlighet att i efterhand anhålla om obetalda lönefordringar från 1808–1809 års krig via den så kallade lönefordringskommittén, som var verksam i Sverige åren 1810–1812.³⁰

Eftersom Wilhelm kunde bägge språken och troligtvis båda aktivt, kunde han anpassa sitt språk efter situationen och smidigt förflytta sig från en social- och språkgrupp till en annan. Tvåspråkigheten gjorde det också möjligt att inta rollen som förmedlare; en sådan resurs och fördel torde behärskandet av två språk ha varit för Wilhelm redan

ka?kuid=7558718 (hämtad 3/4 2020). Om Cajanus se Yrjö Kotivuori, ”Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Abraham Cajanus”, nätpublikation 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=11282> (hämtad 18/10 2019).

27. Carin Bergström, *Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800*, Nordiska museets handlingar 110, Stockholm: Nordiska museet 1991, s. 17, 21–22.
28. Ranta, ”Kirkkopitäjästä omaksi kunnaksi 1796–1913”, s. 388–393. Se också Suolahti, ”Suomen kansallisuus- ja kieliolot 1700-luvulla”, s. 293–294, 312–313.
29. Närpes vinterting 8/4 1807 (§ 163). Korsholms södra domsagas reoverade protokoll, protokoll för ordinarie ärenden 1807–1807 (KO a:2), del 234, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=23553552> (hämtad 23/3 2020).
30. Se anteckning om den utbetalda lönefordringen till Wilhelm i Finska lönefordringskommittén 1810–1812, 7. Kvittensbok över utbetalta fältavlöningsmedel, 1812 Januarii. Källa: FSHF:s bildtabas: Sotilasasiakirjoja, Suomen palkkarästitomitea – Finska lönefordringskommittén, <https://www.sukuhistoria.fi/sshy/index.htm> (hämtad 22/4 2020).

under 1808–1809 års krig. Då tjänstgjorde Wilhelm i Vasa regemente som en del av den tvåspråkiga femte brigaden under Sandels ledning.³¹

Nils Erik Villstrand, som undersökt språk och språkbruk i en 1700-talskontext, har framhållit hur förhållandet till språk på den tiden var instrumentellt. Språk var av betydelse i kommunikation, där det viktiga var att förmedla sitt budskap så att man blev förstådd, samt att förstå en annans budskap. Inställningen till språket kunde emellertid skifta från en person och grupp till en annan, likaså kunde det skifta beroende på om förhållandet var frivilligt eller om det var förknippat med tvång.³² Språket hade alltså en social och kommunikativ funktion.³³ Det instrumentella i förhållandet märks både i Wilhelms släkts och i hans eget förhållande till språk. Svenska var det språk som talades i Wilhelms släkt på både fädernet och mödernet och antagligen också i hans barndomshem, vilket möjliggjorde både informell kommunikation med släktingar och även bruket av svenska i officiella, inklusive litterära, sammanhang. Svenskan var outhärdlig också för dem som ville slå in på den lärda banan; kunskaperna i svenska möjliggjorde alltså Wilhelms studier vid trivialskolan och vid Kungliga Akademien i Åbo.³⁴ Svenskan i egenskap av familjens och släktens språk var otvivelaktigt av emotionell betydelse för Wilhelm. Finskan var emellertid en förutsättning för att kunna verka i Östermark, liksom för att tjänstgöra som präst, vilket Wilhelms föräldrar otvivelaktigt i början hade berett sin son för. Finskan var emellertid inte förknippat med tvång, eftersom Wilhelm spontant torde ha tillägnat sig det i den finskspråkiga livsmiljön.

SPRÅK SOM KATEGORI I ÖSTERMARK UNDER 1800-TALETS FÖRSTA HÄLFT

I början av Wilhelms livstid var ståndspersoner på en ideologisk nivå ännu inte intresserade av svensktalande allmoge och upplevde inte

31. Jussi T. Lappalainen, Lars Ericson Wolke & Ali Pylkkänen, *Suomen sodan historia 1808–1809*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008, s. 98.

32. Villstrand, "Skriftlighet med förhinder", s. 350–351.

33. Wassholm, *Svenskt, finskt och ryskt*, s. 77–78.

34. Om kunskaper i svenska som förutsättning för skolgång se Suolahti, "Suomen kansallisuus- ja kieliolot 1700-luvulla," s. 296.

samhörighet med den ståndslösa del av befolkningen som talade samma språk. En fråga för sig är i vilken grad kunskaper i svenska eller finska eller båda språken överhuvudtaget var en särskiljande och kategoriserande faktor. Holger Wallén har i sin tidigare nämnda undersökning för Östermarks del inte uttömmande reflekterat kring tvåspråkighetens betydelse. Förutom till de svenskspråkigas tidvis växande antal hänvisar man även till de tvåspråkigas relativa antal, till exempel i ett protokoll från en prostvisitation år 1846 på kyrkoherde Matias Kumlins tid, där det konstateras att församlingsborna då försäkrat:

Att Gudstjensten alltid hitintills skett å Finska språket. Men såwida genom inflyttningar på sednare tider, de Medlemmars i Församlingen antal, hwilka endast äro det Svenska språket mäktige, tilltagit och ännu synes vara i tilltagande samt för närwarande utgöres af Nio Hemmansägare, hwilka tillsammans med deras husfolk uppgå till omkring 35 å 40 personer; så anhöllo Svenskarne, att få Gudstjenst åtminstone fyra gånger om året samt dessutom Skrift 3 å 4 gånger.³⁵

Kumlin, som år 1842 kom till Östermark som kyrkoherde, verkar ha haft ganska exakt reda på att inte mindre än nio hemmansägare med hushåll kunde enbart svenska i hans församling och att antalet personer som inte kunde finska verkade tillta. I förteckningen över inflyttade till socknen åren 1845 och 1846 framgår att det har förekommit en inflyttning till Östermark från flera i huvudsak svenskspråkiga områden (till exempel Närpes, Pörtom, Lappfjärd och Sideby).³⁶ Wallén har i sin tabell för Östermark år 1846 angett antalet svenskar enligt det antal som i prostvisitationens protokoll angetts som enbart svenskkunniga.³⁷ Mellan raderna i prostvisitationens protokoll kan man emellertid läsa att det i församlingen också fanns sådana som inte "endast äro det

35. Prostvisitationens protokoll 8–9/11 1846 (§ 6, punkt m). ÖFA, Protokoll från prostvisitationer 1796–1857, del 50, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=8379280> (hämtad 14/10 2019).

36. ÖFA, Längder över till församlingen inflyttade 1821–1882, delar 75–77, s. 145–150: Inflyttade 1845–1846, Utflyttade 1845–1846, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=8379168–8379170> (hämtad 18/11 2019).

37. Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 357.

Svenska språket mäktige”. De har också behärskat byns huvudspråk, finska. Som en följd av detta har de i likhet med de andra byborna kunnat delta i de finskspråkiga gudstjänsterna. För deras skull har man inte behövt ordna en separat svenskspråkig gudstjänst, medan ”Svenskarne” i samband med prostvisitationen anhöll om att svenskspråkiga gudstjänster skulle hållas.

Detta väcker emellertid frågan om hur ”svenskar” definierades som kategori år 1846 eller dessförinnan. Termer anknutna till språk användes inte nödvändigtvis konsekvent. Till exempel nämns i slutet av 1700-talet i matrikeln för Kristinestads pedagogium en finskspråkig elev, som av den som skrivit ner informationen beskrivs med orden ”förut finne” men som sedan under läsåret förvärvat kunskaper i svenska.³⁸ I protokollet från prostvisitationen i Östermark den 6 maj 1804 verkar det däremot som om ”svenskar” betecknar dem som enbart kan svenska, men inte tvåspråkiga. I prostvisitationens protokoll (§ 13), vars information saknas i Holger Walléns tabell,³⁹ berättas att:

Offentliga Gudstjensten hålles altid på finska språket, men skriftermål förrättas 2 a 3 gånger om året, på Svänska. Någon begäran anmäldes at också få Svänsk predikan en eller annangång om året; men som icke med visshet nu utrönas kunde, huru stort antal af Svänskar är i Soknen; så kan Pastor i en framdeles skeende Soknestämman med säkerhet inhämta detta och föredraga ärendet Högvördige Domkapitlet. De Svänskas antal måste eljest vara mycket litet; ungefär 9 a 10 personer.⁴⁰

Vid en första anblick verkar det inte finnas en särskilt klar uppfattning om antalet svenskspråkiga i församlingen, trots att prästerna på prostvisitationen borde ha känt till sina församlingsbor ganska väl. Av de närvarande hade kyrkoherden i Östermark Johan Forsman tjänst-

38. Uuno Pulkkilä, ”Kristiinankaupungin pedagogio. Kouluhistoriaa vuosilta 1653–1842”, A.A. Koskenjaakko et al. (toim.), *Koulu ja menneisyys: Suomen kouluhistoriallisen seuran vuosikirja* 2, 1936, Porvoo & Helsinki: WSOY 1937, s. 115.

39. I Walléns tabell finns endast noteringar från åren 1795 och 1821. Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 357.

40. Prostvisitationens protokoll 6/5 1804 (§ 13). ÖFA, Protokoll från prostvisitationer 1796–1857, del 7, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=8379239> (hämtad 17/10 2019).

gjort först som nådärspredikant från och med 1766 och strax därefter som kaplan innan han 1795 utnämndes till kyrkoherde. Vid tillfället assisterades han av sin svärson, kyrkoherdeadjunkten Anders Gummerus (1769–1824) och även han hade kommit till församlingen redan år 1796.⁴¹ Utifrån textutdraget verkar det som om kyrkoherde Forsman och Gummerus inte räknade sin egen familjs fullvuxna medlemmar som ”svänkar”. Om dessa hade räknats in i gruppen av svenskar hade prästerna troligtvis lite noggrannare kunnat ange antalet svenskar i församlingen, eller en uppskattning om hur många de *åtminstone* var. När man beaktar vad som tidigare anförts om språkförhållandena i släkterna Forsman och Achtman är det troligt att förutom Wilhelm också dennes systrar Anna Maria Forsman (1775–1852) och Helena Margareta Forsman (1770–1823), av vilka den senare även var Gummerus hustru, utöver finska kunde åtminstone lite svenska. De antogs kanske inte vara ”svänkar”, även om de var ståndspersoner, eftersom de kunde följa en finskspråkig gudstjänst. En hänvisning till tvåspråkiga, som utan svårighet följde en finskspråkig gudstjänst, hittas också i ett prostvisitationsprotokoll uppgjort på kyrkoherde Cajanus tid och daterat den 17 maj 1825. I protokollet står:

Svensk Gudstjenst hade hittils hvarken varit fordrad eller hållen; emedan de 18 à 20 Församlingens Medlemmar, som talade Svenska språket, voro i det Finska lika färdiga. [...] Antalet af dem, som inom Församlingen voro blott Svenska språket mäktige, besteg sig för det närvarande endast till Fem.⁴²

En hänvisning till ett anmärkningsvärt antal tvåspråkiga under 1800-talets första hälft hittas däremot i Carl Christian Böckers (1786–

41. Om Gummerus, se Yrjö Kotivuori, ”Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Anders Gummerus”, nätpublikation 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=10513> (hämtad 18/10 2019).

42. Prostvisitationens protokoll 17/5 1825 (§ 13). ÖFA, Protokoll från prostvisitationer 1796–1857, del 21, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=8379252> (hämtad 18/10 2019). Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 357, anger för år 1825 antalet ”svenskar” utifrån den grupp som i protokollet nämns som kunniga i både finska och svenska (18–20 personer) och inte antalet personer som enbart talar svenska (5), medan han för år 1846 i sin tabell anger antalet ”Svenskar” utifrån dem som enbart kan svenska.

1841) statistik, enligt vilken det år 1835 skulle ha funnits upp till 200 tvåspråkiga i Östermark.⁴³ Böckers beräkningar har kritiserats och hans uppskattning om tvåspråkiga är förmodligen inexakt,⁴⁴ även om den är intressant mot bakgrund av de källor som här har behandlats. Det material som tidigare presenterats och de tolkningar som gjorts utifrån det tyder i första hand på att de som enbart kunde svenska var relativt få i Östermark hela 1800-talet igenom. Invånarantalet i Östermark beräknas ha ökat på 1840-talet från att i början av decenniet ha varit lite över 3 000 till att i början av 1850-talet vara cirka 3 800,⁴⁵ varvid det uppskattade antalet personer som enbart förstod svenska (35–40) som förekommer i 1846 års prostvisitationsprotokoll skulle ha utgjort cirka en procent av hela kyrksocknens befolkning. Dessa räknades till kategorin ”svenskar”, vars storlek det var väsentligt att räkna i officiell kontext, eftersom man utifrån detta kunde kräva svenskspråkig gudstjänst. Trots att de eventuellt är inexakta tyder Böckers beräkningar på att upp till fem procent av invånarna i Östermark kan ha varit tvåspråkiga. Deras modersmål kan ha varit svenska eller det kan ha funnits svenskspråkiga familjemedlemmar. Trots dessa tvåspråkiga i församlingen godkände man inte nödvändigtvis kraven på svenskspråkig gudstjänst. Inte ens den del av befolkningen som talade svenska ansåg alltid att kravet var nödvändigt. Så gick det till exempel på prostvisitationen den 17 maj 1825, då den tidigare nämndemannen Ristiluoma enligt protokollet (§ 13) föreslog ”att Svensk Gudstjenst hädanefter åtminstone någon gång om året måtte hållas.” Den tidigare nämndemannens förslag fick emellertid inte desto mera stöd och förföll därmed.⁴⁶

Kyrkoherde Forsmans och adjunkt Gummerus tidigare uppskattningar om antalet svenskspråkiga år 1804 bestyrker observationer som

---

43. Se Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 357.

44. Om kritiken av Böcker, se t.ex. Kuvaja, ”Språkkontakt och tvåspråkighet i 1700- och 1800-talens Finland”, s. 330–331, 334–335.

45. Petri Ahola, ”Myrkyn asutushistoria”, *Myrkky.fi – Myrkyn kylä*, <http://myrkky.fi/kulttuuri/myrkyn-asutushistoria/> (hämtad 20/4 2020).

46. Prostvisitationens protokoll 17/5 1825 (§ 13). ÖFA, Protokoll från prostvisitationer 1796–1857, del 21, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=8379252> (hämtad 16/4 2020). I protokollsutdraget framgår inte om denne Ristiluoma själv var tvåspråkig (vilket är troligt) och om det i hans hushåll ingick tvåspråkiga eller enbart svenskkunniga.

presenterats i tidigare forskning, enligt vilka förhållandet mellan språk och identitet inte har varit oföränderligt. Nils Erik Villstrand har framhållit hur språk och självbild på 1700-talet inte ännu var intimt förknippade med varandra. Språkets roll som en del av identiteten förstärktes först på 1800-talet bland fennomanerna och svekomanerna i samhällseliten.⁴⁷ Kyrkoherdens och adjunktens uppskattning ger vid handen att enspråkighet och ”svenskhet” inte utgjorde en väsentlig egenskap när det kom till att kategorisera en individ som ståndsperson i Östermark. Prästernas egna familjemedlemmar räknades inte in bland dem som var ”svenskar”. Wilhelm Forsman torde däremot ha hört till dem som enligt definitionen från 1825 ”talade svenska språket, [men] voro i det Finska lika färdiga”. Språket var i praktiken inte ett kriterium, på basis av vilket en individ i Östermark skulle ha definierats som ståndsperson eller icke ståndsperson. Troligtvis var ”svenskarna” i Östermark både hemmansbrukare, pigor, drängar, hantverkare, soldater, torpare och husmän, det vill säga de torde alla ha hört till allmogen.

Det var kanske så att åtminstone ståndsmännen i Östermark i praktiken kunde både svenska och finska flytande, åtminstone så pass att de förmådde kommunicera med den allmoge som enbart talade finska.⁴⁸ Tvåspråkighet var i sig inte heller en ståndsmärke, eftersom det i Östermark, åtminstone i ljuset av Böckers material, måste ha funnits även tvåspråkig allmoge. I Östermark torde kanske det viktigaste kännetecknet på ståndstillhörighet, åtminstone ännu år 1805, ha varit individens titel; till exempel nämns i Östermark församlings skrifteböcker åren 1804–1808 Wilhelms mor Elisabeth Forsmans ogifta syster som Mademoiselle (”Mademois:”) Ulrica Achtman (1760–1812) och den tidigare nämnda Wilhelms syster Anna Maria Forsman likaså som Mademoiselle, medan Wilhelm å sin sida tituleras student (”Stud.”).⁴⁹

47. Villstrand, ”Skriftlighet med förhinder”, s. 350–351.

48. Se även t.ex. Wassholm, *Svenskt, finskt och ryskt*, s. 77.

49. ÖFA, Kommunionbok 1798–1808 (IAa:5), del 116: Prästgården Forsman, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=7554966> (hämtad 20/4 2020).

Den svenska som Wilhelm kunde som student var också de lärdas språk. Han hade nytta av att kunna svenska i officiella sammanhang, om det så var fråga om att göra upp dokument eller ett tillfälle där man muntligt behandlade officiella ärenden. Detta språk möjliggjorde att Wilhelm kunde sköta sin gamle fars ärenden på tinget och ansöka om lön av lönefordringskommittén. I vanligt och till sin natur informellare umgänge med människor i omgivningen använde man i Östermark talspråk, det vill säga lokala finska och svenska dialekter.⁵⁰

Materialet ger bilden att Wilhelms starka förhållande till svenskan som uttryckligen de lärdas språk bevarades eller kanske till och med förstärktes när han blev äldre. Antydningar om detta hittas i Wilhelms eget bouppteckningsinstrument, uppgjort på finska den 8 maj 1865. I bouppteckningen hittas den vaga noteringen ”svenska böcker”.⁵¹ I Östermark hade man tidvis uppgjort finskspråkiga bouppteckningsinstrument redan från och med 1840-talet; Wilhelms finskspråkiga bouppteckning var därmed inte längre ett undantag.⁵² Språket i bouppteckningsinstrumentet beskriver snarare Wilhelms efterkommandes och framför allt dokumentskrivarens förhållande till svenska. I uppteckningen specificeras inte vilka de svenska böckerna i fråga var. Det är möjligt att bland dem fanns böcker som Wilhelm själv hade införskaffat, men troligtvis också några av de ”Böcker: Diwerse”, som nämns år 1818 i Wilhelms mor Elisabeth Forsmans bouppteckningsinstrument och som antagligen var ett arv efter hennes make Johan Forsman.⁵³ Om det är fråga om svenskspråkiga böcker som gått

50. Om svenska som skriv- och riksspråk i officiella sammanhang och som talspråk i officiella och inofficiella sammanhang samt som dialekt på 1500–1800-talet se Villstrand, ”Skriftlighet med förhinder,” s. 317–320; Om dialekterna i Närpes och Östermark och sambandet mellan dem, se Tamminen, *Svensk påverkan på Teurvadialekten*.

51. Wilhelm Forsmans bouppteckningsinstrument 8/5 1865. Närpes domsagas arkiv (Riksarkivet i Vasa), Östermark tingslags bouppteckningar 1867–1877 (E3c:1), del 112, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=76915060> (hämtad 12/3 2019).

52. Ranta, ”Kirkkopitäjästä omaksi kunnaksi 1796–1913”, s. 388–393.

53. Elisabeth Forsmans bouppteckningsinstrument 3/4 1818. Korsholms södra domsaga, Korsholms södra domsagas arkiv (Riksarkivet i Vasa), Närpes och Östermark tingslags bouppteckningar: Närpes och Östermark tingslags bouppteckningar 1817–1820 (E3a:5), del 240, s. 450, nr 216, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=77147390> (hämtad 19/10 2019).

i arv kunde det faktum att de bevarades i släkten fram till Wilhelms död tolkas som att Wilhelm inte enbart satte värde på böckerna, utan också som en affektiv lojalitet – trohet – mot det nedärvda lärda ståndets språk och den världsbild som det förmedlade. På äldre dagar använde Wilhelm kanske inte längre svenska så ofta i vardagligt tal, men via böckerna bevarades förhållandet till svenskan och i synnerhet till det lärda ståndets språk och kultur. Enligt denna tolkning torde Wilhelms förhållande till svenskan inte (längre) ha varit enbart instrumentellt. Svenskan i böckerna skulle troligtvis också ha varit de många minnenas språk och samtidigt det språk som skilde honom från den lokala allmogen som talade finska eller svenska.

I bouppteckningsinstrumentet finns också en notering, enligt vilken all upptecknad egendom, inklusive Wilhelms böcker, såldes. Detta igen tyder kanske på att Wilhelms efterkommande dels behövde reda pengar, dels inte uppskattade den svenska litteraturen och i förlängningen svenskan lika högt som fadern.⁵⁴ Det lärda ståndets litterära språk gick inte i arv, eftersom det inte togs emot – om det överhuvudtaget hade erbjudits dem medan fadern levde.⁵⁵

De av Wilhelms barn som var närvarande vid uppgörandet av bouppteckningsinstrumentet, Carl Henrik (1813–1886) och Gretha Lisa (1812–1866) samt Clara Sofia (1816–1912) som representerades av sin man Samuel Matsson (senare Forsman, 1824–1903) har undertecknat dokumentet med bomärke i stället för med namnteckning.⁵⁶ Valet av signatur visar på ett slags gränsdragning mellan fadern Wilhelms och hans barns språkförhållande; även om användandet av bomärke inte nödvändigtvis betydde att användaren inte kunde läsa och skriva, skiljer sig Wilhelms barns bruk från Wilhelms eget. Han undertecknade dokument med namnteckning och titulerade sig i samband

---

54. Antagligen har böckerna inte sålts av så kallat tvång, trots nödåren, eftersom man vid sidan av annan egendom enligt bouppteckningen också har sålt nio tunnor och sex kappar råg samt fyra tunnor och 21 kappar havre.

55. Utifrån det bevarade materialet är det i praktiken omöjligt att utreda till exempel krigserfarenhetens möjliga inverkan på Wilhelms verksamhet (eller översamhet) efter kriget att vidareföra kunskaperna i svenska åt barnen.

56. Wilhelm Forsmans bouppteckningsinstrument 8/5 1865. Närpes domsaga, Närpes domsagas arkiv (Riksarkivet i Vasa), Östermark tingslags bouppteckningar, Östermark tingslags bouppteckningar 1867–1877 (E5c:1), del 113, s. 114, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=76914884> (hämtad 19/11 2019).

med underteckningarna, vilket till exempel framkommer på ett intyg som berör faderns kaplanshyra och på det tidigare nämnda moderns bouppteckningsinstrument.⁵⁷

Ett annat tecken på gränsdragningen mellan den lärda svenskspråkiga kulturen och allmogens finskspråkiga kultur är att ingendera av Wilhelms söner, Johan Wilhelm (1810–1841) eller Carl Henrik, sändes iväg för att studera vid faderns gamla lärosäte Vasa trivialskola. De verkar inte heller ha studerat på Kristinestads pedagogium, där Carl Johan Achtman (född 1782), son till Wilhelms morbror Alexander Achtman, tjänstgjorde som pedagog från och med 1820 fram till sin död i lungsot 1834.⁵⁸ Huvuddelen av eleverna på Kristinestads pedagogium utgjordes visserligen av stadsfamiljernas återväxt, men även föräldrar längre ut på landsbygden sände sina barn i lära. Enligt bevarade matrikeluppgifter och statistik över skolans intagna nya elever har tidvis även elever från Östermark sänts till Kristinestad.⁵⁹

I pedagogium skedde undervisningen, precis som i trivialskolorna, på svenska. Det är svårt, om inte omöjligt, att utifrån källorna fastställa hur kunniga Wilhelms egna barn var i svenska. Även om Wilhelms barn inte skulle ha talat sin fars modersmål flytande finns det från motsvarande tid flera exempel på hur ursprungligen finskspråkiga barn har avklarat studier på pedagogierna och trivialskolorna

---

57. Om intyget på faderns kaplanshyra se ÖFA, Statliga myndigheters beslut om fastigheten 1696–1861, del 30: Register – år 1813, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=8379340> (hämtad 26/10 2019). Wilhelm titulerar sig i samband med underteckningarna sergeant.

58. Om Carl Johan Achtman, se Yrjö Kotivuori, ”Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Karl Johan Achtman”, nätpublikation 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=12300> (hämtad 20/10 2019); notering i förteckningen över döda 28/2 1834. Kristinestads församling - Längder över födda och döpta 1831–1872, del 202, s. 6–7: Döde 1834, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=6981003> (hämtad 23/3 2020). Anmärkningsvärt är dock det faktum att elevantalet under C.J. Achtmans tid åren 1821–1833 var mycket lågt, i medeltal under 10. Pulkmila, ”Kristinankaupungin pedagogio”, s. 109–112.

59. Om Kristinestads pedagogium, se Uno Pulkmila, ”Kristinankaupungin pedagogio”, s. 107. Bevarade matriklar från Kristinestads pedagogium finns först från och med år 1827, men statistiken på intagna nya elever till skolan från åren 1784–1844 innehåller uppgifter från tidigare år.

i Österbotten.⁶⁰ Men det kom även elever från familjer med hantverkar-, sjömans-, arbetar- och militärbakgrund till lärosätena, även om elever från en sådan bakgrund inte nödvändigtvis blev studenter.⁶¹ Forsmans släkt var å sin sida en av universitetssläkterna på 1700- och 1800-talet; Wilhelm hade också fortsatt släktens tradition, och till exempel vid Vasa trivialskola erbjöds tidvis även ättlingar till utarmade prästsläkter möjligheten att fortsätta gamla traditioner.⁶²

Till Wilhelms verksamhetsbild som kyrkväktare ingick dock att undervisa barn,⁶³ och enligt protokollet från 1825 års prostvisitation (§ 45) höll han ”en så kallad ambulatorisk skola i byalagen”.⁶⁴ Det är visserligen möjligt att Wilhelm genom att själv undervisa kan ha sett till att ge sina egna barn en tillräcklig läskunnighet – även om undervisningen i de ambulerande skolorna inte var avsedd att förbereda barnen för högre studier utan för skriftskola och läsförhör.⁶⁵ Att Wilhelms barn använde sina respektive bomärken när de undertecknade bouppteckningsinstrumentet tyder å sin sida på att de inte fäste stor vikt vid skrivkunnighet.

Allmänt taget minskade behovet att sända landsbygdsbarnen i lära till stadspedagogerna när kyrkoherdarna i församlingarna började satsa på allmän läskunnighet.⁶⁶ När församlingens undervisning var avklarad

60. Se till exempel Knut Svanljung, *Österbottens pedagogier och trivialsolor. Skolhistoriska studier*, Helsingfors: [Knut Svanljung] 1895, s. 100–106. Se också Suolahti, ”Suomen kansallisuus- ja kieliolot 1700-luvulla,” s. 296–297.

61. Kaarlo Jäntere, *Koulunkäynti sosiaalisena ilmiönä vu. 1722–1843 silmälläpitäen erityisesti Porin triviaalikoulua*, Turku: Turun yliopisto 1927, s. 193–198; Sven-Erik Åström, *Ständssambälle och universitet. Universitetsbesöken som socialt fenomen i Österbotten 1722–1808*, Helsingfors: [Helsingfors universitet] 1950, s. 146–203.

62. Åström, *Ständssambälle och universitet*, s. 203–204, 227–228.

63. Sockenstämmans protokoll 4/10 1818 (§ 1–2). ÖFA, Socken- och kyrkostämmoprotokoll 1804–1821 (IBa:1), del 81; Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=7558741> (hämtad 14/4 2020).

64. Prostvisitationens protokoll 17/5 1825 (§ 45). ÖFA, Protokoll från prostvisitationer 1796–1857, del 26, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=8379257> (hämtad 19/11 2019).

65. I de ambulerande skolorna gav man vanligtvis undervisning i innantilläsning, kristendomslära och räkning. Se till exempel Päivi Happonen, *Sukututkimuksen asiakirjaopas. Väestöhistorialliset arkistolähteet*, Mikkeli: Karjala-tietokantasäätiö 2004, s. 172–173; Anna Kuusmin, ”Kiertokoulun ja kansakoulun välissä – Jacob Ahlsmansin kutsumus ja kriisi”, *Kasvatus & Aika* 8, 2014:2, s. 44–45.

66. Uuno Pulkmila, ”Kristiinankaupungin pedagogio”, s. 108, III–III2.

sände föräldrar som ville att barnen skulle lära sig för ett framtida yrke hellre sina barn till skolor där en sådan förberedning var möjlig, än till ett pedagogium. För till exempel Kristinestads pedagogiums del måste ändå konstateras att dess undervisning till innehållet och den praktiska nyttan verkar ha motsvarat trivialskolornas apologistklasser, som allmänt betraktades som ”borgarskolor”. Det är intressant att Wilhelm som ättling av en ståndssläkt inte sände sina barn i lära hos sin kusin och pedagog i staden, trots att skolstudier ofta också var vägen till en bättre samhällelig och ekonomisk ställning.⁶⁷ För Wilhelms egna barn verkar kontakten till svenskan som uttryckligen de lärdas språk ha brutits helt.

En annan fråga är om avkomlingarna behärskade svenskt tal-språk och i vilken grad de överhuvudtaget hade möjlighet att använda svenska. Hustrun Claras finskspråkighet kan ha inverkat på att man i Wilhelms familj talade enbart finska, även om familjens språk i det patriarkala samhället ofta bestämdes av faderns modersmål. Inom kort skulle de därpå följande generationernas språk emellertid ha blivit finska, såvida de inte hade tillräckligt med svenskspråkiga kontakter för att upprätthålla språkkunskapen.⁶⁸ Så måste det ha gått senast när Wilhelms mor Elisabeth dog (1818), systemen Helena Margareta flyttade med maken Anders Gummerus till Nivala (1814) och den andra systemen Anna Maria dog (1852). Efter detta representerade närmast kyrkoherden och klockaren med familjer de ståndspersoner i Östermark, med vilka Wilhelms barn (eller Wilhelm själv) hade kunnat kommunicera regelbundet på svenska.

En antydning om att Wilhelms barn åtminstone behjälpligt kunde tala svenska är att två av dem senare flyttade till områden där behovet av finska var litet, eller som enligt Nils Erik Villstrands tanke kan definieras som en kontaktzon, där det förekom mycket tätt, till och med dagligt, umgänge mellan olika språkgrupper.⁶⁹ Sådan var till exempel byn Mörtmark mellan Östermark och Lappfjärd, där det bodde både svensk- och finskspråkig befolkning, men vars förbindelser med

---

67. *Ibid.*, s. 106, 112, 119–121, 123, 128.

68. Allmänt om språkbyte och fastställande av hemspråk bland språkminoriteter, se Kuvaja, ”Språkkontakt och tvåspråkighet i 1700- och 1800-talens Finland”, s. 338.

69. Villstrand, *Riksdelen*, s. 121; Kuvaja, ”Språkkontakt och tvåspråkighet i 1700- och 1800-talens Finland”, s. 326–327, 337.

det svenskspråkiga området vid kusten har varit livligare på grund av byns geografiska läge.⁷⁰ Wilhelms dotter Gretha Lisa flyttade till Mörtmark efter att hon den 25 mars 1859 gifte sig med den lokala skomakaren Jakob Pelander (född 1795).⁷¹ Wilhelms äldste, ogifte son Johan Wilhelm, som drunknade 1841, lämnade å sin sida Östermark år 1831 för att bli dräng i Kristinestad,⁷² där behovet av finskakunskaper på den tiden inte var särdeles stort.⁷³ Där började antalet finskspråkiga förmodligen öka först på 1800-talet, eftersom man i staden endast höll svenskspråkiga gudstjänster fram till år 1820, då en tiondel av befolkningen ansågs vara finskspråkig.⁷⁴

Wilhelms dotter Clara Sofia flyttade år 1869 från Kyrkoby till Perälä, till gården Kitti i Kråka nattbol, där familjen bodde de första åren under 1870-talet.⁷⁵ Som tidigare konstaterats var de svenskspråkiga i Östermark enligt Wallén till största delen koncentrerade till Perälä, men inte till hela byn utan i synnerhet just till Kråka nattbols område, som var känt under namnet Kråkby (fi. Krookankylä). Wallén hänvisar till en uppgift från 1870-talet, enligt vilken ”några svenska familjer” vid den tiden ännu bodde i Kråkby.⁷⁶ Uppgiften hänvisar inte nödvändigtvis till Clara Sofias familj, men i ljuset av den torde specifikt Kråkby (och i detta sammanhang 1870-talets Krågby) i byn Perälä definieras som en tvåspråkighetszon. Att Clara Sofia efter sina föräldrars död bosatte sig på ett område där den relativt sett största delen av den

70. Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 39–40.

71. ÖFA, Vigsellängder 1858–1881, del 2, s. 4, 5: 1858, 1859, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=8378931> (hämtad 19/11 2019); Lappfjärd församlings arkiv, Kommunionbok 1853–1859, del 224, sid 223: Mörtmark, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=7068075> (hämtad 19/11 2019).

72. No 10 ”Dreng. Johan Wilh. Forsman”. ÖFA, Längder över till församlingen inflyttade 1821–1882, del 39, s. 75, 76: Inflyttade 1831, Utflyttade 1831, Riksarkivet: <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=8379134> (hämtad 5/2 2019).

73. Kuvaja, ”Språkkontakt och tvåspråkighet i 1700- och 1800-talens Finland”, s. 344.

74. Uuno Pulkkilä, ”Kristiinankaupungin pedagogio”, s. 114. Enligt tabellen Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 410, skulle finskspråkiga gudstjänster börjat hållas i Kristinestad först från och med år 1872.

75. ÖFA, Kommunionbok 1864–1871, s. 69: Perälä by, Kråka nattbol, No 5, Kitti. Källa: FSHF, Teuva, <https://www.sukuhistoria.fi/sshy/kirjat/Kirkonkirjat/teuva/teuva.htm> (hämtad 23/4 2020); ÖFA, Kommunionbok 1872–1880, s. 103: Perälä by, Kråka nattbol, No 5, Kitti. Källa: FSHF, Teuva, https://www.sukuhistoria.fi/sshy/kirjat/Kirkonkirjat/teuva/rippikirja_1872-1880_mkors9-181/100.htm (hämtad 23/4 2020).

76. Wallén, *Språkgränsen och minoriteterna*, s. 41.

svensk- eller tvåspråkiga befolkningen i Östermark bodde är i sig en intressant iakttagelse, även om det inte nödvändigtvis stärker ett antagande om att Clara Sofia möjligen kunde svenska. Som Johanna Wassholm därtill har påpekat ställde man i början på 1800-talet ännu inte krav på renhet i språket, så man kunde också tala en blandning av finska och svenska.⁷⁷ Lätta antydningar om ett sådant blandspråk i Östermark verkar ha bevarats fram till 1900-talet i den äldre Östermarkdialekten, som innehåller rikligt med inflytande från svenskan, inklusive direkta lån.⁷⁸

Även om bedömningen av Wilhelms barns kunskaper i svenska på grund av de knappa källorna måste ses som endast spekulationer belyser de emellertid i någon mån Wilhelms förhållande till svenska. Wilhelms kunskaper i svenska band honom till de lärdas stånd och var därför delvis också ett tecken på hans stånd. Den svenska som antagligen åtminstone i någon mån gick i arv till hans barn skulle emellertid ha varit de ståndslösas språk, allmogens språk i likhet med finskan. Paradoxalt skulle det därmed också vara det språk som skilde Wilhelm från sina egna barn. Men samtidigt tyder barnens senare boningsorter på ett enhetligt och kontinuerligt språkförhållande mellan Wilhelms barn, Wilhelm själv och Wilhelms föräldrar; förhållandet till språk förblev mer eller mindre instrumentellt. Språket hade framför allt en social och kommunikativ funktion, och i Östermark, där största delen av växelverkan skedde med finskspråkiga, då och då med tvåspråkiga och endast sällan med svenskspråkiga, användes språket i enlighet med denna funktion.

AVSLUTNING

Utifrån det material som här behandlats hade studenten, sergeanten, kyrkväktaren och torparen i Östermark Wilhelm Forsman, som dog år 1865, ett i huvudsak instrumentellt förhållande till språk. För Wilhelm var både finskan och svenskan en resurs, som gjorde det möjligt att verka i olika sammanhang, såväl i trivialskolan, vid Akademien i Åbo, i finska kriget som i Östermark byagemenskap. Han förstod och blev

77. Wassholm, *Svenskt, finskt och ryskt*, s. 77–78.

78. Se t.ex. Tamminen, *Svensk påverkan på Teuvadialekten*, s. 51–57.

förstådd oberoende av kontext. I ljuset av tidigare forskning torde språket inte ha utgjort ett väsentligt drag i hans självbild, även om en aktiv tvåspråkighet – i synnerhet att individen i officiella sammanhang behärskade svenska – var en färdighet som speciellt förknippades med ståndspersoner. Etnicitet var för honom troligtvis inte av lika stor betydelse som stånd och de titlar och den livsstil som förknippades med ståndet, och dessa tre faktorer sammantaget skilde honom från vanlig allmoge.

Svenskan som de lärdas språk i släkten på både fädernet och mödernet torde emellertid även ha varit ett språk av emotionell betydelse för den före detta studenten Wilhelm. När Wilhelm blev äldre torde språket redan ha varit förknippat med många minnen, och som litterärt språk torde svenskan även ha skilt honom från allmogen som talade den lokala svenska dialekten. Antydningar om ett emotionellt förhållande till språk ger också de ”svenska böcker” som han bevarade livet ut, vilka emellertid inte längre hade ett affektionsvärde för hans egna barn.

Man kan spekulera i om Wilhelm mera målmedvetet skulle ha överfört färdigheten i svenska, inklusive förmågan att använda språket i litterära och officiella sammanhang, till sina barn om svenskan i Östermark kraftigare skulle ha förknippats med stånd, och inte bara betraktats som ett språk som de civila och kyrkliga tjänsteinnehavarna i Östermark och Närpes, i tillägg till den svenskspråkiga allmogen i trakten, behärskade. I ljuset av det som tidigare presenterats kunde Wilhelms efterkommande antagligen tala svenska, eller en blandning av finska och svenska – eller den lokala dialekten, som troligtvis redan på 1800-talet innehöll många influenser från svenskan och i synnerhet Närpesdialekten. De slog emellertid inte in på den lärda banan, och svenskan som de lärdas språk och i många fall en garanti för en bättre inkomst förmedlades inte till Wilhelms barn.

I denna undersökning har också problemet med att kategorisera framkommit, det vill säga hur svårt det överhuvudtaget är att definiera och bedöma människors språk och etnicitet i det förflutna utifrån officiellt material. Under en tid när man ännu inte fäste så stor vikt vid språklig renhet och när språket främst har haft en social och kommunikativ funktion i stället för att definiera identitet kan olika grader av tvåspråkighet ha varit allmän på områden där språken kom

i kontakt med varandra. De lokala dialekterna kan även de berätta om förekomsten av en viss tvåspråkighet under den tid som dialekten formades. Att avgöra vilken språkgrupp en individ i det förflutna har tillhört eller ansett sig tillhöra har inte (heller) varit enkelt.

Där svenskan för Wilhelm var bildningens och det lärda ståndets språk blev svenskan för hans barn, som var drängar och pigor, allmogens språk. I kontinuiteten från släktled till släktled finner vi Wilhelm i ett gränsområde, där han å ena sidan hade det förflutnas tvåspråkighet och ståndstillhörighet och å den andra en framtida enspråkig finskhet och avsaknad av ståndstillhörighet.

Översättning till svenska av Elisabeth Stubb

Finland, Sverige och ”tvångssvenskan”

I språkfrågans gråzon

För att demagogi ska fungera i en demokrati behövs ett fyndigt slagord, som vädjar till känslor. ”Tvångssvenska” är i all sin ologiskhet just ett sådant ord. Som ordbrukare ger jag erkännande åt påfundet. Ändå är det förvånande att det ordet så mödolöst har slunkit igenom opinionsbildarnas kritik, eller snarare brist på kritik. Många tidningar och radio och television har nappat på detta verbala lockbete, strukit citattecknen och inlemmat ordet i standardspråket som om det vore ett neutralt uttryck. Sällan har vi låtit oss luras så lätt.¹

CHEFREDAKTÖR SIMOPEKKA NORTAMO förundrade sig den 24 november 1990 i *Helsingin Sanomat* över hur ordet ”tvångssvenska” hade inlemmats i standardspråket, trots dess klart negativa laddning. Frågan var vid den tiden mycket aktuell. Kring decennieskiftet 1990 hade man, på bara ett fåtal år, övergett den språkfred som uppkommit decennierna efter kriget och åter slagit in på polariseringens väg. Språkdebatten koncentrerades kring riksdagens beslut från två årtionden tillbaka om att göra grundskoleundervisning i svenska obligatorisk för alla.

Det finska begreppet ”pakkoruotsi” har genomgående översatts med ”tvångssvenska” i den här essän. Översättarens anmärkning.

1. Simopekka Nortamo, kolumnen ”Sivistyksestä kahdella kielellä”, *Helsingin Sanomat* 24/II 1990. ”Jotta demagogia toimisi demokratiassa, tarvitaan naseva iskusana, joka vetoaa tunteisiin. ’Pakkoruotsi’ on kaikessa epälogiikassaan juuri sellainen sana. Sanojen käyttäjänä annan tunnustuksen siitä keksinnöstä. Silti on yllättävää, että se sana on niin vaivatta läpäissyt tiedonvälittäjien kritiikin, tai paremminkin kritiikkittömyyden. Monet lehdet ja radio ja televisio ovat tarttuneet tuohon verbaaliin täkyyn, poistaneet sanasta lainausmerkit ja ottaneet sen yleiskieleen ikään kuin neutraalina ilmaisuna. Harvoin meitä on niin halvalla narutettu.”

I maj 1968 beslöt riksdagen att införa grundskola. Grundskolebeslutet har inte utan orsak kallats för ett av det finländska samhällets mest betydande beslut. I och med det har hela årsklasser, oberoende av bosättningsort eller förmögenhet, haft jämlika möjligheter till gymnasiestudier och därigenom till studier på universitetsnivå.² Grundskolebeslutet innehöll också ett stadgande om enhetlig språkundervisning för alla. Trots att sakkunniga inom utbildningssektorn förespråkade endast ett språk – engelska – beslöt riksdagen med rösterna 137–24 att grundskolan skulle ha två obligatoriska språk, ett främmande språk och det andra inhemska, svenska eller finska. Som motivering angavs landets tvåspråkighet, jämlikhet och nordiskt samarbete. Det mest vägande argumentet var just det nordiska samarbetet. Svenskan var ett bevis på att Finland räknades till Norden – till väst, vilket i kalla krigets värld mentalt var av stor betydelse. Kalla krigets logik dikterade riktningen i språkpolitiken.³ Detta syntes också i den offentliga debatten. Även om det fördes en intensiv debatt om grundskolans språkprogram i tidningsspalterna ifrågasattes själva behovet av svenskan knappt alls. Debatten handlade främst om huruvida en hel årsklass förmådde studera två obligatoriska språk eller om grundskolan skulle bli för svår för en del av eleverna. Efter beslutet i riksdagen följde i nästan tjugo år ett lugnare skede i språkdebatten, och svenskans ställning som läroämne i grundskolan lyftes knappt upp överhuvudtaget, åtminstone inte i offentligheten. Däremot har diskussionen om begreppet ”tvångssvenska” från och med slutet av 1980-talet blivit en långkörare. Med ”tvångssvenska” avses det undervisningsprogram som infördes i och med grundskolan, där en hel finskspråkig årsklass läser det andra inhemska språket, svenska.

Jag granskar hur striden⁴ kring ”tvångssvenskan” uppstod i slutet av 1980-talet, samt dess senare skeden fram till Finlands inträde i Europeiska unionen. Först behandlar jag varifrån ”tvångssvenskan” som

---

2. Innan grundskolan infördes kunde endast de som gått i läroverk fortsätta med gymnasiestudier. Folk- eller medborgarskola gav inte rätt till fortsatta studier.

3. Janne Väistö, *Toinen kotimainen toisen tasavallan Suomessa: Ruotsin kieli pakolliseksi aineeksi peruskouluun vuonna 1968*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2017, s. 282–284.

4. Jag beskriver den debatt som uppstod kring frågan om ”tvångssvenska” med orden ”strid” eller ”språkstrid”. Det var fråga om ett så pass utbrett fenomen att debatten förutom till pressen även spred sig till riksdagen och regeringen.

begrepp härstammar och vad man ville beskriva med detta. Varför grep pressen så ivrigt tag i debatten om ”tvångssvenskan” och varför just i slutet av 1980-talet? I början av 1990-talet försökte man i två olika omgångar avskaffa svenskan som obligatoriskt språk i grundskolan. I december 1990 behandlades språkfrågan, närmare bestämt den så kallade språklösningen,⁵ i riksdagen och i mars 1993 i regeringen. Jag dryftar hur partierna och de ledande politikerna reagerade på språkfrågan. Båda gångerna togs språkfrågan också upp i svensk media och i rapporteringen från Sveriges ambassad i Helsingfors. I 1993 års språklösning blandade man därtill in sverigefinländarnas språkliga och kulturella ställning i Sverige. Jag dryftar slutligen svenska statens och de svenska mediernas motiv och agerande i språkfrågan.

I denna essä ger jag inte en exakt bild av politikernas agerande i språkdebattens alla skeden. I stället försöker jag belysa språkstridens gråzon i relationerna mellan Finland och Sverige. Varför fick frågan om obligatoriet – ”tvånget” – i grundskolans svenskundervisning så stor betydelse att den till och med seglade upp på statsministrarnas agenda i Finland och Sverige?

SPRÅKAKTIVISTER TAR ÖVER FINSKHETSFÖRBUNDET
– FÖRBUNDET DRAR IGÅNG KAMPANJEN OM
”TVÅNGSSVENSKAN”

På 1980-talet började kritik mot svenskan och finlandssvenskarnas ställning dyka upp i offentligheten. I början av år 1984 pågick den så kallade Vennamo-debatten, då riksdagsledamoten för Finlands landsbygdsparti (FLP) Veikko Vennamo kritiserade finlandssvenskarnas ”orimliga” rättigheter i *Suomen Uutiset*.⁶ Följande år lyftes svenskans ställning upp av *Helsingin Sanomats* kulturkritiker Seppo Heikinheimo.⁷ Även om Heikinheimos utfall skedde i *Hufvudstadsbladet*

5. Med språklösning avses här den process där man granskade huruvida det andra inhemska språket skulle förbli ett obligatoriskt undervisningsämne i grundskolan.
6. *Suomen Uutiset* var huvudspråkrör för Finlands landsbygdsparti. Kjell Herberts, ”*Detta svenskatalande bättre folk...*” *En dokumenterande innehållsanalys av språkdebatter i finsk huvudstadspress under åren 1984–1988*, Vasa: Åbo Akademi 1988, s. 15–32.
7. Heikinheimo var Finskhetsförbundets ordförande åren 1996–1997 och deltog aktivt i språkdebatten. Heikinheimo berättar i sina memoarer att hans motvilja mot

utspelade sig den egentliga språkstriden i finskspråkig press. I synnerhet *Ilta-Sanomat* och *Uusi Suomi* gav spaltutrymme åt de olika lägren i språkdebatten.⁸ I *Uusi Suomis* insändarspalt klargjorde Heikinheimo sin kritik mot svenskans ställning och lyfte samtidigt upp frågan: "Vilken nytta har en finsk elmontör eller ett affärsbiträde av den svenska med vilken de *tvångsmatats* - -."⁹ I detta skede användes ännu inte "tvångssvenska" om undervisningen i svenska, däremot beskrev Heikinheimo i flera av sina texter undervisningen i svenska som "tvångsmatning". Han ifrågasatte också Finskhetsförbundets passiva hållning i språkfrågan.¹⁰

Finskhetsförbundet som grundades 1906 hade efter krigen i stället för att diskutera språkfrågan ägnat sig åt att värna om flaggningstraditionerna och vårda namnkulturen.¹¹ Finskhetsförbundet hade under andra hälften av 1980-talet fått rikligt med nya medlemmar.¹² Vid samma tid uppkom det bland medlemmarna krav på att förbundet skulle aktivera sig i språkfrågan. Från och med årsmötet 1986 började det som kallats språkaktivisternas erövring, en utveckling som nådde sin kulmen på 1988 års årsmöte, när Erkki Pihkala valdes till Finskhetsförbundets ordförande och bland andra Seppo Heikinheimo och Veikko Vennamo valdes in i förbundets delegation.¹³ På samma årsmöte tog förbundet ställning för att avskaffa den obligatoriska svenskan, det vill säga "tvångssvenskan", i grundskolan och gymnasiet. Pressen

---

svenskan hade väckts redan under skolåren. Seppo Heikinheimo, *Mätämunan muistemat*, Helsinki: Otava 1997, s. 490.

8. Kjell Herberts har analyserat 1980-talets språkdebatt i Herberts, "Detta svenska-talande bättre folk...".
9. Seppo Heikinheimo, insändaren "Seppo Heikinheimo ei halua olla Heikel", *Uusi Suomi* 20/10 1985. "Mitä tekee suomalainen sähköasentaja tai myyjätär hänelle pakkosyötetyllä ruotsin kielellä". Min kursivering.
10. Seppo Heikinheimo, insändaren "Heikinheimo vastaa: Malttia kieliassiassa!", *Uusi Suomi* 23/10 1985.
11. Många kända personer hörde till förbundets medlemskår, av vilka den säkert mest kända var hedersmedlemmen, president Urho Kekkonen.
12. I slutet av 1980-talet fördubblades antalet medlemmar i förbundet. Den mest uppenbara orsaken var att förbundet aktiverat sig i språkfrågan. År 1985 var medlemsantalet 748 och i slutet av år 1989 1 343. Jussi Niinistö, "Suomalaisuuden Liiton vaiheita", Heikki Tala (huvudredaktör), *Vuosisata suomalaisuuden puolesta*, Jyväskylä: Gummerus 2006, s. 73.
13. Efter 1987 års årsmöte skrev flera av Finskhetsförbundets medlemmar ut sig ur förbundet i protest mot att man lyfte upp språkfrågan.

rapporterade synligt om Finskhetsförbundets språkpolitiska offentliggörande. *Helsingin Sanomat* rapporterade från årsmötet 1988 med nyhetsartikeln "Finskhetsförbundet röstade om 'tvångssvenskan'".¹⁴ Ordet "tvångssvenska" hade nått offentligheten redan året innan i kölvattnet av Finskhetsförbundets årsmöte i februari 1987, när bland andra *Uusi Suomi* chefredaktör Jyrki Vesikansa i sin kolumn använde "tvångssvenska" om undervisningen i svenska.¹⁵

Begreppet "tvångssvenska" nådde således offentligheten vid samma tid som Finskhetsförbundet aktiverade sig. Far till ordet "pakkoruotsi" ("tvångssvenska") anses Finskhetsförbundets ordförande åren 1988–1996, professor Erkki Pihkala vara.¹⁶ Enligt Pihkala härrör sig begreppet från ordet "pakkopulla" (vetebrödssocker eller -bulle, som man måste äta innan man får ta tårta, kaka eller liknande), det vill säga ett folkligt uttryck som beskriver att göra något motbjudande, som ändå måste göras. I folkmun tar sig tanken uttryck i: "Se on sellaista pakkopullaa" (motsvarar: Det är ett nödvändigt ont/onödigt tjafs). Begreppet "pakkoruotsi" ("tvångssvenska") kunde därmed lätt härleda formen och betydelsen från "pakkopulla". Detta är säkert en av orsakerna till att ordet så snabbt togs i allmänt bruk. Samtidigt har man framhållit att ordet har sina rötter i den obligatoriska undervisningen i ryska, som i folkmun kallades "tvångsryska", under de så kallade förtrycksåren i början av 1900-talet.¹⁷

När vi gör en bedömning av varför begreppet "tvångssvenska" så snabbt togs in i vardagligt språkbruk, måste vi ta i betraktande de

14. Nyheten "Suomalaisuuden liitto äänesti 'pakkoruotsista'", *Helsingin Sanomat* 1/3 1988.

15. Jyrki Vesikansa, kolumnen "Kielitaistelu viriämässä?", *Uusi Suomi* 24/2 1987.

16. Projektet Tutkain som inleddes i början av år 2020 har gjort det möjligt att använda digitaliserat material från publicerade årgångar av inhemska tidningar och tidskrifter åren 1930–2018 i Nationalbibliotekets samlingar. Ifrågavarande material ger vid handen att ordet "pakkoruotsi" har använts långt innan slutet av 1980-talet. Äktfinskhetsrörelsens tidning *Aitosuomalainen* publicerade i början av 1930-talet ett flertal artiklar om svenskundervisningen i läroverken och använde i dessa sammanhang ordet "pakkoruotsi". Till exempel artikeln "Pakkoruotsista eroon" slutar med kravet: "Bli kvitt tvångssvenskan så fort som möjligt! Det är en paroll som för varje år kommer att ljuda allt högre i öronen på makthavarna.", *Aitosuomalainen* 1931:15. På basis av det digitaliserade materialet användes ordet "pakkoruotsi" knappt alls i andra tidningar förrän i slutet av 1980-talet.

17. Se t.ex. riksdagsledamot Gustav Björkstrands kommentar i riksdagens stora sal 26/10 1990. Riksdagens protokoll 1990, s. 3712.

breda folklagrens inställning till svenskan. Även om denna är svår att utreda, får vi riktgivande uppgifter i intervjuundersökningar gjorda på 1990-talet. Finskhetsförbundet började från och med år 1990 utföra regelbundna opinionsmätningar av medborgarnas inställning till den obligatoriska undervisningen i svenska. I Taloustutkimus Oy:s opinionsmätning i januari 1990 önskade två tredjedelar av de svarande att svenska skulle vara ett valbart ämne i grundskolan.¹⁸ Samtidigt gav en något annorlunda formulerad fråga om svenskundervisningen också andra slags svar. I en undersökning som Svenska Finlands Folkting lät Taloustutkimus Oy utföra år 1996 önskade 52 procent av de svarande att undervisningen i svenska även i framtiden skulle vara obligatorisk i grundskolan.¹⁹

PRESSEN ÖVERGER SPRÅKFREDEN – VARFÖR?

Det är viktigt att konstatera att striden om ”tvångssvenskan” utan pressens aktiva deltagande skulle ha förblivit endast en liten men aktiv grups interna projekt. I stället grep pressen aktivt tag i frågan om ”tvångssvenskan” som Finskhetsförbundet lyft upp. I pressen togs språkfrågan, förutom i ledare och kolumner, även upp på insändarsidorna, där både texter som försvarade och som motsatte sig svenskan fick spaltutrymme.²⁰ Detta var en klar förändring i jämförelse med pressens allmänna linje under decennierna efter kriget.

18. I undersökningen gjord i januari 1993 önskade 71 procent av de svarande att svenska skulle vara ett valbart språk i grundskolan i likhet med andra språk, 23 procent önskade att svenskan skulle förbli obligatorisk. Samtidigt svarade endast 5 procent att man överhuvudtaget inte behöver undervisning i svenska. Taloustutkimus, Lähi-alueyhteistyö, Ruotsin kielen opetus, Omnibus, tammikuu 1993, Suomalaisuuden Liitto.

19. Erik Allardt, *Vårt land, vårt språk: en attitydundersökning om det svenska i Finland – Kabden kielen kansa: suomalaisia asenteita ruotsin kieleen Suomessa*, Finlandssvensk rapport 35, Helsingfors: Finlands Svenska Folkting [ny upplaga] 2000, s. 85.

20. Heikki Tala, långvarig påverkare inom Finskhetsförbundet, beskriver medias förhållning till språkdebatten enligt följande: ”Finlands riksmidier, YLE, FNB, Sanoma Oy och Alma Media har varit ytterst måttfulla i behandlingen av språkpolitikens problem”. Heikki Tala, *Kaiken mailman hampaissa*, Tampere: Mediapinta 2018, s. 173.

Under kalla krigets tid var det tydligt att den finländska pressen ville upprätthålla den språkfred som uppstått under krigen.²¹ I landets största tidning, *Helsingin Sanomat*, var i synnerhet tidningens huvudägare Aatos Erkkö angelägen om att upprätthålla språkfreden. Enligt Aleksi Mainio, som forskat i tidningens historia under kalla kriget:

[...] förekom inom familjeföretaget [*Helsingin Sanomat*] fortfarande många tabun och fördomar, om vilka man inte behövde ge officiella riktlinjer. [...] Fredade ämnen var fortfarande likaså kulturkontakterna mellan Sverige och Finland, Finlands andra officiella språk och svenska hovet.²²

Mot bakgrund av den inställning tidningens huvudägare hade i frågan är det märkligt att tidningens kulturredaktör Seppo Heikinheimo fick publicera svenskkritiska texter. Denna fråga har även *Helsingin Sanomats* långvariga chefredaktör Janne Virkkunen tagit upp i sina memoarer. Enligt Virkkunen var de texter där Heikinheimo kritiserade svenskans ställning problematiska för tidningen, eftersom ”*Helsingin Sanomat* i sin linjedragning konsekvent hade försvarat Finlands tvåspråkighet och svenskans ställning”.²³

I februari 1987 var man på *Helsingin Sanomat* klart oroad över att Finskhetsförbundet aktiverade sig i språkfrågan. På ledarplats försvarade tidningen den måttliga språkpolitiska linje som varit förhärskande i flera årtionden.²⁴ Följande år förundrade sig tidningen över Finskhetsförbundets krav på att göra engelska till enda språk i det nordiska samarbetet. Enligt tidningen låg en vilja att försvara svenskans ställning i Finland bakom förbundets krav.²⁵ Även om *Helsingin*

21. Språkfredscommitténs betänkande år 1945 beseglade och förstärkte principerna för språkfreden. Kommittébetänkande 1945:1. Språkfredscommitténs betänkande.

22. Aleksi Mainio, *Erkon kylmä sota: Helsingin Sanomat Moskovan varjossa*, Helsinki: Siltala 2018, s. 410. ”Perheyhtiön [*Helsingin Sanomat*] sisällä oli edelleen monia tabuja ja ennakkoluuloja, joista ei tarvinnut antaa virallisia ohjeita. [...] Rauhoitettuja aiheita olivat yhä niin ikään Ruotsin ja Suomen kulttuurisuhteet, Suomen toinen virallinen kieli ja Ruotsin hovi.”

23. Janne Virkkunen, *Päivälehdän mies*, Helsinki: WSOY 2013, s. 137, 298. ”*Helsingin Sanomat* oli johdonmukaisesti linjauksissaan puolustanut Suomen kaksikielisyyttä ja ruotsin kielen asemaa.”

24. Ledaren ”Kielikiikkoa turha lietsoa”, *Helsingin Sanomat* 24/2 1987.

25. Ledaren ”Suomalaisuuden liitto ja englanti”, *Helsingin Sanomat* 3/3 1988.

Sanomat klart stödde ett tvåspråkigt Finland gav tidningen hösten 1990 grönt ljus åt en proposition i riksdagens kulturutskott om att göra svenskan till valbart ämne i grundskolan.²⁶ Efter en omröstning i december kommenterade *Helsingin Sanomat* språkdebatten på nytt i sin ledare:

Den svenskspråkiga pressen och SFP:s politiker gjorde sig skyldiga till enstaka överdrifter, där alla som motsatte sig obligatorisk undervisning i svenska avfärdades som gående i Finskhetsförbundets ledband eller i övrigt bara dumma.²⁷

Det att man i tidningen tydligt pekade ut vad den tilltagande språkstriden berodde på var något nytt. I årtionden hade pressen snarare försökt tysta ner meningsskiljaktigheterna mellan språkgrupperna.

Vid samma tid som debatten om svenskans ställning intensifierades i pressen hårdnade tongångarna i språkstriden. I maj 1988 definierade Jan-Erik Enestam verksamheten bland dem som krävde att ”tvångssvenskan” skulle avskaffas enligt följande: ”Enligt min mening är det i stor utsträckning fråga om fascism, så som jag uppfattar ordet.”²⁸ Hänvisningar till fascism återfinns också i andra texter.²⁹ I samma tidning som Enestam uttalade sig intervjuades även Finskhetsförbundets t.f. generalsekreterare Martti Linna, enligt vilken ”tvångssvenska” är ”barnplågeri”.³⁰ I många kommentarer likställdes ”tvångssvenska” också med situationen i Sovjetunionens satellitstater, där ryska undervisades som obligatoriskt ämne.³¹

26. Ledaren ”Toinen kotimainen valinnaiseksi”, *Helsingin Sanomat* 17/11 1990.

27. Ledaren ”Kielikeskustelu puhdisti ilmaa”, *Helsingin Sanomat* 5/12 1990. ”Ruotsinkielinen lehdistö ja RKP:n poliitikot erehtyivät yksittäisiin ylilyönteihin, joissa kaikki ruotsin kielen pakollista opiskelua vastaan asettuneet teiltätiin Suomalaisuuden liiton liekanarussa kulkijoiksi tai muuten vain typeriksi.”

28. Direkttit av Enestam. Tuula Istala, artikel ”Koko Euroopassa tuulee”, *Salon Seudun Sanomat* 9/5 1988. ”Minun mielestäni kyse on pitkälti fasismista, siten kuin minä sanan ymmärrän.”

29. T.ex. Jouko Heyno, insändaren ”Kansallidentiteettien uusnousussa fasistisia sävyjä”, *Uusi Suomi* 13/6 1990.

30. Tuula Istala, artikeln ”Vihdoinkin Suomesta tulee vapaa”, *Salon Seudun Sanomat* 9/5 1988. ”lasten räakkäämisestä”.

31. T.ex. Jarmo Eronen, insändaren ”Ruotsinkielien pakollisuus estää Euroopan valtakielten opiskelua”, *Uusi Suomi* 13/6 1990.

Trots att frågan om svenskan i slutet av 1980-talet dök upp i tidningsspalterna stod själva pressen konsekvent bakom de föregående årtiondenas språkfred. För den svenskspråkiga pressen i Finland var det naturligtvis en viktig sak att stöda det svenska språket. Samtidigt försvarade också den finskspråkiga pressen tvåspråkigheten och ansåg att svenskundervisningen i skolorna var en viktig sak.³² Bland partitidningarna ställde sig Centerns organ *Suomenmaa* kanske allra tydligast bakom svenskan. I sin ledare argumenterade tidningen för obligatorisk svenskundervisning: ”Tvångssvenskan har varit till fördel för de finskspråkiga allmogebarnen i inlandet: en viktig samhällslig utjämnare, vars värde många har upptäckt först i senare ålder.”³³ I motiveringen hörs tydligt ett av grundskolereformens viktigaste argument: kravet på regional jämlikhet.

Att pressen lyfte upp svenskans ställning just i slutet av 1980-talet har ett samband med förändringarna i tidens politiska atmosfär. Den friare utvecklingen i Sovjetunionen under Michail Gorbatsjovs ledning gav pressen möjlighet att öppnare skriva om situationen i både Sovjetunionen och de andra länderna i östblocket. Enligt Esko Salminen som forskat i finländsk press började själv censuren i fråga om Sovjetunionen avta i slutet av 1980-talet.³⁴ Samma utveckling märks också i frågan om svenskan. I takt med att hotet från öst avtog kunde pressen publicera flera texter än tidigare som kritiserade svenskans ställning. Samma koppling gör också en av språkfrågans centrala initiativtagare, Finskhetsförbundets ordförande åren 1988–1996, professor Erkki Pihkala. Enligt Pihkala uppstod debatten om ”tvångssvenskan” i slutet av 1980-talet som en följd av att konstellationerna under kalla kriget luckrades upp. När förändringen på andra håll i Europa konkretiserades i Berlinmurens fall och i att kommunistregimen i östblocksländerna föll märktes den i Finland i att svenskans ställning ifrågasattes. Den efterkrigstida språkfreden började granskas på nytt.

32. T.ex. ledaren ”Koulukeskustelu ekysi sivuraiteille”, *Uusi Suomi* 3/12 1990; Ledaren ”Surullinen vaaliteema”, *Demari* 19/11 1990.

33. Ledaren ”Perustelut pakkoruotsin puolesta”, *Suomenmaa* 21/11 1990. ”Pakkoruotsi on ollut sisämaan suomenkielisten rahvaanlapsien etu: tärkeä yhteiskunnallinen tasointi, jonka arvon moni on havainnut vasta myöhemmällä iällään.”

34. Esko Salminen, *Vaikeneva valtiomahdi? Neuvostoliitto/Venäjä Suomen lehdissä 1968–1991*, Helsinki: Edita 1996, s. 189–194.

Enligt Pihkala ”kunde man inte ta upp språkfrågan så länge vi hade VSB-pakten och trycket från Sovjetunionen”.³⁵

SPRÅKFRÅGAN NÄR DEN POLITISKA TOPPEN

Debatten om svenskans ställning i tidningsspaltarna aktiverade också ledande politiker att uttala sig om det andra inhemska språkets ställning. President Mauno Koivisto förde i maj 1987 i sitt festtal vid Stiftelsen för Åbo Akademi 70-årsjubileum klart fram sin åsikt om svenskans betydelse. Koivisto sade:

Finlands internationella ställning vilar i hög grad på vår nordiska integration. Det vore därför viktigt att stärka och bredda kunskaperna i svenska bland hela vårt folk. Åtgärder borde vidtas för att stimulera föräldrar och elever att i högre grad välja svenska som första främmande språk i grundskolan. Det ligger inte i Finlands intresse att försvaga svenskans ställning i studentexamen.³⁶

I finlandssvensk press tolkades presidentens ställningstagande som ett linjetal för svenskan och den finlandssvenska befolkningen.³⁷ Även statsminister Harri Holkeri gav i många olika sammanhang sitt stöd åt svenskan och den finlandssvenska kulturen. I likhet med Koivistos ställningstagande uppmärksammades Holkeris stöd för Finlands tvåspråkighet i finlandssvensk media. Med undantag för FLP gav ledningen för de finländska partierna svenskan sitt starka stöd. Inom partierna uppstod det emellertid olika läger i språkfrågan, vilket blev uppenbart hösten 1990.

Hösten 1990 behandlade riksdagens kulturutskott regeringens kulturpolitiska redogörelse. Till mångas förvåning lade utskottets majoritet fram en proposition om att det andra inhemska språket inte

35. Intervju med Erkki Pihkala 4/10 2011. Intervjuare Janne Väistö. Intervjuanteckningarna i författarens ägo. ”[N]iin kauan kuin meillä oli YYA-sopimus ja Neuvostoliiton paine kielikysymystä ei voitu ottaa esille.”

36. Bilaga ”Republikens presidents anförande vid Stiftelsen för Åbo Akademi 70-årsjubileum 5.5.1987”, Krister Wahlbäck’s rapport nr 134 ”Språkdebatten i Finland”, 12/8 1987, HP 21 Af, Regeringskansliet, Stockholm.

37. T.ex. ledaren ”Välkommet presidenttal”, *Hufvudstadsbladet* 7/5 1987.

längre skulle utgöra ett av de obligatoriska ämnena i grundskolan. Det var kulturutskottets medlemmar från Samlingspartiet, Centern och Kristliga förbundet som drev på valbarheten i språkstudierna och på att avlägsna de obligatoriska studierna i svenska.³⁸ Kulturutskottets representanter för vänstern och SFP utarbetade å sin sida en skuggproposition, där svenskundervisningen skulle fortsätta som tidigare. De grönas Pekka Haavisto lade fram en egen reservation, enligt vilken det andra inhemska skulle vara obligatoriskt på tvåspråkiga orter.

Vid samma tid togs frågan upp till diskussion i riksdagsgrupperna, där inställningen till språkfrågan varierade. I Samlingspartiet drev riksdagsgruppens ordförande Iiro Viinanen, kulturutskottets ordförande Erkki Pystynen och utskottsmedlemmen Riitta Uosukainen synligast på valfriheten i svenskan. Statsminister Harri Holkeri och Samlingspartiets ordförande Ilkka Suominen motsatte sig å sin sida kulturutskottets proposition. Även i Centern uppstod skilda läger i språkfrågan. Centerns ordförande Esko Aho och riksdagsgruppens ordförande Kauko Juhantalo stödde den obligatoriska svenskan, samtidigt som många vanliga riksdagsledamöter motsatte sig den. Bland vänsterns representanter hade fortsatt obligatorisk undervisning i svenska ett starkare stöd.³⁹ SFP motsatte sig att svenskans ställning försvagades. I november och december 1990 debatterades frågan livligt i pressen och i riksdagen behandlades språkfrågan i tre dagar. Riksdagen röstade för fortsatt obligatorisk undervisning i svenska den 4 december. Riksdagen godkände efter fjorton omröstningar den första reservationen mot kulturutskottets proposition, det vill säga den så kallade skuggpropositionen med små ändringar.⁴⁰ Det innebar att man inte skulle inkräkta på undervisningen i svenska.

De parter som i språkstriden kring decennieskiftet 1990 krävde att svenskundervisningen skulle avskaffas kan grovt delas in i två skolor. Den ena linjen drevs av språkaktivisterna i FLP och Finskhetsförbundet som krävde den obligatoriska svenskundervisningens avskaffande

38. Kulturutskottet beslöt den 16 november 1990 med rösterna 9–8 föreslå att det blir frivilligt att studera svenska.

39. Katri Peltola, artikeln ”Pääministeri Holkeri ilmoitti olevansa pakkoruotsin kannalla”, *Helsingin Sanomat* 16/11 1990; Kai Hirvasnoro, artikeln ”Suomestako yksikielinen?”, *Kansan Uutiset* 23/11 1990.

40. Skuggbetänkandet vann med rösterna 157–30.

genom att åberopa finlandssvenskarnas ”orimliga” rättigheter och sverigefinländarnas språkliga ojämlikhet. Den andra skolan propagerade för att öka individens egna lösningar och möjligheter. Denna tanke hade även stöd i den dåtida politiska atmosfären.

Tendensen i åttiotalets västerländska värld var att samhällsstyrningen fick ge vika för en betoning av individuell frihet. Företrädare för det nya tänkesättet var Förenta staternas president Ronald Reagan och Storbritanniens premiärminister Margaret Thatcher. De nya liberalare idéerna spred sig också till Finland, där början på en ny epok kunde skönjas senast när Samlingspartiet efter flera decennier blev statsministerparti år 1987. Vid samma tid ville man i Finland lösgöra sig från det så kallade förmyndarsamhället genom att kräva flera egna lösningar och valmöjligheter. Både inom ekonomi och undervisning efterlystes bättre resultat och större effektivitet. Dessa nyliberala idéer märktes även i språkdebatten kring decennieskiftet 1990. Kravet var att öka valfriheten genom att göra svenskan till ett frivilligt ämne. Man ville överlåta ansvaret för språkstudierna på eleverna och föräldrarna i stället för att samhället skulle ha detta ansvar. Det var i synnerhet vanliga riksdagsledamöter från Samlingspartiet och Centern som drev valfriheten. De som försvarade den obligatoriska svenskan hänvisade i sin tur till jämlikhet. Enligt dem måste man slå fast vissa obligatoriska ämnen i skolan för att uppnå jämlikhet. Den obligatoriska språkundervisningen för alla skulle garantera alla elever lika möjligheter till fortsatta studier; gymnasiestudierna förutsatte att man utöver modersmålet studerat två språk i grundskolan. En annan viktig motivering var att eleverna inte utan samhällets styrning skulle inse vikten av att välja språk, om det var frivilligt, och det skulle vara till skada för dem senare. Jämlikhet förespråkades av vänsterriksdagsledamöter och bland partitidningarna i synnerhet av *Suomenmaa*. Utöver liberala idéer dök det avtagande sovjetiska hotet, händelserna i Östeuropa och Berlinmurens fall upp i argumenten. I många anföranden jämfördes svenskans ställning i Finland med ryskundervisningen i de östeuropeiska socialiststaterna.

ESKO AHO OCH CARL BILDT – STATSMINISTRARNAS
KOHANDEL?

I april 1991 utnämndes Esko Ahos borgerliga regering. En av de synligaste motståndarna till den obligatoriska undervisningen i svenska, samlingspartisten Riitta Uosukainen, utnämndes till undervisningsminister i regeringen, vilket gav henne goda möjligheter att påverka den kommande utbildningspolitiken. Under Uosukainens ledning tillsatte Undervisningsministeriet i augusti 1991 en arbetsgrupp med uppgift att för statsrådet bereda en ny timfördelning för grundskolan och gymnasiet. Arbetsgruppens betänkande *Tuntijakotyöryhmän muis-tio* (*Timfördelningsarbetsgruppens promemoria*) blev färdig våren 1992. Beträffande språkprogrammet föreslog arbetsgruppen att grundskolan fortfarande skulle ha två obligatoriska språk. Visserligen med den skillnaden att det ena språket (för alla elever) skulle vara engelska, medan eleven kunde välja det andra utifrån de alternativ som skolan erbjöd. I praktiken innebar propositionen att svenskan som andra inhemska språk skulle bli ett valbart språk i likhet med tyska, franska och ryska.

På samma sätt som hösten 1990 gav arbetsgruppens proposition upphov till kommentarer i offentligheten som antingen försvarade eller motsatte sig den obligatoriska svenskundervisningen. Striden om arbetsgruppens proposition utspelade sig inte i riksdagen utan internt i regeringen, där undervisningsminister Uosukainen blev tvungen att ge efter.⁴¹ Den interna striden om svenskundervisningen i regeringen fick överraskande proportioner. SFP:s ordförande, trafikminister Ole Norrback hotade med att partiet lämnar regeringen om svenskans ställning försvagas.⁴² Statsminister Esko Aho markerade å sin sida sin egen inställning i ett festtal på Svenska handelshögskolan i Helsingfors. Aho understödde obligatorisk svenska.⁴³

Vid sidan av den inhemska språkstriden kopplades frågan denna gång även till sverigefinländarnas språkliga ställning i Sverige. I mars

41. Regeringens ministerarbetsgrupp bestod av Riitta Uosukainen (Saml.), Toimi Kankaanniemi (FKF), Ole Norrback (SFP) och Tytti Isohookana-Asunmaa (Cent.).

42. Pekka Väisänen, artikeln ”Norrback varoittaa hallitusta heikentämästä ruotsin kielen asemaa”, *Helsingin Sanomat* 9/1 1993.

43. Pekka Väisänen, artikeln ”Aho kannattaa pakkoruotsin säilyttämistä peruskoulussa”, *Helsingin Sanomat* 25/2 1993.

1993 diskuterade Aho nordiska frågor med Sveriges statsminister Carl Bildt i Falun och Oslo. I diskussionerna kopplade man samman frågan om finskans ställning i Sverige med frågan om svenskans ställning i Finland.⁴⁴ Regeringens interna arbetsbrytning om språkundervisningen tog en ny vändning när statsminister Aho på Nordiska rådets möte i Oslo – innan det egentliga beslutet – berättade om regeringens lösning att behålla den obligatoriska svenskundervisningen i grundskolan.⁴⁵ Ahos uttalande fick stöd av de nordiska delegaterna, medan undervisningsminister Uosukainen ”blev rasande, när avskaffandet av tvångssvenskan som hon drivit togs upp på ett nordiskt forum”.⁴⁶ Även i hemlandet fick statsministern kritik för sitt utspel i Oslo.⁴⁷

Torsdagen den 11 mars fattade regeringen beslut om den nya timfördelningen i grundskolan och gymnasiet. Regeringen beslöt att behålla svenskan som obligatoriskt ämne i grundskolan, men att minska på antalet obligatoriska undervisningstimmar. Trots de klart divergerande åsikterna i språkfrågan röstade regeringen inte om beslutet, eftersom språklösningen hade klargjorts redan föregående dag i regeringens aftonskola. De ministrar som var i minoritet skrev under undervisningsminister Uosukainens ledning ett yttrande till förmån för valbar svenska.⁴⁸ Eftersom reformen inte krävde en lagändring tog riksdagens plenum inte ställning till den nya timfördelningen, utan regeringens principbeslut verkställdes.⁴⁹

---

44. Jaakko Hautamäki, artikeln ”Aho testasi Falunin laturja ja tapasi Carl Bildtin”, *Helsingin Sanomat* 28/2 1993; Jaakko Hautamäki, artikeln ”Esko Aho pelkää PN:n uudistuksen jäävän puolitiehen”, *Helsingin Sanomat* 1/3 1993; Jaakko Hautamäki, artikeln ”Bildt vahvisti suomen kielen erityisaseman”, *Helsingin Sanomat* 2/3 1993.

45. *Nordisk Råd, 42. sesjon 1993 Oslo*, Stockholm: Norstedts Tryckeri 1993, Protokoll s. 100–102.

46. Nyheten ”Pakkoruotsi säilyy – tunnit vähenevät”, *Helsingin Sanomat* 4/3 1993. ”raivostui, kun hänen ajamansa pakkoruotsin poisto nousi esille pohjoismaisella foorumilla”.

47. Anna-Riitta Sippola, artikeln ”Smp:n ja vihreiden eduskuntaryhmät vastustavat pakkoruotsia”, *Helsingin Sanomat* 6/3 1993.

48. Ministrarna Pertti Salolainen (Saml.) och Pirjo Rusanen (Saml.) anslöt sig till Riitta Uosukainens (Saml.) yttrande. Minister Mauri Pekkarinen (Cent.) skrev ett eget yttrande som till innehållet var lika. *Statsrådets protokoll*, 11/3 1993.

49. Irma Stenbäck, artikeln ”Pakollisen ruotsin tuntimäärä aleni uudessa tuntijakomallissa”, *Helsingin Sanomat* 12/3 1993.

Det som var speciellt med språkstriden kring årsskiftet 1993 var att representanter för Sveriges högsta politiska ledning, i tillägg till finska politiker, blandade sig i frågan. I november 1992 gav statssekreterare Anders Ljunggren ett uttalande där han fäste vikt vid att stärka finskans ställning i Sverige.⁵⁰ I februari 1993 fortsatte Ljunggren och statssekreterare Odd Eiken på samma ämne i *Helsingin Sanomat*. Enligt skribenterna hade Sveriges regering under statsminister Carl Bildts ledning förbundit sig att stärka finskans ställning. I detta sammanhang finns det anledning att fråga sig vad den svenska statsledningens vilja att förbättra finskans ställning berodde på. Var de svenska politikernas yttersta motiv att inverka på Finlands språklösning genom att knyta den till förbättringen av finskans ställning i Sverige? Åtminstone på *Helsingin Sanomat* var man övertygad om att dessa två frågor var kopplade till varandra. Ämnet togs upp i tidningens ledare i mars 1993:

Den andra sidan av den finsk-svenska språkdebatten är svenskans ställning i grundskolan i Finland. Dessa två frågor vill man officiellt inte koppla ihop med varandra och därmed inte blanda sig i varandras inre angelägenheter. Det är ändå onödigt att påstå att dessa inte har något med varandra att göra. Som statsminister Esko Aho, som försvarar obligatorisk svenska, medgav skulle ett försvagande av svenskans ställning i Finland ohjälpligt avspegla sig i andan i det nordiska samarbetet.⁵¹

Följande dag rapporterade *Dagens Nyheter* om de finska och svenska statsministrarnas kommentarer i Nordiska rådet. Enligt tidningen önskade statsminister Bildt helt entydigt att Finland även framöver skulle ingå i det nordiska samarbetet och därför skulle behålla den obligatoriska svenskan i skolan. Därtill citerade tidningen den svenska

50. Jaakko Hautamäki, artikeln "Valtioshteeri Anders Ljunggren: Suomenkielisten asema Ruotsissa paranemassa", *Helsingin Sanomat* 2/11 1992.

51. Ledaren "Suomi Ruotsissa, ruotsi Suomessa", *Helsingin Sanomat* 3/3 1993. "Suomalais-ruotsalaisen kielikeskustelun toinen puoli on ruotsin kielen asema Suomen peruskoulussa. Näitä kahta asiaa ei virallisesti haluta kytkeä toisiinsa eikä siis sotkeutua toisten sisäisiin asioihin. Turha on silti väittää, ettei niillä ole mitään tekemistä toistensa kanssa. Kuten ruotsin pakollisuutta puolustava pääministeri Esko Aho myönsi, ruotsin kielen aseman heikentäminen Suomessa heijastuisi väkisin pohjoismaisen yhteistyön ilmapiiriin."

statsministerns uttalande om att förbättra finskans ställning i Sverige. Trots detta förnekade man i tidningen att språkfrågan i Sverige var kopplad till språklösningen i Finland:

Carl Bildt vill inte gå med på att han och Esko Aho kohandlat i språkfrågan. Han medgav också dock att det fanns en så kallad psykologisk koppling mellan frågeställningarna, svenskundervisningen i Finland och sverigefinnarnas behandling i Sverige.⁵²

I varje fall stod det klart att både den svenska statsledningen och svensk media hade ett klart intresse av att svenskundervisningen i Finland fortfarande skulle vara obligatorisk för hela årsklassen.

SVERIGE OCH ”TVÅNGSSVENSKAN”

Som det tidigare framgått uppmärksammades striden om ”tvångssvenskan” som uppstod i slutet av 1980-talet alltså även utanför landets gränser, i Sverige. För det första kommenterade svensk press allt- emellanåt skedena i språkstriden.⁵³ I synnerhet den språkstrid som pågick i riksdagen i november–december 1990 togs upp i flera texter. *Svenska Dagbladet* påminde i sin ledare om statsminister Holkeris och president Koivistos ställningstaganden till förmån för svenskan.⁵⁴ Den svenska kvällstidningen *Expressen* varnade å sin sida rent ut de finländska riksdagsledamöterna för att avskaffa den obligatoriska undervisningen i svenska: ”Den omröstningen får inte äga rum utan att ledamöterna blir medvetna om att vi i Sverige håller ögonen på dem.”⁵⁵

I början av år 1993 aktiverade sig den svenska pressen än en gång i språkfrågan. I januari 1993 fäste *Dagens Nyheter* i sin ledare vikt vid vilken roll finska regeringen hade i att bevara tvåspråkigheten

52. Kaa Eneberg, artikeln ”Bildt i språklig skottlinje”, *Dagens Nyheter* 4/3 1993.

53. T.ex. Stefan Lundberg, kolumnen ”Finland slår igen fönstren mot öst och väst”, *Dagens Nyheter* 8/3 1987; Jan-Anders Ekström, artikeln ”Finskhetens främjare angriper svenskan”, *Svenska Dagbladet* 6/3 1988.

54. Ledaren ”Svenskan i Finland”, *Svenska Dagbladet* 23/11 1990; Se också ledaren ”Finlands andra språk”, *Svenska Dagbladet* 7/12 1990.

55. Ledaren ”Pelastakaa ruotsinkielä Suomessa!”, *Expressen* 29/11 1990.

och dryftade orsakerna till att det fanns en politisk vilja att försvaga svenskans ställning. Enligt tidningen låg det faktum att Finlands säkerhetspolitiska läge hade förändrats i bakgrunden, en utveckling som försvagat svenskans traditionella betydelse.⁵⁶ Tre veckor senare fortsatte *Expressen* på samma ämne och förundrade sig speciellt över undervisningsminister Uosukainens motiv.⁵⁷ Svensk medias intresse för språkfrågan uppmärksammades också på Finlands ambassad i Stockholm, som i slutet av januari rapporterade till Utrikesministeriet om de svenska reaktionerna.⁵⁸

Förutom Finlands ambassad i Stockholm följde Sveriges ambassad i Helsingfors noga med den språkstrid som tagit fart på 1980-talet.⁵⁹ Detta var visserligen inget nytt, eftersom beskickningen redan i årtionden, nästan ända sedan Finlands självständighet, hade rapporterat om språkfrågan till Utrikesdepartementet (UD).⁶⁰ I november 1985 rapporterade Sveriges ambassad i Helsingfors om den språkdebatt som följt på Seppo Heikinheimos inlägg.⁶¹ I augusti 1987 informerade ambassaden å sin sida om Finskhetsförbundets årsmöte i mars och den språkdebatt det gett upphov till i pressen.⁶² Ett år senare rapporterade ambassaden på nytt om Finskhetsförbundets årsmöte och valet av Erkki Pihkala till ordförande. I rapporten tog man upp förbundets krav på att avskaffa den obligatoriska svenskan som läroämne i skolan, samt dryftade stödet för språkkraven. Även om man i rapporten lyfte fram den finländska pressens och statsledningens ställningstaganden till förmån för svenskan, diskuterade man ändå

56. Ledaren, *Dagens Nyheter* 2/1 1993.

57. Bengt Lindroth, artikeln "Finsk-svenska småkriget", *Expressen* 23/1 1993.

58. Rapporten "RT-ruotsin kielen asema Suomessa, ruotsalaisia reaktioita" 29/1 1993. Mapp: Stockholm R-serien 1989. Utrikesministeriets arkiv, Helsingfors.

59. Material om språkfrågan i Finland, Utrikesdepartementets arkiv, Hp 21 Af (Frågor: nationella minoriteteters ställning. Finland) är fram till år 1974 fritt tillgängligt för forskare. Författaren har av Regeringskansliet fått tillgång till material som sträcker sig fram till år 1996. Materialet är emellertid inte fullständigt, eftersom hänvisningar till representanter för främmande makter har strukits innan det överlämnades. Finländska politikernas kommentarer har därmed delvis censurerats.

60. Se t.ex. Väistö, *Toinen kotimainen toisen tasavallan Suomessa*, s. 274–278.

61. Knut Thybergs rapport nr 252 "En debatt kring svenskans ställning i Finland" 15/11 1985, HP 21 Af, Regeringskansliet, Stockholm.

62. Krister Wahlbäcks rapport nr 134 "Språkdebatten i Finland" 12/8 1987, HP 21 Af, Regeringskansliet, Stockholm.

hur stort stöd förbundet hade i kampen för att avskaffa svenskan. Enligt rapporten märks en klar minskning i finländarnas intresse för att studera svenska. Samtidigt lyfte man upp den tysta majoritetens nedärvda motvilja mot svenskan sedan flera århundraden tillbaka.⁶³ Ambassadens rapporter bygger på en kompetent och realistisk bedömning av den finländska språksituationen.

Förunderligt nog rapporterade Sveriges ambassad i Helsingfors knappt alls till UD om riksdagens omröstning i språkfrågan hösten 1990. Däremot fortsatte rapporteringen i januari 1993 och samtidigt blev frågan om "tvångssvenskan" indragen i Finlands och Sveriges statliga relationer. Bakom upptrappningen i språkstriden fanns den tidigare nämnda *Timfördelningsarbetsgruppens promemoria* som föregick behandlingen i regeringen och där man lade fram förslaget att avskaffa de obligatoriska studierna i svenska. Den 21 januari 1993 sände ambassadör Mats Bergquist kulturrådet Thomas Henriksons promemoria om språkfrågan i Finland till UD.⁶⁴ Fyra dagar senare vände sig ambassadören till statsminister Carl Bildt för att diskutera den tillspetsade språksituationen i Finland. I rapporten till statsministern refererade ambassadören sitt samtal med försvarsminister Elisabeth Rehn. I samtalet hade ambassadör Bergquist redogjort för finskans ställning i Sverige och konstaterat att man från svenskt håll inte hade anledning att blanda sig i den finländska språkstriden. Bergquist påminde ändå om Sveriges intresse för språkfrågan: "Samtidigt har vi ett så uppenbart intresse för att, både med hänsyn till de svenskspråkiga i landet och internordisk kommunikation i framtiden rimliga kunskaper i svenska finns." Enligt Bergqvist var Rehns syn på situationen att SFP var berett att kompromissa en del i språklösningen, eftersom partiet hade stort intresse av att stanna kvar i regeringen. Till och med till den grad att "de kan svälja detta, även om de svenskspråkiga i bygderna mullrar så gott det går".⁶⁵ En vecka senare rapporterade Bergquist om sitt möte med SFP:s partiordförande, trafikminister Ole

---

63. Knut Thybergs rapport nr 38 "Finskhetförbundet (Suomalaisuuden liitto) höjer språkprofilen" 15/3 1988, HP 21 Af, Regeringskansliet, Stockholm.

64. Mats Bergquists rapport nr 12 "Språkfrågan i Finland" 21/1 1993, HP 21 Af, Regeringskansliet, Stockholm.

65. Mats Bergquists rapport "Svenskans ställning i Finland" 25/1 1993, HP 21 Af, Regeringskansliet, Stockholm.

Norrback⁶⁶ och en månad senare om regeringens beslut att fortsätta med den obligatoriska svenskan i grundskolan.

Ambassadör Bergquist dryftade språkfrågan ur många synvinklar och sökte orsaker till den lösning som förverkligades. För det första var frågan om svenskan, enligt Bergquist, svår för de finländska politikerna:

Att försvara den s.k. tvångssvenskan, som oftast beskrivs utan citattecken, är inte något man vinner röster på här i landet där många skolelever och deras föräldrar ställer sig frågande till varför man bör läsa svenska i skolan överhuvudtaget, i alla fall i grundskolan.⁶⁷

För det andra dryftar ambassadören statsminister Ahos motiv i språkfrågan. Enligt Bergquist är Aho utan tvekan en nordist. Samtidigt hade Aho, enligt Bergquist, redan länge sökt sätt att argumentera för obligatoriska studier i svenska utan att ”detta skulle kosta honom alltför mycket politiskt”. Detta var enligt Bergquist anledningen till att frågan om finskans ställning i Sverige hade kopplats ihop med den finländska språklösningen. Enligt ambassadören hade statssekreterare Ljunggrens och Eikens artikel i *Helsingin Sanomat*, statsministrarnas samtal i Falun och Oslo, samt Ahos utspel i Nordiska rådet alla haft sin egen roll i språklösningen. Enligt Bergquist hade SFP i och med språklösningen fått ”ett starkt kort” på hand i regeringen. Ifall regeringen hade avskaffat svenskan som obligatoriskt ämne hade partiet lämnat regeringen. I en sådan situation hade Kristliga förbundet varit ensam garant för en majoritetsregering.⁶⁸ Ambassadören såg det som troligt att statsminister Ahos motiv för språklösningen också hade påverkats av behovet att hålla ihop regeringen: ”Detta har väl spelat sin roll vid Ahos ställningstagande till förmån för obligatoriet.” Därtill förundrar sig Bergquist, i likhet med många andra, över hur regeringen i Finland har kunnat ”slösa” så mycket energi på att diskutera språkfrågan, som

66. Mats Bergquists rapport ”Svenskans ställning i Finland” 12/2 1993, HP 21 Af, Regeringskansliet, Stockholm.

67. Mats Bergquists rapport ”Svenskans ställning i Finland” 12/3 1993, HP 21 Af, Regeringskansliet, Stockholm.

68. Regeringspartiernas riksdagsplatser fördelade sig enligt följande: Centern 55, Samlingspartiet 40, SFP 11 och Finlands Kristliga Förbund (FKF) 8, det vill säga tillsammans 115 platser.

många tyckte var av sekundär betydelse i förhållande till landets oroande ekonomiska situation.⁶⁹ Den vettigaste förklaringen till varför regeringen under statsminister Aho's ledning hade ägnat så mycket tid åt att behandla språkfrågan finns i de pågående förhandlingarna om medlemskap i Europeiska gemenskapen (EG). Kring årsskiftet 1993 var man inne i det mest intensiva skedet av EG-förhandlingarna. Finland hade i mars 1992 ansökt om medlemskap och den 1 februari 1993 inleddes förhandlingarna. När SFP vid samma tid hotade att lämna regeringen på grund av språkfrågan var det klart att detta inte kunde komma på fråga. Man kunde inte riskera förhandlingarna med att upplösa regeringen på grund av språkfrågan eller minska regeringens inflytande. Att komma framåt i EG-förhandlingarna var av en helt annan vikt än frågan om att fortsätta undervisningen i svenska. Det var ett av landets största efterkrigstida beslut.

I SPRÅKFRÅGANS GRÅZON

År 1995 blev Finland samtidigt som Sverige och Österrike medlem i Europeiska unionen. I och med medlemskapet stod det klart att även de sista frågetecknen från kalla kriget om landets ställning mellan öst och väst rätades ut. Finland var en del av väst. Förutom att den säkerhetspolitiska ställningen blev klarare märktes det nya läget i relationen till Norden, främst Sverige. Det nordiska samarbetet var inte längre lika viktigt som under kalla krigets decennier, inte heller behövdes Sverige – eller svenskan – som ett slags bro till väst. I stället fanns nu möjligheten att påverka konkret i EU:s kärna i Bryssel. Den nya konstellationen inverkade oundvikligen på relationerna mellan Finland och Sverige, i synnerhet beträffande språkpolitiken.

En rapport av Sveriges ambassadör i Helsingfors Mats Bergquist ger en utmärkt bild av den nya geopolitiska konstellationen. I augusti 1995 gav ambassadören en redogörelse över den politiska situationen i Finland till statssekreterare Ewa Persson.⁷⁰ Enligt Bergquist hade

---

69. Mats Bergquists rapport "Svenskans ställning i Finland" 12/3 1993, HP 21 Af, Regeringskansliet, Stockholm.

70. Mats Bergquists rapport "Situationen för det svenska språket i Finland och det finska i Sverige: finns det något samband?" 15/8 1995, HP 21 Af, Regeringskansliet, Stockholm.

förändringarna i världspolitiken också inverkat på språkpolitiken. Trots detta såg inte ambassadören att svenskans ställning var hotad i Finland. Enligt honom insåg den politiska, ekonomiska och kulturella eliten i Finland svenskans betydelse för landet. Trots fördomarna mot svenskan bland folkets djupa led såg ambassadören även positiva utsikter i språkfrågan. I rapporten lyfter Bergquist upp tre saker, som enligt honom har inverkat positivt på den finländska majoritetens inställning till svenskan och Sverige: det breda stödet för Elisabeth Rehn i presidentvalskampanjen 1994, det breda intresset för ungdomsmusikalen *HYPE* på Svenska Teatern i Helsingfors samma år, samt resultatet i världsmästerskapet i ishockey i Globen i Stockholm 1995.

I synnerhet den sista punkten, som kopplar Finlands första VM-guld i ishockey till språkfrågan, är intressant. Med detta avser Bergquist uppenbarligen Finlands seger 4-1 mot finalmotståndaren Sverige. Detta faller i sin tur tillbaka på finländarnas speciella ”mindervärdeskomplex” i relation till Sverige. I och med segern kunde finländarna känna sig ”jämlika” med svenskarna. Detta är naturligtvis bara en slutsats, eftersom Bergquist inte närmare öppnar upp frågan i sin skrivelse.

Enligt ambassadören uppfattades de nämnda fenomenen som positiva tecken även på finlandssvenskt håll. Bergquist skriver om Folktingsledningens planer på att dra nytta av situationen för att förbättra svenskans ställning:

I detta skede anser ledningen för svenska Finlands folkting, [...] att man bör gå till offensiven för att ytterligare söka stärka minoritetsskyddet och öka kunskapen bland de finskspråkiga om den egna folkgruppens villkor och rättigheter.⁷¹

Bergquist meddelar att Folktingets representanter, ordförande Henrik Lax⁷² och sekreterare Christian Brandt, hade kontaktat Sveriges ambassad. Enligt rapporten hade dessa hos Bergquist hört sig för om hur Sveriges ambassad kunde stöda Folktinget i dess strävan att förbättra svenskans ställning i Finland. I denna punkt av rapporten dyker en

---

71. Ibid.

72. Henrik Lax var vid samma tid också riksdagsledamot för SFP.

intressant detalj upp: det var inte alls fråga om en första kontakt. Enligt ambassadören hade de finländska politiker som arbetade för svenskans ställning regelbundet varit i kontakt med Sveriges ambassad. Det var därmed fråga om ett alldeles allmänt förfarande:

Samtalet mellan Lax, Brandt och mig är naturligtvis inte det första eller det sista som i detta ämne förs mellan representanter för de svenskspråkiga här i landet och Sveriges sändebud.⁷³

Enligt Bergquist var utgångspunkten att båda länderna, Finland och Sverige, självständigt tar hand om sina minoriteter utan att någotdera landet blandar sig i det andras angelägenheter. Fastän ambassadören betonar att Sverige officiellt inte blandar sig i finlandssvenskarnas ställning tar han ändå upp språkfrågans så kallade moraliska dimension: "Samtidigt kan man knappast komma ifrån att vi som nation har ett visst moraliskt ansvar för den enda svenskspråkiga minoritet som finns utanför våra gränser." Denna kommentar är intressant. I Bergquists motivering syns ett visst stamperspektiv, där den svenskspråkiga kulturen i Finland framstår som en del av en transnationell svenskhet.

Det bästa sättet att i praktiken stöda svenskans ställning i Finland var enligt Bergquist att stöda finsk-svenskt kulturutbyte. Detta var också Bergquists svar till Folktingets representanter: uppmaningen att vända sig till de stora svenska kulturfonderna – "Längmanska fonden, Wallenbergstiftelsen".⁷⁴

Det mest intressanta i ambassadör Bergquists rapport är att han helt öppet lyfter fram hur de finländska politiker som driver svenskans ställning gick tillväga: de tog kontakt med Sveriges ambassad i Helsingfors. Beklagligtvis utgör samarbetet mellan finländska politiker och ambassaden tillsvidare en gråzon i historieforskningen, och vi känner ännu inte tillräckligt till dess utsträckning och betydelse.⁷⁵

---

73. Mats Bergquists rapport "Situationen för det svenska språket i Finland och det finska i Sverige: finns det något samband?" 15/8 1995, HP 21 Af, Regeringskansliet, Stockholm.

74. Ibid.

75. Författaren fördjupar sig i denna problematik i den pågående undersökningen "Suomi, Ruotsi ja suomenruotsalaiset".

SLUTSATSER

I slutet av 1980-talet och början av 1990-talet lyftes frågan om svenskan och finlandssvenskarnas ställning upp i offentligheten. Språkfrågan hade visserligen varit uppe även under årtiondena efter kriget, till exempel i samband med språklagen och grundskolans språklösning på 1960-talet. Frågan om den så kallade "tvångssvenskan" skilde sig från de tidigare decenniernas språkdebatter i att argumentationen skärptes. Från och med slutet av 1980-talet gav pressen spaltutrymme även åt skribenter som förhöll sig kritiska till svenskans ställning, vilket ledde till klart skarpare tongångar.

På frågan varför striden om "tvångssvenskan" dök upp just i slutet av 1980-talet finns naturligtvis inte ett enskilt uttömmande svar. I stället måste vi söka svaret på flera olika håll. En orsak var att hela världsordningen kring decennieskiftet 1990 befann sig i jäsningstillstånd. De påbörjade reformerna i Sovjetunionen hade en okontrollerbar effekt, som resulterade i Berlinmurens fall i november 1989 och två år senare i upplösningen av själva Sovjetunionen. I Finland märktes utvecklingen i form av en friare anda, då massmedierna vågade gripa tag i ämnen som tidigare ansetts förbjudna, som kritik av sovjet-systemet och språkfrågan – svenskans ställning.

Vid samma tid som hotet i öst avtog uppstod frågan om att ansluta Finland till integrationsprocessen i Europa. I detta ingick tanken på Finlands möjlighet att ha direkt tillgång till Europas kärna. Underförstått ingick här tanken om att åsidosätta Norden, i synnerhet Sverige, genom vilket samarbetet med väst traditionellt hade löpt. Integrationsprocessen som tog fart i början av 1990-talet märktes också i språkdebatten. Det uppstod krav på att bredda språkutbudet med de stora europeiska språken, när man såg behovet av svenska minska i samma grad som det nordiska samarbetet.

Genom att granska aktörerna i decennieskiftets språkfråga går det att göra ett antal iakttagelser. För initiativtagaren till språkfrågan, Finskhetsförbundet, var det säkert enbart fråga om svenskan. Efter det som kallats språkaktivisternas erövring ställde förbundet upp ett klart mål – att göra svenskan till ett frivilligt språk i grundskolan och gymnasiet. Bakom språkstriden går det också att hitta en partitaktisk dimension. Frågan om undervisningen i svenska var ett ämne, med

vilket både politiker och partier kunde profilera sig i en fråga som klart hetsade upp stämningarna och delade medborgarna. Av partierna var det FLP som mest samstämmigt stödde avskaffandet av ”tvångssvenskan” och av detta drog partiet offentligt nytta. FLP:s politiker blev kända som de häftigaste motståndarna till ”tvångssvenskan”. Samtidigt gynnade språkstriden också SFP. Även om kravet på att avskaffa ”tvångssvenskan” naturligtvis var en tråkig sak för partiet, drog SFP nytta av motsättningarna i språkfrågan. Frågan om svenskan var och är en av partiets grundläggande agendor. Kravet på att avskaffa svenskan bland Centerns och Samlingspartiets vanliga riksdagsledamöter kan också för många del tolkas som taktiskt. Att motsätta sig ”tvångssvenskan” var ett ypperligt valvapen för många politiker.

Ännu återstår frågan vilka Sveriges intressen var i språkfrågan och varför just Carl Bildts borgerliga regering så starkt gick in för att förbättra finskans ställning i Sverige. För det första hade svenska staten ända sedan Finland blev självständigt aktivt följt med svenskans och finlandssvenskarnas ställning. Det låg inget nytt i detta. Att man i Sverige brydde sig om saken har säkert att göra med ett slags emotionellt förhållande till svenskspråkig kultur och det svenska språket. Enligt ambassadör Mats Bergquist var frågan om den svenskspråkiga minoriteten i Finland en ”unik” fråga för Sverige, eftersom svenskspråkig kultur inte förekom utanför Sveriges gränser någon annanstans än i Finland. Sverige hade därmed ett slags ”moraliskt” ansvar för den svenskspråkiga kulturen utanför landets gränser.

Vad detta moraliska ansvar grundar sig på är en utmanande fråga utan klart svar. I moraliskt ansvar kan det mycket väl ingå irrationella, till och med ”romantiska”, känslöband till den svenskspråkiga kulturen i Finland. Åtminstone på 1990-talet såg många svensk av den gamla generationen en lång historisk kontinuitet mellan Finland och Sverige. Finland hade i århundraden varit en del av det svenska riket och en särskild kvarleva av detta var just den svenskspråkiga kulturen i Finland. Även om vi knappast hittar ett slutgiltigt svar, kan vi göra motsvarande jämförelser med det nutida Rysslands förhållande till ryskspråkiga bosatta utanför landets gränser.⁷⁶

---

76. Se t.ex. Arto Luukkanen, *Suomi Venäjän taskussa*, Barrikadi-sarja 20, Helsinki: WSOY 2010.

Detta förklarar emellertid inte varför Carl Bildts regering i början av 1990-talet tog som sitt projekt att förbättra sverigefinländarnas språkliga ställning. Vi har inget slutgiltigt svar på om målet var att säkra svenskans ställning i Finland genom att koppla det till förbättringen av finskans ställning i Sverige. På utrikesministeriet i Finland såg man mycket pragmatiskt på den Bildtska regeringens initiativ att förbättra finskans ställning. Man såg det i stor utsträckning som en inrikespolitisk fråga, där målsättningen var att locka sverigefinländarna att rösta på högern i följande val.⁷⁷

Den kanske bästa sammanfattningen av kontexten för frågan om ”tvångssvenskan” ger den svenska ambassadören i Helsingfors Mats Bergquist som citerats många gånger i denna essä. I en rapport från sommaren 1995 resonerar ambassadören kring det förändrade världspolitiska läget och dess inverkan på språkfrågan:

Så länge Sverige var ett slags bro till väst gav detta ju svenskan en god särställning. Nu är det internationella läget ett annat – det språkpolitiska också ett annat.⁷⁸

Översättning till svenska av Elisabeth Stubb

---

77. I början av 1990-talet bodde cirka 200 000 finskspråkiga i Sverige. Jouni Korkiasaari, ”Suomalaiset Ruotsissa 1940-luvulta 2000-luvulle”, Jouni Korkiasaari & Kari Tarkiainen, *Suomalaisen siirtolaisuuden historia 3. Suomalaiset Ruotsissa*, Turku: Siirtolaisuusinstituutti 2000, s. 167.

78. Mats Bergquists rapport ”Situationen för det svenska språket i Finland och det finska i Sverige: finns det något samband?” 15/8 1995, HP 21 Af, Regeringskansliet, Stockholm.

Norden, Orienten och Kontinenten i Elsa Lindberg-Dovlettes författarskap

ATT RÖRA SIG PÅ GRÄNSEN mellan det bekanta och det främmande är ett balansspel som i en del fall väcker intresse och i andra fall osynliggörs. Elsa Lindberg-Dovlettes (1874–1944) liv och författarskap rör sig i ett sådant gränslandskap. Född i Sverige av finländska föräldrar, sedermera gift med en persisk diplomat och därmed till största delen bosatt utanför Norden har Elsa Lindberg-Dovlette band till flera nationaliteter och kulturer, men hon riskerar samtidigt att inte ha tillräckligt starka band till något av sammanhangen för att betraktas som ”en av oss” i varken sina egna eller andras ögon.

Under sin livstid betraktades Lindberg-Dovlette i Sverige och i Finland tillräckligt mycket som ”en av oss” för att uppmärksammas i recensioner och press. Det som i första hand väckte mediernas intresse var emellertid det exotiska i hennes liv som persisk prinsessa.¹

Under de senaste åren har Elsa Lindberg-Dovlettes liv och författarskap varit föremål för ett visst intresse. Även i detta fall är det erfarenheten och skildringarna från Konstantinopel (Istanbul) som har stått i fokus. Anders Hammarlund har i Hugo Alfvénsällskapets tidskrift skrivit om hur Lindberg-Dovlette med hjälp av den svenske kompositören Hugo Alfvén försökte få till stånd en opera baserad

1. Se t.ex. Anna Tuderus, ”Elsa Lindberg-Dovlette-Khanoum de Mirza Riza-Khan”, *Otava* 1/5 1912:5, s. 200–203; Eira Hellberg, ”Hos Elsa Lindberg-Dovlette i Monte Carlo”, *Idun. Illustrerad tidning för kvinnan och hemmet* 33, 1920:23, s. 393–396, <http://hdl.handle.net/2077/41748> (hämtad 22/10 2019); signaturen ’Mukana ollut’, ”Syksyn vieraita”, *Naisten Ääni* XXI, 5/12 1926:21–23, s. 337–340; C – r, ”Persiskt. Pennskaftet som blev prinsessa berättar om sina barn och Persiens beslöjade kvinnor”, *Åbo Underrättelser* 12/11 1926, s. 1–2; Ester Åkesson, ”En intervju med Elsa Lindberg-Dovlette”, *Våra kvinnor* 1926:22, s. 441–442.

på musiken och hennes skildringar från Konstantinopel.² Helena Bodin, professor i litteraturhistoria vid Stockholms universitet, har behandlat de av Lindberg-Dovlettes böcker som utspelar sig i Konstantinopel inom ramen för projektet ”Cosmopolitan longings and vernacular belongings. Constantinople in literary fin-de-siècle and high modernism”.³

Någon omfattande undersökning om eller biografi över Elsa Lindberg-Dovlette förekommer inte, men hon ägnas en artikel i *Svenskt biografiskt lexikon*.⁴ Hennes karriär som journalist före giftermålet bereder henne också en plats i Henrika Zilliacus-Tikkanens *När könet började skriva. Kvinnor i finländsk press 1771–1900*.⁵

Under signaturen Cric-Cric skrev Elsa Lindberg-Dovlette i flera svenska och finländska dagstidningar fram till att hon 1902 gifte sig med den persiske prins Mirza Riza Khan Arfa-ud-Dovleh (1846–1939). Samma år gav hon ut det första av sina sammanlagt sex skönlitterära verk. År 1901 hade hon därtill utkommit med en förkortad

2. Anders Hammarland, ”Enleveringen till Seraljen? Elsa Dovlette-Lindbergs möte med Alfvén – ’haremsångerna’ kulturhistoriskt belysta”, *Alfvéniana* 2017:3–4, s. 4–7, 14–18, https://issuu.com/alfvensallskapet/docs/alfveniana_redigerad_5 (hämtad 22/10 2019).
3. Helena Bodin, ”Mai vite dale svenske”, *Dragomanen* 19, 2017, s. 89–103, <http://su.diva-portal.org/smash/get/diva2:1185393/FULLTEXT01.pdf> (hämtad 22/10 2019); Helena Bodin, ”Haremslivet i Konstantinopel i berättelser av Elsa Lindberg-Dovlette”, *Tijdschrift voor Skandinavistiek* 36(2), 2018/2019, s. 108–116, https://www.academia.edu/37211015/Haremslivet_i_Konstantinopel_i_berattelser_av_Elsa_Lindberg-Dovlette (hämtad 22/10 2019); Helena Bodin, ”Seclusion versus accessibility: The harems of Constantinople as aesthetic worlds in stories by Elsa Lindberg-Dovlette”, *World Literatures: Exploring the Cosmopolitan-Vernacular Exchange*, Stockholm: Stockholm University Press 2018, s. 246–260, <https://doi.org/10.16993/bat>; Helena Bodin, ”’The clamour of Babel, in all the tongues of the Levant’: multivernacular and multiscriptal Constantinople around 1900 as a literary world”, *Textual Practice* 34, 2020, s. 783–802, <https://doi.org/10.1080/0950236x.2020.1749382>.
4. Sven Erik Täckmark, ”Elsa C M Lindberg-Dovlette”, *Svenskt biografiskt lexikon* 23, 1980–1981, s. 259, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/10445>, urn:sbl:10445 (hämtad 22/10 2019).
5. Henrika Zilliacus-Tikkanen, *När könet började skriva. Kvinnor i finländsk press 1771–1900*, Bidrag till kännedom om Finlands natur och folk 165, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten 2005.

sammanställning av sin blivande mans memoarer översatta till svenska med titeln *Dagboksblad*.⁶

Platser och miljöer från Elsa Lindberg-Dovlettes liv återspeglas i hennes författarskap. Hennes första bok *Ann-Lis* (1902) utspelar sig i Sverige, likaså första delen av hennes tredje bok *En folflicka* (1910), där handlingen sedan förflyttas till Sankt Petersburg och ut på den ryska landsbygden.⁷ Däremellan utkom Lindberg-Dovlette med sin första bok om Konstantinopel, *Kvinnor från minareternas stad* (1908).⁸ Hon bodde fem år i Konstantinopel, där hennes man var stationerad som Persiens (Irans) sändebud. På 1910-talet slog de sig ner i Monaco, som är den plats där de flesta av hennes noveller i samlingen *I alla tonarter* (1921) utspelar sig.⁹ I hennes två sista böcker *Främling* (1924) och *Bakom stängda harem dörrar* (1931) är handlingen igen förlagd till Konstantinopel.¹⁰

Alla böcker gavs sedermera ut på finska, medan åtminstone de tre första böckerna i ett ganska tidigt skede översattes till nederländska. På tyska utkom alla böcker förutom *I alla tonarter* och *Bakom stängda harem dörrar*, och till franska översattes åtminstone *En folflicka*. Förutom nordiska läsare hade böckerna som utspelade sig i Norden och Konstantinopel alltså en läsekrets som sträckte sig ner till Kontinenten.¹¹

6. Elsa Lindberg-Dovlette, *Dagboksblad. Memoirer af Prinz Mirza Riza Kahn*, [saknar utgivningsort och utgivare] 1901.
7. Elsa Lindberg, *Ann-Lis. En bok om människors barn*, Helsingfors: Söderström & C:o förlagsaktiebolag 1902; Elsa Lindberg-Dovlette, *En folflicka. Taflor ur ett människolif*, Stockholm: Albert Bonniers förlag 1910.
8. Elsa Lindberg-Dovlette, *Kvinnor från minareternas stad*, Stockholm: Albert Bonniers förlag 1908.
9. Elsa Lindberg-Dovlette (prinsessa Mirza Riza Khan), *I alla tonarter. Noveller*, Stockholm: Albert Bonniers förlag 1921.
10. Elsa Lindberg-Dovlette (prinsessa Mirza Riza Khan), *Främling. Boken från Konstantinopel. Historier om Astrid-Anisa, Condjagull och Yasmine*, Stockholm: Albert Bonniers förlag 1924; Elsa Lindberg-Dovlette (prinsessa Mirza Riza Khan Arfa), *Bakom stängda Harem dörrar*, Stockholm: Albert Bonniers förlag 1931.
11. På finska: Elsa Lindberg-Dovlette, *Anna-Liisa*, Helsinki: Kirja 1926; Elsa Lindberg-Dovlette, *Naisia minareettien kaupungista*, Helsinki: Kirja 1926; Elsa Lindberg-Dovlette, *Viulutyttö*, Helsinki: Kirja 1926; Elsa Lindberg-Dovlette, *Kaikissa sävellajeissa*, Helsinki: Kirja 1926; Elsa Lindberg-Dovlette, *Haaremin ristikon takaa: pohjoismaalainen nainen itämaalaisen puolisona*, Helsinki: Kirja 1925; Elsa Lindberg-Dovlette, *Häät Bosporin rannalla: Haaremin ristikon takaa 2*, Helsinki: WSOY 1932.

I denna essä studerar jag övergripande och återkommande teman och drag i Elsa Lindberg-Dovlettes författarskap som helhet och hur hon relaterar till dem via tre referensmiljöer som jag har benämnt efter mönster från hennes samtid – Norden, Orienten och Kontinenten.

Orienten representerar föreställningen och författarens framställning av den miljö i Sydvästasien och Nordafrika som också refereras till som Mellersta Östern och Främre Orienten. I Elsa Lindberg-Dovlettes fall koncentreras miljöskildringen mera specifikt till kulturen bland i första hand den muslimska befolkningen i Konstantinopel före första världskriget och Kemal Atatürks moderniseringsprogram, samt till de persiska traditioner som upprätthölls och förmedlades via Lindberg-Dovlettes make.

Kontinenten och Norden går delvis in i varandra i och med att de representerar kristendom, Europa och västerlandet, medan Orienten står för österlandet. I Elsa Lindberg-Dovlettes författarskap går det ändå i vissa fall att hitta en distinktion mellan Norden och det som här sammanfattas som Kontinenten. Norden står för föreställningen om och författarens framställning av de nordiska ländernas kultur, samhälle, klimat och folk, färgade av protestantisk kristendom. Kontinenten representerar ”den stora världen”, det kosmopolitiska, vad gäller moral, rikedom och anrika europeiska kulturmiljöer. Samtidigt står det för katolsk men även ortodox kristendom, och såväl Sankt Petersburg, Paris och Franska rivieran som den kristna befolkningen i Konstantinopel omfattas av kontinentaltbegreppet.

På tyska: Elsa Lindberg-Dovlette, *Ann-Lis – ein Buch von Menschenkindern*, Leipzig: [utgivare okänd] 1903; Elsa Lindberg-Dovlette, *Konstantinopel – aus dem Tagebuch einer jungen Türkin*, Berlin: [utgivare okänd] 1916; Elsa Lindberg-Dovlette, *Frauen aus der Stadt der Minarette*, Berlin: [utgivare okänd] 1926; Elsa Lindberg-Dovlette, *Eine Geigerin – Bilder aus eine Menschenleben*, Berlin: [utgivare okänd] 1918; Elsa Lindberg-Dovlette, *Der Gesang der dunklen Wasser – ein Buch von Konstantinopel*, Berlin: [utgivare okänd] 1927. På nederländska: Elsa Lindberg-Dovlette, *Zijn melodie*, Utrecht: [utgivare okänd] 1920; Elsa Lindberg-Dovlette, *Vrouwen uit de minarettenstad*, Utrecht: [utgivare okänd] 1916; Elsa Lindberg-Dovlette, *Viola – schilderingen uit een menschenleven*, Utrecht: [utgivare okänd] 1916. På franska: Elsa Lindberg-Dovlette, *Un violon chanta – roman*, Paris: [utgivare okänd] 1926.

”Förf[attare]ns penna tyckes snarare doppad i färgtuber än i bläck”, är ett av de recensitionsuttalanden om Elsa Lindberg-Dovlettes debutbok *Ann-Lis* som citeras i hennes följande böcker. Redan då hon gett ut sin första bok associerar recensenterna, inte bara i *Stockholms Dagblad*, hennes sätt att skriva med en målares arbete. I *Nordisk Tidskrift* lyder omdömet:

Man går fram genom boken såsom genom ett galleri af taflor, än med *kraftiga, djärfva penseldrag* gjorda, än utförda med miniatyrmålningens hela finess i detaljer. *Förf[attare]n ser allting så lifligt framför sig*, som om hon sutte och målade efter naturen. Men det är *verkliga konstverk* hon ger. Det är med en *verklig konstnärsblick* hon ser och skildrar. Ann-Lis lofvar mycket, men den ger också redan.¹²

I novellsamlingen *I alla tonarter* ingår en novell om fadern, violinisten Johan Lindberg. I minnestexten skildrar Lindberg-Dovlette första gången hon upplevde ett slags kallelse att skriva. Hon erinrar sig en kväll som flicka när hon i sin säng i gränslandet mellan dröm och verklighet genom sin fars fiolspel får en inblick i konstens storslagenhet:

Den lilla flickan lyssnar betagen och en oändligt stor lycka vidgar hennes bröst. Ty bakom de slutna ögonlocken ser hon tusende syner och sköna bilder burna till henne av tonvägorna. För första gången erfar hon ett behov av att beskriva och sammanställa det hon ser, för första gången känner hon förmågan att uppfatta det sköna och återgiva det just efter sin tro och måla det i ord, så att även andra kunna se och förstå vad hon hört och tänkt därvid.¹³

I romanen *En fölflicka* tar Lindberg-Dovlette fasta på sitt erkänt måleriska berättarsätt och ger boken undertiteln *Taflor ur ett människolif*. I alla sina böcker tenderar hon att ”måla” miljöer och scener som antingen placeras efter varandra och bildar en sammanhängande berättelse, eller så bildar tavlorna enskilda berättelser som i novellsam-

12. Se omdömena om Elsa Lindberg-Dovlettes tidigare verk på nästsista bladet i Lindberg-Dovlette, *Kvinnor från minareternas stad*; Lindberg-Dovlette, *En fölflicka*. Kursiv i boken.

13. Lindberg-Dovlette, *I alla tonarter*, s. 122.

lingen *I alla tonarter* och i *Kvinnor från minareternas stad*, där läsaren får följa enskilda personer på olika håll i Konstantinopel. Det hon vill åstadkomma är att läsaren ska ”känna” berättelsen:

Den, som vill *veta*, hur Konstantinopel riktigt noga ser ut och lära sig en massa namn, som alltid af främlingar dock uttalas oriktigt, den, som vill ha fakta och årtal, den bör skaffa sig en Bædeker [känd reseguideboksserie] och läsa sida efter sida och tro och vara nöjd. Men om någon vill *känna* en helt svag liten fläkt från det orientaliska Konstantinopel – det undanträngda, som steg för steg drager sig tillbaka in i Asien, hvarifrån det kommit, nu långsamt, men säkert förtärdt af greker, armenier och franker – då kan han kanske finna något däraf i de små spridda blad, som Djamilé Hanoums gamla amma samlat i en broderad duk, som doftade af rosenolja och jasmin.¹⁴

I Elsa Lindberg-Dovlettes måleriska berättarstil utgör de nordiska, orientaliska och kontinentala inslagen färger på hennes palett när hon målar fram stämningar, miljöer, människokarakterer och teman. Därtill ger hon målade detaljstudier av olika etniska folk- och samhällsgrupper, raser och nationaliteter. I synnerhet berättelsernas bifigurer får ofta representera folklynnen eller nationalkarakterer snarare än unika personligheter. Hennes samtids intresse för och vana att kategorisera personer utifrån typiska egenskaper för ras, etnicitet, religiös eller kulturell tillhörighet framstår i dag, efter 1900-talets dåliga erfarenheter av rastänkande som dragits till sin spets, i ett mera problematiskt ljus.

ETT INSTÄNGT OCH UTSATT KVINNOGALLERI

Kvinnor är oftast huvudpersoner i Elsa Lindberg-Dovlettes berättelser. Påfallande många är moder-, fader- eller helt föräldralösa, vilket ger författaren litterär frihet att försätta protagonisterna i utmanande omständigheter. Lindberg-Dovlette verkar upptagen av vad som händer när en person tvingas ut ur sin bekvämlighetszon. I *Ann-Lis* konstaterar hon att ingen vet något om dygd som inte provats: ”Låt någon af de omvårdade rosorna växa som vildrosen. Om ’de dygdiga

14. Lindberg-Dovlette, *Kvinnor från minareternas stad*, s. 3–4. Kursiv i originalet.

kvinnorna' skulle pröfva det samma som de af samhället fördömda, kanske skulle de sjunka än djupare."¹⁵

De utmanande omständigheterna medför utsatthet kombinerad med ett lösare förhållande till samhälleliga ramar och regler. Faderns död möjliggör i den inledande berättelsen i *Kvinnor från minareternas stad* att Djamilé Hanoum¹⁶ kan fungera som ciceron, eller dragoman som guiderna och tolkarna kallades i Konstantinopel. Tidigare bodde hon i sin far, Emin Paschas vita *yali* (större lanthus) vid Bosporens strand, där hon genom sin franska guvernant och engelska miss får en europeisk uppfostran men samtidigt lever den orientaliska högreståndskvinnans instängda liv. När fadern dör flyttar hon in hos en gammal tant högst uppe på den högsta av den muslimska stadsdelen Stambouls sju kullar, endast åtföljd av sin trogna amma Rubabie. Som en följd av att hon går miste om överdådet som anstår en paschafamilj öppnar sig Konstantinopel med dess basarer och Validehbron för Djamilé Hanoum, och genom henne också för den "främmande" västerländska läsaren.¹⁷

Ann-Lis som namngett Elsa Lindberg-Dovlettes första roman är moderlös. Hennes far, herr Hans von Gyllen, bereder henne genom sitt adelskap en aktad samhällsställning men berövar henne genom sitt supande alla ekonomiska möjligheter att leva ståndsmässigt. Det rena och oskuldsfulla i hennes karaktär framhävs av det ljust nordiska i hennes utseende. Även huvudpersonen i *En fioflicka*, den moder- och i praktiken också faderlösa Viola, som av alla kallas Fiola, har blont hår och blå ögon, likaså den svenska Astrid-Anisa som i *Främling* och i uppföljaren *Bakom stängda haremsdörrar* konfronteras med det orientaliska haremslivet när hon som hustru till en turkisk pascha anländer till Konstantinopel.

Som kontrast till Ann-Lis tjänar den brunögda och mörkhåriga, moderlösa Mariatta, med italienskt påbrå och därmed förknippad med kontinental sydlandskhet. Medan Ann-Lis framställs som god men utsatt för onda omständigheter – hennes utmaning är att komma över sin stammande blyghet och sitt obemötta kärleksbehov som präglat

15. Lindberg, *Ann-Lis*, s. 300–301.

16. Det osmansk-turkiska ordet *hanoum* betyder ungefär fru eller härskarinna.

17. Lindberg-Dovlette, *Kvinnor från minareternas stad*.

hennes av medberoende fyllda barndom – balanserar Mariattas uppenbarelse mellan gott och ont. I Mariattas överdådiga salong finns en skulpterad karmstol av svart ebenholts som speglar hennes karaktär:

Och ur träverket grina hornprydda faunhufvuden bredvid leende änglaansikten. Armstöden äro svarta änglavingar utbredda till flykt. Men benen äro krumma bockben, och den svarta hofven märker sin afbrutna ring skarpt in uti isbjörnshudens hvita.¹⁸

I slutet av boken bekänner Mariatta:

Halft var allt – – Aldrig hade jag varit riktigt ond – – men aldrig heller riktigt god. – – Det jag ville hafva, det hade jag tagit, tröttnade jag på det, gaf jag det igen. När jag var barn, gällde det grannlåt, när jag blef vuxen, blef det människohjärtan – –.¹⁹

I *Främling* och i *Bakom stängda haremsdörrar* ställs den mörka och orientaliska Yasmine som motsats, och uttalad konkurrent, till den ljusa och nordiska Astrid-Anisa. Yasmine har som liten lämnats till paschans familj, som i trohet mot Allah är skyldig att ta hand om henne. Som äldre får hon ansvaret för den unge paschans rum och blir hans *kalfa* (föreståndarinna) med uppgift att klä honom och se till hans behov, och om han visar tecken också dela hans bädd. Som odalisk eller haremskvinna är Yasmine inte en hustru: ”men kunde bliva det med tiden, om hon fick ett barn och visade sig värdig”, vilket både hon och paschans mor hoppas på.²⁰

Från den nordiska mytologin använder Elsa Lindberg-Dovlette faunen för att symbolisera ondska och onda makter, medan ”onda ögat” fyller motsvarande funktion i Orienten. Innan den nygifta Astrid-Anisa och paschan anländer till Konstantinopel söker Yasmine upp en kvinna som ger henne pulver och besvärjelser som ska locka paschan till henne och lägga en förbannelse på Astrid-Anisa så att den nygifta aldrig blir annat än en främling i paschans hus.²¹

18. Lindberg, *Ann-Lis*, s. 156.

19. *Ibid.*, s. 308.

20. Lindberg-Dovlette, *Främling*, s. 78–91.

21. *Ibid.*, s. 108–128.

I avsnittet ”Den svarta och den hvita skogen” i *Kvinnor från minareternas stad* förekommer inte en lika klar favorisering av det ljusa framför det mörka. I detta fall är det snarare kombinationen av de två som lyfts fram. Lindberg-Dovlette kallar Konstantinopel staden av de två skogarna – ”den svarta och den hvita – cypressernas och minareternas stad”, en syn som också möter Astrid-Anisa när hon i *Främling* anländer till staden. ”Orientalens fatalism” har lett till att ställen som utsatts för brand inte byggs upp på nytt, vilket resulterar i att områden med djupt svartgröna cypresser reser sig lite varstans i staden. Lika höga reser sig den vita skogen av moskéernas minareter. En blandning av det svarta och vita är den unga och behagliga ”mulatten” Fisse som är gift med en gammal muezzin (böneutrope). Muezzinens ålder har gjort både hans hår och skägg lika vita som minareterna, som han blivit ett med. I en dröm får muezzinen en uppenbarelse om att han ska göra en pilgrimsresa till Mecka för att be Allah skänka honom en son. Under tiden inkvarterar sig Fisse i en paschas yali där hon på obestämd tid gör sig hemmastadd på orientaliskt vis, utan att ha starka kopplingar till ägaren. I yalins trädgård arbetar ”negern” Hassan och som en naturens oundviklighet dras han och Fisse till varandra i nattens mörker. När den ovetande muezzinen återvänder får han inom kort bönesvar i form av att Fisse föder honom en svart son. På vägen upp till utropstornet pendlar muezzinen mellan stolthet, sorg och förhoppning tills han når toppen av minareten: ”Då lyftes inom honom en oändlighet af idel tacksamhet, och från *hvita skogens* öfversta topp tackar han Allah för barnet från *svarta skogen*.”²²

”Den svarta och den hvita skogen” är den berättelse i *Kvinnor från minareternas stad* som slutar lyckligast för den kvinnliga huvudpersonen. I de övriga berättelserna slutar det med död eller hopplöshet när kvinnorna sträcker sig efter något mer än en behaglig tillvaro med mat och husrum, med den enda uppgiften att finnas till för sin man, som antingen är älderstigen eller ung och frånvarande. Trots ansatsen att för läsaren måla upp den exotiska Orienten är det övergripande intrycket kvinnornas instängdhet. Instängdheten ser man i husens inhägnade trädgårdar och kvinnornas del av husen, harem eller

22. Lindberg-Dovlette, *Kvinnor från minareternas stad*, s. 63–90. Kursiv i originalet; Lindberg-Dovlette, *Främling*, s. 168.

haremlika, med sina gallerförsedda fönster som hindrar insyn men också begränsar kvinnornas möjlighet att tillägna sig omvärlden. Om de turkiska kvinnorna tillåts röra sig utanför hemmet åker de rika i vagnar täckta med träluckor försedda med ett litet titthål i form av ett hjärta, och alla klär sig i den heltäckande och oformliga tjartjaffen²³, även läsarens dragoman Djamilé Hanoum:

Kom med mig du, min främmande vän! Jag får ej taga din arm, ty det passar sig ej för en muhammedansk kvinna att gå arm i arm med någon. Jag får ej tala högt på gatan och aldrig vända på hufvudet. Genom mitt svarta flor är jag skild från allt och alla. Och allting blir fjärran för mig som bakom en sorgeslöja. Ty att skåda genom ett svart flor är som att se på allt genom tårar. Du kan möta röda och gula, och blå och gröna tjartjaffer, men alltid är det svarta floret där som en mörk fläck i all färgglädje.

Men jag är glad åt, att du ej får skåda *under* allt detta svarta gas. Du skulle blott blifva nedstämd kanske för alla de bleka ansikten, du mötte och för alla de sorgsna, bruna ögon, som skulle se på dig.

Det är bättre så. – Vi skyla våra ansikten och glida skygga i skuggan af våra moskéer likt mörka fantomer. Ty vår underbara stad är i sig själf nog soligt skön och leende och färgrik för att undvara den kvinnliga skönheten.²⁴

I Djamilé Hanoums ord är det sannolikt främst författarens röst som hörs. I *Främling* och i *Bakom stängda haremsdörrar* är det nordiska Astrid-Anisa som gör motsvarande anmärkningar och har svårt att anpassa sig till instängdheten, medan resten av haremet med paschans mor, syster och hela raden av tjänarinnor inte ifrågasätter sitt sätt att leva.²⁵

Livet i den unge paschans yali vid Bosporens strand utgör handlingen i *Främling*, där maktkampen mellan Astrid-Anisa och Yasmine är den huvudsakliga intrigen. Avskildheten både avskärmar och skyddar kvinnorna från männens värld. Husets herre, den unge

23. *Çarşaf*, en heltäckande slöja eller kappa för kvinnor som blev vanlig under Abdülhamid II:s styre kring sekelskiftet 1900, som en reaktion mot västerländskt inflytande.

24. Lindberg-Dovlette, *Kvinnor från minareternas stad*, s. 22–23. Kursiv i originalet.

25. Lindberg-Dovlette, *Främling*; Lindberg-Dovlette, *Bakom stängda haremsdörrar*.

paschan, är den ende som har tillgång till haremet. I *Bakom stängda haremsdörrar* når en mans brutalitet in i kvinnornas skyddade värld genom giftermål. Boken handlar om förberedelserna och bröllopet mellan den unge paschans syster Condjagull och den gamle, rike och härsklystne Neriman-Pascha. Som ung har Condjagull drabbats av blindhet, vilket familjen beaktar när de överväger hennes möjligheter på äktenskapsmarknaden. Hon är Astrid-Anisas förtrogna i haremet och också den person i berättelsen som framstår som renast och mest oskuldsfull.²⁶

Ett motsvarande giftermål med en gammal, både fysiskt och till sitt uppförande motbjudande man erbjuds Ann-Lis när hennes nya styvmor gör klart för henne att alla pengar inte längre kan gå till hennes utbildning. Ann-Lis bestämmer sig för att försöka undkomma Holta-Jöns äktenskapsanspråk genom att försörja sig som lärarinna och läxhjälp och sedan sällskapsdam, medan hon samtidigt förbereder sig för studentexamen.²⁷

I novellerna från Monte Carlo i *I alla tonarter* finns alltid kasinot där i bakgrunden och både lockar och fördärvar stadens unga kvinnor. Glamouren och lyxen har sin charm, tillsammans med drömmen om lättförtjänta pengar. Kvinnornas lycka och olycka är ändå inte beroende av spel, utan av män som är villiga att lägga sina pengar på dem.²⁸

Trygghet och frihet kan ses som motsatta poler, men är i bästa fall som två sidor av samma mynt. Den som är trygg kan känna sig fri och den som är fri kan känna sig trygg. Ifall omgivningen upplevs *för* beskyddande eller tar sig *för* stora friheter kan tryggheten och friheten omvandlas till instängdhet och utsatthet, vilket på olika sätt är fallet för kvinnorna i Elsa Lindberg-Dovlettes böcker. I böckerna från Konstantinopel tenderar kvinnorna att vara utsatta i sin instängdhet, medan utmaningen på Rivieran och även i de nordiska förhållandena är att kvinnorna upplever sig vara instängda i sin utsatthet.

26. Lindberg-Dovlette, *Bakom stängda haremsdörrar*.

27. Lindberg, *Ann-Lis*, s. 124–149, 162–179.

28. Lindberg-Dovlette, *I alla tonarter*, s. 151–227.

KONSTENS KÖTT OCH SJÄL

Utöver föräldralöshet använder Elsa Lindberg-Dovlette konstvärlden som ett sätt att tvinga huvudpersonerna ut ur det bekanta och bekväma. För Lindberg-Dovlette var miljön inte främmande. Hennes far Johan (Jean) Lindberg var violinist och professor vid Kungliga Musikkonservatoriet i Stockholm. Modern Emilia (f. Wiik) var pianist, medan systemen Sigrid Lindberg var en begåvad violinist. Moster var konstnären Maria Wiik.²⁹ Konst i olika former är ett återkommande element i hennes böcker, i synnerhet i *Ann-Lis* och i *En fiolfflicka* som i huvudsak skildrar nordiska förhållanden.

Även om handlingen utspelar sig i Norden eller personerna kommer därifrån har konstvärlden en kontinental prägel. Paris finns där som referenspunkt och modell för det konstnärliga livet. Skulptören Leo Thelmar som huvudpersonen Ann-Lis förläskar sig i åker, i likhet med många av de nordiska konstnärerna kring sekelskiftet 1900, upprepade gånger till konstmetropolen. Fiola i *En fiolfflicka* bereds också möjlighet att under en vistelse i Paris fördjupa sina musikstudier. Det är också i Paris den turkiske paschan och Astrid-Anisa har lärt känna varandra i *Främling* och i *Bakom stängda horemsdörrar*. I *En fiolfflicka* tjänar Sankt Petersburg som kosmopolitisk miljö och inte heller Stockholm undgår i *Ann-Lis* ”den stora världens” sviktande moral.³⁰

För kvinnor framstår Lindberg-Dovlettes konstvärld som en miljö där de är utsatta, där framgång eller hoppet om framgång gör att de förväntas acceptera ett slags demimondeställning³¹ i vilken människans fysiska närmanden ses som ett nödvändigt ont. Ann-Lis väninna Mariatta som söker sig till teatern äcklas men kan på samma gång inte låta bli att lockas av människans uppmärksamhet. Under sin tid på teaterskolan blir hon vittne till hur en herreman söker sig till en operettsångerskas klädloge och mannen sniket borrar sina fingrar in i ”det mjuka, varma kvinnohullet” på sängerskans arm:

29. Täckmark, ”Elsa C M Lindberg-Dovlette”.

30. Lindberg, *Ann-Lis*, s. 190–282; Lindberg-Dovlette, *En fiolfflicka*, s. 99–224; Lindberg-Dovlette, *Bakom stängda horemsdörrar*, s. 60–65.

31. Om uttrycket demimonde, se Elisabeth Stubb, ”Edelfelts värld: Demi-Monde”, *SLS-bloggen* 14/3 2017, <https://www.sls.fi/sv/blogg/edelfelts-varld-demi-monde> (hämtad 22/10 2019).

Hon [operettsångerskan] ryser lätt. Men hon sitter alldeles stilla, gör icke en rörelse ens. Hon endast småler samma stereotypa leende, som kröker hennes rödmålade mun till en stel halfbåge, liksom hos komedins hålogda mask.³²

Det påklistrade leendet tvingar sig också Fiola till ett par gånger i *En fiolflicka*. På båten till Sankt Petersburg träffar hon på musikkritikern och kompositören doktor von Wullt, som erbjuder sig att hjälpa fram henne i karriären:

Han flyttade sig närmare intill henne. Och hon fick en förnimmelse af, att när han såg på henne, var han henne så nära, att hon helst velat stiga upp och gå bort med händerna för ögonen.

Men det gällde ju hennes karriär som artist. – Det hörde väl till då och det måste väl vara så. – Hon drog sig så långt in i sitt lilla hörn hon kunde, men smålog på samma gång uppmuntrande mot honom och kände förstulet efter, om de små artistlockarna vid öronen voro, just som de borde vara.³³

Fiola förmår slutligen inte hålla fast vid det uppmuntrande småleendet utan sliter sig loss. Det samma händer när hon i sin förtvivlan över sin obefintliga karriär en kväll går med på att följa med doktor von Wullts sällskap till öarna där Sankt Petersburgs förnämsta varietélokal och utevärdshus Akvarium finns.³⁴ Där är Fiola inte den enda som vrider sin mun till ett småleende. De uppträdande romska kvinnorna har ett visst skydd av att röra sig i grupp:

Det finnes bland dessa unga zigenerskor, som tränga sig fram arm i arm, en och annan, som är så vacker, att man endast blir att stirra på henne. En melankolisk, vild skönhet, där allt är stora, svarta ögon och en brännande, röd mun. Blir någon af dem fasthållen vid axeln af någon af publiken, låter hon sig smekas. Hon står alldeles stilla, visar blott sina hvita tänder likt ett litet tämjdt vilddjur, men släpper

32. Lindberg, *Ann-Lis*, s. 57–64, 88.

33. Lindberg-Dovlette, *En fiolflicka*, s. 121–122.

34. *Ibid.*, s. 163–195.

ej kamraternas armar. Och blir hon bjuden att sitta ned vid bordet, drager hon också de andra flickorna med.³⁵

Elsa Lindberg-Dovlette beskriver också i *Bakom stängda haremsdörrar* hur kvinnor som grupp kan fungera som projektionsyta för manliga fantasier i orientalisk tappning. På Condjagulls och Neriman-Paschas bröllopsdag bjuds den älderstigne brudgummen och de manliga gästerna på underhållning i *selamlık*, männens avskilda del av huset. I revy passerar en syrisk trollkarl, en japansk jonglör, en akrobatisk "ormmänniska" och gycklande dvärgar. Föreställningen kulminerar i sex undersköna alméer³⁶ anförda av Rihana från Bagdad – "Den blå näktergalen", följd av tre moriska dansöser:

Hennes [en av dansösernas] ansikte är obeslöjat och dock tyckes det mer hemligt, än om det vore dolt av en slöja. Men det underbara är, att man kan få det att uttrycka, just det man önskar. Kanske därför, att det i sig själv ej äger något uttryck, utan antager för stunden det, som man helst vill tro att det äger. [...]

Men äro deras ansikten uttryckslösa, så tala deras kroppar alla tre samma ohöljda språk – erbjudandets erotiska förklaring – en kärleks-sång i rörelser – en pantomin, som ropar högt utan ord.

Vid paschornas bord är det ingen som äter mer – – –³⁷

Lindberg-Dovlette återkommer till den orientaliska dansen i "Den svarta och den hvita skogen" i *Kvinnor från minareternas stad* där Fisse dansar för sin man, muezzinen, för att göra honom vänligt inställd innan hon tänker lägga fram sin anhållan om att få ett gult tyg hon sett i ett butiksfönster.³⁸ Astrid-Anisas rival Yasmine väntar också på tillfällen att framföra sin dans för den unge paschan i *Främling*: "Men mest av allt gav hon sig hän till *dansen – den orientaliska*, som pekar ut, talar om och visar fram var för sig – ett efter ett – allt det, som kvinnan annars dygdesamt döljer."³⁹

35. Ibid., s. 178.

36. Egyptiska dansöser, sångerskor eller musiker av hög kvalitet.

37. Lindberg-Dovlette, *Bakom stängda haremsdörrar*, s. 161.

38. Lindberg-Dovlette, *Kvinnor från minareternas stad*, s. 72–74.

39. Lindberg-Dovlette, *Främling*, s. 85. Kursiv i originalet.

Förutom att det i konstvärlden väcks ensidiga eller ömsesidiga köttsliga lustar kan denna värld i unika ögonblick ta sig själsligt gudomliga uttryck. I minnestexten över fadern Johan Lindberg beskriver Lindberg-Dovlette ett sådant tillfälle:

Men det är en hög, ren sopranton, som knyter samman de sista tångångarna. Och när alla andra toner förklingat i de skymningstunga valven, då jublar ännu denna enda klingande ton i obunden frihet däruppe i domens högsta kupol närmast stjärnorna, likt en själ, som frigjord höjer sig till Gud.⁴⁰

Renheten i Ann-Lis väsen inspirerar skulptören Leo Thelmar till det han tror kan bli mästerverket i hans karriär och även han närmar sig det själsligt gudomliga. Hon får honom att tänka på ett 'andante religioso'⁴¹ – "allvarligt kyskt och oskyldigt". Här använder Elsa Lindberg-Dovlette en liknande beskrivning som i minnestexten över fadern. Ann-Lis påminner om en länge ljudande orgelton: "[d]en, som är mild och klar och löper lindande len och lefver ännu länge i ljust pianissimo där uppe i kyrkans högsta, solfyllda hvalf, sedan de andra tystnat i mörkret där nere."⁴²

Leo Thelmar förmår Ann-Lis att stå modell för honom i "jungfrulig nakenhet" och skulpturen väcker konstkännarnas gillande:

Kropp och kött har han gifvit oss förr, han, vår Leo Thelmar, och vi ha varit glada åt honom, därför att hans kvinnor voro så kraftigt jordiska. [...]

Men hon den lilla här, hon kunde ej röras vid med händerna – var intet för sinnena – och man tänkte inte på henne så. Subtil var hon som en blomma och skygg som en fågel och sval och mjuk som en våg, men rörelsen i hela hennes unga kropp var sång – – –

Ja, hon är *Melodin*, musikens gudomliga *själ* och genom henne är Leo Thelmar en *stor man* – – ⁴³

40. Lindberg-Dovlette, *I alla tonarter*, s. 121–122.

41. Musikterm: långsamt gående tempo spelat med andakt.

42. Lindberg, *Ann-Lis*, s. 215.

43. *Ibid.*, s. 250–251. Kursiv i originalet.

En manlig konstnär är föremål för Ann-Lis kärlek, liksom även för Fiolas i *En fiolfflicka*. Även om männen genom sin konst når gudomliga höjder är de luttrade av ”den stora världen” när det handlar om kvinnor. Leo Thelmar deklarerar att en konstnär inte kan ha två kärlekar, konsten och kvinnan. Han har valt konsten, vilket inte hindrar honom från att försöka förföra Ann-Lis. Innan han når sitt mål inträffar emellertid en vändpunkt när han inte längre är den som vill mest, utan hon. Leo Thelmar låter sig uppslukas av arbetet med sitt konstnärliga mästerverk samtidigt som han försöker lösgöra sig från Ann-Lis, som drabbas av en alltuppfyllande kärlek som inte lämnar henne någon stolthet kvar. Leo Thelmar är för ”honnert” för att dra nytta av hennes kärlekstörst, men släcker allt hopp om en gemensam framtid:

”Man skall inte hålla af någon så som du.” Hans röst är så knapp och torr. ”Man träffas -- har nöje af hvarandra och sen ---

Man måste vara självvisk för att komma fram här i världen och bli till något. Egoism kallas egentligen bara det, som är hvars och ens människorätt. Men det är inte alla, som ha kraft att häfda den ---”⁴⁴

Ann-Lis kämpar för att hålla fast vid Leo Thelmar till den grad att han känner sig tvungen att verbalt smutsa ner det rena:

”Vill du, att jag skall ropa ut för alla, att du stått modell för mig -- År det -- det du vill -- *naken* modell -- Vill du också, att jag skall skrika högt ut -- att du inte var så svår att öfvertala -- du -- som mängen flicka från gatan, som jag betalade för hennes kropp -- --”

Då växer hon inför honom i den höghet, som rena tankar förläna. Och det är glans omkring henne.

-- Hade hon icke mottagit detta som en sällsynt utmärkelse -- Att få vara den, efter hvilken en konstens odödliga skapelse skulle bära dragen! -- Hon hade gifvit sig hän åt det som åt något stort, -- något att vara stolt öfver -- något, som kunna gifva innehåll åt ett helt lif. Då hon stod blottad inför honom, hade hon känt det, som om genom ateljéens genomskinliga glashvalf själfva himlen såg ned därpå ---

Så talar hon.

---

44. Ibid., s. 278–279.

Och i det ögonblicket känner han, att det är han, som är liten. –
Men *hon* var *stor* – –⁴⁵

Även kompositören Obilensky i *En fiolflicka* förklarar för Fiola konstnärens oförmåga att älska en kvinna. Obilensky har emellertid börjat tänka på sitt eftermäle. Hans kompositioner och symfonier fyller inte behovet han känner: han vill ha en son av sitt kött och blod, och han vill att Fiola ska vara sonens mor. Han gör klart för henne att det inte är fråga om kärlek:

Han talar till henne hela tiden på franska och äfven Fiola svarar honom på detta böjliga, mjuka språk, såsom han vill det – – – ”Non – – non – – je ne t’aime pas – – –” säger hon efter hans önskan. [...] Och i samma ögonblick tänker hon vid sig själf. – – Mitt hjärta förstår ej franska. – Ty aldrig, aldrig skulle hon på sitt eget modersmål kunnat svara – – ”Jag älskar dig ej – –” [...]

Då böjer han sig ned och kysser henne – – – ”Min sons mor – – min sons mor,” upprepar han. Och åter kysser han henne.

Men Fiola skälfrer i hans famn. Och hon tänker vid sig själf – – – Så kysste han ändock aldrig mig själf –⁴⁶

Den böjliga franskan, som till skillnad från modersmålet gör det möjligt att förtränga det sanna, understryker konstvärldens kontinentala prägel. Om det är det nordiska, kontinentala eller orientala, eller alla tre, som bereder rum för konstnärliga storverk förblir oklart. Däremot präglas den luttrade synen på mellanmänsklig kärlek och lust av influenser från ”den stora världen”. Förutom att konstvärlden låg Lindberg-Dovlette nära ger den henne möjlighet att försätta personerna hon skriver om i situationer där de tvingas ut från det medelmåttiga och bekväma. De prövas till sin yttersta gräns. Frågan är om de slår ut i blom eller vissnar av erfarenheten.

45. Ibid., s. 28r. Kursiv i originalet.

46. Lindberg-Dovlette, *En fiolflicka*, s. 223–224.

KORSET, MADONNAN OCH HALVMÅNEN

”Tror du inte, [...], att de största öfverraskningarna äro de, som ens egen natur bereder en?” frågar Ann-Lis apropå påståendet att det inte går att veta något om en dygd som inte prövats.⁴⁷ Den repliken sätter ord på vad Elsa Lindberg-Dovlette verkar vilja att hennes protagonist ska nå fram till – att de om så bara för ett ögonblick får känna att de är i kontakt med sin sanna natur, sin själ. Det är en dygd som inte definieras av samhällseliga ramar för hur dygden ska ta sig uttryck, utan avser en naturlig längtan, djupare än civilisationens fernissa, efter det som är sant och äkta. Förutsättningarna att nå fram till, och framför allt bevara, sin natures innersta väsen ter sig olika beroende på vilken referensmiljö Lindberg-Dovlette placerar handlingen i, gemensamt däremot är att dygden prövas av kärlek och lidande.

I Elsa Lindberg-Dovlettes första och tredje bok *Ann-Lis* och *En fölflicka* märks allra tydligast denna röda tråd, att förbli ren och sann mot sin natur eller själ, och där får berättelsen den mest hoppfulla upplösningen. Den optimistiska tilltron och idealismen kanske beror på att de hör till hennes första böcker och hon inte har luttrats av livet. Kännetecknande är åtminstone att författaren behandlar detta genomgående tema utifrån en nordisk-protestantisk referensram, som präglas av direkta hänvisningar till Gud och Kristus utan inblandning från helgon eller andra förmedlare.

Efter Leo Thelmars hårda ord känner sig Ann-Lis smutsig för att hon stått nakenmodell och samtidigt kan hon inte ta sig ur den allt-uppslukande obesvarade kärleken. Räddningen blir mötet med fröken Malm, som övergett den egoistiska kärleken för att helt ägna sig åt den utgivande kärleken, den kärlek som utgår från att ge snarare än från att få, genom att driva ett hem för kvinnor – ”barnamörderskor, tjuvar och kvinnor som sålt sig på gatan”. Ann-Lis ber fröken Malm att också hjälpa henne att återvinna akningen för sig själv och sedan låta henne hjälpa till i arbetet. För kvinnorna på hemmet ger Ann-Lis en lektion som kulminerar i en lovsång till kvinnan som Guds skapelse:

---

47. Lindberg, *Ann-Lis*, s. 301.

Det fagraste i världen är kvinnans kropp. Skapelsens krona är hon -- Guds tempel, formad kärleksfullt af hans heliga hand. Och därför skall hon vara kysk -- vara utan vank och fläck, ty inom henne skall blifva den ädlaste, lifsalstrande förening -- --

-- Hon är den hvita jungfrublowman, i hvars famn mänsklighetens dyrbara frukter skola mogna [...]

En procedur, känd in i alla orena detaljer af alla dessa dömda kvinnor, men gjord så vacker som ett under nu af denna unga flicka, som aldrig burit ett barn på sina smala armar.⁴⁸

Efter den amorösa kärlekens tillkortakommanden är det moderskärleken som slutligen firar triumfer. Ann-Lis väninna Mariatta vill efter att hon blivit mamma lära sig godhet och inser vilken god man hon har i sin make, som hon tidigare negligerat. Ann-Lis drabbas ännu av längtan efter sin enda kärlek Leo Thelmar och sörjer att hon aldrig kommer att bli mor. Det var när hon som barn fick vara som en mor för sin försupne far som hon kände den renaste kärleken. Det var när Leo Thelmar vädjade till hennes moderskänslor som hon öppnade sig för kärleken till honom. Nu är hon omgiven av kvinnor som också kallar henne "lilla mor". Boken slutar med orden: "Men till henne komma tankar -- stilla -- milda -- Hon var ju dock -- mor -- 'lilla mor' för människors barn".⁴⁹

I *En fiolflicka* känner sig Fiola mera ambivalent inför moderskapet. I äktenskapet med Obilensky är hon reducerad till mor för hans son, medan hon längtar efter att bli älskad som hustru. Hon kan inte låta bli att känna avundsjuka mot sin ofödde son, som är föremål för Obilenskys kärlek.⁵⁰

Som barn växte Fiola upp på "den gamla gatan" i Stockholm, där var och en av invånarna gav henne insyn i olika dimensioner av musikens väsen. Mest drogs hon till den sorgsna "Kattjungfrun", som lärde henne att den som har musiken i sin själ kan spela fram sin sorg i mörka toner:

48. Ibid., s. 304, 306.

49. Ibid., s. 311-312. Kursiv i originalet.

50. Lindberg-Dovlette, *En fiolflicka*.

Ty vill du spela till dig människors håg och sinne. Då måste du gifva dig själf i utbyte. Du måste lära dig älska stort och lida gränslöst. Ty det är detsamma. Då skall din fiol lära sig sjunga ut stora, underbara toner och icke blott noter. Ty noter äro svarta punkter på linjeradt papper. Men toner äro oändlighetens fria ljusbarn.⁵¹

En pusselbit som hjälper henne på vägen att hitta musiken i sin själ får Fiola när hon går in i ett ryskt kapell i Sankt Petersburg. Det är inte ortodoxins guda-, madonna- eller helgonbilder Fiola dras till, utan till en bild med två sorgsna Kristusögon. Hon blir betagen av ögonens "underbara, förstående lidande" och i sitt inre hör hon en underbar tolkning av stycket *Wienawskis Legende*. Hon hör allt mänskligt elände sammanfattas i styckets glidande skala, för att i avslutningen erbjudas förlåtelsen i blid försoning.⁵²

När Fiola får möjlighet att framföra *Wienawskis Legende* för doktor von Wullts sällskap på Akvarium spelar hon inte längre bara noter, men det är inte Kristusbildens tolkning som besjälår henne. I stället förbyts framförandet i passion och djupa toner där den glidande skalan uttrycker kärlekens berusning och förintelse: "Och den sista klagosucken, mildrad af sordinen, blef nu trånad efter det, som världen har att bjuda." Trots att hjärtat slår sprängande hårt och vilt av framförandet är hon på samma gång besviken: "Är det detta man kallar *att lefva*?"⁵³

Än en gång är det Kristusgestalten som räddar Fiola från artistlivets krassa villkor. I en dröm finner hon ro och stillhet när hon möter Kristus med de sorgsna ögonen, bärande på ett litet lamm, från vars bröst det droppar blod. I drömmen byts Kristus ut mot Obilensky och hon påminns om hans ord till henne: "Man bör aldrig *underhandla* med sig själv, blott *handla*". Han har sett hennes ovilja att kompromissa med sig själv och därigenom något av hennes själ. På grund av drömmen är Fiola redo att bli hans hustru, även om det

51. Ibid., s. 48–49.

52. Ibid., s. 146–147. *Wienawskis Legende* eller *Légende* op. 17 för violin och piano är ett existerande musikstycke från 1859 av den polska violinisten Henryk Wieniawsky. Henryk Wieniawsky och hans bror Józef var duktiga musiker som turnerade flitigt i Europa i mitten av 1800-talet.

53. Lindberg-Dovlette, *En fiolflicka*, s. 184, 186. Kursiv i originalet.

till hennes besvikelse bara är för att bli mor till hans barn. Slutligen är det sonen som ger kärlekens gåva, genom att offra sig själv, som ett blödande lamm. Pojken är dödfödd och Fiola tror att hon är den enda som sörjer honom. Sonens död har emellertid fött kärlek till henne i Obilenskys hjärta, han är redo att erkänna kärleken till en kvinna. Han vill därtill höra henne spela Beethovens konsert, som han tidigare påstått att hon inte förstår att spela förrän hon genomgått och luttrats av sorgen i livet. Nu är hon redo för både Beethoven och Kattjungfruns "trollåt" som föds ur stor kärlek och gränslöst lidande: "Du skall spela den med hela din själ, ty din själ är skön."⁵⁴ Boken är tillägnad Lindberg-Dovlettes far, som enligt minnestexten i *I alla tonarter* också kunde "trolla", vilket Lindberg-Dovlette i det sammanhanget förklarar med att han var "finne": "Och det är ju känt att finnar kunna trolla."⁵⁵

I novellerna i *I alla tonarter* präglas livet i Monaco av två krafter, kasinots fläkt av "den stora världen" och katolicismens inflytande i form av Madonnan, Jesus mor Maria. Även om personerna i novellerna ser på Madonnan med vördnad, förhåller sig Elsa Lindberg-Dovlette mera avvaktande. I den inledande novellen "Den lilla madonnans stora underverk" får läsaren följa en madonnabilds resa genom tiden från Italien till Monte Carlo, där konstverket slutligen hamnar i ett kapell på lyxhotellet Riviera Palace, som under första världskriget tjänade som krigssjukhus för Röda Korset. Under resan är det flera personer som upplever att de blir hjälpta av Madonnan, medan författaren för varje under ger en rationell förklaring.⁵⁶

Det mirakel Elsa Lindberg-Dovlette ändå tillskriver Madonnan är moderskärlekens under; boken är tillägnad Lindberg-Dovlettes mor. I den inledande novellen söker sig en fransk mor som sjuksköterska till krigssjukhuset. Hon har förlorat sin son i kriget och som patient dyker den tyske officer som tog livet av sonen upp. Modern är fast besluten att hämnas sin son, men Madonnan i kapellet får henne på andra tankar och hon vårdar officeren så att han överlever. Ett brev till den tyske officerens mor avslutar hon med orden:

54. Ibid., s. 203–204, 261–278.

55. Lindberg-Dovlette, *I alla tonarter*, s. 102. Kursiv i originalet.

56. Ibid., s. 5–43.

Dödens mörka skugga har glidit över Frankrike. Minnet av våra döda kan ej utplånas. Deras namn skola skrivas på marmortavlor, men det är i mödrarnas hjärtan de äro djupast inristade ...

I Frankrike och Tyskland är det vi mödrar, som lida mest. Och den, som lidit mycket, kan kanske även en gång förlåta ...⁵⁷

I böckerna som utspelar sig i Konstantinopel utgör klyftan mellan kristna och muslimer den mest avgörande uppdelningen mellan Kontinenten och Orienten. Elsa Lindberg-Dovlette låter något starkare än det instängda livets bekvämlighet väckas i två av sina muslimska huvudpersoner, Sakhra och Scheker-Bulih, i *Kvinnor från minareternas stad*, vilket får dem att sträcka sig efter en kristen man. Priset är högt. De stängs ute från sina hem. Scheker-Bulih dör av köld på en bänk, Sakhra tvingas ut i Konstantinopel på egen hand, utblottad efter att hon gett alla sina pengar åt den kristne levantinsk-grekiske kaikroddaren som är ovetande om att hon förälskat sig i honom.⁵⁸

Klyftan mellan muslimer och kristna är lättare att överbrygga när kvinnan är kristen och mannen muslim, vilket är fallet med Astrid-Anisa och den unge paschan i *Främling*. Detta är möjligt eftersom den svenska Astrid som gift förlorar sin gamla nationalitet och identitet; hon får namnet Anisa och förväntas leva som en muslimsk hustru. Redan i inledningen av *Främling* definierar Elsa Lindberg-Dovlette ramarna för det turkiska hushållet: ”Att vilja’ – det är för mången detsamma som att bliva åtlydd. – ’Att lyda’ – det är för mången detsamma som att inte alls hava någon vilja mer. // I turkiska hus är det *en* som vill och *många* som *lyda*.”⁵⁹

Det är husets herre, vars vilja blir åtlydd i de turkiska hemmen, vilket Astrid-Anisas rival Yasmine vet att anpassa sig till och använda till fullo. På väggen i den unge paschans sovrum finns en bild, vars text personifierar Yasmines sätt att försöka fånga paschans hjärta: ”Så länge som ordet *härskare* finnes på människornas läppar – – så länge som ordet *slav* ej ännu är försvunnet i världen – – så länge skall *du* vara min *härskare* och *jag* din hängivna *slav* – – ”.⁶⁰

57. Ibid., s. 42–43.

58. Lindberg-Dovlette, *Kvinnor från minareternas stad*.

59. Lindberg-Dovlette, *Främling*, s. 8. Kursiv i originalet.

60. Ibid., s. 90. Kursiv i originalet.

Främling är den bok där mötet och krocken mellan Norden/Kontinenten och Orienten lyfts fram som ett huvudtema. Den nordiska Astrid-Anisa anländer till paschans hus, västerländskt vag i sitt gudsförhållande, men alltid med ett kors om halsen under kläderna. Korset skyddar mot Yasmines försök att kasta "onda ögat" på henne. En kulturkrock som Lindberg-Dovlette återkommer till upprepade gånger finns mellan "västerlänningens oro" och "orientalens fatalism". Skillnaden framhävs redan när Astrid-Anisa och den unge paschan bestämmer sig för en gemensam framtid: "Hon – lycklig och orolig på engång, han – lugn som den, som vet, att allt, som sker är förutbestämt – ont som gott och att intet av ödet utstakat kan undvikas."⁶¹ Noteras kan att det som anger tonen för Elsa Lindbergs översatta urval av hennes blivande makes memoarer i *Dagboksblad* är Mirza Riza Khans konstaterande: "Jag är fatalist och hyser en blind tro på ödet och mina drömmars förväkligande."⁶²

Till skillnad från Elsa Lindberg-Dovlette och Mirza Riza Khan som hade en åldersskillnad på nästan trettio år, är Astrid-Anisa och den turkiske paschan båda unga. *Främling* är tillägnad Lindberg-Dovlettes son, prins Ibrahim Arfa-ul-Mulk, som växt upp med en nordisk mor och en persisk far till största delen i Monaco. *Främling* slutar med att den unge paschan ställs inför ett val. Valet står inte i första hand mellan Astrid-Anisa och Yasmine, utan i att han över huvud taget beslutar sig för att välja. I Lindberg-Dovlettes framställning av Orienten ingår uppfattningen att en hustru och en tjänarinna/odalisk inte utesluter varandra, medan en man i västerländsk tappning förväntas göra ett val mellan dem.

Främling avslutas med åtminstone en delseger för Astrid-Anisa. Hon har sökt sig bort från sitt rum i förtvivlan över att Yasmine som tjänarinna än en gång är den som väntar uppe och möter paschan när han kommer hem från kvällens fester. Paschan söker emellertid upp Astrid-Anisa och förebrår henne milt för hennes västerländska egen-sinnighet som tvingar honom att välja. Han meddelar henne att han har sänt bort Yasmine från sitt rum och att han väljer Astrid-Anisa.⁶³

61. Ibid., s. 54. Se även s. 17–19. Kursiv i originalet.

62. Lindberg-Dovlette, *Dagboksblad*, s. 4.

63. Lindberg-Dovlette, *Främling*, s. 280–284.

I uppföljaren *Bakom stängda haremsdörrar* återkommer Lindberg-Dovlette till klyftan mellan "västerlänningens oro" och "orientalens fatalism". För att förbereda Condjagull för bröllopet med Neriman-Pascha har modern förklarat att hon ska tänka på den blivande maken som en far och en bror, och Condjagull önskar sig inget mer än en kysk kyss på pannan. Modern drabbas under Condjagulls bröllopsnatt av oro över vad familjen har lett dottern in i, men låter sig lugnas av sin tjänarinna:

"Den styrande handen är Allahs; vi äro blott medlet", då var det som om ansvaret till stor del flyttades bort från mänskliga skuldror. Och den gamla modern och hennes tjänarinna kände ansvarslöshetens stora vila omkring sig. [...]

Men det fanns ännu någon i den gamla yalin, vars alla tankar sökte den lilla bruden. Och hon var Västerlandets oroliga dotter [Astrid-Anisa], som dömde sig själv och kände ansvarets tyngd trycka sig.⁶⁴

Condjagulls bröllopsnatt slutar i endast en kyss på pannan, i och med att Neriman-Pascha kallas bort på ett brådiskande uppdrag för sultanen. Under hans frånvaro tas hon om hand av sin nye personlige eunuck Firouz-Agha, och kärleken väcks till liv: "För första gången kände Condjagull, att hon inom sig ägde en makt, mycket starkare än allt annat, till och med än sin egen känsla av rätt och orätt och det var kvinnomakten." Condjagull som berövats sin syn och eunucken Firouz-Agha som berövats sin manlighet utvecklar under tre dagar en omöjlig kärlek som får sitt slut när Neriman-Pascha återvänder och fullbordar äktenskapet med våld.⁶⁵

Elsa Lindberg-Dovlettes tendens att skildra kvinnor som kommer i kontakt med sin innersta natur, om än bara för en flyktig stund och till kostnaden av att älska stort och lida gränslöst, ger kanske en förklaring till den kryptiska sista meningen i hennes sista bok. Condjagulls handlingskraftiga tjänarinna tar Condjagull tillbaka till hennes barndomshem, där hon slutligen dränker sig i yalins rum med instängt vatten: "Och det levande, instängda vattnet hade varit hennes

64. Lindberg-Dovlette, *Bakom stängda haremsdörrar*, s. 220–221.

65. *Ibid.*, s. 224–317.

tröst. // Ty en enda natt hade varit nog för henne att luttras genom lidandet. // För mången annan är ej ens ett helt liv tillräckligt.”⁶⁶

BINDESTRECKSIDENTITET OCH DRAGOMAN

Litteraturvetaren Helena Bodin skriver om Elsa Lindberg-Dovlette som en bindestrecksidentitet, sammansatt av svenskt och orientalistiskt, vilket illustreras av det dubbla efternamn hon tar efter giftermålet. Lindberg är hennes flicknamn, medan Dovlette är en variant av makens namn Dovleh. Bodin påpekar att bindestreckket kan ses inte bara som ett emblem för föreningen av skilda nationaliteter, utan det kan också beteckna glidningen mellan kategorier såsom det välkända och främmande, och det kvinnliga och manliga.⁶⁷

Grovt indelat representerar *Ann-Lis* och den inledande delen av *En folfficka* det nordiska, medan fortsättningen på *En folfficka* och novellsamlingen *I alla tonarter* skildrar en kontinental motsvarighet. I de tre böckerna förlagda till Konstantinopel får läsaren i sin tur bekanta sig med en orientalisk miljö.

Indelningen är emellertid inte så kategorisk och statisk som läsaren vid en första anblick kan förledas att tro. Inom de litterära världar som Lindberg-Dovlette målar fram förekommer oftast inslag också från de andra kulturella kontexterna hon rör sig i, men som inte utgör den huvudsakliga miljön i ifrågavarande berättelse. I de böcker som exempelvis utspelar sig i Norden förekommer kontinentala och orientaliska inslag. Inslagen kan utgöras av konkreta föremål, företeelser eller personer som i texten förknippas med Norden, Orienten eller Kontinenten. Därtill förekommer det att författaren intar en förklarande och tolkande roll för sina (nordiska/kontinentala) läsare där hon speciellt i böckerna som utspelar sig i Konstantinopel betonar hur saker ter sig ur västerländsk och österländsk synvinkel. Slutligen tillkommer Lindberg-Dovlettes egna uppfattningar och de övergripande teman hon behandlar i sina berättelser.

66. Ibid., s. 224–317.

67. Bodin, ”Haremslivet i Konstantinopel i berättelser av Elsa Lindberg-Dovlette”, s. 109.

Den roll Elsa Lindberg-Dovlette intar som författare skulle jag snarast vilja likna vid en dragoman, tolkarna som ofta var en nödvändighet för att besökare över huvud taget skulle kunna kommunicera och klara sig i Konstantinopels språkliga och kulturella myller.⁶⁸ I de litterära världar som Lindberg-Dovlette skapar är läsaren förstås utlämnad åt författarens framställning. Även om dragomanerna hade insyn i, kunskap om och erfarenhet av den kulturella mångfalden hade de en speciell förståelse för och favoriserade gärna sitt eget ursprung. I Elsa Lindberg-Dovlettes böcker skymtar också en mera inkännande framställning av de nordiska inslagen fram, och större förutsättningar att för mer än en kort stund komma i kontakt med sin natur.

Helena Bodin reflekterar kring det kryptiska slutet på Elsa Lindberg-Dovlettes sista bok *Bakom stängda haremsdörrar*, där en natt hade varit nog för Condjagull ”att luttras genom lidandet”, medan för många andra inte ens ett helt liv är tillräckligt:

Här når med ens berättarens ord ut ur romanens estetiska värld och vittnar genom uttrycket ’för mången annan’ om kvinnors livslånga lidande. Berättelsernas sagokaraktär och genretypiska voyeurism får här stå tillbaka för den feministiska agendan, eller rör det sig snarare om resignation, kanske till och med om förtvivlan å kvinnornas vägnar?⁶⁹

I ljuset av de övergripande temana i Lindberg-Dovlettes samlade skönlitterära verk framstår det inte som att lidande är kvinnornas största problem. Både i nordiska, kontinentala och orientaliska förhållanden öppnar stor kärlek upp för gränslöst lidande, men det är värt det om det för en i kontakt med ens själ och natur. Trots Lindberg-Dovlettes utförliga skildringar av kvinnors utmanande omständigheter verkar ändå de som lever sina liv i yttlig bekvämlighet, men går miste om den djupare ”kvinnomakten” som Condjagull för ett kort ögonblick kom i kontakt med, dra det kortare strået. Är det detta som ”mången annan” får tillbringa ett helt liv utan att uppleva?

68. Se Helena Bodin, ”Konstantinopel kring 1900 som litterär värld”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* 48, 2018:1–2, s. 52.

69. Bodin, ”Haremslivet i Konstantinopel i berättelser av Elsa Lindberg-Dovlette”, s. 114.

Erik Allardt

Lauri Karvonen & Susan Sundback

PROFESSOR ERIK ALLARDT (1925–2020) avled i Helsingfors den 25 augusti 2020 i en ålder av 95 år. Svenska litteratursällskapet i Finland sörjer en långvarig och aktiv stöttepelare som bland annat var styr-elseledamot, hedersmedlem och mottagare av Tollanderska priset. Finländsk vetenskap och internationell samhällsforskning har mist en märkesman.

Erik Allardt växte upp i ett medelklasshem i Helsingfors. Fadern Arvid Allardt, som dog när Erik var i yngre tonåren, var jurist. Modern Marita Ingeborg, född Heikel, var folkskolläraryrke och yrkesverksam under Allardts uppväxttid. Både faderns och moderns släkt präglades av en stark bildningstradition och, såsom han själv skriver i sina memoarer, av en ”borgerlig radikalism”. Fröet till ett samhällsintresse och till självständigt tänkande såddes tidigt hos honom.

Allardt gick i skola vid Nya svenska läroverket. Redan före sin studentexamen tjänstgjorde han som frivillig vid Hangöfronten i början av fortsättningskriget. När han tagit studenten inkallades han som reguljär soldat och deltog i strider huvudsakligen i Fjärrkarelen.

Efter kriget inledde Allardt sina studier vid Helsingfors universitet och skrev så småningom in sig vid den nygrundade statsvetenskapliga fakulteten. Efter studier i sociologi, psykologi och allmän statslära och en kandidatexamen 1947 fortsatte han studierna med sikte på högre examina. Hans doktorsavhandling om miljöbetingade differenser i skilsmässofrekvensen framlades till offentlig granskning i november 1952. Arbetet anses allmänt markera den moderna sociologins genombrott i Finland. Ett övergripande normteoretiskt betraktelsesätt i kombination med en systematisk empirisk analys av såväl statistiskt material som intervjuer uppträdde här för första gången i sociologisk forskning i landet.

Ett knappt år efter disputationen reste Allardt med familj till USA med stöd av ett ettårigt forskarstipendium beviljat av Rocke-

feller Foundation. Vistelsen delades mellan Harvard och Columbia University. Vid det förstnämnda lärosätet hade Allardt enligt egen utsago åtskilliga anpassningsproblem, medan sejouren vid det senare blev desto mer givande och betydelsefull. Amerikansk sociologi befann sig i en vital utvecklingsfas, och Allardt kom att stifta nära bekantskap med bland andra Robert Merton, som skapat en form av funktionalistisk teori lämpad för konkret samhällsanalys – det vill säga sådant som Allardt skulle komma att ägna ett starkt intresse. Av särskilt stor betydelse blev hans bekantskap med Seymour Martin Lipset; denne var USA:s ledande auktoritet inom politisk sociologi.

Allardts status inom och bidrag till internationell politisk sociologi är måhända inte allmänt kända i Finland. Hans samarbetspartner hörde till det internationella toppskiktet på området. Gruppen samlades särskilt inom ramen för den år 1949 grundade International Sociological Association. Då Allardt 1959 valdes in i dess styrelse bildades Committee on Political Sociology. Detta samarbetsorgan publicerade antologier som blivit klassiska. År 1963 ordnade gruppen en konferens i Finland som kom att befästa Allardts roll inom den internationella politiska sociologin. Hans bidrag på området blev mycket uppmärksammade. Särskilt hans analys av kommunismens agrara fästen – så kallad ödemarkskommunism – framstår som ett landmärke. I Finland utgav han bland annat boken *Social struktur och politisk aktivitet* (1956) där han testar den så kallade korstryckshypotesen på ett lyckat sätt; här var inspirationen från Columbiakollegan Paul Lazarsfeld märkbar. Arbetet är ett framstående exempel på den för Allardt typiska ”teorin på mellannivå”, anpassad till analys och tolkning av konkreta samhällsfrågor.

Allardts forskning berörde emellertid i lika stor utsträckning flera andra sociologiska kärnområden. År 1964 gav han ut boken *Samhällsstruktur och sociala spänningar*. Den baserade sig på Émile Durkheims teori om hur arbetsfördelningen i samhället påverkar hur samhällets institutioner, organisationer och sociala relationer gestaltar sig. Med detta breda teoretiska anslag skapade Allardt en utmärkt grund för en förståelse av den snabba strukturella omvandlingens effekter i Finland. Boken blev både en vetenskaplig milstolpe och ett inflytelserikt bidrag till samhällsdebatten.

På 1970-talet fördes en livlig diskussion om välfärdsstatens utveck-

ling med ökande korporativism, individualisering och byråkratisering. Till denna debatt lämnade Allardt 1975 ett tungt komparativt bidrag genom boken *Att ha, att älska, att vara. Om välfärd i Norden* som undersökte vad de mätbara skillnaderna mellan länderna betydde för människors behov och lycka. Med begreppsapparaten ”having-loving-being” vidgades perspektivet på välfärdssamhället från det materiella till det subjektivt upplevda.

På 1970-talet skedde också ett etniskt uppvaknande i Europa. Allardt analyserade temat teoretiskt i *Implications of the Ethnic Revival in Modern, Industrialized Society. A Comparative Study of Linguistic Minorities in Western Europe* (1979) och tillämpat samt empiriskt tillsammans med Christian Starck i *Språkgränser och samhällsstruktur. Finlandssvenskarna i ett jämförande perspektiv* (1981).

Allardt följde utvecklingen inom sin disciplin aktivt och med ett öppet sinne. När den så kallade kulturella vändningen på 1980-talet slog igenom i sociologin, publicerade han boken *Sociologi. Symbolmiljö, samhällsstruktur och institutioner* (1985) där han slår broar mellan strukturella och institutionella förhållanden å ena sidan och kulturella faktorer å den andra. Boken blev måhända inte fullt så inflytelserik som hans tidigare arbeten, men visar på den konstruktiva öppenhet varmed han bemötte nya strömningar inom sin vetenskapsgren. Ser man till helheten var Allardts produktivitet och tematiska bredd enastående. I allt publicerade han ett tjugotal böcker och över 600 vetenskapliga artiklar på svenska, engelska och finska.

Erik Allardt blev professor i sociologi vid Helsingfors universitet i januari 1958, några år efter att den tidigare tjänsteinnehavaren Veli Verkko avlidit. Allardts tid som professor sammanföll med de stora årskullarnas intåg vid finländska universitet och med samhällsvetenskapernas starka expansion. Sociologi blev ett ytterst populärt ämne; vid mitten av 1960-talet hade Allardt hela 1 500 studenter. Han kom därmed att utbilda nära nog hela generationer av finländska studenter, av vilka många sedermera intog inflytelserika poster i samhället. Hans professur var finskspråkig och undervisningen skedde på majoritetsspråket. Allardts undervisning fungerade som en effektiv bro mellan hans nordiska och internationella kontakter och det finska Finland. Publiceringen av *Sosiologia* (1958) på finska tillsammans med Yrjö Littunen, det vill säga den lärobok i sociologi som är känd som

”Allardt-Littunen”, blev särskilt betydelsefull. Efter översättningen till svenska några år senare blev boken allmänt läst vid universitet i hela Norden under många år.

Av lika stor betydelse var Allardts gärning inom forskarutbildningen. Tiotals sociologer disputerade under hans handledning. Han var också ytterst generös med sin tid när det gällde disputationer vid andra lärosäten. Han betonade att disputationer inte bara handlade om lärdomsprov utan även utgjorde tillfällen att lära sig nytt. I allt iklädde han sig opponentrenn drygt fyrtio gånger.

Vid sidan av sitt vetenskapliga och pedagogiska värv axlade Allardt betydande administrativa uppdrag. Särskilt vid Finlands Akademi, där han från och med 1970-talet spelade en central roll, har hans arbete lämnat bestående spår. Han medverkade till att vitalisera relationerna mellan högskoleväsendet och Finlands Akademi, vilket innebar en statushöjning för akademien. Särskilt under sina två treårsperioder (från och med 1986) som ordförande för det vetenskapliga centralrådet vid Finlands Akademi innehade Allardt en nyckelroll. År 1995 förlänades han titeln akademiker.

Allardts roll i internationellt forskningssamarbete har redan tangenterats; även i dessa sammanhang innehade han viktiga förtroendeuppdrag. I en finlandssvensk kontext bör hans uppdrag som kansler för Åbo Akademi 1992–1994 nämnas. Därmed återknöt och befäste han det band till akademien som skapats redan då han som ung forskare deltog i det i Åbo grundade Westermarcksamfundets verksamhet.

Erik Allardt intog en särställning inom finländskt samhälls- och kulturliv. I en tid då även det akademiska livet kännetecknades av en överpolitiserings och djupa andliga skyttegravar utmärkte han sig genom sin öppenhet, intellektuella nyfikenhet och sin konstruktiva hållning. Tillsammans med hans monumentala vetenskapliga gärning gjorde detta honom till en institution i republiken Finland.

Max Engman

—
Håkan Andersson

I FÖRORDET TILL STORVERKET *Språkfrågan. Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922* från 2016 skriver Max Engman (1945–2020) att han sett språkfrågan som oupplösligt invävd i samhällsstrukturerna, vilket krävt en brett upplagd behandling av ämnet. Sedan följer något av en programförklaring för hans historikerbana: ”Jag upptäckte också att jag i någon mening skrivit på denna bok under en stor del av mitt historikerliv, d.v.s. försökt tillämpa rön från den livliga internationella forskningen om nationalism och etnicitet på förhållandena i Finland.” I Engmans forskande och litterära verksamhet finner man rikligt med bevis för detta.

Då Max Engman 1980 invaldes i styrelsen för Svenska litteratursällskapet i Finland hade han redan i flera år tillhört dess Historiska nämnd. Bland annat hans anställning vid Riksarkivet gjorde honom till en viktig resursperson för sällskapets historiska och arkivanknutna verksamhet. Han tillhörde Historiska nämnden fram till 2011 och var dess ordförande 1984–1991. Besläktade uppdrag följde hans väg inom sällskapet. Han var aktiv inom arbetsgruppen för lokalhistoriska arkiv, inom personhistoriska kommissionen och medlem i redaktionsrådet för *Biografiskt lexikon för Finland* 2002–2011. Vidare förtjänar hans insatser i utgivningsprojektet *Zacharias Topelius Skrifter* att framhållas, där han både tillhörde planeringsgruppen och därefter var ordförande i dess redaktionsråd 2008–2011.

Men under arkivintresset låg givetvis den egentliga drivkraften, historikerns sökande efter olika aspekter på Finland och dess plats i världen. I doktorsavhandlingen *S:t Petersburg och Finland. Migration och influens 1703–1917* (1983) möter vi den mångsidiga och inträngande historikern. Den digra avhandlingen jämnade vägen till professuren i allmän historia vid Åbo Akademi 1985. Som ansvarig ledare för det av Finlands Akademi finansierade projektet *Kejsardömenas upplösning och omstruktureringen av Europa efter första världskriget* (1991–1995) befäste

Engman sitt vidare forskningsintresse, det imperiella perspektivet på Europas historia.

Sedan 1972, före och parallellt med tjänsten i Åbo, finner vi Engman som redaktionssekreterare för *Historisk tidskrift för Finland*, varefter han fungerar som dess ansvarige redaktör 1982–2000, en närapå trettioårig, ovärderlig insats för historievetenskapen och speciellt för de svenskspråkiga historikerna i vårt land. Vid sidan av direkta tjänsteåligganden, bland annat som Humanistiska fakultetens dekanus 1992–1993, innebar åren i Åbo forskningsanknutna uppdrag. Han var medlem av Historiska samfundet i Åbo och dess ordförande 1992–1996. Han tillhörde Stiftelsens för Åbo Akademi forskningsinstitut sedan 1998 och var dess chef 2003–2006.

Vänder vi oss till några texter av Max Engman, möter vi en synnerligen flitig och perspektivrik skribent. I festskriften till professorskollegan Sune Jungars 60-årsdag 1996 är Engman både redaktör och skribent. Festskriftens rubrik *Väst möter öst. Norden och Ryssland genom tiderna* fördjupar ett huvudtema i hans författarskap. I förordet belyser han svårigheterna med att entydigt precisera den geografiska och historiska grundfrågan. Problematiken rörande öst och väst är i grunden ”en fråga om möten, om konflikt och självsyn”, konkluderar han. I hans egen artikel ”Fiktions och verklighet. St Petersburg i Finlands politiska historia” får läsaren en klarläggande och problematiserande översikt från 1700-talets början till 1990-talet. Det gäller, konkluderar Engman, att finna samlevnadskonceptioner mellan de motstridiga positioner som kännetecknat de tre seklerna. Det gäller, avslutar Engman med musikens hjälp, att kunna lyssna på ”Finlandia” och ”Leningrad-symfonin” samtidigt.

År 2005 var Engman själv föremål för en festskrift till 60-årsdagen med titeln *Medströms – Motströms. Individ och struktur i historien*. Underrubriken tydliggör festskriftens centrala tema: aktör och struktur ur olika synvinklar. Enligt redaktörerna var detta en träffande beskrivning för att belysa Engmans forskargärning och de fortsätter: ”Den lilla människan i historiens virvelstorm har varit ett ledmotiv i hans forskning.” I arbetet *Gränsfall. Utväxlingar och gränstrafik på Karelska näset 1918–1920* skriver Engman i inledningen att en av målsättningarna har varit ”att granska hur gränsen som ett slags läckande järnridå bidrog till att forma och definiera Finland”. För de berörda aktörerna

var gränsöverskridningen en episod i ett långt och färgrikt liv, skriver Engman och fortsätter ”världshistorien rörde sig 1918–1920 närmare Finland än vid många andra tillfällen”.

I artikeln ”Den unga falkens flykt. Brott och kontinuitet kring Finland 1809”, som ingår i *Maktens mosaik. Enbet, särart och självbild i det svenska riket* (2008), belyser Engman autonomins karaktär och betydelse i avvägningen mellan ett finskt-nationellt synsätt, parenteskonceptionen och Finlands roll som ”vakt i öster”, ett *antemurale christianitatis*. Hans konklusion blir: ”Trots all rätts- och förvaltningskontinuitet var perioden 1809–1917 ingen parentes, utan den period som mer än någon annan formade Finland.” År 2009 hade tvåhundra år förflutit sedan ”den största skilsmässan i det svenska rikets historia”. Så skriver Engman i inledningen till sitt verk *Ett långt farväl. Finland mellan Sverige och Ryssland efter 1809*. Här aktualiseras spänningen mellan de tre länderna och hur motsägelsefullt läget kunde se ut. Engman skriver: ”I mitten av 1800-talet kunde elitens karriärval vara imperiella, förvaltningen svensk och studenternas ideologi finsk, statslojaliteten finländsk, den externa handeln petersburgsorienterad, patriotismen runebergsk, allt på en gång.” Men Engman lyckas tygla denna komplexitet och fånga essensen i Finlands belägenhet mellan Sverige och Ryssland.

Ännu 2017 finner vi i *Historiska och litteraturhistoriska studier* spår av Engmans flitiga penna. Petersburgs finska sotare var temat i en informativ essä, som samtidigt påminde om andra finska yrkeskärer som funnit sin utkomst öster om Systerbäck.

I sina hälsningsord vid litteratursällskapets årshögtid och i årskrönikor åren 2010–2013 valde Engman att betona forskningens betydelse bland annat genom att lista angelägna forskningsområden för sällskapet. Men det gällde också att vid sidan av specialundersökningar satsa på övergripande och sammanfattande studier som når en bredare publik. Det *analytiska* kunskapsintresset måste kompletteras med översiktsverkens *syntetiserande* ansatser. Beträffande sällskapets förlagsverksamhet var han angelägen om att betona den tryckta boken och dess framtid. I ”Ordförandens årskrönika” i SLS årsberättelse 2012 underströk han, trogen sin ofta litterärt anstrukna stil: ”Eftersom SLS seglat med Gutenberg ombord i 125 år, finns det inga skäl att kasta honom överbord innan skutan börjat sjunka och dit är det långt.”

Under Engmans ordförandetid verkställdes långsiktiga reforminitiativ inom SLS som närmast berörde verksamhetens organisation. Detta var förvisso välkommet, men Engman ville också se en innehållslig förnyelse, när han i årskrönikan för 2012 avslutade sin betraktelse: "Nu är det idéernas och innehållets tur – i himmelriket borde det vara högt i tak." Detta var förvisso ingen dålig karaktäristik på det celebra sällskap han länge tillhört och nu på slutrakan ledde.

Max Engman har slutfört sitt "livslånga bokprojekt", det finlands-svenska, men därtill fruktbart och av nödvändiga skäl vidgat sin blick över historiens outgrundliga fält. En finlandssvensk europé träder fram!

Medvandrare och styrelsekollega i 30 år

Bengt Nordberg

Marika Tandefelt med Ann-Marie Ivars, Pirkko Nuolijärvi,
Heikki Paunonen och Leif Höckerstedt

PROFESSOR EMERITUS BENGT NORDBERG gick bort hösten 2019 efter en kort tids sjukdom. Han var då 83 år och hade varit pensionerad från sin professur i sociolingvistik vid Uppsala universitet sedan 2001. Pensionerad, men ständigt aktiv och omgiven av nya generationer av sociolingvister som hade glädjen att få arbeta med och lära av honom. Bengt Nordberg växte upp i Eskilstuna, och hans 60-talsundersökning av talspråket i staden blev sedan mönsterbildande för många studier av språklig variation och förändring i de nordiska länderna.

Vi som skriver dessa rader hör till den generation som Bengt handledde strax efter det att han 1980 tillträdde sin professur i sociolingvistik. Då hade han redan varit med om att vid Uppsala universitet inrätta och leda FUMS, Forskningskommittén i Uppsala för modern svenska.

FUMS blev snabbt den nordiska sociolingvistikens mecka, och de flesta av oss finländare kom in i Bengts krets via forskningsprogrammet Urbanisering och språkförändring i Norden. Programmet startade 1981–1982 och involverade nio delprojekt med forskare från Danmark, Finland, Norge och Sverige. Det resulterade i sju doktorsavhandlingar och den av Bengt redigerade volymen *The Sociolinguistics of Urbanization: The Case of the Nordic Countries* (utgiven av De Gruyter 1994). I de enskilda projekten behandlades både det faktiska språkbruket och attityder till språk, och man studerade såväl språk- och dialektbyten som gradvisa förändringar inom ett språk.

Sociolingvistiken, som på allvar kom i gång ute i världen på 1960-talet, var inte helt okänd i Finland när vi kom in i programmet, men intresset här hemma var lamt. Genom Bengt fick vi, och våra nordiska kolleger, lära oss att anlägga ett sociolingvistiskt perspektiv på vår egen forskning i språklig variation och förändring. Den kunskapen bär vi fortfarande med oss. De finländska bidragen till forskningsprogrammet handlade om språket hos personer som flyttade

inom landet och till Sverige, om Helsingforsfinskans bakgrund, om Helsingforssvenskans sociala variation, om uppkomsten av slangen i Helsingfors och om stadsbornas tvåspråkighet.

Bengt satte sig snabbt in i våra teman och kunde med sin stora beläsenhet vidga och förbättra våra planer. Han var en god handledare och blev med åren en viktig mentor för sina tidigare adepter, vilkas forskning han fortsatte att följa med intresse.

Sociolingvistik har vuxit och blivit allt mer mångfasetterad med åren. Att språk, språkbrukare och samhälle hänger samman känns som en självklarhet för dagens språkvetare. I gårdagens värld var gränserna mellan språkvetenskap (filologi) och samhällsvetenskaper (främst sociologi och socialpsykologi) tydliga, och man samarbetade inte lika självklart över gränserna som man gör i dag.

I dag går vi över disciplinära gränser och arbetar mångvetenskapligt tack vara sådana föregångare som Bengt Nordberg. Sociolingvistik har vidgats och har i dag flera olika inriktningar. Bengt nämner själv bland annat följande delområden: språkpolitik och språkplanering, samhällelig tvåspråkighet och flerspråkighet samt språkkontakt, taletnografi, sociolingvistisk variation och förändring, språk och kön, språkattityder, talackommodation, samtalsstil och samtalsanalys. Självt började han som sociolingvist, men blev i mogen ålder en ledande interaktions- och samtalsforskare.

Bengt Nordberg var ständigt öppen för nya idéer, och han delade generöst med sig av sitt kunnande. Vi är tacksamma för att vi har fått gå i skola hos en lysande forskare och en god pedagog.

Vigdis Ystad

Pia Forssell

VIGDIS YSTAD, HEDERSMEDLEM i Svenska litteratursällskapet sedan 2010, avled i Oslo den 7 december 2019 i en ålder av sjuttiosju år. Hon utförde sin omfattande gärning som forskare och lärare vid Universitetet i Oslo, där hon disputerade 1974 med en avhandling om den norske modernisten Kristofer Uppdals lyrik. Därefter undervisade hon i nordisk litteratur som lektor, docent och från 1979 som professor. Hon hade ett brett forskningsfält och studerade författare från Henrik Wergeland till Dag Solstad, men det är framför allt inom Ibsen-forskningen hon blev känd också utanför Norge. Vigdis Ystad tillhörde redaktionen för såväl *Contemporary Approaches to Ibsen* som *Ibsen Studies*. Det var på hennes initiativ som Senter for Ibsen-studier vid Universitetet i Oslo tillkom 1991 och det var där den historisk-kritiska utgåvan *Henrik Ibsens skrifter* (HIS) gjordes 1998–2010. Vigdis Ystad var både administrativ ledare för utgåvan och huvudredaktör. Utgåvan av Ibsens samlade verk och brev är både tryckt (HISb) och digital (HISe), den digitala utgåvan är fritt tillgänglig. Till skillnad från tidigare samlade utgåvor är lästexterna i HIS baserade på förstetryck eller manuskript, medan inledningar och kommentarer är författade av ett stort antal forskare. Ibsenforskningen, teatervärlden och översättningarna av Ibsens verk har med utgåvan fått en solid grund att stå på. Vigdis Ystads centrala roll i den, hennes ambitioner och förmåga att engagera och entusiasmera medarbetarna gör utgåvan till hennes största insats som Ibsenforskare.

Under förberedelserna för *Henrik Ibsens skrifter* samlades representanter för utgivare och utgivningssällskap till ett möte i Oslo 1995. I samband med mötet bildades Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer. Vigdis Ystad tillhörde nätverkets ledningsgrupp 1995–2002. Nätverket ordnar sedan 1996 konferenser om textkritikens teori och praktik, i början årligen och efter konferensen 2003 vartannat år. Konferensföredragen utkommer sedan 1999 i en skriftserie. Konferenserna och

skriftserien utgör tillsammans ett viktigt forum för nordiska textkritikers kompetensutveckling, men nätverkets tillsvidare största insats här är en serie forskarkurser 2002–2004. De tre kurserna fokuserade på varsitt centralt område inom textkritiken. Tillsammans med Barbro Stähle Sjönell, Johnny Kondrup och Lars Burman planerade Vigdis Ystad kursen samt ansökte och fick finansiering av dåvarande Nordiska Forskarutbildningsakademien NorFA, senare Nordplus. – Här medverkade Lars Huldén som representant för Svenska litteratursällskapet, han var då huvudredaktör för Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg.

Vid sekelskiftet 2000 pågick och planerades omfattande historisk-kritiska utgåvor i de nordiska länderna och behovet av kvalificerad utbildning var stort. Kvartetten Ystad, Stähle Sjönell, Kondrup och Burman ledde och undervisade, tillsammans med ett tiotal kolleger, på forskarkurserna som samlade drygt tjugo deltagare tre somrar i rad, i Oslo, Visby och Köpenhamn. Kursdeltagarna var doktorander eller redaktörer eller bådadera vid pågående vetenskapliga utgåvor i Danmark, Sverige, Norge och Finland. Kurserna uppammade inte enbart en generation nordiska textkritiker, de skapade också nya kollegiala nätverk. Många kursdeltagare har i sin tur medverkat på nätverkets konferenser och i ledningsgruppen. Såväl lärare som deltagare har varit engagerade i de utgåvor – ofta digitala – som då påbörjades, eller har gjort betydelsefulla insatser för den nordiska textkritiken överhuvud. De fyra kursledarna utsågs till hedersmedlemmar i Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer vid nätverkets konferens 2017. Vigdis Ystad ledde den första forskarkursen som arrangerades på konferenscentret Lysebu. Hennes generösa och magnifika personlighet kom också här till sin rätt när hon presiderade som inspiratör, pådrivare och värdinna. Hon tröttnade aldrig på att framhålla värdet av den skandinaviska språkgemenskapen och de fördelar nordiska textkritiker har av den och av den professionella samhörighet som har utvecklats inom nätverket.

MEDVERKANDE

I HLS 95 medverkar följande författare:

Claes Ahlund, f. 1957, fil.dr, professor i litteraturvetenskap vid Åbo Akademi. Till hans forskningsområden hör bland annat dekadens- och fin-de-sièclelitteratur, litteratur och politisk opinionsbildning (särskilt första världskriget) samt föreställningar om Finland och Ryssland i svensk litteratur efter 1809.

Hilda Forss, f. 1987, fil.mag. i nordisk litteratur vid Helsingfors universitet. Hennes avhandling pro gradu *Lyrik i en digital mediekultur: Digitalisering och remediering i Cia Rinnes författarskap* (2019) belönades med Josua Mjöbergs pro gradu-pris av Svenska litteratursällskapet i Finland. Jobbar som grafisk designer och planerar doktorandstudier i litteratur vid Helsingfors universitet.

Matias Kaibovirta, f. 1983, fil.dr, forskardoktor i politisk historia vid Helsingfors universitet. Arbetar för närvarande som SLS-finansierad forskardoktor med projektet *Tyst i klassen: minoritetsnationalism, socialism och genus i den finlandssvenska arbetarrörelsens politiska erfarenhetshistoria, 1944–1948*. Forskningen tangerar svenskspråkiga arbetares erfarenheter av klass och etnicitet under efterkrigstiden i Finland och den finlandssvenska arbetarrörelsens historia i spänningsfältet mellan nationalism och socialism.

Kirsi Kanerva, f. 1972, fil.dr i kulturhistoria, forskardoktor i europeiska kultur- och regionstudier vid Helsingfors universitet. Kanerva har undersökt bland annat känslornas och självmordets historia på det medeltida Island, samt agentskap och svenska nätverk i 1800-talets Österbotten. Arbetar för närvarande på en studie om mardrömmar i 1800-talets svenska kultur och litteratur i Finland. Forskningen utförs inom ramen för projektet *Nordliga mardrömmar, 1400–2020*. Projektet finansieras av Finlands Akademi.

Hanna Labdenperä, f. 1975, fil.mag., doktorand i nordisk litteratur vid Helsingfors universitet och planerare på Vetenskapliga samfundens delegation. Hon intresserar sig för feministisk litteraturforskning, postmodernism och beröringspunkterna mellan litteratur och filosofi, och hon har också undersökt Tove Janssons vuxenprosa.

Hanna Lindberg, f. 1983, fil.dr, forskardoktor vid spetsforskningsenheten i erfarenhetshistoria vid Tammerfors universitet. I sin tidigare forskning har Lindberg behandlat framväxten av den finländska välfärdsstaten samt medborgarrörelser och minoriteters försörjningsmöjligheter i 1900-talets Finland. I sitt nuvarande projekt *Minoritetsmedborgarskap i den finländska välfärdsstaten. Finlandssvenska döva ca 1950–2000* studerar hon minoritetsformeringen och arbetet för rättigheter bland finlandssvenska döva under andra hälften av 1900-talet. Projektet finansieras av Finlands Akademi.

Ylva Perera, f. 1989, fil.mag. i litteraturvetenskap vid Åbo Akademi och konstnärlig master i litterär gestaltning vid Göteborgs universitet. Perera är doktorand i litteraturvetenskap vid Åbo Akademi och arbetar på en avhandling om Mirjam Tuominen och antifascism i finlandssvensk litteratur från 1920- till 1940-talet inom ramen för projektet *Den finlandssvenska antifascismen* som finansieras av Svenska litteratursällskapet i Finland.

Maria Renman, f. 1965, fil.mag., doktorand i litteraturvetenskap vid Åbo Akademi. I avhandlingen undersöker hon den åländska författaren och bildkonstnären Joel Petterssons författarskap med fokus på berättandets problematik och belyser honom som en föregångare inom den finlandssvenska modernistiska folklivsskildringen.

Elisabeth Stubb, f. 1980, fil.dr i historia. Hon har forskat i och arbetat med utgivningsprojekt om Leo Mechelin (Statsrådets kansli) och Albert Edelfelt (Svenska litteratursällskapet i Finland), genom vilka hon kommit i kontakt med ämnet för sin HLS-essä, författaren Elsa Lindberg-Dovlette.

Anna Sundelin, f. 1979, fil.dr, postdoktoral forskare i historia vid Åbo Akademi. Disputerade 2018 på avhandlingen *Expensive living and costly entertainment. Britons as aspiring consumers in Jamaica c. 1750–1810*. Har efter det bland annat studerat handel och konsumtion på den finländska landsbygden samt forskat om kvinnor verksamma inom den svenskspråkiga arbetarrörelsen i Finland under 1800- och 1900-talen.

Pia Vuorio, f. 1977, fil.mag., doktorand i litteraturvetenskap vid Åbo Akademi. I avhandlingen under arbete, *Ungdomsromanens problemvuxna. Föräldratematik i svenskspråkig samtidsrealistisk ungdomsroman*

1968–1979, undersöker Vuorio föräldragestaltningen samt skildringen av relationer mellan familjemedlemmarna i elva ungdomsromaner. Detta görs med avstamp i feministisk psykoanalys, feministisk materialism, genusmaktstudier och i korrespondens med periodens samhällsdiskussioner kring kvinnors och mäns positioner i hemmen, familjerna och samhället överlag.

Janne Väistö, f. 1972, fil.dr, pol.mag. Doktorerade 2017 vid Åbo Akademi med avhandlingen *Toinen kotimainen toisen tasavallan Suomessa. Ruotsin kieli pakolliseksi aineeksi peruskouluun vuonna 1968*. Har därefter undersökt finska pressens tidningsskrivierier angående svenska språket och finlandssvenskarna ur självcensurens synvinkel åren 1944–1995.

Johanna Wassholm, f. 1970, fil.dr, docent i Rysslands och Nordens historia vid Åbo Akademi. Hennes forskningsintressen omfattar relationerna mellan Finland och Ryssland, med särskilt fokus på nationalism, nationella och språkliga identiteter, historiebruk och etnifierad småhandel. För närvarande är hon verksam i det tvärvetenskapliga forskningsprojektet *Dealing with Difference: Peddlers, Consumers and Trading Encounters in Finland, 1840–1940*. Inom projektet har hon publicerat ett flertal artiklar om möten mellan det finländska lokalsamhället och ryskkarelska, judiska och tatariska handelsidkare med bakgrund i det mångnationella ryska imperiet.

Mats Wickström, f. 1980, fil.dr, forskardoktor i minoritetsstudier vid Åbo Akademi. Wickströms främsta forskningsintresse är finlandssvensk historia. Han är också intresserad av mångkulturalismens utveckling i Sverige. Han arbetar för närvarande på studier om finlandssvensk territorialitet och Olof Palmes invandringskritiska valretorik år 1973.

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND (SLS)

- SLS är ett vetenskapligt samfund grundat 1885. SLS uppgift är att samla, bearbeta och offentliggöra vittnesbörden om den svenska kulturen i Finland, att främja inhemsk forskning om det svenska språket och den svenska litteraturen samt att främja inhemsk litterär verksamhet på svenska med pris och stipendier.
- SLS är en av de stora privata finansörerna av forskning inom humaniora och samhällsvetenskaper på svenska i Finland. Stöd till forskningsprojekt kanaliseras huvudsakligen via universiteten.
- SLS ger ut vetenskaplig litteratur inom humaniora och samhällsvetenskaper. Mottot är *Hållbar utgivning*, vilket innebär hög och bestående vetenskaplig och facklitterär nivå, noggrant redaktionellt arbete, högklassig grafisk utformning och miljömedvetenhet i produktionen. Utgivningen omfattar ämnen som litteratur- och språkvetenskap, historia, folkloristik och etnologi, statsvetenskap och sociologi. Årligen utkommer cirka 15 volymer. Samtliga böcker utkommer även digitalt.
- SLS omfattande arkivverksamhet dokumenterar finlandssvenskarnas kultur, språk och traditioner. Arkivet tar emot och förtecknar brev, manuskript, fotografier och andra handlingar av historiskt, litteraturvetenskapligt, kulturhistoriskt och biografiskt intresse. Materialet är tillgängligt för forskare och allmänhet. Arkivets enheter finns i Helsingfors och Vasa.
- SLS upprätthåller ett vetenskapligt bibliotek med inriktning på den svenska kulturen i Finland. I biblioteket ingår litteratur om person-, kultur- och språkhistoria. I biblioteket finns även flera bokhistoriskt värdefulla samlingar.
- SLS är en av de största förvaltarna av privata allmännyttiga medel i Finland. SLS äger och förvaltar bland annat Svenska kulturfonden. Målsättningen för förmögenhetsförvaltningen är en stabil och förutsägbar direktavkastning. Med avkastningen finansieras SLS verksamhet, utdelningen av pris och stipendier samt Svenska kulturfondens utdelning.

- SLS delar årligen ut litterära pris till framstående skönlitterära och vetenskapliga författare. Stipendier och forskningsmedel beviljas på ansökan.
- SLS är en förening som är öppen för alla som är intresserade av verksamheten. Medlemsavgiften är 25 euro per år. Som medlem får du medlemstidningen *Källan* med två nummer per år, årsboken *Historiska och litteraturhistoriska studier*, sällskapets årsredovisning samt rabatt på SLS böcker (50 procents rabatt på ett exemplar av varje bok). Du kan ansöka om medlemskap på sls.fi.

HISTORISKA OCH LITTERATURHISTORISKA STUDIER

Historiska och litteraturhistoriska studier (HLS) är Svenska litteratursällskapets årsbok. Det första numret utkom 1925, och sedan 2017 ges HLS även ut digitalt på adressen hls.journal.fi.

I HLS publiceras vetenskapliga artiklar samt essäer och översikter i historia och litteraturvetenskap med anknytning till den svenska kulturen i Finland. Artiklarna har granskats av två utomstående sakkunniga, medan essäerna och översikterna har granskats inom redaktionen.

HLS-redaktörerna, som företräder historia respektive litteraturvetenskap, avgör om insända bidrag tas med i volymen. De tar ställning till om bidragen ska genomgå kollegial granskning och begär in granskarutlåtanden. De beslutar också i samråd med SLS om eventuella teman och beställer artiklar och essäer kring särskilda ämnen eller personer man vill lyfta fram.

Förslag på bidrag till årsboken kan lämnas in per e-post till redaktörerna och manus till antagna bidrag lämnas in på adressen hls.journal.fi. För närmare information om tidtabellen samt om abstrakt, längden på bidrag, noter etc., se <https://hls.journal.fi/about/submissions>.

Årsboken skickas till samtliga medlemmar och kan även köpas i väl sorterade bokhandlar eller beställas via SLS webbplats.

